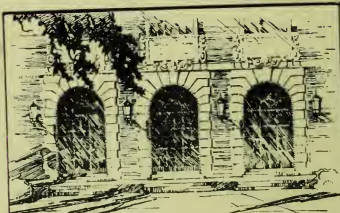

NO LONGER THE PROPERTY
OF THE UNION THEOLOGICAL
SEMINARY, N. Y., 1938-39

Union Theol Sem Y.

for Prof. D. Robinson

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

189.2
G93d

1820/2

—

~~1820/2~~

Digitized by the Internet Archive
in 2016

DE

S C H O L A

QUAE ALEXANDRIAE FLORUIT
CATECHETICA

COMMENTATIO HISTORICA ET THEOLOGICA.

PARS POSTERIOR

(DE INTERNA SCHOLAE HISTORIA).

SCRIPSIT

HENR. ERN. FERDINANDUS GUERIKE

PHIL. DOCT. THEOL. LICENT. SEM. REG. THEOL. SENIOR.

HALIS SAXONUM.

E L I B R A R I A G E B A U E R I A .

M D C C C X X V .

DE.

SCHOLAE

ALEXANDRINAE CATECHETICAE

THEOLOGIA.

(*Helwig: de praefectorum sch. Al. cat. theologia.*)

SCRIPSIT

HENR. ERN. FERDINANDUS GUERIKE

PHIL. DOCT. THEOL. LICENT. SEM. REG. THEOL. SENIOR.

HALIS SAXONUM.

E. LIBRARIA GEBAUERIA.

MDCCCXXV.

REVOLUTION

THE HISTORY OF THE REVOLUTION

IN AMERICA

FROM 1763 TO 1783

BY

JOHN ADAMS

ESQ.

OF THE MASSACHUSETTS

AND

1789

NEW YORK

AND

1789

189.2

G93d

LIBRARY
UNIVERSITY OF TORONTO

PARENTI DILECTISSIMO
GEORGIO CHRISTIANO GUERIKE
APUD HALENSES
AD AEDEM S. MAURITII PASTORI
SECUNDAE DIOECESEOS SALANAE
SUPERINTENDENTI
HANC
DE SCHOLAE ALEX. CAT. THEOLOGIA
COMMENTATIONEM
EXIGUUM PIETATIS DOCUMENTUM

DICAVIT

AUCTOR.

Classics 10 Dec 42 Union Coll. am.
June 1843

P R A E F A T I O.

Juvenile hoc opusculum, de scholae Alexandrinae catecheticae theologia conscriptum, abhinc quinque menses venerando academiae Fridericianae theologorum ordini tradidi, ut theologiae Licentiati gradum obtinerem, ad eundemque finem ejus caput primum (omissa Didymearum variarum N. T. lectionum tabula) et secundum ante tres menses foras dedi ac publice defendi.

Est quidem haec scriptio pars posterior commentationis de schola Alexandrina catechetica (cujus pars prior, qua de externa scholae illius historia egi, e bibliotheca Antoniana anno MDCCCXXIV in lucem edita, nunc emptionis jure in Gebaueriam transiit); tamen altera pars ad alteram non necessario pertinet; id quod argumenti in titulo indicati diversitas satis declarat.

Hacce in commentationis parte imprimis singulorum Alexandrinorum gravissima dicta sententiasque praecipue memorabiles sedulo collegi, et hic mihi quidem primo contigit, — post curas J. A. Mingarellii, qui Didymi libros de trinitate a. MDCLXIX princeps edidit, — ut Didymi Alexandrini theologiam in disceptationem vocaverim. — In summa Alexandrinorum theologiae dogmaticae enucleanda ac comparanda cum occidentalium patrum et gnosticorum dogmatibus apprime Au-

gufti Neandri S. V. doctrina nifus fum, — illius Viri, qui Calixtum et Spenerum, utrumque unus feculo noftro repraefentat.

Quae plura de instituti ratione aliisque rebus in praefatione dici folent, omitto, quia, quae neceffaria funt, ea ipsius commentationis initio inveniuntur. Tantummodo, ut ne praetermittant, quae addenda et corrigenda adjunxi, benevolos lectores qua par eft obfervantia rogo.

Scribendam Halae, menfe Augufto, a. C. MDCCCXXV.

Apte dividi posse hanc de scholae Alexandrinae theologia (interna quasi historia) commentationem quatuor in capita arbitramur. Primum agemus, ut id semper brevissime dicamus, de Alexandrinorum critica (quod quidem caput quasi praeparatorium putamus haud absurde praemitti), dein de eorum hermeneutica, tum de dogmatica, postremo de ethica. Quovis in capite primum singulorum sententias catechetarum (imprimis scilicet Clementis et Origenis, necnon Didymi) enucleabimus, et tum demum, ne intulisse potius nostras, quam ipsorum sententias extulisse videamur, in univ[er]sum de omnium proprietatibus verba faciemus. Criticae duas tribuemus partes, alteram Alexandrinorum de librorum sacrorum canone, authentia hujusque modi sententias exploraturam, alteram, quali iidem textu sacro usi quoque modo de eo meriti sint, significaturam. De hermeneutica, arcte ea quidem cum Alexandrinorum dogmatica cohaerente, nihil est quod praemoneamus. Dogmaticam patrum singulorum, magis ad perspicuitatis, quam ad logicae praecepta nos fingentes, partiemur — praemissuri ea, quae sunt necessaria ad cognoscendum eorum systema in univ[er]sum — (sit venia verborum) in bibliologiam, theologiam sensu strictiori (i. e. doctrinam de Deo in univ[er]sum, de creatione mundi (et de ipso mundo), de providentia et de trinitate), angelologiam et daemonologiam, anthropologiam, christologiam (doctrinam de persona et opere Christi doctrinasque propinquas de conditionibus assequendae salutis, de gratiae divinae efficacitate — imprimis per spiritum sanctum, — et de sacramentorum ecclesiaeque institutis) et eschatologiam, praetermissuri semper

eam disciplinam, quae a catecheta eo, de quo illo loco agitur, non exponitur. Simul Athenagorae, Clementis et Origenis apologeticam paucis adumbrabimus. Quo facto in univ-
ersum ostendere conabimur, quid sit Alexandrinorum dogma-
tum proprium, quibusque rebus, quae quidem alicujus mo-
menti sint, cum inter se, tum a gnosticorum et occidentalis
ecclesiae doctrina differant. — Ethico in capite tractando,
cujus intimus cum dogmatico nexus elucet, breviores esse po-
terimus.

Fontes,

unde, quod ad nostram rem pertinet, hauriatur, sunt cate-
chetarum Alexandrinorum scripta. De scriptis Pantaeni,
Dionysii, Pierii, Theognosti, Petri Martyris et Aarii *) per pauca
tantum, quae minoris sunt ducenda, aut fragmenta (et plu-
rima quidem de Dionysii scriptis) supersunt, quae ubi invenire
liceat, tum commentationis istius parte priore indicavimus,
tum infra indicabimus. Reliquorum his utimur editionibus:
Athenagorae — editione Ed. Dechairi, Oxonii 1706; Cle-
mentis — Joh. Potteri, Oxonii 1715; Origenis — edi-
tionis Ruaeorum (Parif. 1733 sqq.) tribus prioribus volumini-
bus; carentes quarto, quae ex commentariis Origenis in Johan-
nem desumenda sunt, ea ex editione Huetii (vol. II. Colon.
1685) citare ibi cogimur, ubi ejusdem dicti locus in editione
Ruaei e libris subsidiariis suppleri non potest. (Ceterorum —
levioris tamen momenti — Origenis scriptorum volumine IV.
editionis Ruaei contentorum locos a nobis non nisi ex auctori-
tate librorum subsidiariorum laudari posse, vehementissime do-
lemus.) Semper vero, ubi aliud non diserte inducimus, in-
telligatur exemplar Ruaeorum. Didymi scripta, quae su-
persunt, notiora non sunt uno in volumine edita. Quare in-
fra eorum loca notabimus. Libros tres de trinitate (revera a
Didymo conscriptos, id quod auctor editionis laudabilis in
commentario praemisso uberrime demonstravit), ante hos se-
xaginta fere annos inventos et nimis, ne dicam profus adhuc

*) Scriptum ab Heracla, Achilla, Serapione et Rhodone nihil su-
perest; de Macario vide caput hujus lib. dogmaticum.

tum quoad criticam et hermeneuticam, tum dogmaticam et ethicam neglectos (sicuti omnino etiam reliqui Didymi libri parum exhausti sunt), citabimus ex unica editione Joh. Aloyf. Mingarellii, quae prodiit Bononiae 1769, fol. *).

Neque tamen omnium, quae in Clementinorum et Origenianorum operum editionibus inveniri solent, scriptorum promiscue auctoritate uti licet. Ex Clementis operibus (ut librum VIII. Stromatum taceam, ut qui nihil faciat ad nostram tractationem) praetereunda videntur Excerpta ex Theodoto, quibus quidem pleraque de Theodoti sententia relata esse apparet. Animadversiones ab ipso Clemente interjectae non ita sunt a Theodoti doctrina separatae, ut illius disciplinae finiendae inservire queant. Origenes autem dialogum de recta in Deum fide et Philosophumena certo non scripsit, id quod Ruæus in Prolegomenis ad haec scripta ostendit. Atque (quod jam hoc loco praemonere liceat) etiam in ceteris ipsius, quae supersunt, scriptis ad enucleanda dogmata usurpandis cautio quaedam erit adhibenda. Quamquam non habeantur adulterata ab haereticis (de quibus ipse Origenes jam questus est **)), multa tamen Origenis

*) Multa quoque hac editione continentur (1. Commentarius de Didymo p. IX—LXII; 2. Sopra un' opera inedita di un antico teologo lettera etc. p. 453—472, et 3. Veterum de Didymo testimonia (101) p. 473—498), quae ad vitam Didymi accuratius describendam haud parum faciunt, a nobis in parte priorè hujus commentationis neglecta, quia editionem istam, quae in bibliothecis Halensibus non invenitur, tunc temporis nondum possidebamus.

**) Dicit enim in epistola ad amicos quosdam Alex. (quae graecè non amplius superest) Opp. vol. I. p. 5. 6 haecce: „Nihil mirum mihi videtur, si adulteretur doctrina mea ab inimicis meis, et tali adulterio corrumpatur, quali adulterio corrupta est epistola Pauli apostoli... Talia ergo quaedam video etiam nobis accidere. Nam quidam auctor haereseos cum sub praesentia multorum habita inter nos fuisset disputatio, et descriptum accipiens ab his, qui descriperant codicem, quae voluit, addidit, et quae noluit, abstulit, et quod ei visum est, permutavit, circumferens tanquam ex nomine nostro, insultans et ostendens ea, quae ipse conscripsit. Pro quibus indignantes fratres, qui

scripta, imprimis maximam partem libri *περὶ ἀρχῶν*; supersunt tantum in Latina versione Rufini, cui Hieronymus (vid. commentat. istius P. I. p. 64. not. 62) malam fidem opprobrat. Potuerunt igitur alia genuina a Rufino omitti, alia adulterina adjici. Gravissima librorum de princ., quae adulterata esse videtur, doctrina est de trinitate. Etenim quod ibi hoc de dogmate e versione Rufini invenitur, pluribus aperte differt ab iis, quae libris Origenis graece adhuc exstantibus proferuntur, ideoque versione illa Rufiniana ad constituen-

in Palaestina sunt, miserunt ad me in Athenas hominem, qui acciperet a me ipsum authenticum exemplar, quod ne relictum quidem vel recensitum a me antea fuerat, sed ita neglectum jacebat, ut vix inveniri potuerit. Mihi tamen, et sub Deo teste loquor, quoniam cum convenissem illum ipsum, qui adulteraverat librum, quare hoc fecisset, velut satisfaciens mihi respondit, quoniam magis ornare volui disputationem illam atque purgare. Videte, quali purgatione disputationem nostram purgavit; tali nempe, quali purgatione Marcion evangelia purgavit vel apostolum, vel quali successor ejus post ipsum Apelles. Nam sicut illi subverterunt scripturarum veritatem, sic et iste sublatis, quae vere dicta sunt, ob nostri criminationem inseruit, quae falsa sunt. Sed licet homines haeretici et impii sint, qui haec facere ausi sunt, tamen habebunt et illi judicem Deum, qui talibus adversum nos criminationibus accommodant fidem. Fecerunt autem hoc et alii nonnulli, conturbare volentes ecclesias. Denique in Epheso cum vidisset me quidam haereticus et congregari noluisset, neque omnino os suum aperuisset apud me, sed nescio qua ex causa id facere vitasset, postea ex nomine meo et suo conscripsit qualem voluit disputationem, et misit ad discipulos suos, ut ego quidem cognovi, ad eos qui Romae erant; sed non dubito, quin et ad alios, qui per diversa sunt. Insultabat autem et apud Antiochiam, priusquam ego illuc venirem, ita ut et ad quamplurimos nostrorum perveniret ipsa disputatio, quam portabat. Sed ubi affui, multis eum praesentibus argui, cumque jam sine ullo pudore pertenderet impudenter asserere falsitatem, poposci ut liber deferretur in medium, et stylus meus agnosceretur a fratribus, qui utique cognoscunt, quae soleo disputare, vel quali soleo uti doctrina. Qui cum ausus non esset proferre librum, convictus ab omnibus et confutatus est falsitatis, et ita persuasum est fratribus, ne aures criminationibus praeberent."

das Origenis de trinitate sententias non nisi quam cautissime uti licebit, sicuti ubique et observandum erit, ut ne singula Origenis dicta alicubi graece (vel ex Hieronymi librorum de princ. versione) asservata negligamus, et cavendum, ne folius versionis Rufiniana locis nimium demonstrasse videamur. Omnino nihil erit aliud tam securum verae Origenis sententiae signum, quam consensus complurium ipsius dictorum e variis ejus (praecipue graecis) libris depromendorum. Quod reliquum est, ita semper verfabimur, ut, quantum id fieri poterit, ipsa Alexandrinorum verba, saepissime tamen, ubi vocabulum graecum non agitur, ne graece commentari videamur, in latinum versa sermonem *) praebeamus.

Libri subsidiarii

de cunctis nostrae commentationis partibus non adsunt. Singula ad capita univcrse multum faciunt libri (historico-critico-) isagogici in scripturam sacram atque tum hermeneuticae sacrae tum religionis christianae dogmatum praeceptorumque historiam, vel integram, vel eam ejus partem, ad quam schola nostra pertinet, tractantes. Eorum (si qui adsint) scriptorum, qui nostrorum patrum separatam rationem habent, si ipsorum disputatio totam spectat rem, quam singulis capitibus de singulis catechetis exponendam habemus, nostrae singulorum catechetarum tractationi quovis in capite nomina praemittemus.

*) Ut apud Origenem versio ista nova a vetere (vel Rufini vel aliorum), quam in locis datæ nos oportet, qui latine tantummodo supersunt, accurate distinguatur, veterem non inducimus usitatis signis „....”, sed conversis „....”. Idem dicendum est de Didymo, cujus Enarrationum et Librorum de spiritu sancto nihil nisi versionem veterem latinam habemus, et de Clemente Adumbrationum causa.

CAPUT PRIMUM.
C R I T I C A.

ATHENAGORAS.

Neque de Veteris, neque de Novi Testamenti canone Athenagoras separatim verba fecit, sicuti etiam de singulorum fide librorum nihil retulit; et si V. T. libros in citandis dictis nominat, ne id quidem in N. T. agit, praeterquam quod duo epistolarum ad Corinthios dicta apostolica appellat de resurr. c. 16. p. 202 (ubi, allegato loco 1 Cor. XV, 53 sub formula κατὰ τὸν ἀπόστολον, pergit ex 2 Cor. V, 10: ἕκαστος κομίζεται δικαίως, ἃ διὰ τοῦ σώματος ἐπραξεν, εἴτε ἀγαθὰ, εἴτε κακὰ). Ceteros, quos tangit, N. T. locos (veluti Joh. X, 30. 38 apolog. cap. 9. p. 38; Matth. V, 44 apol. c. 11; Matth. XIX, 9 et V, 27. apol. c. 27) nec laudat ut Novi Testamenti, nec probandi consilio affert; vid. Lardneri libr. celeberrimum de fide hist. ev. script. (Credibility of the gospel-history) P. II. lib. 16. cap. 17.

Ad criticam ad singula N. T. verba pertinentem Griesbachius in editione sua N. T. Athenagorae scriptis usus est.

Tantummodo de epistola ad Hebraeos Pantani iudicium ad nos delatum est (quanquam et in historia evangelii Matthaei nomen ejus memorandum; invenisse enim apud „Indos” Pantanius dicitur ab Eusebio hist. ecl. V, 10 evangelium Matthaei hebraice conscriptum, a Bartholomaeo apostolo in regione illa relictum). Epistolam ad Hebraeos aperte Paulinam habuit eamque, inscriptione (ad Hebraeos) praeditam, sine Pauli nomine Christianis Hierosolymitanis et Palaestinis hebraice loquentibus missam, id quod ex his Clementis Alex. veris, quae apud Eusebium hist. ecl. VI, 14 de beato

Handwritten notes in Greek and Latin:
... οἱ λόγοι τοῦ ἀποστόλου 2 Cor. 5:22, 33. λέγοντος τοῦ Χριστοῦ 1 Cor. 15:52, ἐπιπέσει οἱ βραχίονες ὑμῶν...
PANTAENUS. ὑποθέσει τὴν ἐπιστολὴν αὐτῶν...
... τὴν ἐπιστολὴν αὐτῶν...
... τὴν ἐπιστολὴν αὐτῶν...
... τὴν ἐπιστολὴν αὐτῶν...
... τὴν ἐπιστολὴν αὐτῶν...
... τὴν ἐπιστολὴν αὐτῶν...

fene facit, quem a Clemente Pantaenum intellectum esse inter omnes constat, ex hisce igitur verbis dilucide apparet: Ἦδη δὲ ὡς ο μακάριος ἔλεγε πρεσβύτερος, ἐπεὶ ὁ κύριος, ἀπόστολος ὢν τοῦ παντοκράτορος, ἀπεστάλη πρὸς Ἑβραίους, διὰ μετριότητα ὁ Παῦλος, ὡς ἂν εἰς τὰ ἔθνη ἀπεσταλμένος, οὐκ ἐγγράφει ἑαυτὸν Ἑβραίων ἀπόστολον· διὰ τε τὴν πρὸς τὸν κύριον τιμὴν, διὰ τε τὸ ἐκ περιουσίας καὶ τοῖς Ἑβραίοις ἐπιστέλλειν ἔθνων κήρυκα ὄντα καὶ ἀπόστολον.

CLEMENS. κανὼν οὐκ ἐπισημασμένην ἀπὸ τοῦ Ἐφέβου
 Critice, quae de canone Librorum sacrorum
 et rebus huc spectantibus agit, multum Clementis testimonii
 debet. Quod ad Vetus Test. pertinet (de versione LXX
 interpr. cf. Strom. lib. I. cap. 22. p. 409 sq.), repetit Clemens
 Strom. lib. I. cap. 21. p. 392 narrationem de Esdra, librorum
 V. T. restitutore (Ἑσδρα . . . δι' ὃν . . . ὁ τῶν θεοπνεύσιων
 ἀναγνωρισμὸς καὶ ἀνακαινισμὸς λογίων). Memoratu autem di-
 gnus est, a Clemente apocryphos V. T. libros haud mino-
 ris aestimari videri, quam canonicos, id quod jam Eusebius
 notavit hist. ecl. VI, 13 ipsiusque Clementis scripta confir-
 mant. Liber Tobiae Clementi est τῆς γραφῆς (Strom. II,
 23, 503; VI, 12, 791); promiscue cum pluribus V. T. locis
 allegatur Judith. VIII, 27 Strom. II, 7, 447; liber sapientiae,
 ἡ θεία σοφία (Strom. IV, 16, 609), tribuitur Salomoni (Strom.
 VI, 14, 795) annumeraturque libris τῆς γραφῆς (Str. V, 14,
 714), sicuti etiam liber Siracidae (Paedagog. lib. I. cap. 8.
 p. 139) isque saepissime laudatus (veluti l. l. p. 135. 137. 138.
 139 bis, 140. 141 cet.). Libri Baruci locus inducitur his ver-
 bis: (ὁ κύριος) διὰ Ἱερεμίου τὴν φρόνησιν ἐξηγεῖται (Paed. I,
 10, 152); alius hisce: (Ὁ Παιδαγωγὸς) παρακαλεῖ διὰ τοῦ
 Ἱερεμίου (ibidem), idemque liber θεία γραφή nominatur
 (Paed. II, 3, 189). In eclogis ex scripturis propheticis etiam
 trium adolescentium doxologia in fornace igneo γραφή voca-
 tur (cap. 1. p. 989). Quin imo ex quarto libro Esrae, qui est
 ex pseudepigraphis V. T., laudat Clemens caput V, 35 verbis:
 Ἑσδρας ὁ προφήτης λέγει (Strom. III, 16. p. 556). Ceterum
 Vetus T. eodem, quo Novum, loco a Clemente habetur, qui
 Strom. III, 10, 543 νόμος τε, ait, ὁμοῦ καὶ προφήται, σὺν
 ἀπὸ τοῦ ἐκ τῶν ἐκκαθημένων ἐν τῷ φόρῳ: ὁ συνταξάμενος ἐπιτομήν τε
 Μακκαρίδων Strom. V. 395 ad. 5. 16. ὡς βραχὺν ἀντιθέσει. Ἰδοὺ γὰρ διὰ τοῦ, ὅτι
 διὰ τοῦ Strom. V. 522 a. διὰ τοῦ Strom. I. 329. διὰ τοῦ Strom. I. 329.
 ἐπιτομήν ἐν τῷ ἐκκαθημένῳ: τ. 801 d.

καὶ τῷ εὐαγγελίῳ, ἐν ὀνόματι Χριστοῦ εἰς μίαν συνάγονται γυνῶσιν.

Novum Testamentum Clemens in duas dividit partes: εὐαγγέλιον et ἀπόστολος sive ἀπόστολοι (Str. V. 5, 664; VI, 11, 784; VII, 3, 836). Singula evangelia vel potius quatuor illas partes unius εὐαγγελίου (scilicet τοῦ Χριστοῦ, minime apostolorum) ita citat, uti antiquissimi patres ea citare solent, nempe εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον (Strom. I, 21, 409), κατὰ Λουκᾶν (ib. p. 407) cet. Quatuor nostra agnoscit evangelia canonica, quorum quidem de auctoritate nihil dicit, quippe quam sui homines persuasam sibi habuerint, sed de origine, consequentia et nexu nonnulla tradit in Hypotyposibus (unde Eusebius ea nobiscum communicavit) ex traditionibus, ἃς ἔτυχε παρὰ τῶν ἀρχαίων πρεσβυτέρων ἀκηκοῦς παραδόσεις (Euseb. h. e. VI, 13. p. 412 ed. Zimmermann., cf. c. 14. p. 413). „Dicebat (vid. Euseb. l. l. c. 14), ex evangelii prius scripta esse illa, quae seriem generis dominici continent. Marci autem evangelium ex hujusmodi occasione scriptum fuisse. Cum Petrus in urbe Roma verbum Dei publice praedicasset, et spiritu sancto afflatus evangelium promulgasset, multi, qui aderant, Marcum cohortati sunt, utpote qui Petrum jamdudum sectatus fuisset, et dicta ejus memoria teneret, ut, quae ab apostolo praedicata erant, conscriberet. Marcus igitur evangelium composuit, iisque, qui illud ab ipso rogabant, impertiit. Quod cum Petrus comperisset, nec prohibuit omnino rem fieri, nec ut fieret incitavit *). At Johannes omnium postremus, cum videret in aliorum evangelii ea, quae ad corpus pertinent (τὰ σωματικὰ), tradita esse, ipse divino spiritu afflatus spiritale evangelium (πνευματικὸν εὐ.) familiarium suorum rogatu con-

*) Eadem de Marci evangelio narrantur a Clemente in Adumbrationibus in 1 Petri V, 14. (quas partem fuisse Potterus p. 1006 autumat ὑποτιπώσεων Clementinarum, e versione et censura Cassiodori) p. 1007 hisce verbis: „ Marcus, Petri sectator, palam praedicante Petro evangelium Romae coram quibusdam Caesareanis equitibus, et multa Christi testimonia proferente, penitus ab eis ut possent quae dicebantur memoriae commendare (i), scripsit ex his, quae Petro dicta sunt, evangelium quod secundum Marcum vocatur.”

scripsit." (Commemoratur quoque Clemens evangelium Hebraeorum. Dicit enim Strom. II, 9, 453: ἢ καὶ τῷ κατ' Ἑβραίους εὐαγγελίῳ, Ὁ θαυμάσιος βασιλεύσει, γέγραπται, καὶ ὁ βασιλεύσας ἀναπαυθήσεται, quod neque in Matthaeo nostro, neque in alio nostrorum evangeliorum dictum reperitur. Distinguit a nostris evangeliiis etiam evangelium Aegyptiorum (Str. III, 13, 553: πρῶτον μὲν οὖν ἐν τοῖς παραδεδομένοις ἡμῖν τέτταρσιν εὐαγγελίοις οὐκ ἔχομεν τὸ φητὸν, ἀλλ' ἐν τῷ κατ' Αἰγυπτίους), de quo conf. quoque H. Olshausenii V. V. Echtheit der vier canon. Evv. etc. p. 98 sq.)

Acta apostolorum a Clemente Lucae tribuuntur (Strom. V, 12, 696; Adumbratt. in 1 Petri V, 14. p. 1007; apud Euseb. h. e. VI, 14). Pariter pro omnibus fere Pauli epistolis testimonia apud Clementem inveniuntur. Ita epistolam ad Romanos Paulo apostolo dat Paed. I, 8, 140; Strom. III, 11, 544; priorem ad Corinthios Paed. I, 6, 117; posteriorem Str. III, 11, 544; IV, 16, 607. 8; ep. ad Galatas Str. III, 15, 556; ad Coloffenses Str. VI, 8, 771; ad Philippenses Paed. I, 6, 129; priorem ad Theffalon. Paed. I, 5, 109; priorem ad Timotheum Cohortat. cap. 9. p. 71; Strom. I, 27, 424; II, 6, 444; III, 6, 534 al.; posteriorem Str. I, 1, 317; 11, 346; V, 1, 646, et ep. ad Titum Str. I, 14, 350. Epistolam ad Ephesios et posteriorem ad Theff. nominatim quidem Paulo non tribuit, verumtamen apostolo illam Cohort. 9, 69; Str. I, 28, 425; III, 4, 524; hanc Str. V, 6, 655, illamque eidem apostolo, cui posteriorem ad Cor. Paed. I, 5, 108. Epistolam ad Philemonem nusquam commemorat, epistolam ad Hebraeos vero in Hypotyposis (Euseb. h. e. VI, 14) „Pauli quidem esse affirmat, sed hebraico sermone utpote ad Hebraeos primum scriptum fuisse; Lucam vero eandem Graeco sermone studiose interpretatum, graecis hominibus edidisse. Quare in epistola et in actibus apostolorum eundem dictionis colorem reperiri. Hanc autem inscriptionem „Paulus apostolus” recte atque ordine omiffam fuisse observat. Cum enim Hebraeis scriberet, qui sinistram de ipso opinionem multo ante combiberant ipsumque suspectum habebant: prudenti consilio usus, illos abstertere statim ab initio apposita

nominis sui inscriptione noluit." Cf. Adumbratt. in 1 Petri V, 14. p. 1007. Quare laudat etiam hanc epistolam tanquam Paulinam Str. VI, 8, 771. Aliquod nobis quidem ignotum Pauli dictum commemorat Clemens Str. VI, 5, 761, vel ex traditione vel e libro quodam apocrypho. Haec enim esse ait Pauli verba: *Λάβετε καὶ τὰς ἑλληνικὰς βίβλους· ἐπίγνωτε Σίβυλλαν, ὡς δηλοῖ ἓνα θεὸν καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι· καὶ τὸν Ὑστάσπην λαβόντες ἀνάγνωτε, καὶ εὐρήσετε πολλῶν τηλαυγέστερον καὶ σαφέστερον γεγραμμένον τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, καὶ καθὼς παράταξιν ποιήσουσι τῷ Χριστῷ πολλοὶ βασιλεῖς, μισοῦντες αὐτὸν καὶ τοὺς φοροῦντας τὸ ὄνομα αὐτοῦ, καὶ τοὺς πιστοὺς αὐτοῦ, καὶ τὴν ἕπομονήν, καὶ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ.* „Deinde,” Clemens pergit, „uno verbo nos interrogat”: *Ὅλος δὲ ὁ κόσμος καὶ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τίνος, οὐχὶ τοῦ θεοῦ;*

^{sup} Nomen epistolarum catholicarum (quod nostris Clemens non indit epistolis catholicis, — de quibus quid statuat jam paucis inquiremus) Clemens videtur interpretari tanquam epistolarum omnium apostolorum, qui epistolas reliquerunt, id quod ex eo perspicuum fit, quod epistolam illam a concilio apostolorum conscriptam (Act. XV, 23) *τὴν ἐπιστολὴν καθολικὴν τῶν ἀποστόλων ἀπάντων* appellat Str. IV, 15, 606. Omnes f. f. libros interpretatus esse dicitur ab Euseb. h. e. VI, 14 in Hypotyposibus, *μηδὲ* — Eusebius ait — *τὰς ἀντιλεγόμενας παρελθῶν· τὴν Ἰουδα λέγω καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς ἐπιστολάς κ. τ. λ.* Superest interpretatio prioris Petri epistolae (Adumbratt. p. 1006. 7) hancque diferte Petro tribuit Str. III, 11, 544; idem dicendum est de prima et secunda epistola Johannis (Adumbratt. p. 1009 — 11; cf. Str. II, 15, 464). An tertiam quoque Johannis epistolam sumplerit, ex his verbis Str. II, 15: *φαίνεται δὲ καὶ Ἰωάννης ἐν τῇ μείζονι ἐπιστολῇ κ. τ. λ.* colligi nequit. De epistola Jacobi et posteriore Petri nihil certi constat, quanquam Str. VI, 18, 825 Clemens locum Jacobi II, 8, et Cohort. 10, 83. 2 Petri II, 2 et Paed. III, 12, 306. 2 Petri IV, 8 intellexisse videatur. Superest denique interpretatio epistolae Judae (Adumbr. p. 1007. 8), Judae quoque diferte datae Paed. III, 8, 280; Strom. III, 2, 515; Adumbr. p. 1007 (cf. Euseb. h. e. VI, 14).

Apocalypfi n nostram Clemens Johanni tribuit Str. VI, 13, 793 eique apostolo Paed. II, 12, 242. Cf. Eichhornii V. Cel. Einleit. ins N. T. vol. II. p. 399 sq.

Eodem fere loco, quo hi N. T. libri canonici, sunt etiam nonnulli apocryphi a Clemente habiti, v. c. τὸ κήρυγμα Πέτρου Str. VI, 5, 750. 61; 6, 764; 15, 804, Hermae Pastor Str. I, 29, 426, epistola Barnabae („apostoli” Str. II, 7, 447, „apostolici” Str. II, 20, 489) Str. II, 7, 447; V, 10, 683 al. — Memoratu denique haud improbus indignum videtur, a Clemente non modo dicta ex prophetis excerpta (cf. Str. III, 4, 528), verum etiam majores evangeliorum epistolarumque lectiones (Str. IV, 9, 596; VII, 14, 883) περικοπὰς vocitari.

Quod attinet ad criticam singula ad librorum sacrorum verba spectantem, Clemens minime quidem textum receptum secundum regulas criticas examinavit atque emendavit; tamen opera sua utilissima nobis sunt, quippe quae (ut quam V. T. Alexandrina versio inde capere possit utilitatem praetereamus) multorum N. T. locorum verba ita nobis tradant, uti ea secundo et tertio p. Chr. seculo Alexandriae haberentur, quae igitur partem τῆς κοινῆς ἐκδόσεως vel (judice Scholzio) corruptae editionis Alexandrinae (questus autem ipse est Clemens de corruptione textus N. T. eo, quo hominum τῶν μετατιθέντων τὰ εὐαγγέλια mentionem facit loco, Str. IV, 6. p. 582) nobis praebeant gratissimam. Neque vero est, quod intercedentem nostras inter N. T. editiones et Clementem lectionum varietatem h. l. accuratius exponamus, cum Griesbachius eam tum in editione N. T., tum in symbolis criticis Tom. II. („Novi Test. loci ab Origene et Clemente Alex. in scriptis eorum, quae graece supersunt, allegati, cum textu vulgari collati”) p. 227—620, jam tradiderit maximeque perspicua hujus rei exempla congesserit Hugius V. V. Einleit. ins N. T. P. I. p. 128. 132 sqq. 144. 164 sq. 171 sqq. 180.

Ordinur ab ea criticis parte, quae in disquirendo de canone et authentia (cet.) librorum sacrorum versatur. Diferte Origenes inter canonicos et apocry-

Handwritten notes in Greek and Latin:
- Top left: *ὁ κήρυγμα Πέτρου ἐστὶν τὸ κήρυγμα τῆς ἐκκλησίας...*
- Middle right: *ὁ κήρυγμα Πέτρου ἐστὶν τὸ κήρυγμα τῆς ἐκκλησίας...*
- Bottom left: *ὁ κήρυγμα Πέτρου ἐστὶν τὸ κήρυγμα τῆς ἐκκλησίας...*
- Bottom right: *ὁ κήρυγμα Πέτρου ἐστὶν τὸ κήρυγμα τῆς ἐκκλησίας...*

phos libros distinguit; cfr. Prolog. in Cant. Cant. Opp. vol. III. p. 36 ("quae scripturis, quas canonicas habemus, nusquam legimus; in apocryphis tamen inveniuntur,") et Commentarior. series in Matth. §. 117. Opp. III. p. 916 ("in nullo regulari libro hoc positum invenitur, nisi in secretis Eliae,") Canonicos etiam nominat publicas scripturas (in Matth. I. I.), *κοινὰ καὶ δεδημοσιευμένα* (quibus opponit *ἀπόκρυφα*) βιβλία (Comm. in Matth. Tom. X. Opp. vol. III. p. 465).

Veteris Test. canonicos libros Origenes statuit, in expositione primi psalmi, esse XXII, — uti Eusebius narrat h. e. VI, 25, — nempe V libros Moſis, VI. Joſuam, VII. Judices et Ruth., VIII. 1. 2 Regum, IX. 3. 4 Regum, X. 1. 2 Chronic.; XI. 1. 2 Esdrae (lib. H. Esrae est noster Nehemiae liber), XII. Psalms, XIII. Proverbia, XIV. Ecclesiast., XV. Canticum Canticorum, XVI. Jesaïam, XVII. Jeremiam cum lamentationibus et epistola, XVIII. Daniel., XIX. Ezechiel., XX. Iobum, XXI. Esther. Quod hic viginti tantummodo libri et unus nominantur, omisso minorum prophetarum libro, error verisimiliter is est eorum, qui Eusebii scripta calamo exceperunt. Ex scriptis V. T. apocryphis nullum hoc loco Origenes libris canonicis annumeravit praeter librum Baruci sub nomine epistolae Jeremiae. Neque tamen nostros libros apocryphos rejicit, sed si minus a Judaeis, certe a Christianis honorandos eos esse dicit. "Illud enim,, inquit prolog. in Cant. Cant. vol. III. p. 36, "palam est, multa vel ab apostolis, vel ab evangelistis exempla esse prolata et Novo Test. inserta, quae in his scripturis, quas canonicas habemus, numquam legimus, in apocryphis tamen inveniuntur, et evidenter ex ipsis ostenduntur assumpta., Dubitare quidem videtur de authenticitate libri sapientiae tanquam Salomonis (Prolog. in Cant. Cant. Opp. vol. III. p. 19), tamen *θεῖον λόγον* eum nominat contra Celsum lib. III. §. 72. vol. I. p. 494. Judithae et Tobiae libris Christianos uti ait (epistola ad Africanum vol. I. p. 26), etsi hi libri neque in canone Hebraeorum, neque inter apocryphos Hebraice extant. Siracidae librum inducit ut *θεῖον λόγον* (c. Celsum VIII, 50. vol. I, 778), defendit fidem historiae de Susanna (ep. ad Africanum vol. I. p. 7 sqq., ubi historiam Susannae veram censet et genuinam libri Danielis

esse partem, et suspicatur, eam olim in hebraicis exemplaribus exstitisse, sed ab Judaeis ex scripturis esse subtractam, argumenta vero interna, ab Africano isti sententiae opposita, conatur refutare), et statim post traditos canonicos libros Maccabaeorum commendat (apud Eusebium I. I.) verbis: *ἔξω δὲ τούτων ἐστὶ τὰ Μακκαβαϊκὰ, ἅπερ ἐπιγέγραπται Σαρβῆθ Σαρβανὲ ἔλ*, quorum auctoritatem etiam haec verba confirmant (de principiis lib. II. cap. 1. §. 5. vol. I. p. 79): " Ut ex scripturarum auctoritate hoc ita se habere credamus, audi quoque in Maccabaeorum libris., Henoci vero librum dubiae esse fidei dicit (Commentar. in Joh. vol. IV. p. 142), atque aperte rejicit c. Celf. V, 54. vol. I, 619.

Veteris autem Test. libris auctoritate haud minora esse dicit Novi Test. scripta Comm. in Joh. T. 1. §. 4. vol. IV, 4 (apud Huetium II, 4) (*τῶν φερομένων γραφῶν καὶ ἐν πάσαις ἐκκλησίαις Θεοῦ πεπιστευμένων εἶναι θείων, οὐκ ἂν ἀμάρτοι τις λέγων πρωτογέννημα μὲν τὸν Μωϋσέως νόμον, ἀπαρχὴν δὲ τὸ εὐαγγέλιον· μετὰ γὰρ τοὺς πάντας τῶν προφητῶν καρπούς, τῶν μέχρι τοῦ κυρίου Ἰησοῦ, ὁ τέλειος ἐβλάστησε λόγος*) et c. Celf. III, 45. vol. I, 476 (*ὅτι βούλεται ἡμᾶς εἶναι σοφοὺς ὁ λόγος, δεικτέον καὶ ἀπὸ τῶν παλαιῶν καὶ Ἰουδαϊκῶν γραμμάτων, ἣ οἷς καὶ ἡμεῖς χρῶμεθα, οὐχ ἦττον δὲ καὶ ἀπὸ τῶν μετὰ τὸν Ἰησοῦν γραφέντων καὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις θείων εἶναι πεπιστευμένων*). Quare utrumque uno vocabulo *διαθήκης* nominat, et novum quidem *τῆς καινῆς διαθήκης* (de princ. IV, 1. vol. I, 156), cujus partes esse dicit *εὐαγγέλιον* et *ἀπίστολον* (homilia XIX. in Jerem. vol. III. p. 264). Jam vero cum librorum sacrorum tres distinxerit classes Commentar. in Joh. T. XIII. vol. IV, 226, ubi de praedicatione Petri loquitur: *πολύ ἐστὶ νῦν ἐξετάζοντας καὶ περὶ τοῦ βιβλίου, πότερόν ποτε γνήσιόν ἐστιν, ἢ νόθον, ἢ μικτόν*: videamus, quid de singulis N. T. libris statuerit.

Quatuor nostra evangelia non modo Origenem, quod nemo dubitat, sed jam Celsum habuisse, satis apparet e libris Origenis contra Celsum et demonstravit H. Olshausenius Echth. der Evv. etc. p. 341 — 355. Praeterea de evangeliiis apud Eusebium h. e. VI, 25 in primo libro expositionum in Matthaeum haec noster dicit: „ Sicut ex traditione accepi de quatuor

évangeliiis, quae sola in universa Dei ecclesia, quae sub coelo est, citra controversiam admittuntur: primum scilicet evangelium scriptum esse a Matthaeo, prius quidem publicano, postea vero apostolo Jesu Christi, qui illud hebraico sermone conscriptum Judaeis ad fidem conversis publicavit. Secundum fuisse accepimus evangelium Marci, qui, prout Petrus ipsi exposuerat, in literas retulit. Atque iccirco Petrus in epistola catholica eum filium suum agnoscit. . . Tertium evangelium Lucae, quod a Paulo commendatur, in gratiam gentilium conscriptum. Postremum vero evangelium Johannis "(de quo apud Eusebium l. 1. in libro V. expositionum in Joh. „Jam vero," ait, „quid dicendum est de eo, qui in sinu Christi recubuit, Johanne? Qui quidem unum reliquit evangelium, tametsi fateatur (Joh. XXI, 25), tot se libros scribere potuisse, quot nec orbis ipse terrarum posset continere.)". Constat igitur de ordine, quo de Origenis sententia evangelia nostra scripta sint, praesertim cum eadem fere inveniantur in Origenis homil. VII. in Josuam vol. II. p. 412: "Sacerdotali tuba primus in evangelio suo Matthaeus increpuit, Marcus quoque, Lucas et Johannes suis singulis tubis sacerdotalibus cecinerunt.", Pariter apparet, evangelium Matthaei Origene judice hebraice scriptum esse, quam eandem sententiam retractare noster videtur, ubi Hebraeis id scriptum esse dicit, Comm. in Joh. Tom. VI. §. 17. vol. IV, 132 (*ἀρξάμενοι ἀπὸ τοῦ Ματθαίου, ὃς καὶ παραδέδοται πρῶτος τῶν λοιπῶν τοῖς ἑβραίοις ἐκδεδοκέναι εὐαγγέλιον, τοῖς ἐκ περιτομῆς πιστεύουσιν*) et Comm. in Joh. praef. ap. Huetium vol. II. p. 5. D. Neque vero ipse hebraicum illum Matthaeum videtur possedisse; ubi enim de integritate loci Matth. XIX, 19 dubitat (in Matthaeum Comm. vol. III, 671), non in mentem sibi venit, textum hebraicum consulere. Plurimi autem omnium duxit Origenes evangelium Johannis. „Majores," inquit praef. in Joh. ap. Huet. II. p. 5. E, „perfectioresque de Jesu sermones reservat. Nullus enim illorum adeo pure manifestavit illius divinitatem, ut Johannes, quippe qui inducat illum dicentem: Ego sum lux mundi; ego sum via, veritas et vita; ego sum resurrectio, ego sum ostium, ego sum pastor bonus." Praeter haec evangelia canonica commemorat quoque Orige-

nes evangelium Hebraeorum, καὶ Ἑβραίων. Omnino quidem distinguit id ab evangelio Matthaei minorisque illud aestimat (Tom. XV. §. 14. Comm. in Matth. vol. III, 671: "Scriptum est in evangelio quodam, quod dicitur secundum Hebraeos, si tamen placet alicui suscipere illud non ad auctoritatem, sed ad manifestationem propositae quaestionis. Dixit, inquit, ad eum alter divitum: magister quid bonum faciens vivam? Dixit ei: homo leges et prophetas fac. Respondet ad eum: feci. Dixit ei: vade, vende omnia quae possides et divide pauperibus et veni, sequere me. Coepit autem dives scalpere caput suum et non placuit ei, et dixit ad eum dominus: Quomodo dicis legem feci et prophetas, quoniam scriptum est in lege: diliges proximum tuum sicut te ipsum, et ecce multi fratres tui, filii Abrahae, amicti sunt stercore, morientes praefame, et domus tua plena est multis bonis, et non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos? Et conversus dixit Simoni discipulo suo, sedenti apud se: Simon, fili Joanne, facilius est camelum intrare per foramen acus, quam divitem in regnum coelorum,,; Tom. II. in Joh. vol. IV, 63 — ap. Huet. II, 58 —: εὐὰν δὲ προσίεται τις τὸ καὶ Ἑβραίων εὐαγγέλιον, ἐνθα αὐτὸς ὁ σωτὴρ φησιν· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα, ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου, καὶ ἀπένευγέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ. Cf. homil. XV in Jerem. vol. III, 224); neque tamen inde concludi licet, evangelium Hebraeorum esse non posse corruptum Matthaeum (cf. Olshausen. Echth. d. Evv. p. 76 sq. 85), nec satis constat, Origenes ipse possederit evangelium Hebraeorum necne (ibid. p. 87 sq.). De evangelio τῶν XII nihil diferte dicit vol. III, 932; clare autem rejicit διδασχὴν (verisimillime i. q. κήρυγμα) Πέτρου de princ. prooem. vol. I, 49 atque evangelia Thomae, Matthiae, Aegyptiorum et Basilidis (homil. I in Luc. vol. III, 933).

Acta apostolorum Lucae Origenes dat apud Eusebium h. e. VI, 25 et homil. VII in Jos. vol. II, 412, eodemque loco posteriori XIV epistolas Paulo apostolo ("et Lucas apostolorum gesta describens,, — scil. addit tuba canere —. "Novissime autem ille veniens, qui dixit, puto aut nos Deus novissimos apostolos ostendit, et in quatuordecim epistolarum suarum fulminans tubis muros Hiericho et omnes idololatriae

machinas et philosophorum dogmata usque ad fundamenta deiecit.,). De XII epistolis Paulinis (omnibus praeter epp. ad Philem. et Hebr.) tot Origenis dicta testantur, ut singula enumerare supervacuum sit (cf. Tom. V. in Joh. apud Euseb. h. e. VI, 25: „Is, quem Deus idoneum reddidit, qui novi testamenti minister esset, non litera et verbis tenus, sed spiritus ipse, — οὐ γράμματος, ἀλλὰ πνεύματος, — Paulus scilicet, qui ab Hierosolymis et finitimis locis usque ad Illyricum evangelium adimplevit, non omnibus ecclesiis, quas docuerat, scripsit, sed et iis, quibus scripsit, paucas admodum lineas exaravit”); praeterea etiam ad Philemonem epistola Paulo adscribitur homil. XIX in Jerem. §. 2. vol. III, 263. Restat, ut Origenis de epistola ad Hebraeos sententiam paucis exponamus. In homilia in ep. ad Hebr. Origenes secundum Eusebium l. l. haec dixit: „Stylus epistolae, quae inscribitur ad Hebraeos, caret illa sermonis rusticitate, quae propria est apostoli, quippe qui rudem atque imperitum sese confiteatur in sermone, id est in forma ac ratione dicendi. Verum epistola illa in verborum compositione majorem praefert graeci sermonis elegantiam, ut fatebitur quisquis de styli differentia perite judicare potest; et praeterea sententias continet admirabiles, nec scriptis apostolicis inferiores; atque id verissimum esse assentientur, quicumque apostolorum scripta attente perlegerint. . . Ego vero ita censeo: sententias quidem ipsas apostoli esse, dictionem autem et compositionem verborum esse alterius cujusdam, qui dicta apostoli commemorare, et quasi in commentarios redigere voluerit ea, quae a magistro audiverat. Proinde si quae ecclesia hanc epistolam pro Paulina habet, eo nomine laudetur. Neque enim temere majores eam Pauli esse tradiderunt. Quis autem revera illam scripserit, soli Deo notum esse opinor; sed scriptores, quorum monumenta ad nos usque pervenerunt, partim Clementi Romanae urbis episcopo eam adscribunt, partim Lucae, qui evangelium et actus apostolorum literis prodidit.” Attamen, priva opinione missa, in scriptis Paulinam hanc epistolam nominare non dubitat, v. c. Comm. in Joh. T. I. praefat. ed. Huet. II, 5. E; Comm. in Joh. Tom. II. vol. IV, 60 (ap. Huet. II, 57). 174; epistola ad Africanum vol. I, 19. 20 originem

Paulinam contendit commemorata dissentientium opinione, et alibi, uti diximus, XIV epistolas Paulinas agnoscit.

Ex epistolis catholicis, quas dicimus (nomen autem istud, quod, — sicut Clemens, — imponere videtur omnium apostolorum epistolis — cf. c. Celf. I, 63: *γέγραπται δὲ ἐν τῇ Βαρνάβα* (qui illo tempore apostolus haberi solebat) *καθολικῆ ἐπιστολῇ*, — Origenes diserte non omnibus nostris catholicis epistolis, sed priori tantum Petri et primae Johannis (necnon semel Judae) indit T. XVII. in Matth. v. III, 797; T. IX. in Jerem. ib. 181; T. II. in Joh. vol. IV, 76; ib. T. XX. p. 323; cf. in Joh. p. 135), apud Eusebium h. e. VI, 25, ubi epistolarum Jacobi et Judae immemor est, posteriorem Petri et alteram et tertiam Johannis dubitationibus nonnullorum obnoxias esse dicit his verbis: „Petrus . . . unam duntaxat omnium consensu receptam reliquit epistolam; ἔστω δὲ καὶ δευτέραν· ἀμφιβάλλεται γάρ. . . Johannes . . . scripsit epistolam admodum brevem: ἔστω δὲ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην· ἐπεὶ οὐ πάντες φασὶ γνησίους εἶναι ταύτας· πλὴν οὐκ εἰσὶ στίχων ἀμφοτέραι ἑκατόν.” Neque tamen ipse his verbis diserte dubitat, et praeterea posterioris Petri epistolae interdum mentionem facit in homiliis (veluti in Levitic. hom. IV. vol. II, 200; in Num. hom. XIII. ib. 321). Neque epistolis Jacobi et Judae canonicam auctoritatem detraxit. Dubitat quidem de epistola Jacobi Comm. in Joh. T. XIX. vol. IV, 306 (ap. Huet. II, 284) verbis: *ἐὰν δὲ λέγεται μὲν πίστις, χωρὶς δὲ ἔργων τυγχάνη, νεκρά ἐστὶν ἢ τοιαύτη, ὡς ἐν τῇ φερομένῃ Ἰακώβου ἐπιστολῇ ἀνέγνωμεν*. sed homil. XIII. in Genes., III. et VIII. in Exod., II. in Levit., Comm. in ep. ad Rom. cap. 5 e versione Rufini divina Jacobi apostoli epistola nominatur. Similiter de epistola Judae Comm. in Matth. XXII, 23. vol. III, 814 ait quidem: *εἰ δὲ καὶ τὴν Ἰούδα πρόσοιτό τις ἐπιστολὴν, ὁράτω τί ἔπεται τῷ λόγῳ*. at de princ. I, 2. vol. I, 138 ascensionis Moysis dicit meminisse in ipsius epistola apostolum Judam; in Comm. in ep. ad Rom. vol. IV, 549 habet: „Judas apostolus in epistola catholica dicit,, et Comm. in Matth. XIII, 55. vol. III, 463 diserte: *Ἰούδας, ἰνquit, ἔγραψεν ἐπιστολὴν, ὀλιγόστιχον μὲν, πεπληρωμένην δὲ τῶν τῆς οὐρανίου χάριτος ἑξῶμένων λόγων*. Et ita quidem non est quod magnopere mireris, omnes nostras epistolas catholi-

cas Origeni probari homil. VII. in Jos. §. 1. vol. II, 412 haec verba facienti: "Petrus etiam duabus epistolarum suarum personat tubis: Jacobus quoque et Judas. Addit nihilominus adhuc et Johannes tuba canere per epistolas suas,, etc. Omnes igitur nostras catholicas epistolas canonicas Origenes habere videtur; praeterea vero etiam de aliis epistolis verecunde loquitur. Barnabae epistolam nominat catholicam c. Cell. I, 63. vol. I, 378, Clementisque haud mediocriter laudat Comm. in Joh. vol. IV, 153; de princ. II, 3, 6. vol. I, 82.

Apocalypsin Johannis illo homiliae VII. in Josuam loco (verbis: "Addit . . Johannes tuba canere per epp. suas et apocalypsin,") et permultis praeterea aliis locis vere canonicam noster praedicat. Ita apud Eusebium h. e. VI, 25: ἔγραψε δὲ καὶ (Ἰωάννης), αἶτ, τὴν ἀποκάλυψιν, κελευσθεὶς σιωπῆσαι καὶ μὴ γράφαι τὰς τῶν ἐπὶ βροντῶν φωνάς. Comm. in Matth. T. XVI. vol. III, 719. 720: Ἰωάννης . . φάσκων ἐν τῇ ἀποκαλύψει ταῦτα . . καὶ ἔοικε τὴν ἀποκάλυψιν ἐν τῇ μήσῳ (Πάτρω) τεθεωρημέναι. Comm. in Joh. T. I. vol. IV, 16 (Huet. II, 14): φησὶν οὖν ἐν τῇ ἀποκαλύψει ὁ τοῦ Ζεβεδαίου Ἰωάννης. ib. T. II. ed. Huet. p. 50: ὁ αὐτὸς δὲ Ἰωάννης ἐν τῇ ἀποκαλύψει, alibi.

Restat, ut de Hermae Pastore pauca adjungamus. Hunc librum, quem eidem tribuit, cujus Rom. XVI, 13 mentio fit, divinitus inspiratum esse Origenes censet Comm. in ep. ad Rom. lib. X. vol. IV, 683, et usitatum eum quidem dicit, neque tamen omnibus ut divinum probatum Comm. T. XIV. in Matth. vol. III, 644; homil. VIII. in Numer. vol. II, 294.

Jamjam convertamur ad eam criticae partem, quae in singulis verbis versatur. Quod ad Vetus Test. pertinet, criticum opus confecit Origenes immortalis nominis, biblia hexaplaria. *) (Tetrapla, id quod satis constat, ab hexaplis re non differunt; erant enim ita disposita, ut prima columna exhiberet versionem Aquilae, altera Symmachii, tertia LXX interpretum, quarta denique Theodotionis. Nimirum versionem τῶν ὀ tertio loco posuit Origenes, ut ad

*) N. grammaire des langues et. des sciences de l'orient. t. II, p. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

multis locis corruptam, Comm. in Matth. T. XV. vol. III, 671), reliquae facilius exigi et examinari possent. In hexaplis eadem versiones eodem ordine erant collocatae, sed ita, ut prima columna textum hebraicum hebraicis literis sine punctis vocalibus, secunda eundem textum hebraicum literis graecis descriptum exhiberet. Aliquando adjecit quintam et sextam versionem seu editionem Hierichuntinam et Nicopolitanam in iis libris, quorum hae versiones exstabant, unde Octapla exorta sunt, quae neutiquam peculiare aliquod et ab hexaplis distinctum opus constituebant. Imo et aliquando septima editio graeca addita fuit, quae nonam occuparet columnam, quamvis nomen Enneaplorum non inveniatur.) Critica Origenis opera haec fuit: „Textui τῶν ὀ (utor verbis Morini in exercitt. bibl. ed. Paris. 1669, fol., exerc. IV. cap. 1. p. 87 sqq.) sub asterisco (✕) inferuit, quae textus hebraeus addebat; additamentorum autem istorum interpretationem a Theodotionis versione mutuatus est, eo quod verba versionisque stylus ad LXX interpretum ceteris propius accedant. At obelo (Ϟ) notavit, quae LXX textui hebraeo addebant.” (Praeterea etiam iudice Epiphanio de ponderibus et mensur. c. 17 lemniscis (—) et hypolemniscis (—) Origenes usus est. Quae his de rebus ille exponit, valde sunt confusa. „Id sibi tamen,” Huetius ait Origenianorum (editorum ante Origenis Commentaria, Coloniae 1685) lib. III. p. 260, „videtur velle, lemniscos adscripsisse Origenem, quotiescunque duo plurave paria interpretum (hos enim in XXXVI paria fuisse discretos et in omnibus fere consensisse autumat, cum scripturam sacram in Aegypto interpretarentur vocem aliquam usurpassent, ab ea diversam (ejusdem licet significationis), qua usi fuissent reliqui interpretes (quod ipsum fere habent Hesychius in Pl. XII, 4 et Isidorus Origin. I, 20); hypolemniscos vero adnotasse, si quando vocem huiusmodi par unicum adhibuisset.”). Disfentiunt autem viri docti, quidnam consilii in conscribendo illo opere Origenes sequutus sit. J. A. Ernestius de Origene interpr. gramm. auctore in opuscul. phil. crit. p. 300 sqq. §. 12 sqq. in hoc opere Origenem duas res spectasse putat, primum ut exemplar librorum divinatorum in utroque sermone esset emendatissimum, ex quo exempla describi bona

vid. Orig.
epist. con.
in dial.
XV. Orig.
III, 671.

vid. Epiph.
hc. et Or.
dor. Hier.
Orig. I, 20.

et incorrupta possent; deinde ut hebraicorum fontium intelligentia per versionum varietatem adjuvaretur. Sed aliud fuisse consilium Origenis in conficiendo illo opere, ostendit Joh. Morinns l. l., ubi statim post verba laudata pergit: „non quod illa deesse, haec vero superesse existimaret, sed ostenderet, quae Judaei in Christianorum textu deficere aut abundare dicerent, quae adderent, quae reserarent, quo ad concertationem cum Judaeis instructiores Christiani prodirent, propriisque ipsorum armis, alienis desertis, illos confoderent, necnon argumenta explicandae et illustrandae LXX interpretum translationi depromerent.” Etenim cum in disputationibus et congressibus sive privatis sive publicis Christianorum cum Judaeis hi illis de translatione graeca testimonia mutuantibus exprobrarent, illa modo non haberi in hebraeo fonte, modo aliter explicanda esse, saepe etiam ex Hebraeo quaedam objicerent, quae in Graeco non deprehenderentur; Origenes, ut hoc incommodum curaret, textum Alexandrinae versionis fonti hebraeo conformem reddere ac talem recensionem exhibere voluit, qua Christiani in controversiis cum Judaeis uti possent. Aliud accedebat commodum, ecclesiasticae scilicet translationis elucidatio, quae his varietatibus et novarum ex Hebraeo translationum collatione non parum juvabatur et illustrabatur. (Eadem fere Huetius statuit Origenianorum lib. III. p. 260. ed. Col. 1685.) Res si ita sese habet, opus quidem criticum confecit Origenes, consilium vero ejus conficiendi non fuit criticum, sed exegetico – polemicum. Et id ita esse, ipse dicit in ep. ad African. Suspiciatus enim, historiam Susannae olim in hebraicis exemplaribus extitisse, sed ab Judaeis inde subtractam esse, multis exemplis docet, in sacris libris alicubi plura esse in versione Alexandrina, quam apud Hebraeos, alicubi vero pauciora, et indignabundus dicit Africano (vol. I. p. 16. §. 4): *Ὅρα [ὄρα] τοίνυν, εἰ μὴ λανθάνει ἡμᾶς τὰ τοιαῦτα, ἀθετεῖν τὰ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις φερόμενα ἀντίγραφα, καὶ νομοθετῆσαι τῇ ἀδελφότητι, ἀποθέσθαι μὲν τὰς παρ’ αὐτοῖς ἐπιφερομένας ἱερὰς βίβλους, κολακεύειν δὲ Ἰουδαίοις καὶ πείθειν, ἵνα μεταδώσιν ἡμῖν τῶν καθαρῶν, καὶ μηδὲν πλάσμα ἐχόντων. Ὅρα τε καὶ ἡ πρόνοια ἐν ἀγίαις γραφαῖς δεδωκῆνία πάσαις ταῖς Χριστοῦ*

ἐκκλησίαις οἰκοδομην, οὐκ ἐφρόντισε τῶν τιμῆς ἀγορασθέντων, ὑπὲρ ὧν Χριστὸς ἀπέθανεν κ. τ. λ. Jam vero confilium suum in conferendo textu hebraeo cum graecis versionibus l. l. p. 16. 17 diferte exponit: Ταῦτα δὲ φημι, οὐχὶ ὄκνω τοῦ ἐρευνᾶν καὶ τὰς κατὰ Ἰουδαίους γραφὰς, καὶ πάσας τὰς ἡμετέρας ταῖς ἐκείνων συγκρίνειν, καὶ ὄραν τὰς ἐν αὐταῖς διαφοράς. εἰ μὴ φορτικὸν γοῦν εἶπεῖν, ἐπὶ πολλὸ τοῦτο, ὅση δύναμις, πεποιήκαμεν· γυμνάζοντες αὐτῶν τὸν νοῦν ἐν πάσαις ταῖς ἐκδόσεσι καὶ ταῖς διαφοραῖς αὐτῶν, μετὰ τοῦ ποσῶς μᾶλλον ἀσκεῖν τὴν ἐρμηνείαν τῶν ὁ· ἵνα μὴ τι παραχαράττειν δοκοίημεν ταῖς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἐκκλησίαις· καὶ προσάσεις διδῶμεν τοῖς ζητοῦσιν ἀφορμὰς, ἐθέλουσι τοὺς ἐν μέσῳ συκοφαντεῖν, καὶ τῶν διαφαινομένων ἐν τῷ κοινῷ κατηγορεῖν. ἀσκοῦμεν δὲ μὴ ἀγνοεῖν καὶ τὰς παρ' ἐκείνοις· ἵνα πρὸς Ἰουδαίους διαλεγόμενοι μὴ προσφέρωμεν αὐτοῖς τὰ μὴ κείμενα ἐν τοῖς ἀντιγράφοις αὐτῶν, καὶ ἵνα συγχρησώμεθα τοῖς φερομένοις παρ' ἐκείνοις· εἰ καὶ ἐν τοῖς ἡμετέροις οὐ καῖται βιβλίους· τοιαύτης γὰρ οὔσης ἡμῶν τε πρὸς αὐτοὺς ἐν ταῖς ζητήσεσι παρασκευῆς, οὐ καταφρονήσουσιν, οὐδ', ὡς ἔθος αὐτοῖς, γελάσονται τοὺς ἀπὸ τῶν ἔθνῶν πιστεύοντας, ὡς τ' ἀληθῆ καὶ παρ' αὐτοῖς ἀναγεγραμμένα ἀγνοοῦντας.

Ad Novi Testamenti verborum criticae utilitatem haud parum facit, quod Origenes aequae ac Clemens in scriptis suis corruptae editionis Alexandrinae (ante Scholzum τῆς κοινῆς ἐκδόσεως dictae) *) exemplum nobis reliquit, cujus Griesbachius in editione sua N. T. rationem habuit, quodque idem, sicut Clementis, separatim tradidit in symbolis crit. II, 227 — 620. Praeterea vero etiam Clementem Origenes superat vere critica opera, quam Novo Test. videtur na-

*) „Clarum est,” haec verba sunt J. M. A. Scholzii V. V. in ipsius Curis criticis in histor. text. evv. p. 17, „Origenem (in Matth. T. XV. vol. III. (I) ed. Huet. p. 381. cf. ibid. p. 439, comm. in Joh. p. 151) duplicem sententiam tenuisse, alteram, quae librariorum negligentia ortos fuisse diceret errores in codicibus evangeliorum, alteram, quae vel eosdem vel grammaticos vel quicumque his libris usi sunt, existimaret per oscitantiam et licentiam eos admisisse.”

vavisse. *Lis ista adhuc pendet; alii enim libros N. T. ab Origene critica diligentia excussos et comparatione antiquorum librorum emendatos censent (huic sententiae favet Ernestius de Origene interpr. s. s. gr. auct. opusc. phil. crit. p. 305 sqq. et Hugius Einleit. ins N. T. P. I. p. 186 sqq); alii nihil tale ab ipso factum existimant (in hac sententia fuerunt Zacagnius in praefat. ad monum. vet. eccl. graec. p. 65, R. Simonius in histor. crit. N. T. c. 29. p. 337 et Millius in prolog. N. T. n. 673). Neque vero is ego sum, qui hic dijudicare vel possim vel sustineam. Liceat mihi tantummodo sententiam P. I. p. 62. not. 56 propositam paucis amplificare et fulcire. Ipse quidem Origenes Tom. XV. in Matth. vol. III, 671, ubi Veteris Test. exemplaribus valde corruptis sese occurrisse ait, simile quidpiam in N. T. sese non sustinuisse indicat; accedit, quod in Origenis scriptis firmum stabilemque N. T. textum frustra quaeras; tamen haec argumenta nihil demonstrant, quia Origenes operam illam criticam, si revera suscepit, partim ipse senex suscipere, partim discipulis suscipiendam relinquere potuit. Susceptam autem eam ab ipso esse, est verisimillimum. Diserte Origeni recensionem Hugius in introductione I, 209 sqq. aliique dedere, neque argumentis ii quidem et internis et externis destituti. Intellexit enim (in Matth. T. XV. l. l.) Origenes corruptionem exemplarium N. T., susceperat vero correctionem V. T.; vehementer igitur non excitari non potuit ad simile quidpiam in N. T. sustinendum. Diserte autem commemorat Hieronymus ad Matth. XXIV, 36. Opp. T. IV. P. I. p. 118. ed. Martianaei et in ep. ad Gal. III, 1. ib. p. 249 Origenis (Adamantii) exemplaria, ἀντιγραφα. Sunt quidem, qui haec Origenis exemplaria intelligunt codices ab eo comparatos et ad interpretandi usum congestos, sed, ut videtur, injuria. Etenim si Luciani Martyris exemplaria, ab eodem Hieronymo in praefat. ad Paralipom. commemorata, nulla alia sunt, nisi quae ipse criticorum more recensuit, de quo dubitari nullo modo potest, nec quisquam unquam dubitavit: quid est causae, quare Origenis exemplaria N. T. aliter accipiantur, praesertim cum Hieronymus eorum auctoritate utatur ad lectionis veritatem asserendam? Accedit, quod ipse Hieronymus vocem exemplaria explicuerit adv. Rufinum*

lib. I. cap. 26 (vid. Hugii Einleit. ins N. T. P. I. p. 186) hisce verbis: „Mediae inter has” (quae Luciani et Hefychii exemplaribus utuntur) „provinciae Palaestinos codices legunt, quos ab Origene elaboratos” etc. (*Παλαιστιναῖον εὐαγγέλιον* commemorant quoque scholia codd. mss. ad Marc. XVI, 8 apud Birchium et Griesbachium; vid. Griesbachii symbol. crit. I, 101). Quae cum ita sint, Novo etiam Test. criticam operam ab Origene navatam esse, haud pessime statuitur. Quenam autem qualisque sit ista Origenis recensio, id dubitationi valde obnoxium est, hoc praesertim tempore, quo Scholzius V. V. (biblisch kritische Reise etc. p. 163 — 187) negavit recte esse hucusque de recensioibus N. T. statutum (statuitque ipse, unam tantummodo esse recensioem, Constantinopolitanam; Palaestinensem unam esse cum illa eandemque, et Alexandrinam nihil nisi vulgarem, quae dicitur, editionem). Quodsi Origenianae recensiois, quam Palaestinensem esse putat, conditionem descripsit Hugius l. l. I, 209 — 216, dubito, an ab omni parte recte hac de re statuerit.

DIONYSIUS.

Locum c. XII, 7 e libro Tobiae inducit Dionysius in epistola ad Germanum apud Eusebium h. e. VII, 11. p. 497. ed. Zimmerm. verbo *φησί*, ubi ex superioribus suppleamus necesse est *ὁ Θεός*. Liber sapientiae a Dionysio bis, in fragmentis Nicetianis apud Routhium reliqu. sacr. vol. II. et in fragmento epistolae ad Dionysium Romanum apud eundem vol. III, liber Siraci e Niceta ter et in libr. de natura apud Routhium vol. IV. bis, et Baruci e Niceta bis a Dionysio allegatur. Evangelium Johannis separatim Johanni apostolo D. tribuit in fragmentis libror. de promissionibus apud Eusebium h. e. VII, 25. p. 529. 530. 532. 534, necnon primam epistolam, quam catholicam nuncupat ib. p. 529. 530, et praeter quam nullam sine dubitatione Johanni apostolo adscribit ib. p. 534. Commemorat vero etiam ib. p. 530 *τὴν δευτέραν φερομένην Ἰωάννου* (intelligit apostolum) *καὶ τρίτην*. Actuum apostolorum authenticam sumit ib. p. 532 (et apud Routhium l. l. vol. IV. p. 352) et agnoscit epistolas Paulinas ib. p. 534. Praeterea lo-

cum ex ep. ad Hebraeos diserte Paulo dat in ep. ad Fabium apud Eusebium h. e. VI, 41. p. 456, et utitur quoque auctoritate epistolae Jacobi I, 13 et IV, 1 in libello de martyrio c. 6. p. 32, c. 7. p. 33 et in fragm. ex scholiis graec in ep. Jacobi p. 200 ex editione „Operum Dionysii Alex. cognomento Magni, quae supersunt, Romae 1797. Typ. congr. de prop. ed. Simon. de Magistris, episc. Cyrenens.“ (quo quidem exemplari ipse destitutus secundum Hugium Einleit. P. II. p. 485 locos istos citavi). Gravissima vero est Dionysii de apocalypsi sententia, quam in fragmentis librorum de promissionibus profert (vid. P. I. p. 70). Quid ipsum moverit, ut de ea quaestiones excitaret, his dicit verbis (apud Eusebium h. e. VII, 24. p. 525): „Cum in publicum editus sit liberisque, ut nonnullis videtur, ad persuadendum aptissimus, et cum quidam doctores legem quidem ac prophetas nihili faciant, evangelia sequi negligant, apostolorum epistolas contemnant, hujus vero libri doctrinam quasi magnum aliquod et arcanum sacramentum venditent, et simpliciores quosdam ex fratribus nostris nihil sublime atque magnificentum, nec de glorioso prorsusque divino adventu domini nostri, nec de resurrectione nostra nostrique ad Christum aggregatione et assimilatione sentire patiantur, sed levia quaedam ac mortalia, et qualia nunc homines sperare solent in regno Dei cogitare jubeant: necesse est ut adversus fratrem meum Nepotem, quasi praesentem, disputationem instituiam.“ Jamjam ipse haec de apocalypsi statuit (de promiss. ap. Euseb. VII, 25. p. 527 sqq.): „Nonnulli quidem ex iis, qui nos praecefferunt, librum hunc repudiarunt penitus ac refutarunt, singula ejus capita reflexerunt eumque absque ullo sensu et ratiocinatione scriptum esse monstrantes. Ad haec inscriptionem libri falsam esse dicunt; neque enim auctorem ejus esse Johannem. Sed neque eam revelationem esse, quippe quae tam crasso tanque opaco rerum, quae cognosci non possint, obducta sit velo. Et non modo apostolorum neminem, sed ne ullum quidem e sanctis et ecclesiasticis viris hujus libelli conditorem fuisse affirmant. Cerinthum enim, qui nominis sui sectam conflagavit, cum magnae auctoritatis nomen ad faciendam fidem commentis suis vellet praefigere, Johannis titulum operi suo indidisse. . .

Ego vero librum illum rejicere omnino non ausim, praesertim cum multi ex fratribus eum magni faciant; sed hujusmodi de illo opinionem concipiens, quasi sensus mei modum excedat, arcanam quandam planeque admirabilem singularum rerum intelligentiam latere existimo. Nam etsi ipse non intelligo, suspicor tamen, altio rem quandam sensum verbis subesse. Eaque non meo ipsius judicio metior atque aestimo; sed plus fidei tribuens sublimiora esse censeo, quam ut a me percipiantur. Nec ea condemno, quae intelligere non potui, verum inde admiror magis, quod capere non possum. . . Johannem auctorem vocari (Apoc. XXII, 7. 8) et librum a Johanne scriptum esse non inficio; fateor enim, sancti cujusdam et divino spiritu afflati viri id opus esse. Sed hunc ipsum esse apostolum, Zebedaei filium, Jacobi fratrem, cujus est evangelium illud, quod secundum Johannem inscribitur, et epistola catholica, haud facile concesserim. Nam ex utriusque genio et forma loquendi, et ex libelli totius ductu ac dispositione, non unum eundemque scriptorem esse conjicio. Quippe evangelista quidem nullibi nomen suum adscribit, nec semetipse, aut in evangelio, aut in epistola praedicat. . . At ille, qui revelationem scripsit, in ipso statim exordio nomen suum praefigit. . . Evangelistes vero ne catholicae quidem epistolae nomen suum praefixit, sed absque ulla verborum ambage ab ipso divinae revelationis mysterio exorsus est. . . Neque in secunda ac tertia, quae Johanni vulgo adscribuntur, epistolis, quamvis brevissimis, Johannis vocabulum prostat; verum absque ullo nomine *ὁ πρῶτος* inscribitur. Alter autem ille non satis habuit nomine suo semel edito narrationem deinceps profequi, sed iterum repetit (Apoc. I, 9; XXII, 7. 8). . . Johannem igitur esse auctorem hujus libri, ipsi id affirmanti credendum est; sed quisnam ille fuerit Johannes, incertum. Neque enim seipsum esse dixit, sicut in evangelio saepius dicitur, discipulum illum, quem dilexit dominus, aut illum, qui supra pectus domini recubuit, aut fratrem Jacobi, aut illum denique, qui dominum vidit atque audivit. Aliquid enim horum, quae memorata sunt, certe dixisset, si seipsum liquido voluisset ostendere. Sed horum quidem nihil posuit; fratrem vero duntaxat et consortem nostrum sese appellavit,

et testem Jesu beatum denique ob visam atque auditam revelationem. Ac plurimos quidem fuisse opinor Johanni apostolo cognomines, qui propter singularem erga illum benevolentiam, et quod hominem mirarentur ac suspicerent, et perinde atque ille a domino diligi ambirent, hoc cognomentum adamaverint; quemadmodum ex fidelium liberis multos Pauli Petrique nominibus appellatos videmus. Est etiam alius Johannes in actibus apostolorum cognomento Marcus, quem Barnabas et Paulus comitem sibi adjunxerunt, de quo etiam rursus dicitur: Habebant autem Johannem ministrum. An hic fit, qui revelationem scripsit, mihi non liquet. Neque enim una cum illis in Asiam venisse perhibetur. Sed cum solvissent, inquit, a Papho, Paulus quidem Pergen Pamphyliæ profectus est, Johannes vero discedens ab illis reversus est Hierosolymam. Alium igitur esse censeo, unum scilicet eorum, qui in Asia versati sunt. Duo enim apud Ephesum sepulcra fuisse traduntur, utrumque Johannis nomine insignitum. Ex sententiis quoque et e verbis eorumque collatione facile conjicitur, hunc (auctorem apocalypseos) ab illo (apostolo) diversum fuisse. Nam evangelium et epistola sibi mutuo consonant, et eodem ordiuntur modo (cf. ev. Joh. I, 1 et ep. 1 Joh. I, 1; ev. Joh. I, 14 et ep. 1 Joh. I, 2. 3). . . Qui attente perlegerit, in utroque (ev. et ep.) saepius vitam, lucem, fugam tenebrarum, frequenter veritatem, gratiam, gaudium, carnem et sanguinem domini, judicium, peccatorum remissionem, Dei erga nos dilectionem, mutuae inter nos dilectionis praeceptum et universa praecepta servanda esse reperiet. Ad haec condemnationis elogium adversus mundum, diabolum et antichristum, promissio sancti spiritus, adoptio filiorum Dei, fides in omnibus a nobis praestanda, pater et filius ubique nominati, in utroque passim occurrunt. Denique in omnibus, si recte examinaveris, unus idemque utriusque scriptionis genius, evangelii nimirum et epistolae, evidenter apparet. Apocalypsis vero ab his prorsus aliena est et extranea; nulla necessitudine aut vicinitate contingens quidquam ex supradictis; ac ne syllabam quidem unam cum illis communem habens. Sed neque epistola (de evangelio enim nihil dico) mentionem ullam aut significationem facit apocalypseos, nec apocalypsis

epistolae, cum Paulus in epistolis nonnihil de revelationibus suis indicaverit, quas quidem ille in proprium volumen non retulit. Praeterea ex dictione ipsa conjici potest, quantum evangelium et epistola differant ab apocalypsi. Nam illa quidem non modo emendate, quod ad graecum sermonem attinet, verum etiam cum summa elegantia tum in verbis tum in argumentationibus et in tota orationis compositione perscripta sunt; tantum abest, ut barbarismus aliquis aut soloeismus aut denique idiotismus quispiam in illis deprehendatur. Utroque enim praeditus erat evangelistes, sermone nimirum ac scientia, cum haec duo ipsi dominus concessisset, scientiam simul et eloquentiam. Illum vero revelationem quidem vidisse, et scientiam ac futurorum praedictionem accepisse non inficior; verum dictionem ejus non admodum graecam animadverto, sed barbarismis atque interdum soloeicis inquinatam; quos quidem nunc excerpere haudquaquam necesse est. Neque enim subsannandi animo haec a me dicta esse quisquam existimet, sed potius eo consilio, ut utriusque scripti dissimilitudinem expenderem." Commotus igitur argumentis dogmaticis nonnisi ex argumentis internis Dionysius Johanni apostolo apocalypsin abjudicavit, licet ejus auctoritatem impugnare noluerit, ita ut in ep. ad Hermammone apud Euseb. h. e. VII, 10. p. 493 apocal. caput XIII, 5 laudaverit.

Quod ad criticam singula ad verba spectantem pertinet, quia in Griesbachii editione (II.) N. T. noster haudquaquam satis allegatus est, quantum id fieri poterit, Dionysii N. T. textum cum Griesbachiano breviter conferemus.

Matth. XVI, 17 (allegat. inde a voc. *μακάριος*) legit D. *οὐράνιος* pro *ἐν τοῖς οὐρανοῖς* (ap. Euseb. VII, 25); ib. XXVIII, 2 ante *προσελθὼν* legit *καί* (epist. canon. ap. Routh. II, 387), non habet *ἀπὸ τῆς θύρας*, ceterum comprobatur textum Griesbachianum v. 1 — 6 (ad voc. *εἶπε*, l. l.); item Marc. XVI, 1 (inde a voc. *ἠγόρασαν*) et 2 (l. l. p. 389). Lucae cap. XXIII, 56 (a voc. *τὸ*) et XXIV, 1. 2 ibidem allegavit, et v. 1 *ἦλθον* posuit pone *μνῆμα* et omisit *καὶ τινες σὺν αὐταῖς*. Joh. I, 1 usque ad *θεὸν* (ep. ad Dion. Rom.

ap. Routh. III, 200), I, 14 (ad voc. *πατὴρ* apud Euseb. VII, 25) et XX, 1 (Routh. II, 388) Dionysius cum Griesbachio legit (praeterquam quod loco postremo pro *τῆ δὲ* habet *ἐν* et pro *ἔρχεται* — *ἦλθε*), necnon Act. XIII, 5 (a voc. *εἶχον*) et 13 (ap. Euf. I, 1) (ubi tamen *μὲν* habet pro *δὲ* et *τὸν* ante *Παῦλον* omittit) et 1 Cor. XV, 41 (lib. de natura Routh. IV, 352). 1 Joh. I, 1 — 3 (ad verb. *ἡμῶν*) eo tantum D. a Griesbachio distat, quod v. 2 ante *ἔωράκαμεν* pro *καὶ* habet *ὁ* et post *ἔωρ. καὶ* omittit. Apocal. I, 1 omittit Dion. ap. Euseb. I, 1. *ὁ θεὸς* et *ὃ δὲ γενέσθαι*, et ter legit *αὐτοῦ* pro *αὐτοῦ*. v. 2 habet *αὐτοῦ* pro *Ἰησοῦ Χριστοῦ*. v. 3 non allegat. v. 4 (allegat. ad *εἰρήνη*) cum Griesb. convenit. v. 9 (allegat. ad *Πάτριω*) ante *ὑπομονῆ* legit Dion. I, 1. *ἐν* et omittit *Χριστοῦ*. Cap. XIII, 5 habet ap. Euseb. VII, 10 *βλασφημίαν*, omittit *ποιῆσαι* et legit *καὶ μῆρες*. Allegatur denique cap. XXII, 7: 8 (a verbo *μακάριος* ad *βλέπων ταῦτα*) et legitur *ὁ βλέπων καὶ ἀκούων ταῦτα*.

eb) c. 8 II 101 q. 1

(822 q. 101 q. 1)

PIERIUS

de critica singula ad verba spectante verisimillime meritis est, aut singulari suscepta recensione, aut, id quod probabilius est, singulari opera ad Origenis recensione collata. Ait enim Hieronymus Comm. in Matth. XXIV, 36 (T. IV. P. I. p. 118. ed. Martian.): „In quibusdam codicibus additum est „, neque filius””, cum in graecis et maxime Adamantii et Pierii codicibus hoc non habeatur adscriptum.”

PETRUS MARTYR.

E V. T. apocryphis allegat Petrus tantummodo semel Siraci librum (ap. Routhium rel. sac. III, 325). Novi autem Test. critica, et ea quidem ad singula verba spectans, quia ex Petri fragmentis, ad hunc finem nondum satis adhibitis, aliquem fructum percipere posse videtur, quod huc pertinet, dare liceat.

Matth. II, 12. 16 apud P. legitur, uti apud Griesbachium (cujus textus nobis fundamento est), de poenitentia ap. Routh. III, 341; c. IV, 10 omittitur a Petro *ὀπίσω μου* (ib. 322); c. VI, 13 (p. 330) cum Griesbachio convenit; c. VI, 24

legitur μαμμωνᾶ (p. 338); c. X, 17 ἑαυτοῖς pro ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων et v. 18 διὰ τὸ ὄνομά μου pro ἕνεκεν ἐμοῦ (p. 331); v. 23 (ib.) allegatur ad verbum ἑτέραν, c. XXVI, 55 ab ὧς ad συλλαβεῖν με (p. 331) (et ita quidem, uti Griesbachius textum constituit); c. XXVII, 2 (ib.) deest Ποντίῳ et τῷ ἡγεμόνι. Marc. VIII, 36 legitur . . . ἄνθρωπος, ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ ἢ ἀπολέσῃ (p. 338); c. XI, 14: μηκέτι ἐκ σοῦ καρπὸς γένηται εἰς τὸν αἰῶνα (p. 325). Luc. I, 28 (χαῖρε . . . σοῦ) et v. 35 cum Griesb. textu convenit (de divinitate ap. Routh. l. l. p. 345); c. XI, 40 . . . ἔσωθεν . . . ἔξωθεν . . . (de anima ib. p. 347). C. XIII, 6 πεφυτ. legitur ante ἐν τ. ἀμπ. αὐτοῦ (de poen. p. 324). v. 7 (ib.) legitur ἀφ' οὗ pone ἔτη. Ceterum v. 6—9 (uti c. XXII, 48 fragm. homil. p. 346) Griesb. textum habenti Joh. I, 14 usque ad ἡμῶν allegatur de div. p. 345, Act. VII, 60 (κύριε . . . ταύτην) de poen. p. 332, c. XII, 18. 19 (usque ad ἀπαχθῆναι) p. 340, c. XVII, 9. 10 (ad Βέροϊαν) p. 338 (deest τῆς ante νυκτός) et c. XIX, 31. p. 339. Ephes. II, 8. 9 (de div. p. 344) legitur ἡμῶν pro ἱμῶν. c. VI, 8 (de poen. p. 328) ὅτι ἕκαστος ἐὰν τι . . . κομίσεται. v. 9 (ib.) legitur καὶ ante αὐτῶν et παρ' αὐτῶ οὐκ ἔστιν. Philipp. I, 24 legitur ἐπιμεῖναι et deest ἐν (p. 334). Coloff. III, 11 et ante σκύθης et ante ἐλεύθερος — καὶ legisse noster videtur (p. 329). 1 Timoth. VI, 11 legitur πρᾶυπαθείαν (p. 343); allegatur quoque (ib.) v. 12, omisso καὶ ante ὠμολ. 1 Petri III, 18 (inde a δίκαιος) legitur ὅπως pro ἵνα (de div. p. 344). Denique p. 337 allegatur 1 Joh. II, 1. 2 (καὶ ἐὰν . . . ἡμῶν).

DIDYMUS.

Veteris Test. libros canonicos omnes Didymus sumit, excepto libro Estherae, cujus mentionem non facit; librum Nehemiae autem Esrae dat de trin. lib. II. cap. 6. p. 163. Apocryphorum locos allegat e libro Siraci semel lib. I de spiritu sancto et quater libris de trin., e libro Baruci, quem Jeremiae dat de trin. III, 2, 324, octies de trin., e libro Tobiae semel de sp. sancto lib. II et bis de trin., ex historia Sufannae, quam Danieli tribuit de trin. II, 11, 239, semel l. l., et e sapientiae libro semel Enarrationibus in 1 Joh. I, in libr. de

fp. sancto quater et libris de trin. vicies et bis. Necnon laudat orationem Manassis (cujus auctor ipsi est *ισοὸς ἀνήρ* de trin. III, 21, 399) bis de trin. lib. III. p. 399. 434, et librum tertium Esrae semel de trin. II, 23, 294. Quin etiam Henoci librum videtur novisse; ait enim in commentariis ad caput VIII. Actorum, Tom. IV. Anecdotorum graec. sacr. et prof. Joh. Christoph. Wolfii pag. 35: „Quia vero in canonicis libris non exprimitur, quo pervenerit (Enochus), in apocryphis in paradifum sublatus memoratur;” in Enarrationibus autem ad 1 Joh. III (in biblioth. patrum max. Lugd. T. IV. p. 331) librum citat, qui *λεπτογένεσις* sive *μικρογένεσις* (parva genesis) nuncupabatur; haec enim ibi leguntur: „Nam et in libro, qui Leptogenesis, (scribitur in exemplari illo Lugdunensi mendose Leprogenesis)” appellatur, ita legitur, quia Cain lapide aut ligno percusserit Abel; unde deputandum non est, percussione dici solummodo fieri vulnus, sed absolute omnem plagam, quae lacerationem facit in corpore. „ E contrario libros Maccabaeorum et Judithae in nullo editorum operum allegat.

Novi Test. evangelia, acta app. et XIII Pauli epistolas genuinas esse sumit. Epistolam ad Hebraeos apostolo dat Enarr. in 1 Joh. III l. l. p. 329, in 1 Joh. IV. p. 333. B et de spiritu sancto lib. I. in Hieronymi Opp. ed. Martianaei T. IV. P. I. p. 502, eique Paulo contra Manichaeos in Canisii lectionibus antiquis ed. Jac. Basnag. Amstelod. 1725, vol. I. p. 209, de trin. I, 15, 33; 26, 75; III, 9, 362 atque innumerabilibus aliis librorum de trin. locis. Catholicarum epp. nomine de nostris catholicis epistolis utitur de trin. I, 27, 85; 29, 90; II, 1, 115; 12, 259 al. De epistolarum Jacobi, prioris Petri, ep. Judae et trium Johannis, in quas omnes commentatus est (vid. bibl. patr. max. Lugd. IV, 319 sqq.), authenticam minime dubitat; et licet alteram et tertiam Johannis in libris de trin. non allegaverit, tamen ib. I, 15, 21; II, 6, 179; 3, 127 primam nominat, ex quo sequitur, ipsum plures agnovisse. De posteriori vero Petri Enarrat. l. l. p. 326, exposito hujus epistolae argumento, haec habet: „Non est igitur ignorandum, praesentem epistolam esse falsatam, quae licet publicetur, non tamen in canone est.” Nihilominus

Ms. Didym. nunc in Bibliotheca v. S. Hieronymi Dionys. Alex. in Anst. de Apocalyp. 6. ed. in P. 1. 1. 1.

auctoritate hujus epistolae canonica utitur Enarr. in ep. Judae l. I. p. 337. E, eamque una cum aliis catholicis epp. in enarrationibus interpretatur. Praeterea libris de trin. saepius eam, quam catholicam appellat de tr. II, 10, 234 al. loc., Petro tribuit (I, 15, 21. 28; 28, 87; 32, 99; II, 6, 151; 10, 234), eamque instar aliorum scripturae librorum citat (I, 29, 90; II, 1, 115; 7, 198; 12, 259); simul nostram priorem Petri epistolam primam Petri nuncupat de tr. I, 32, 99; II, 7, 182; 14, 276; III, 3, 340, et primam catholicam ep. II, 12, 259. Quae cum ita sint, Mingarellius in editione sua p. 21. not. 7: „Equidem,” ait, „conjecerim, aut brevissimam illam imperfectamque enarrationem, ne dicam abortivum foetum, Didymi non esse, aut ab iis, quorum intererat vel pravam doctrinam obtrudere, vel Didymi nomen multis olim post ejus mortem invisum infamia afficere, interpolatam fuisse; aut eum tandem, cum libros hosce de trinitate extremis, ut arbitror, vitae annis conscripserit, opinionem, quam antea amplexus fuerat, seu dubitationem omnem objecisse. Quod enim ait Basnagius apud Canisium Tom. I. Lectt. Antiqu. p. 202, clausulae illius verba: „Non est ignorandum” et reliqua cum ceteris non cohaerere, qua de causa ab aliquo forsitan adjecta esse suspicatur, eo magnopere non moveor.” Ego vero magis a Basnagii partibus stare haud dubito. Apocalypsin denique non solum commemorat Didymus Enarratt. in ep. Judae bibl. p. m. p. 336. D. (de trin. III, 5, 354 sub nomine „prophetiae”), verum eam etiam Johanni tribuit ib. p. 337. C et Johanni quidem evangelii auctori de tr. I, 15, 17.

Praeter hos libros N. T. canonicos apud Nicetam in Catenae graecorum patrum in Iobum, Londini a. 1637 edita, Hermae Pastorem allegat pag. 202.

Quod ad criticam singula verba spectantem pertinet, illud mirandum maximopere est, nostrum Caecum tot sacrorum librorum locos memoria tenuisse atque in promptu, quoties usus esset, habuisse, quot in libris de trinitate allegantur; qui sunt innumerabiles *). Itaque (sive Didymus

*) Quare non est cur miremur, si caecus, qui memoriter omnia dicta citabat ac per notarios scribere cogebatur, interdum in

textum sacrum passim secundum regulas criticas ex proposito emendavit — cf. Scholzii Cur. Crit. §. 8. p. 22 —, siue non emendavit) de N. T. critica (praetermittimus enim h. l. LXX interpretum versionem *) aliqua ratione nos merituos esse arbitramur, si, id quod nondum factum est, eos locos, quorum verba, non sensum, clare et sine ambiguitate Didymus (qui licet non legerit, tamen memoriter citavit, quod dixerat) in libris de trin. allegavit, cum Griesbachianae editionis (II.), in qua quidem horum librorum nulla habita est ratio, textu recepto conferamus. (Ne quid deesse videatur, lectiones paucorum eorum N. T. locorum, quos in libro contra Manichaeos (in Canisii lectt. ant. vol. I, 204 sqq.), qui graece adhuc exstat, Didymus allegavit, uncinis [. . .] inclusas addemus; catenas autem patrum, quarum praesertim auctoritas critica, qualem nos h. l. exigimus, ut ipsius Didymi textum constituamus, exigua, ne dicam nulla sit, ad eundem finem perscrutari operae pretium non visum est.) Primo cujuscunque N. T. libri caput et comma indicabimus, dein in parenthesi verba a Didymo allegata secundum Griesbachii textum inducemus (sola litera i in hac parenthesi significat, integrum versum esse allegatum), tum Didymeius textus, si a Griesbachiano is recedit (sin minus, locus hicce vacuus manebit), collationem dabimus. Postremo in altera parenthesi Didymi librorum de trin. (quorum secundus incipit a pag. 107, tertius a p. 310) (et libri contra Manichaeos) eas paginas, quibus cujuscunque commatis textus continetur, citabimus. Locos, quos diferte N. T. ei libro, de quo eo ipso loco agitur (veluti Matthaeo, Paulo ad Rom., ep. II. ad Cor., Act. app.), Didymus dat, asterisco (*) ante primam parenthe-

memoriae menda inciderit (velut de trin. I, 7, 3 locum 2 Cor. XI, 4 epistolae ad Rom. dat; cujusmodi alia exempla vid. apud Mingarellium in commentario isagog. p. XXV). — Alibi nonnulla laudat dicta tanquam sacra (quae invenire licet apud Mingarellium p. 504), quae, cum non reperiantur in nostris, aut a Didymo ex aliis scripturis sanctis addita sunt, aut in ejus f. f. exemplaribus revera alicubi exstiterunt.

*) Ex ista versione noster v. c. Psalmi XXXIII, 6 verba haecce: *πᾶσα ἡ δύναμις αἰτῶν* convertit semper in *πᾶσαι αἱ δυνάμεις αἰτῶν* (de trin. I, 9, 7; 32, 97).

fin ponendo signabimus. Quodsi de duobus unius auctoris cognominibus scriptis (veluti duabus Pauli epp. ad Cor., duabus Petri epp. et hujusmodi; Johannis alteram et tertiam, quas non allegavit, pro una liceat accipere), quorum alterum communi utrique nomine allegat, non indicat Didymus, utrum velit intelligi, asteriscum non ante, sed post primam parenthesin ponemus. Utemur signis simplicissimis = (legitur), + (additum est) et || (deest). Alias, quae fortasse necessariae sunt, animadversiones ita adjiciemus, ut ordinem nostrum non turbent.

Ev. Matthaei.

C. I, 18 *(i) = γέννησις et || γὰρ (187). v. 20 *(τὸ . . .) (ib.). II, 2 *(εἶδομεν . . .) = ἴδομεν (101). III, 11 (αὐτὸς . . .) (145). v. 16 (ἰδοὺ . . . περιστεράν) || αὐτῷ et = ἴδον et ὡς (258). v. 17 (οὗτος . . .) (12). IV, 4 (οὐκ . . . ἀνθρώπος) || ὁ ante ἀνθρ. (400). v. 6 (εἰ . . . σοῦ) pone περὶ σοῦ + τοῦ διαφυλάξαι σε (227). v. 7 *(οὐκ . . .) = οὐ μὴ πειράσῃς (84; p. 232 πειράσεις). v. 10 (κύριον . . .) = κυρίῳ τῷ θεῷ (139). [VI, 13 (i) (211)]. VII, 11 *(πόσω . . .) || ὑμῶν et = ἐξ οὐρανοῦ (163). v. 23 = ἀπόστητε ἀπ' ἐμοῦ ἐργάται τῆς ἀνομίας· οὐδέποτε ἔγνω ὑμᾶς (407). VIII, 2 *(λεπρὸς . . . αὐτῷ) = ἦλθε καὶ (101). v. 20 (αἱ . . .) + pone ἀλώπεκες — τοῦ ἀγροῦ et = κλῖναι (376). v. 29 (τί . . .) + ante νιὲ — Ἰησοῦ et pone θεοῦ — τοῦ ζῶντος (227). IX, 2 (θάρασει . . .) || σου (90 et 394). v. 18 *(ἄρχων . . . αὐτῷ) = τις, || ἐλθὼν (101). X, 16 (. . . λύκων) || ἐγὼ (144) [id. v. || ἐγὼ (207)]. id. v. (ἀκέραιοι . . .) (264). v. 20 (i) pone ὑμῶν + ἐστὶν (64; non invenitur ἐστὶν et = pro ὑμῶν — μου p. 117. 320; omittitur tum μου et ὑμῶν tum ἐστὶν p. 282). v. 28 (φοβήθητε . . .) ante ψυχὴν || καὶ (371). v. 32 (ὁμολογήσω . . . μου) = κἀγὼ ante ὁμολογήσω et = αὐτὸν pro ἐν αὐτῷ (362). XI, 3 (σὺ . . .) = ὁ ἐρχόμενος (21). v. 11 (i) μικρότερος = demum post οὐρανῶν (385). [v. 19 (ἐδικαιώθη . . .) = αὐτῆς (206)]. v. 27 (. . . μου) = παρὰ (375). id. v. *(οὐδεὶς . . . υἱός) pro priori ἐπιγινώσκει = γινώσκει (26) (p. 72 inverso ordine = οὐδεὶς γινώσκει τὸν πατέρα, εἰ μὴ ὁ υἱός· οὐδὲ τὸν υἱὸν τις ἐπιγινώσκει, εἰ μὴ ὁ πατήρ).

v. 28 (i) || *πρὸς με* et = *κεκοπιακότες* (262). XII, 17 (i) (116). v. 18 * (. . . *αὐτὸν*) (ib.). v. 28 *(i) || *ἐγὼ* (193). v. 31 *(*πᾶσα . . .*) = *εἰς τὸ πνεῦμα* et pro τοῖς ἀνθρ. — *αὐτοῖς*, — quod || vocabulum p. 445 — (208). v. 32 *(i) = *ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ* (298). v. 33 (i) (44). v. 35 (. . . *ἀγαθὰ*) + pone *θησαυροῦ* — *τῆς καρδίας* et = *προφέρει τὸ ἀγαθὸν* (50. 162) (p. 128 omittitur *τῆς καρδίας* et = *ἐκβάλλει ἀγαθὰ*). XIV, 32. 33 *(*ἐκόπασεν . . .*) || *ἐλθόντες* (101). XV, 7. 8 *(i) || *ὑποκριταὶ* et *περὶ ὑμῶν*, = *τῇ δὲ καρδίᾳ* et || *αὐτῶν* (242). XVI, 16 (*σὺ . . .*) (91). v. 17—19 (*μακάριος . . .*) = *Πέτρος* pro *Σίμων* et || (uti p. 327) *τῆς βασιλείας* (91). XVII, 5 (*οὗτος . . .*) || *ἐν ᾧ εὐδόκησα* (333). v. 27 (i) || *τὴν* et + *καὶ* ante *ἐκείνον* (376). XVIII, 10 *(i) (170). v. 18 (*ὄσα . . .*) = *ὃ ἐὰν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς· καὶ ὃ ἐὰν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς* (394). XIX, 28 (*καθίσεσθε . . .*) = *ὑμεῖς καθεσθήσεσθε* et *θρόνων* (424). XX, 15 *(*ἢ ὁ ὄφθ . . .*) = *εἰ ὁ* (52). v. 23 *(*οὐκ . . .*) (422). v. 24 = *δώδεκα* et + ante *ἀδελφῶν* — *τούτων* (423). v. 26 *(*ὄς . . .*) *ἐν ὑμῖν* = ante *ὄς* et = *ἔσται* (ib.). v. 27 *(i) || *ἐν ὑμῖν* et = *ἔσται* (423). XXI, 9 (*εὐλογημένος . . .*) = *ὡσαννὰ* *ἰηρ.* ante *εὐλογ.* *ἰηρ.* (100). v. 33 (*ἀνθρ. . . οἰκοδ.*) + pone *ἄνθρωπος* — *τις* (339). XXII, 21 (*ἀπόδοτε . . .*) || *οὖν* (67). v. 43. 44 (*πῶς . . . κυρίῳ μου*) = *καὶ πῶς* et *καλεῖ αὐτὸν κύριον* et + *ἀγίῳ* pone *πνεύματι* (430). v. 45 (i) (ib.). XXIII, 34 (*ἰδὸν . . . ὑμῶν*) (448). XXIV, 36 *(i) = *ἢ τῆς ὥρας* et || *οἱ* (404). v. 37 *(i) = *γὰρ* pro *δὲ* et || *καὶ* ante *ἡ* (ib.). v. 38 *(i) (ib.). v. 39 *(i) = *ἐπῆλθεν* et *πάντας* (ib.). XXV, 21. 23 (*εὐδοῦλε ἀγαθὲ*) (50. 162). v. 31 *(i) = *αὐτοῦ* pro *αὐτοῦ* et = *ὅτε καθίσῃ*, et + *ἄγιοι* ante *ἄγγελοι* (61) (p. 99 || *δὲ* et omittitur *ἄγιοι* et + *αὐτοῦ* pone *ἄγγελοι*, p. 420 non || *δὲ* et omittitur *ἄγιοι* et *αὐτοῦ*). v. 35 (. . . *ἐποτίσατέ με*) || *γὰρ* (339). [v. 41 (*εἰς . . .*) (212)]. v. 46 (. . . *κόλασ. αἰών.*) = *ἀναστήσονται* (154.) XXVI, 24 (*καλὸν . . .*) (187). v. 38 (*περίλυπος . . . θανάτου*) = *ἄχρι* pro *ἕως* (393). v. 39 *(*πάτερ . . . τοῦτο*) || *μου*, *ἔστι* et *ἀπ' ἐμοῦ* (383). v. 64 (*ἀπ' ἄρτι . . . δυνάμεως*) pone *δυνάμεως* + *τοῦ πατρὸς* (124). v. 68 (*προφήτευσον . . .*) (103). XXVII, 46 (*θεέ . . .*) *με* ponitur post

ἐγκατ. (398). v. 63 (κύριε . . .) = οἶδαμεν κύριε, ὅτι εἶπεν ὁ πλάνος ἐκεῖνος . . . (388). IXXVIII, 17 * (ιδόντες . . . αὐτῷ) (101). v. 18 (ἐδόθη . . .) (375). v. 19 (i) (259). v. 20 (ἰδοῦ . . .) (382).

Ev. Marci.

II, 9 (ἐγειρε . . .) σου = pone κράββατον (394). V, 31 (τίς . . .) = μου post ἤψατο (407). VII, 9 * (καλῶς . . .) = διὰ τί pro καλῶς (294). v. 10 — 12 *(i) || ὁ ἐστι δῶρον et = αὐτοῦ pro αὐτοῦ (ib.). v. 13 * (. . . ὑμῶν) (ib.). VIII, 38 *(i) = αὐτοῦ pro αὐτοῦ (61. 419). IX, 25 (τὸ πνεῦμα ἐξέλθε) = pro τὸ πνεῦμα — δαιμόνιον et = post κωφὸν (394). X, 18 (οὐδεὶς . . .) (368). XIII, 11 *(οὐ . . .) (221). v. 31 (. . . παρελεύσεται) (151). v. 32 *(i) (404). XIV, 21 (καλὸν . . .) = pro αὐτῷ — τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ et || ὁ ἀνθρ. ἐκ. (216). XVI, 15. 16 *(πορευθέντες . . .) = πάντα (259).

Ev. Lucae.

I, 31 (τέξῃ . . .) (361; p. 341 = ἔξεῖς dro τέξῃ). v. 32. 33 *(καὶ δώσει . . .) = Ἰσραὴλ pro Ἰακώβ (94). v. 35 (πνεῦμα . . . σε) = ἐλεύσεται (134. 271). v. 35 *(διὸ . . .) (341. 361). v. 48 (ἀπὸ . . .) pone πᾶσαι + αἱ γυναῖκας καὶ (448). v. 68 — 70 (i) = ter αὐτοῦ (237). v. 78. 79 (ἐξ . . . καθήμενοις) ἐξ ὑψους cohaeret cum v. 79 et = ποτὲ καθεσθεῖσιν (340). II, 11 (ἐτέχθη . . . κύριος) = ἡμῖν et = σήμερον post σωτήρ (356). v. 14 (i) (84). v. 25 *(ἦν . . .) = τῷ Ἰσραὴλ, ἦν pone ἅγιον et αὐτῷ (194). v. 26 *(i) = ἕως ἂν pro πρὶν ἢ (ib.). v. 27 *(i) = ἦγετο pro ἦλθεν et + ἐγένετο ante ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν (ib.). v. 28 *(i) || αὐτοῦ (ib.). v. 29 *(i) (ib.). v. 30 *(i) = ἶδον (ib.). v. 49 *(τί . . .) = τῷ οἴκῳ pro τοῖς et = με ante εἶναι (391). v. 51 *(καὶ ἦλθεν . . . αὐτοῖς) = κατηλθεν (ib.). III, [v. 7 (γεννήματα . . .) + ὄφεις ante γενν. (214). v. 8 (i) = καρπὸν ἄξιον, = δόξῃτε pro ἄρξῃσθε, || λέγω . . . ὅτι, + γὰρ post δύνата (ib.). v. 9. (i) || καὶ post δέ (ib.)]. v. 23 = ὡς pro ὡσεὶ (450). IV, 1 (ἦγετο . . .) || τῷ et = ἐπὶ pro εἰς (190). VI, 30 (. . . δίδου) || δέ (369). VII, 22. 23 (πορευθέντες . . .) = βλέπετε καὶ ἀκούετε, || ὅτι, porro || λεπροὶ . . . ἀκούουσι, ante νεκροὶ + καὶ et ante πτωχοὶ + καὶ, pro

ἐὰν = δ' ἂν (38). VIII, 46 (ἐγὼ . .) = ἐξ pro ἀπ' (124), = ἀπ' (413). v. 55 *(. . αὐτῆς) (429). IX, 55 (οὐκ . .) = ἔστιν et pro ὑμεῖς — ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (188). v. 58 vid. Matth. VIII, 20. X, 22 *(οὐδεὶς . .) = τὸν υἱὸν pro τίς ἔστιν ὁ υἱὸς et = οὐδὲ τὸν πατέρα τις ἐπιγινώσκει pro καὶ τίς ἔστιν ὁ πατήρ (p. 436). v. 23 *(μακάριοι . .) (277). v. 24 (i) = ἴδον (ib.). v. 27 (ἀγαπήσεις . .) || ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ (369). v. 42 (Μαρία . .) (52). XI, 13 *(πόσω . .) (163). XV, 18 (ἡμαρτον . .) = εἰς σὲ (260). XVI, [v. 8 = ἐν τῇ γενεᾷ τῇ ἐαυτῶν (206)]. v. 9 (ποιήσατε . .) = ὅτε pro ὅταν et οὐρανόους pro αἰωνίους (280). XIX, 27 (τοὺς ἐχθρούς . .) = τούτους (393). XX, 9 (ἄνθρ. . ἀμπελῶνα) = τις ἦν ἔχων pro ἐφύτευσεν (339). XXII, 43 (i) || αὐτῷ, = κυρίου pro ἀπ' οὐρανοῦ (394). XXIII, 46 *(πάτερ . . μου) (424). XXIV, 49 (ὑμεῖς . .) (167).

Ev. Johannis.

I, 1—5 *(i) (17). v. 9 (i) (128). v. 10 (i) (358). v. 11 (i) = οὐκ ἔλαβον (378). v. 12. 13 *(i) (249). v. 14 *(ἐθεασάμεθα . .) (99) (p. 294 ἴδομεν). v. 16 *(i) = καὶ pro ὅτι (32). v. 17 (i) (217). v. 18 (ὁ μονογενῆς . .) = Θεὸς pro υἱὸς, = ἐν τῷ κόλπῳ, = αὐτὸς pro ἐκεῖνος (76). v. 18 *(ὁ μονογ. . . πατρὸς) = Θεὸς et = ἐν τοῖς κόλποις (140). v. 29 (ἴδε . .) = τὰς ἁμαρτίας (192). v. 50 (σὺ . .) (96). II, 19 (λύσατε . .) (182) (p. 337. 368 + ἐγὼ ante ἐν). v. 21 (i) = αὐτὸς et αὐτοῦ (182). v. 24. 25 *(i) || ἐαυτὸν, = μὴ χρεῖαν ἔχειν (423). III, 5—8 *(ἀμὴν . .) (249). v. 13 (οὐδεὶς . .) || ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (362). v. 21 (i) = εἰσὶν (415). v. 31 (. . ἔστιν) = ἐρχόμενος ἄνωθεν (327). v. 33. 34 *(. . λαλεῖ) (445). v. 34 *(οὐ . .) (149). IV, 10 *(εἰ . .) (178). v. 14 (τὸ . .) + ἐγὼ ante δώσω (144). v. 24 *(i) (232). v. 42 *(αὐτοὶ . .) (90). V, 19 (ἂ . .) = ἄπερ (p. 141. 207 ὅσα) pro ἂ γὰρ et ὁ πατήρ pro ἐκεῖνος (10) (p. 141. 207 = ποιῶ ὁ πατήρ). v. 21 (ὁ υἱὸς . .) (366). v. 22 (i) = πᾶσαν τὴν κρίσιν (90). v. 26. 27 *(i) || καὶ ante κρίσιν (375). v. 31 (i) = οὐδέν ἔστιν pro οὐκ ἔστιν ἀληθείης (424) (p. 386 = ἐμαντῶ pro περὶ ἐμαντοῦ et οὐκ ἔστιν ἀληθείης). v. 32 (. . μαρτυρῶν περὶ ἐμοῦ) || ἄλλος, pone ἔστιν + ὁ πατήρ μου, = μοι pro περὶ

ἔμοῦ (386) (p. 424 = ἀλλ' pro ἄλλος). v. 36 (τὰ . . ἔμοῦ) ||
 ἃ ἐγὼ ποιῶ (424). v. 43 (i) = ἐλήλυθα pone μου (286).
 VI, 27 *(τοῦτον . .) (41). v. 35 (ὁ ἐρχόμενος . .) = πεινήση
 (400). v. 38 (καταβέβ. . .) + ἐγὼ initio et πατρὸς fine com-
 matis (366). v. 40 (Θέλημα . . αἰώνιον) (10). v. 44 *(i) = ὁ
 οὐράμιος pro ὁ πέμψας με (91). v. 45 *(. . Θεοῦ) (233). v. 46
 *(i) = ἐκ pro παρὰ (170. 436). v. 51 (. . καταβάς) || ὁ ζῶν
 (367). v. 63 (τὰ . .) = λελάληκα pro ἐγὼ λαλῶ (53). [v. 70
 (οὐκ . .) = οὐχὶ pro οὐκ ἐγὼ (211)]. VII, 37 (ἐὰν . .) = εἰ
 (178). v. 38 (i) (ib. et 277). v. 39 (. . αὐτὸν) (178; p. 144.
 276 = ἔλεγεν pro εἶπε). v. 39 *(οὐπω . .) || ὁ et = οὐπω
 (431). VIII, 14 (κὰν . . μου) = ἔμαντῶ pro περὶ ἔμαντοῦ et
 ἀληθείης ἐστὶν pone μου (386) (p. 424 = περὶ ἔμαντοῦ). v. 18.
 (καὶ . .) (441). v. 28 (ἀπ' . . οὐδέν) = οὐδέν ante ἀπ' (217).
 v. 29 (ὁ . . ἐστὶν) (378). [v. 40 = ἦτε pro ἐστὲ (214)]. v. 49
 (τιμῶ . .) (384). v. 54 (ἐὰν . . με) (71) (p. 419 || ἐγὼ et =
 (mendose ut videtur) ἐν αὐτοῖς pro οὐδέν). v. 58 (ἀμὴν . .) =
 σοι pro ὑμῖν et πρὸ τοῦ τοὺς αἰῶνας γενέσθαι pro πρὶν ἄβρ. γ.
 (35). X, 8 (i) || πάντες, πρὸ ἐμοῦ = pone ἦλθον, pro εἰσὶ
 = ἦσαν, pro ἤκουσαν = ἤκουσεν (388). v. 15 (. . πατέρα)
 = αὐτὸν pro τὸν πατέρα (406). v. 17. 18 *(ἐγὼ . . λαβεῖν
 αὐτήν) || ἀπ' ἔμαντοῦ (182. 307). v. 30 (i) (43). v. 35 (. . ἐγέ-
 νετο) (417). v. 36 *(. . κόσμον) (367) || τοῦ (12). XI, 11
 (Λάζαρος . . κεκοίμηται) (399). v. 39 (τεταρταῖος) (399).
 v. 41. 42 (πάτερ . .) (383). v. 43 + ἐκ τάφων ante ἔζω (394).
 XII, 27 (σῶσον . . ταύτης) (393). v. 28 (καὶ . .) (419). v. 36
 *(. . γένησθε) = ὡς (88). v. 37 *(i) || αὐτοῦ, + τοῦ Ἰησοῦ
 pone πεποιηκ., || ἔμπροσθεν αὐτῶν, = ἐπίστευσαν, + pone
 αὐτὸν — οἱ Ἰουδαῖοι (99). v. 39 *(οὐκ . .) (59). v. 40 *(i) =
 ἐπήρωσεν, = ἐπιστρέψωσιν et ἰάσομαι (ib.). v. 41 *(. . αὐ-
 τοῦ) + δὲ ante εἶπεν (ib.) (p. 99 — i — || Ἡσαΐας et = ἴδεν).
 v. 46 (i) = ὁ ἀκολουθῶν μοι pro ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ (363).
 v. 49 (. . ἐλάλησα) = ἀφ' ἑαυτοῦ (425) (p. 386 = ἀπ' ἔμαν-
 τοῦ). v. 49 (πατήρ . .) = δέδωκε (386. 440). XIII, 13 (i)
 = ὁ κύρ. καὶ ὁ διδ. (84). v. 35 (i) = ἀγαπᾶτε ἀλλήλους (369).
 XIV, 9 (ὁ ἔωρακῶς . . πατέρα) (42). v. 10. 11 (ὁ δὲ . . πα-
 τὴρ ἐν ἐμοί) || δὲ, || ὁ ante ἐν (= p. 194. 378) et || μοι
 (146). v. 14 = ἐπὶ pro ἐν (320). v. 15. 16 *(ἐὰν . .) (439)

ἦ pro μένη (127. 150) (p. 150 || εἰς τὸν αἰῶνα). v. 17 * (i) (62. 439). v. 18 (i) (439). v. 23 *(ἐὰν . .) = ποιησόμεθα (63) (p. 143 = ποιήσομεν, p. 228 = τηρεῖ et ποιησόμεθα). v. 24 (ὁ . .) || πατρός (386). v. 26 *(i) (438). v. 28 (εἰ . .) † πέμψας με pone ὁ et || μου pone πατῆρ (44. 106. 378). v. 31 (καθὼς . . ποιῶ) (386). XV, 15 (ὁ . . κύριος) = αὐτοῦ pone κύριος (118. 169. 437). v. 26 *(i) || δέ, † μου pone πατρός (438). XVI, 7 (συμφέρει . . ὑμᾶς) = μὴ post ἐγὼ et = ἐκεῖνος οὐκ ἔρχεται, τὸ πνεῦμα pro ὁ παρ. . . ὑμᾶς (244. 282). v. 8 (i) (204). v. 12 (i) (446). v. 13 *(. . ἀλήθειαν) (55. 278. 446). v. 13 (οὐ . . ἑαυτοῦ) semper = ap. Did. ἀφ' ἑαυτοῦ οὐ λαλήσει (386. 446 al.). v. 14 (i) (444). v. 27 (ἐγὼ . .) = πατρός pro Θεοῦ (119. 141). v. 30 (νῦν . . πάντα) = πάντα οἶδας (405). v. 32 *(i) (395). XVII, 1 (πάτερ . .) (71. 419. 432). v. 3 *(i) (434). v. 4 (i) (419). v. 5 (i) || σὺ (71). v. 6 (οὓς . . δέδωκας) = ἔδωκας (375). v. 10 (i) = πάντα τὰ ἐμὰ (71). v. 17 (i) (160). v. 19 (i) || ἐγὼ et καὶ ante αὐτοὶ, = ὡσιν αὐτοὶ (367) (p. 432 = ὡσιν καὶ αὐτοὶ). XIX, 28 (εἰδὼς . .) = ὁ Χριστὸς et ἤδη πάντα (401). v. 37 *(ὄψονται . .) (356). XX, 17 (πορευού . .) || δέ et || καὶ ante Θεόν μου (361). v. 22. 23 (λάβετε . .) (192). v. 28 (ὁ . .) (85).

Act. app.

I, 4. 5 (i) = συναυλιζόμενοι et βαπτισθήσεσθε post ἀγίω (254). v. 8 (. . ὑμᾶς) = ὑμεῖς δέ pro ἀλλὰ (167. 244. 431). v. 16 *(i) = τῶν συλλαβόντων Ἰησοῦν (205). II, 3. 4 *(i) = ἀποφθ. αὐτοῖς (220) (p. 145 = τοῖς ἀποστόλοις pro αὐτοῖς, et καὶ ἐκάθισαν; p. 431 (ἐκάθ. . .) = ἐκάθισαν δέ et ἀποφθ. αὐτ.). v. 36 *(γινωσκέτω . .) (355). III, 6 = ἐγέρθητι (394). v. 13 *(i) † ὁ Θεὸς et ante Ἰσαὰκ et ante Ἰακώβ, = αὐτοῦ, || αὐτὸν post ἠρνήσασθε (356). v. 14. 15 *(. . ἀπεικτείνετε) (ib.). IV, 8 *(. . αὐτοὺς) = τὸν λαὸν pro αὐτοὺς (234). v. 11 (i) = ἐξουδενωθεῖς et οἰκοδόμων (90). v. 11 *(i) = οἰκοδόμων (341). v. 12 *(i) = οὐδὲ, † ἄλλο ante ὄνομα, || ἕτερον et ἡμᾶς (191). v. 20 (i) = ἴδομεν (283). v. 24 *(δέσποτα . .) || σὺ ὁ Θεὸς (141). v. 25 (. . εἰπὼν) † πνεύματος ἀγίου pone διὰ et δέ pone στόματος (ib.). v. 27 *(. . ἔχριστας)

(178). V, §. 4 (διατί . .) || τί . . τοῦτο (232) (p. 284 = ἐπειράσεν et pro ἀνθρώποις — ἀνθρώπων). v. 32 *(. . ἅγιον) || αὐτοῦ et δὲ (55). VII, 51 *(i) (59). v. 52 (ἀπέκτ. . . δι-καίου) (161). v. 59 (κύριε . .) (429) [item (208)]. VIII, 14 — 17 *(i) + ἂν post ὅπως, = οὐδέπω et ἐπετίθεσαν (253. 254) (item p. 447, ubi autem omittitur ἂν et + ἡμῶν post κυρίου). v. 21 *(. . . τούτῳ) = οὐ γὰρ ἔστιν ὑμῖν (297). v. 29 (i) || δὲ (223). IX, 6 (i) + initio ὁ δὲ κύριος εἶπεν, || ἀλλὰ ἀνάστηθι καὶ (223). X, 19 *(i) = ῥήματος pro ὁράματος, + ante πνεῦμα — ἅγιον (196); id. v. *(. . πνεῦμα) = δια-ροουμένου et = ῥήματος (222). v. 20 *(i) || ἀλλὰ (55); id. v. (i) || κατάβηθι καὶ, = πορευθήτη (196); id. v. *(i) = ὅτι (222). v. 21 *(i) || εἶμι (196). v. 22 *(i) = εἶπαν, = παντὸς ἔθνους, = αὐτοῦ (196. 195). v. 36 *(i) (86). v. 37. 38 *(ὕμεις . . δυνάμει) = ἐπίστασθε, + καὶ Σαμαρείας pone Ἰουδαίας, = Ναζαρεθ (178). v. 40 *(. . ἡμέρα) (182). v. 42. 43 *(i) (89). XI, 15. 16 (i) (254). v. 17 (i) = δέδωκεν, + παρασχὼν τὸ ἅγιον πνεῦμα pone θεὸς et + ἐν ἀρχῇ pone ἡμῖν, || δὲ (164). v. 26 *(i) || καὶ ante ἐνιαυτ. et || καὶ . . . ἰκανὸν (66). XIII, 2 *(εἶπε . .) = initio τάδε λέγει, || δὴ et || καὶ τὸν Σαῦλον (55. 123). v. 4 (. . Σελεύκειαν) || τὴν (144). v. 10 (ὧ . . διαβόλου) (63). v. 11 (ἰδοὺ . . ἥλιον) (204). XV, 8. 9 (i) || αὐτοῖς (164). v. 28. 29 (. . . πράξετε) = τούτων ὧν pro τῶν, + ὑμᾶς pone ἀπέχεσθαι et + ἀπὸ ante εἰ-δωλ. (220). XVI, 6. 7 *(i) = διήλθον, + δὲ post ἐλθόντες, = πορευθήναι (220). XVII, 27. 28 *(καίτοιγε . .) = καίγε et + post ἐσμέν — ὁ δ' ἥπιος ἀνθρώποισιν (379). v. 29 *(οὐκ . .) = ἀνθρωπίνης pro ἀνθρώπου (28). XIX, 2 *(εἰ . . πιστεύς.) (244. 253). v. 2 *(ἀλλ' . . ἠκούς.) (253). v. 3 (εἰς . . ἐβαπτ.) (ib.) XX, 22 (. . πορεύομαι) = ἰδὲ νῦν (223). v. 23 (τὸ . .) = με pro μοι et alterum με post θλίψεις (206). v. 28 *(i) || οὖν et = διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος (220). XXI, 4 (τῷ . .) = ἔλεγον τῷ Π., = ἀνάβαινε et Ἰερουσαλήμ (144). v. 11 (τάδε . . δήσουσιν) (223). XXVIII, 25. 26 *(κα-λῶς . . συνῆτε) = ὑμῶν pro ἡμῶν, διὰ Ἡσ. τ. πρ. = post ἡμῶν, = λέγοντος, = εἰπέ, + αὐτῷ post εἰπέ (58) (item p. 242, ubi vero = λέγον).

Ep. ad Rom.

I, 1—3 *(i) = αὐτοῦ (123). v. 4 *(. . ἀγιοσίνης) (ib.)
v. 7 (χάρις . .) || ἡμῶν (53) (p. 70 = ἡμῶν). v. 9 *(. . αὐ-
τοῦ) || ἐν τῷ πν. μου (68). v. 10 (ἦδη . .) (415). v. 16. 17
*(i) (68). v. 20 *(. . θεϊότης) = θεότης (73) (p. 28 = θεϊότης
et p. 247 diserte rejicitur θεότης). v. 20. 21 *(εἰς . . .) (98).
v. 22. 23 *(. . ἀνθρώπου) (ib.). v. 24. 25 *(i) || καὶ post διὸ et
|| ὁ θεός, = αὐτῶν, δόξαν pro ἀλήθειαν et εὐλογημένος pro
εὐλογητός (ib.). II, 17 (i) || τῷ, + τῷ ante θεῶ (415). III, 4
(γενέσθω . . ψεύστης) || δὲ ante ὁ (357). v. 22 *(. . πιστεύον-
τας) (3). v. 23. 24 *(i) (277). v. 30 *(. . θεός) = ἔπερ (49).
IV, 7 (i) (242). V, 1 (i) (420). v. 5 *(ἡ ἀγάπη . .) (54. 214.
414) (p. 164 = ἐν πνεύμ. ἀγίῳ). VI, 11 *(λογίζεσθε . .) +
εἶναι et τῷ κυρίῳ ἡμῶν (65). v. 8 (οὐ γὰρ . .) = οὐκ ἔτι γὰρ
(82) (p. 230 || ἔτι et γὰρ). VII, 6 *(i) (65). v. 14 *(. . ἐστίν)
(ib.). VIII, 2 *(i) (ib.). [v. 3 (ὁ . .) = υἱὸν ἑαυτοῦ et || καὶ
(208)]. v. 9 *(i) || δὲ post ὑμεῖς (118). v. 11 (i) + Χριστὸν
post Ἰησοῦν, || τὸν, + Ἰησοῦν post Χριστὸν, = ὑμῶν σώ-
ματα et διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος (246) (id. v.
*(ὁ ἐγείρας . .) = item p. 180, ubi tamen = Ἰησοῦν Χρι-
στὸν). v. 13 *(εἰ δὲ . .) (252). v. 14 *(i) = υἱοὶ θεοῦ εἰσὶν
(ib. et 125. 443). v. 15. 16 *(i) (ib.). v. 17 *(. . Χριστοῦ)
(252). v. 26 *(αὐτὸ . .) (432). v. 27 *(i) (ib.). v. 29 *(i) =
αὐτοῦ (256). v. 33. 34 *(θεός . . κατακρ.) (160). v. 34 *(Χρι-
στὸς . .) + Ἰησοῦς pone Χριστὸς, || καὶ et ante ἐγεροθεῖς et
ante ἔστιν (433). IX, 1 *(i) (54). v. 5 *(ἐξ ὧν . . θεός)
(392); id. v. *(ὁ ὧν . . fine interpunctione) (29). v. 33 *(i)
(341). X, 11. 12 *(i) || τε (87). v. 13 *(i) || ἂν p. 37, non
|| p. 411. XI, 34 *(i) (184). v. 36 *(i) (409). XII, 1
*(. . θεοῦ) (413). v. 1 (παραστ. . .) = ἵνα παραστήσητε et
|| ὑμῶν (139). v. 15 (i) (400). v. 20 (. . ψώμ. αὐτ.) = γὰρ
pro οὖν et χόρτασον pro ψώμιζε (181). XIV, 10. 11 *(πάν-
τες . .) = καθὼς γέγραπται (17. 76). v. 17 (i) (164). XV,
5. 6 *(i) = ἐλπίδος pro παρακλήσεως et = Ἰησοῦν Χριστὸν
(230). v. 8 (γεγενῆσθαι) (217). v. 13 *(ἐν τῷ . .) (284).
v. 16 *(ἵνα . .) (123). v. 17 *(i) = πεποιθήσιν pro καύχησιν
et || τὰ (167. 193). v. 18 *(i) = τολμῶ, = τι λαλεῖν (ib. et
145), et = λόγῳ καὶ ἔργῳ ante εἰς ὑπ. ἐθ. (167. 193). v. 19

*(. . . ἁγίου) (ib.) (p. 146 = Θεοῦ pro ἁγίου). v. 30 *(. . . πνεύματος) (49. 124. 414). v. 30 (συναγων. . .) (49).

Ep. I. ad Cor.

I, 9 (i) *(94). v. 20 *(ἐμώρανεν. . .) || τούτου (339). v. 21 *(i) (ib.). v. 24 (Χριστὸν. . .) (359). v. 30. 31 (i) * = σοφία ὑμῖν (358). II, 2 (i) = οὐκ, || γὰρ, = τοῦ εἰδέναι τι (3). v. 8 (εἰ. . .) = ἤδεσαν pro ἔγνωσαν (40. 98. 418). v. 9 (ἁ' ὄφθ. . .) (117). v. 10 *(i) = αὐτοῦ (ib.). v. 11 *(i) (ib.). v. 12 *(i) = ἴδωμεν (ib.). v. 14 (i) *(p. 66, ubi sine dubio mendose πνευματικὸς = pro . . . ὧς). v. 15 (i) * = πάντας pro πάντα (ib. et 291). v. 16 (i) *(66). III, 1 *(i) = σαρκικοῖς et νηπίους, || interpunctio pone Χριστῷ (286). v. 2 *(i) = ἡδύνασθε (ib.). v. 3 *(. . . ἔστε) (ib.). v. 11 *(i) || ἄλλον (33. 341). v. 16 (i) *(54). v. 17 (i) (228). v. 19 (. . . θεῶ) = τῶν ἀνθρώπων pro τοῦ κόσμου τούτου (131). v. 19 (ὁ. . .) (398). IV, 1. 2 *(i) (68). v. 7 (τί. . .) (350). VI, 11 (ἀλλὰ ἀπελ. . .)* + ἡμῶν post κυρίου et Χριστοῦ post Ἰησοῦ (54. 159. 253) (p. 415 || illud ἡμῶν). v. 15 (. . . ἐστίν) (360). v. 15 *(ἄρας. . .) = ἄρα pro ἄρας et ποιήσομεν pro ποιήσω (346). v. 19 (i) * = τὰ σώματα (62. 229. 293). v. 20 (i) * + τὸν post θεὸν et = τοῖς σώμασιν (229. 293). [v. 20 (δοξάσατε. . .)* || δὴ (207)]. VII, 10 *(οὐκ. . .) (222). v. 34 (ἵνα. . .) + pone ἦ — ἡ παρ-θένης et || καὶ ante σώματι (ib.). v. 6 *(i) || ἀλλ', + δὲ post ἡμῖν et || καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτὸν (ib.) (p. 325 = ἀλλ' ἡμῖν). IX, 12 *(ἀλλ' . . .) (68). v. 21 *(i) = Θεοῦ et Χριστοῦ et + τοὺς ante ἐννόμους (65). X, 1 *(i) 275). v. 2 *(i) = ἐβαπτίσθησαν (ib.). v. 3 *(i) = τὸ post βρῶμα, || αὐτὸ (ib. et 261). v. 4 *(i) = πόμα post ἔπιον (ib.) (p. 261 tamen = ἔπιον pro ἔπιον). [v. 13 (. . . ἀνθρώπινος)* (210)]. v. 22 (i) = μὴ pro ἢ (144). v. 32 *(i) = γίνεσθε post Ἰουδαίους (67). XI, 5 *(. . . κεφαλὴν) (448). v. 16 *(ἡμεῖς. . .) (68). XII, 1 (i) * = ἀδελφοὶ sine (66). v. 2 (i) * + ὅτε, || ἂν et = ἀνίγεςθε (ib.). v. 3 (i) * || ἐν. . . καὶ et = κύριος Ἰησοῦς (ib.). v. 4 — 6 (i) *(60). v. 8 (. . . δὲ)* (414). v. 9 = πίστις διὰ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος *(414). v. 9 (ἄλλω. . .) = ἐνὶ pro αὐτῷ (141. 147). v. 11 *(i) (61. 142. 147). v. 12 *(πάντα. . .) (346). v. 13 *(i) = πάντες ἐν ἐνὶ σώματι εἰς ἐν πνεῦμα ἐβ. (278) et || εἰς ante

ἐν πνεῦμα (ib. et 147. 174. 261. 272). v. 27 (i) = ἡμεῖς γὰρ ἔσμεν (360). v. 28 * (. . διδασκ.) = ἀλλ' pro καὶ (222). XIII, 8 * (εἴτε . .) || δὲ (446). v. 9. 10 *(i) (ib.). v. 11 *(i) = ἐλά-
 λουν ὡς νῆπιος, || ὡς νῆπιος ἐφρόνουν, = ἐλογιζόμεν ὡς
 νῆπιος, || δὲ (ib.). v. 13 (i) = τὰ τρία ταῦτα statim post μέ-
 νει (40). XIV, 1 (ζηλοῦτε . . πνευμ.)* (67). v. 24. 25 (i)
 (230). XV, 10 (. . ἐμὲ) (127). v. 20 *(Χριστὸς . . .) (350).
 v. 21 *(i) (ib.). v. 22 *(i) || γὰρ (ib.). v. 23 *(i) (ib.). v. 24
 (. . τέλος) (ib.). v. 24 (ὅταν . .) = παραδιδοῖ, || πᾶσαν
 ante ἐξουσίαν (389). v. 25 (i)* + αὐτοῦ pone ἐχθρούς et =
 αὐτοῦ (ib.). v. 26. 27 (i)* (ib.). v. 28 (i)* || καὶ ante αὐτὸς
 (390). v. 45 (ἐγένετο . .)* || ἄνθρωπος (181). v. 48 (i) (291).
 v. 49 (i) (256). v. 53 (i) (151 coll. 181). v. 55 (i)* κέντρον et
 νίκος locum permutant (399). XVI, 3 *(i) = ἐν pro εἰς
 (412).

Ep. II. ad Cor.

(I, 21. 22 *(i) || ὁ initio v. 22 (180). II, 4 (. . δακρύων)*
 (411). v. 12 *(. . Χριστοῦ) (68). v. 14 *(i) = αὐτοῦ et || ἐν
 παντὶ τόπῳ (415 cf. p. 7). III, 5. 6 (i)* || τοῦ (180). v. 7. 8
 (i)* || ἐν ante λίθοις (293). v. 14 *(ἄχρι . .) || ἡμέρας (229).
 v. 16 *(i) = ὅτ' ἂν δὲ pro ἡμεῖς δ' ἂν (ib.). v. 17. 18 *(i)
 (ib.). IV, 7 *(. . σκεύειν) = ἔχοντες (251). v. 13 *(. . πί-
 στεως) (125). V, 14. 15 (i)* = κρίναντος τούτου, || ὅτι . .
 ἀπέθανον (67). v. 17 *(i) (183). v. 19. 20 *(i) (3). VI, 4
 *(ἐν . . διάκονοι) (69). v. 16 *(i) || δὲ (228), = ἡμεῖς . .
 ἔσμεν et || ὅτι (62. 228). [VII, 1 (καθαρίσ. .) (208)]. IX, 13
 *(δοξάζοντες . . Χριστοῦ) (68). XI, 2 *(ἡρμοσάμεν . .) (262).
 v. 4 (. . ἐλάβετε) (3). v. 7 *(ὅτι . .) (68). v. 23 *(. . ἐγὼ) =
 λέγω pro λαλῶ (69). v. 31 (i) (29). XIII, 3 (. . Χριστοῦ) (64).
 v. 13 *(i) + ἡμῶν pone κυρίου (49. 56. 173. 409) (p. 174. 259.
 293 item = et + pone Θεοῦ — καὶ πατρὸς).

Ep. ad Gal.

I, 1 *(. . πατρὸς) = ἀνθρώπου pro ἀνθρώπων (56). v. 4.
 (ὅπως . .) = ἐκ τοῦ αἰ. τοῦ ἐν. πον. (396). v. 15 *(. . μου)
 (222). v. 16 *(. . ἔθνεσιν) = αὐτοῦ (ib.; p. 142 = Χριστὸν
 pro υἰόν). II, 14 (. . πάντων) = ἴδον et Κηφᾶ (168. 387).

v. 16 * (i) || δὲ, = ὅτι pro διότι (4). v. 20 (τοῦ . . . μς) (124). III, 2 * (i) (271). v. 5 (. . . ὑμῶν) (214). v. 13. 14 * (i) (125). v. 20 * (θεὸς . . .) (49). v. 27 * (i) (54). IV, 6 * (i) = αὐτοῦ (118). v. 7 * (i) (253) (p. 413. 443 = διὰ θεοῦ et || Χριστοῦ). v. 8. 9 (i) = φύσει μὴ (2). V, 1 (. . . ἤλενθέρωσε) = ὁ υἱὸς pro Χριστὸς (167). v. 6 (οὔτε . . .) + καινὴ ante πίστις (4). v. 18 (i) + ἔτι ante ἐστὲ (214). v. 22 * (i) = γὰρ pro δὲ (ib.) (p. 124 = δὲ). v. 25 * (i) (214). v. 24 * (i) + Ἰησοῦ pone Χρ. (67). v. 25 * (i) (65). VI, 1 (i) + ἐξ ὑμῶν post ἀνθρώπος (67. 290). v. 1 * (. . . προφύτης) (125). v. 2 (i) (67). v. 8 (ὁ . . .) (413).

Ep. ad Ephes.

I, 4. 5 * (ἐξελ. . . υἰοθεσίαν) = ἑαυτῶ pro ἐν αὐτῶ et || ἡμᾶς ante ἀγίους (341). v. 13 * (ἐν ᾧ καὶ πιστ. . . .) (125. 159) (|| καὶ et = ἐσφραγίσθημεν p. 60. 278). v. 14 * (. . . ἡμῶν) (125) (= ὁ p. 60). v. 17 (ὁ θεὸς . . . Χριστοῦ) (99). v. 17 (δύω . . .) (127). v. 18 (. . . καρδίαν) (ib.). v. 23 (τὸ πλήρωμα . . .) (29). II, [v. 3 (καὶ ἡμεν . . .) = φύσει τέκνα (206)]. v. 5 * (. . . Χριστοῦ) (256). v. 6 * (. . . ἐπουρ.) (ib.). v. 11. 12 (μνημον. . .) = ὡς pro ὅτι, ποτὲ ante ὑμεῖς et ἐλπίδος pro πολιτείας (2). v. 14 (i) (420). v. 17. 18 * (i) (94). III, 8 — 10 * (i) (197). v. 14 * (i) + θεὸν καὶ ante πατέρα et || τοῦ κ. ἡ. I. X. (49; item p. 193, ubi vero || illud καὶ). v. 15 * (i) (49). v. 16. 17 * (i) = αὐτοῦ (62). IV, 3 * (i) (293). v. 5. 6 * (i) || ἡμῶν (49). v. 9. (. . . κατέβη) (22). v. 10 (i) (ib.). v. 15 * (ὄς . . .) = ὅστις pro ὅς et || ὁ (412). v. 24 (. . . κτισθέντα) = ἐνδύσασθε (344). v. 30 * (i) (144. 278. 298. 408) (p. 118 = ἀναπολυτρώσεως). V, 5 * (πᾶς . . .) (95). v. 25 (καθὼς . . . ἐκκλ.) || καὶ (124). v. 27 * (i) || αὐτὸς, = ἀμεμπτον pro ἐνδοξον (68). [VI, 12 (. . . τοῦ-του) = καὶ pro πρὸς et post ἀρχὰς et post ἐξουσίας et + τοῦ αἰῶνος (210)].

Ep. ad Philipp.

I, 19 * (i) (118). v. 21 (i) (397). II, 5 * (i) = δὴ λογιζέσθω pro γὰρ φρονεῖσθω et ὅπερ pro ὁ (363). v. 6 * (i) || τὸ (ib. et 74) (p. 42. 82 + τὸ). v. 7. 8 * (i) (363). v. 9 * (i) || τὸ ante ὄνομα (ib.). [v. 10 * (i) (ib.). v. 11 * (i) || Χριστὸς (ib.).

v. 21 *(i) (67). III, 8 (. . Ἰησοῦ) = Θεοῦ (245).! |v. 6. 7 (i) (2). v. 8 (i) = μενοῦνγε et ἡμῶν pro μου (ib.). IV, 7 (. . Θεοῦ) (404).

Ep. ad Colof.

I, 1 *(. . Θεοῦ) + δοῦλος ante Ἰησοῦ (413). v. 9. 10 (. . κυρίου) = περιπατοῦντες (163). v. 12 *(i) (93); id. v. *(i) = ὑμᾶς (415); id. v. *(i) + Θεῶ καὶ ante πατρί, = καλέσαντι pro ἰκανώσαντι et || ἐν τῷ φωτὶ (347). v. 13 *(i) = αὐτοῦ (93. 415); id. v. *(i) = τοῦ υἱοῦ pone ἀγάπης et = αὐτοῦ (347). v. 14—17 *(i) (ib.). v. 18 *(i) || δι' αὐτοῦ ante εἶτε et || τῆς (ib.). v. 24. 25 *(καὶ . . μοι) (346). v. 26 *(i) + τοῦτο post μυστήριον, = νῦν et || δὲ (340) (item = p. 197 et + ὁ ante νῦν). II, 3 *(i) || τῆς ante γνώσεως (87. 373). v. 8 *(κατὰ . .) + Ἰησοῦν pone Χρ. (82). v. 9 *(i) (82). v. 11 (περιετμ. . .) τῶν ἁμαρτιῶν (145). v. 15 (i) || ἐν παῤῥησίᾳ et = αὐτῷ (403). III, 11 (i) || περιτ. κ. ἀκροβ. et καὶ pone πάντα (29. 392).

Ep. I. ad Thessal.

I, 1 (. . Χριστῷ)* + ἡμῶν post πατρί (415). II, 4 (i) || ἀλλὰ et + καὶ post καθὼς (222). III, 12. 13 (. . Χριστοῦ)* (231). IV, 8 (ὁ . .)* = διδοῦντα pro καὶ δόντα, et αὐτοῦ (231). v. 9 (αὐτοὶ . .)* (233). V, 19 (i) (231). v. 23 (. . ὀλοτελεῖς)* (160). [id. v. (i)* = διατηρηθεῖη (207)]. v. 23 *(i) = ἀγίαση et ἄμεμπτον (428).

Ep. II. ad Thessal.

II, 9 (i) || δυνάμει καὶ et = πᾶσιν (210). v. 13 (i) = ἀπαρχὴν (123). v. 16 *(. . πατῆρ) (56). v. 17 *(. . καρδίας) (ib.); id. v. (. . καρδ.) = παρακαλέσει (434. 439). III, 5 (i)* (231).

Ep. I. ad Timoth.

I, 17 (i)* || τῶν αἰώνων et + (sicuti p. 140. 152. 164. 425) σόφω post μόνω (370). II, 5 μεσίτης . .) = ἔ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χρ. pro ἄνθρ. X. I. (420). v. 12 *(. . ἐπιτρέπω) = γυναιξίν et || δὲ (448). III, 16 (i)* = Θεός

pro ὅς et || ἐν ante ἔθνεσιν (83). IV, 1. 2 (i)* (297). V, 21 (. . ἀγγέλων)* (173). VI, 13 *(i) = προστάσσω pro παραγγέλλω, et Ἰησοῦ Χρ. (72). v. 14 *(i) = φυλάξαι pro τηρεῖσαι, || σε, = παραγγελίαν pro ἐντολήν et ἕως pro μέχρι et || ἡμῶν (73). v. 15 *(i) = δυνατὸς pro δυνάστης (ib.). v. 16 *(i) + καὶ (quod || p. 370) ante φῶς, = ἴδεν, et demum post ἀνθρώπων, = δόξα αἰώνιος pro κράτος αἰώνιον et + ante ἀμὴν — εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων (ib.). v. 20 (κενοφωρίας) (6).

Ep. II. ad Timoth.

I, 7 *(i) = δουλείας pro δειλίας (252; item p. 166 et + πνεῦμα ante δύναις; item = p. 124 et ὑμῖν pro ἡμῖν); v. 8. 9 (κατὰ . .)* (342). v. 10 (. . Χριστοῦ)* (ib.). v. 14 (i)* (228). v. 18 (κύριος . . κυρίου) (28). III, 16 *(. . ὠφέλιμ.) (233). v. 17 *(i) (66). IV, 1 *(i) = Χριστοῦ Ἰησοῦ (95). v. 2 *(. . λόγον) (ib.).

Ep. ad Tit.

II, 13 *(i) || (non || p. 325) ἡμῶν (81). v. 14 *(i) = τοῦ δόντος pro ὅς ἔδωκεν (ib.). III, 4 *(i) (82). v. 5 *(. . ἔλεον) || τῶν ἐν δικ. et = τὸ πολὺ αὐτοῦ ἔλεος pro τὸν αὐτοῦ ἔλεον (82. 116). v. 5 *(ἔσωσεν . .) = ἀναγεννήσας pro ἔσωσεν (116. 156. 252) et = ἀνακαινίσεως (156. 252; p. 116 = ἀνακαινώσεως).

Ep. ad Philem.

v. 1 initio = II. δέσμος I. X. (223).

Ep. ad Hebr.

I, 1. 2 *(i) (33. 153). v. 3 *(. . αὐτοῦ) + τοῦ πατρὸς post δόξης (23. 41. 76). v. 3 *(φέρων . .) = αὐτοῦ, || δι' ἑαυτοῦ, = ποιησάμενος post ἁμαρτιῶν, || ἡμῶν (76) (id. v. *φέρων . . αὐτοῦ = γὰρ pro τε p. 147. 185). v. 6 (i) || πάλιν (101). v. 7. *(i) = αὐτοῦ (95) v. 8 *(. . αἰῶνος) (ib.). v. 10 *(i) (336). II, 2—4 *(i) (50). v. 10 *(i) = ἀναγαγόντα (413). III, 1 (ἀρχ. . . ἡμῶν) = ὑμῶν (358). v. 6 *(. . ἡμεῖς) || ὡς υἱὸς (228). v. 7 *(καθὼς . .) = εἶπεν pro λέγει et μου pro αὐτοῦ

(59). v. 8 * (i) || ἐν τῇ ἐρ. (ib.). v. 9 * (i) || ἔδοκίμ. με et = ἴδον (ib.). v. 14 (. . γεγόναμεν) (144). V, 7 (i) || τε, = αὐτὸν σώζειν (403). v. 8 (i) (ib.). v. 12 * (i) || καὶ ante οὐ (286). v. 13. 14 * (i) (ib.). VI, 4 * (i) (261). v. 5 * (. . ῥῆμα) (ib.). v. 13 * (i) = μερίζονος εἶχεν (75). v. 14 (. . εὐλόγησω σε) = εἰ pro ἦ (ib.). v. 18 * (i) + τὸν ante Θεὸν (168. 403). VII, 3 * (. . Θεοῦ) = μὴ δὲ pro μήτε, = ἔχων pone ἡμερῶν, = τέλος ζωῆς et || δὲ ante τῷ (32). v. 4 * (. . δεκάτην) (ib.). v. 9 * (i) (ib.). IX, 13 (i) (395). v. 14 (. . καθαριεῖ) = Ἰησοῦ pro τοῦ Χρ., = ὅστις pro ὅς, ἀγίου pro αἰωνίου, = ἄμ. προσήν. et καθαρῖσει (ib.). id. v. * (ὅς . . Θεῶ) = ἄμ. προσήν. (153). X, 28 * (i) (298). v. 29 * (i) = δοκεῖ τις pro δοκεῖτε (ib.). v. 31 (i) || τὸ (204). XI, 3 * (i) = τὸ βλεπόμενον (185). XIII, [v. 4 (i) || ἐν πᾶσι (209)]. v. 8 (i) interpungitur pone σήμερον p. 153 et pone αὐτὸς p. 392. v. 9 (. . παραφέρ.) (6).

Ep. Jacobi.

I, 13 * (ὁ γὰρ . .) (232). v. 17 * (παρ' . .) (152). II, 19 * (i) (227). III, 15 * (i) = ἡ σοφ. αὐτῆ (315). v. 17 * (i) = γὰρ pro δὲ, || ἔπειτα, + ἔργων ante ἀγαθῶν et || καὶ (ib.). IV, 8 * (i) (ib.). v. 12 * (. . ἀπολέσαι) (90) (p. 27. 421 = ὁ μόνος σώζειν δυνάμενος). V, 19 * (i) = παρ' pro ἐν (315). v. 20 * (i) + αὐτοῦ pone ψυχὴν (ib.).

Ep. I. Petri.

I, 11 (. . Χριστοῦ) = ἐδηλοῦτο pro ἐδήλου τὸ (437). v. 12 (ἂ νῦν . .) * = ἀναγγέλλει et || ἐν (169). v. 20 * (. . χρόνων) (340). v. 23 * (i) (259). v. 24 (i) * || αὐτοῦ et + fine καὶ ἡ εὐπρέπεια αὐτοῦ ἀπώλετο (147). v. 25 (. . αἰῶνα) * = τοῦ Θεοῦ pro κυρίου (ib. et p. 153). II, 11 (ἀπέχ. . .) * = ἀπέχεσθε ἀπὸ (315). v. 13 (i) || οὖν, = κτίσ. ἀνθρ. (343). v. 22 (i) (366). III, 4 * (ἐν . . πνεύματος) (152). v. 18 (. . ἀδικῶν) * = ὑπὲρ ἁμαρτωλῶν et = ἀπέθανεν (161). id. v. * (i) + pone ἁμαρτιῶν — ὑπὲρ ἡμῶν, = ἀπέθανεν (182). v. 21 * (i) (276). v. 22 * (i) = initio ὅστις ἐκάθισεν (ib.). IV, 1 (. . σαρκί) (357). v. 13 * (i) (99). v. 14 (. . ἀναπαύεται) * + ἐστὲ pone μακάριοι, || καὶ τὸ τοῦ Θεοῦ et = ἀναπέπναι (293). V, 10 (. . Ἰησοῦ) * (416).

Ep. II. Petri.

I, 3 * (i) + τὰ ante πάντα et = ἰδίᾳ δόξῃ καὶ ἀρετῇ pro διὰ δ. κ. ἀ. (90. 99). v. 4 * (. . φύσεως) = ἡμῖν post τίμια (90). v. 19 * (ἔως . .) (87). v. 21 * (i) = προφητεία ποτὲ et = ἀπὸ Θεοῦ ἅγιοι ἄνθρ. (234). II, 4 (i) * = ὁ Θεὸς pone ἐφείσατο et = εἰς κρίσιν μεγάλης ἡμέρας τετήρηκεν pro παρεδ. εἰς κρ. τῆρ. (151) (p. 198 = ὁ Θεὸς ante οὐκ).

Ep. I. Joh.

I, 1. 2 * (i) (21). v. 3 * (i) + καὶ ante ὑμῖν (ib.). II, 1 (i) * = εἰάν δὲ καὶ ἁμαρτῶμεν pro καὶ εἰάν τις ἁμ. et Θεὸν pro πατέρα (439). v. 20 * (i) (179). v. 27 * (. . πάντων) = μένει ἐν ὑμῖν et αὐτοῦ pro αὐτὸ (180). IV, 13 (i) * || ὅτι, || = αὐτοῦ et ἔδωκεν et + οὗ ante ἔδωκεν (119. 143 et al. loc.). V, 6 * (καὶ τὸ . .) (127). Locum V, 7: ἐν τῷ οὐρανῷ . . ἐν τῇ γῆ D. neque Arianis objicit libris de trin., neque in Enaratt. in 1 Joh. attulit. v. 20 (i) * = λόγος pro υἱός, = ἔδωκεν, + post ἀληθινὸν — Θεόν, || ἐν ante τῷ υἱῷ, = τοῦ Θεοῦ pro αὐτοῦ et || ἡ ante ζωῇ (85). id. v. (καὶ ἐσμεν . . Χριστῷ) || ἐν τῷ ante υἱῷ et = τοῦ Θεοῦ pro αὐτοῦ (321). id. v. (οὗτος . .) || ἡ ante ζωῇ (73. 144).

Ep. Judae.

v. 4 * (i) (85). v. 5 * (κύριος . .) + Ἰησοῦς post κύριος, || γῆς, = ἔξ et || τὸ (60). v. 18 (ἐν ἐσχάτῳ . .) = ἐπ' ἐσχάτου τοῦ χρόνου et = ἐλεύσονται (297). v. 19 (i) || ἑαυτοὺς (ib.).

Apocal.

Ex c. I, 4. 8 et IV, 8 sibi formavit Didymus dictum ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος· κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παντοκράτωρ (17). Necnon ex c. V, 12. 13 et XXI, 6 locos videtur desumpfisse (p. 402. 354).

SUMMA.

Ad respondendum ad quaestionem, quam ratione canon f. f. fit constituendus, ea, quae hac de re catechetæ Ale-

xandrini statuerunt, plurimum faciunt et gravissimi sunt momenti. Totum Veteris T. nostrum canonem invenimus apud Origenem; neque vero solum canonicos V. T. libros Alexandrini adhibuerunt ad derivandam inde et comprobendam doctrinam christianam, sed etiam apocryphos. Ita praecipue Clemens libris, quos commemorat, apocryphis eandem tribuere videtur auctoritatem, quam canonicis; Origenes vero omnes quidem praeter librum Baruci (quem, uti Clemens, Jeremiae dat) apocryphos libros ex canone excludit, nonnullos tamen adeo laudat, ut revera paene nullum eos inter et canonicos discrimen ab ipso admissum esse videatur. Neque Dionysius et Didymus verentur apocryphorum auctoritate saepius uti. Praecipue autem liber Siraci et magis etiam sapientia aestimatur (Henoci vero liber diserte ab Origene rejicitur, neque a Didymo magni ducitur; ex Ebrae contra libro quarto a Clemente locus laudatur). Jamvero hic apocryphorum V. T. usus non erat ecclesiae orientalis proprius, sed invenitur etiam in occidentis ecclesia (laudat e. g. etiam Tertullianus librum Siraci — exhort. ad cast. c. 2 — et sapientiae — adv. Valentinian. c. 2 —, tribuitque Irenaeus librum Baruci Jeremiae — adv. haeref. V, 35 —); imo praesertim in occidente postea canonicorum V. T. et apocryphorum librorum notiones confundebantur. Nostri vero istam confusionem haud mediocriter praepararunt. Neque id mirum est. Quanto enim gnostici de V. T. humiliter statuebant, tanto nostri sentiebant sublimius, tantumque igitur abesset necesse erat, ut cum illis V. T. canonem diminuerent vel delerent potius, ut eum augere facilius a sese impetrarent.

Haud prorsus alienam de N. T. libris apocryphis sententiam nostri foverunt. De evangelio Hebraeorum quid statuentum sit, haud diserte Clemens et Origenes dicunt. Quamquam autem evangelium Aegyptiorum Clemens a canonicis quatuor separat idque cum aliis istiusmodi scriptis Origenes aperte repudiat, idem tamen magnam et Clemens fere eandem, quam vere canonicis N. T. libris, epistolae Barnabae, Hermae Pastori (etiam a Didymo semel allegato) aliisque scriptis auctoritatem tribuit. Quatuor evangeliorum (Matthaeum primum hebraice scripsisse dicit Origenes, — quod exemplar

hebraeum Pantaenus invenisse fertur —; Johannis evangelium Clemens et Origenes spiritale nuncupant), actuum apostolorum Paulinarumque epistolarum (nonnullarum jam ab Athenagora) authentia a nostris egregie confirmatur. Epistolam ad Hebraeos Pantaenus, Clemens (cujus de sententia Lucas epistolam ex hebraeo in graecum sermonem vertit), Dionysius et Didymus a Paulo apostolo conscriptam esse dicunt, et Origenes concedit; et ita quidem schola Alexandrina ecclesiae occidentalis haud exiguae parti quodammodo adversatur. Nam permulti illius aevi Romani (Euseb. h. e. VI, 20; Hieron. catal. v. Cajus), duce Cajo presbytero (Euseb. l. l.), et ipse Tertullianus de pudicit. c. 20, an Paulus auctor sit, valde dubitarunt; neque Irenaeus diserte Alexandrinis ad stipulatus est. Ex epistolis catholicis prioris Petri, primae Johannis et Judae epp. authentia Alexandrinis minime est suspecta; necnon de reliquis ita judicant, ut comprobare potius, quam improbare canonicam earum auctoritatem videantur; solam posterioris Petri ep. solus Didymus canonicam esse diserte negat (eamque insuper falsatam esse dicit); sed ne is quidem sibi constat, et in libris de trin. diserte Petro eam tribuit. Apocalypsin a Clemente et Origene aequalibusque viris et superioribus Johanni apostolo vindicatam Dionysius, internis rationibus commotus, modestissime ei abjudicare audet; Didymus vero respectum non habet hujus opinionis, quae quidem nonnullos apud Asianos, apud Europaeos perpaucos et apud Aegyptios et Africanos nullos invenit inclytos amicos.

De critica singula ad verba spectante (ut omittam variarum lectionum thesaurum in Alexandrinorum operibus patefactum) quantopere schola nostra merita sit, augurari potius, quam definire possumus, quippe qui de Pierii opera critica nihil et de Origene parum compertum habeamus. At jam unicum Origenis hexaplae opus haud mediocri totam nostram prae ceteris scholam gloria critica imbuere valet.

CAPUT SECUNDUM.

HERMENEUTICA.

ATHENAGORAS.

Cf. J. G. Rosenmülleri histor. interpret. libror. sacror. T. I.
p. 193 — 198.

Potior fuit Athenagorae prophetarum V. T., quam evangeliorum (ceterorumque N. T. scriptorum) auctoritas, id quod ex eo satis constat, quod doctrinam non modo de unitate Dei (apolog. c. 8. p. 36), sed etiam de filio (c. 9 et 10 p. 38) e V. T. (illam e locis Exod. XX, 3; Jef. XLIII, 10; XLV, 5; LXVI, 1, hanc ex Proverb. VIII, 22) demonstrat, prophetarum diligentem lectionem unice commendat (c. 8), evangelia vero, quanquam eorum dicta nonnulla obscurius allegat (cap. 9. 11. 27), nullibi laudat, ac ne commemorat quidem diserte. Ceterum quos e libris sacris ducit locos plerumque ad litteram accipit, tantumque abest, ut allegorice locum Genes. VI, 2 interpretetur, ut in carnales cogitationes inciderit.

PANTAENUS.

Unum tantummodo interpretandi canonem, ambiguum illum quidem, sed tamen ex ore eruditi profectum, qualem Pantaenum fuisse existimamus, ad intelligendas prophetias utilissimum et plane necessarium, tempus nobis servavit. In Eclogis enim ex prophetis, quas a Theodoto fortasse scriptas Clemens Alex. vel alius quidam collegit, §. 56. p. 1002. 3 ed. Pott. Opp. Clem., haecce Pantaenus dixisse fertur: ἀορίστως τὴν προφητείαν ἐκφέρειν τὰς λέξεις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ τῷ ἐνεστώτι ἀντὶ τοῦ μέλλοντος χρῆσθαι χρόνῳ, καὶ πάλιν τῷ ἐνεστώτι ἀντὶ τοῦ παρωχηκότος (indefinite voces efferre prophetas in pluribus atque praesenti tempore simul et pro futuro et pro praeterito uti). Attamen censeas cave, Pantae-

καίους καὶ ἐναρέτους· κατακαλυπτέσθω οὖν, ἵνα μὴ εἰς πορ-
 νείαν αὐτοὺς σκανδαλίση· οἱ γὰρ ὄντως καὶ ἐν οὐρανοῖς ἄγγε-
 λοι καὶ κατακεκαλυμμένην αὐτὴν βλέπουσιν. At vero Clemente
 iudice tota scriptura sacra, non tantum Veteris, sed
 etiam Novi Test. habet sensum allegoricum. Hanc
 thesin probat Clemens Strom. V, 4. p. 659 e Psalmo LXXVIII, 2
 his verbis: ἀντικρὺς γοῦν περὶ πάσης γραφῆς τῆς καθ' ἡμᾶς
 ἐν τοῖς ψαλμοῖς γέγραπται ὡς ἐν παραβολῇ εἰρημένης· . . .
 ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου, φθέγγξομαι προβλή-
 ματα ἀπ' ἀρχῆς, et ex 1 Cor. II, 6 sq.: σοφίαν λαλοῦμεν ἐν
 τοῖς τελείοις . . ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην κ. τ. λ.
 Huc trahit etiam (Strom. VI, 15, 802) Matth. X, 27: „Quod
 audite in aurem,” ἐπικεκρυμμένως δηλονότι, Clemens addit,
 καὶ ἐν μυστηρίῳ, „id super domos praedicate,” μεγαλοφρό-
 νως τε ἐκδεξάμενοι, καὶ ὑψηγρόως παραδιδόντες, καὶ κατὰ
 τὸν τῆς ἀληθείας κανόνα διασαφοῦντες τὰς γραφάς. „Neque
 enim prophetia,” pergit, „neque ipse servator adeo aperte
 eloquutus est divina mysteria (l. l. p. 803), ut ea facile capi
 possent a quibuslibet, sed differuit in parabolis. De domino
 quidem certe dicunt apostoli, quod (Marc. IV, 34) omnia lo-
 quutus est in parabolis. . Si autem omnia per ipsum (Christum)
 facta sunt, et sine ipso factum est nihil (Joh. I, 3); ergo pro-
 phetia quoque et lex per ipsum factae et per ipsum dictae sunt
 ἐν παραβολαῖς, allegorice.” (Ita Str. I, 28, 426 leges Mosai-
 cas sensum habere significat et naturalem et allegoricum, hunc-
 que posteriorem dicit esse vel mysticum vel moralem vel pro-
 pheticum.) De Novo Test. separatim haec Clemens dicit Quis
 div. salvetur c. 5. p. 938: Δεῖ δὲ σαφῶς εἰδότας, ὡς οὐδὲν
 ἀνθρωπίνως ὁ σωτὴρ, ἀλλὰ πάντα θεία σοφία καὶ μυστικῇ
 διδάσκει τοῖς ἑαυτοῦ, μὴ σαρκίνως ἀκροᾶσθαι τῶν λεγομέ-
 νων, ἀλλὰ τὸν ἐν αὐτοῖς κεκρυμμένον νοῦν μετὰ τῆς ἀξίας ζη-
 τήσεως ἐρευνᾶν καὶ καταμανθάνειν . . . οὐκ ἐπιπολαιῶς
 (p. 939) δέχεσθαι ταῖς ἀκοαῖς προσήκεν, ἀλλὰ καθιέντας τὸν
 νοῦν ἐπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοῦ σωτῆρος καὶ τὸ τῆς γνώμης
 ἀπόρρητον.

Plures ob causas scriptura sacra occulto et
 arcano dicendi genere utitur. Vid. Strom. VI, 15,

803 sq.: Διὰ πολλὰς αἰτίας ἐπικρύπτονται τὸν νοῦν αἱ γρα-

ἴμην ἰσχυρῶς ἐπιπέσει γὰρ ἀποκρίσει ἡμεῖς. in die dicitur de his qui ἴσχυρον ἐπιπέσει
 ἀποκρίσει. p. 8. de ἰσχυρῶς ἐπιπέσει de ἰσχυρῶς ἐπιπέσει. II. 348, de ἰσχυρῶς ἐπιπέσει
 ἐπιπέσει ἰσχυρῶς ἐπιπέσει. VI. 632 sq. ad. de ἰσχυρῶς ἐπιπέσει. p. 8. de ἰσχυρῶς
 ἐπιπέσει ἰσχυρῶς ἐπιπέσει. I. 81 c. d. de ἰσχυρῶς ἐπιπέσει. in
 ἰσχυρῶς ἐπιπέσει ἰσχυρῶς ἐπιπέσει. de ἰσχυρῶς ἐπιπέσει. de ἰσχυρῶς ἐπιπέσει.

γαί· „primum quidem, ut diligenter inquiramus (ἵνα ζητη-
 τικοί ὑπάρχωμεν) et semper invigilemus salutarium doctrina-
 rum inventioni. Praeterea quia non conveniebat omnibus ho-
 minibus intelligere (sensum scripturae arcanum); nam fraudi
 iis esset, si aliter acciperent ea, quae a spiritu sancto salutariter
 dicta sunt. Quocirca electis hominibus et iis, qui ex
 fide cooptati sunt ad cognitionem, asservata sancta mysteria
 prophetiarum teguntur parabolis.” (Simili ratione Strom.
 V, 10, 685 inculcat, sensum reconditum scripturae non omni-
 bus temere esse aperiendum.), . . . Postremo parabolicum scrip-
 turae genus cum sit antiquissimum, merito prophetae maxime
 eo usi sunt, ut spiritus sanctus ostenderet, et philosophos
 graecos, et aliorum barbarorum sapientes ignorasse futu-
 rum domini adventum et mysticam doctrinam ab eo tra-
 dendam.”

Sensus scripturae s. literalis omnibus facile
 patens fidem gignit tantummodo elementarem; sensus vero allegoricus ad praeclariorem sapien-
 tiam (γνώσιν) ducit (Strom. VI, 15, 806 sq.). Quare gno-
 sticus allegoricum studiosissime investigabit.

Jamjam illustrabimus hanc Clementis de sensu s. s. alle-
 gorico sententiam exemplis. Primum e Vetere Test.
 Strom. V, 6, 666 sqq. docet Clemens, quomodo narratio Moysis
 de constructione tentorii sancti et de rebus ad illud pertinenti-
 bus allegorice sit explicanda. „Per candelabrum in australibus
 partibus thuribuli situm declarati sunt motus septem lumina-
 rium, quae australes faciunt conversiones. Ex utraque enim
 parte candelabri tres inserti sunt rami, et in ipsis lucernae,
 quoniam sol quoque, tanquam candelabrum, collocatus in me-
 dio aliorum planetarum, et iis qui sunt super ipsum, et iis qui
 sunt sub ipso divina quadam musica lucem indit. Habet autem
 aliud quoque aenigma aureum candelabrum, signi Christi, non
 figura sola, sed eo etiam, quod lucem immittit multifariam
 multisque modis in eos, qui in ipsum credunt, sperant et re-
 spiciunt; per ministerium eorum, quae sunt primo creata . . .
 Quae de sancta arca narrantur, significant mundum, qui perci-
 pitur intelligentia, qui est vulgo occultus et oclusus (μηνύει
 τὰ τοῦ νοητοῦ κόσμον, τοῦ ἀποκεκρυμμένου καὶ ἀποκεκλει-

Handwritten notes in Greek and Latin script at the bottom of the page, including references to Strom. V, 6, 666 sqq. and other scholarly annotations.

σμένον τοῖς πολλοῖς). . . Pontificis autem vestis talaris est symbolum mundi, qui externis sensibus percipitur (κόσμου ἐστὶν αἰσθητοῦ σύμβολον). . . Trecenta sexaginta tintinnabula, quae pendent a veste talari, sunt tempus annum, annus domini acceptus praedicans et resonans maximum adventum servatoris. Quinetiam pillus aureus, qui est extensus, significat regalem domini potestatem." Et sic porro. Prolixiorem allegoriam invenies Strom. I, 5, 333, ubi Clemens (qui hoc loco nonnullas interpretationes Philonianas laudat) ostendit, Christianum philosophiae artibusque liberalibus operam dare oportere, antequam sapientiae divinae totum sese dedat, Abrahamum nempe statuit esse imaginem Christiani perfecti, Saram imaginem christianae sapientiae, Agarem denique imaginem philosophiae seu sapientiae humanae. Abrahamus diu in sterili cum Sara conjugio vivit. Id est ex mente Clementis: Christianus quamdiu uni divinae sapientiae et religioni studet, nullos edit magnos et eximios fructus. Abrahamus deinde cum Agare consentiente Sara congregitur. Id est: Christianus sapientiam hujus mundi seu philosophiam complecti debet, idque non impedit divina sapientia. Postremo Abrahamus post natum ex Agare Ismaëlem Sarae quoque jungitur, atque Isaacum ex ea gignit. Hujus rei haec vis est: Christianus disciplinis humanis et philosophia institutus si ad divinam sapientiam accesserit, genus Israëliticum id verorum Christianorum propagare atque ecclesiae multum prodesse potest. Pariter Clemens: „Merito," ait Strom. VI, 6, 765, „dicit scriptura (Jesai. XL, 7), bovem et ursam simul futuros. Nam bos quidem dictus est Judaeus, ex animali, quod a lege sub jugo judicatum est mundum, quandoquidem bos et fessam habet unguam, et ruminat; gentilis autem significatur per ursam, quae est animal immundum et agreste. Parit autem hoc animal carnem informem, quam lingua sola effingit in similitudinem animalis. Verbo enim formatur ad hoc, ut ex vita ferina mansuescat, qui convertitur ex gentibus; mansuefactus autem ipse quoque ut bos purificatur." Porro Strom. IV, 25, 637: „Castitatem," ait, „in corpore et anima, quam persequitur gnosticus, Moses pulcre significavit, corporis et animae corruptionem describens in Rebecca

hoc modo: Virgo autem erat pulchra, vir non cognovit ipsam. Rebecca autem exponitur Dei gloria (?). Dei autem gloria est incorruptio. Haec est vera iustitia, nolle rei alterius plus quam par sit habere, sed totum esse templum domini sanctificatum. Iustitia ergo est vitae pax et stabilitas ac tranquillitas, ad quam dominus ablegavit dicens (Marc. V, 34), Abi in pacem. Salem enim pax exponitur," et qu. sq. Ultimo loco inducimus clarissimum exemplum, quod ipse Clemens ad illustrandam gnosticorum interpretandi rationem proposuit Strom. VI, 16, 807 sqq. „Decalogus," inquit, „secundum coelestem imaginem continet solem et lunam, astra, nubes, lucem, spiritum, aquam, aërem, tenebras, ignem; hic est naturalis decalogus coeli. Terrae autem imago continet homines, pecora, reptilia, bestias et ex aquatilibus pisces et cete, e volucribus carnivoras et utentes alimento e terrae fructibus, ex plantis denique fertiles et steriles. Hic est terrae decalogus naturalis." Multa alia commemorat, in quibus denae res diversae cogitari possint, quarum symbolum sit decalogus. Addit p. 815, decalogo per literam *ἰώτα* significari nomen beatum, Jesum. Explicat deinceps p. 816 singula praecepta, et in unoquoque eorum quaerit mysteria. Veluti quintum (nobis quartum) praeceptum de honore patri (et matri) exhibendo exponit de Deo Patre, cujus cultores appellantur filii et dii. „Mater vero," pergit, „non est, ut quidam existimant, substantia, ex qua nati sumus, nec, ut alii putant, ecclesia, sed divina cognitio (*γνώσις*) et sapientia, ut dicit Salomo, iustorum matrem appellans sapientiam. . . Adulterium est, si quis relicta ecclesiastica et vera cognitione et de Deo persuasione accedat ad falsam, non congruam opinionem, vel Deum faciens (*θεοποιῶν*) aliquid ex iis, quae sunt genita. . . A gnostico autem aliena est falsa opinio, sicut vera ei est conjuncta et familiaris. Quocirca praeclarus quoque apostolus unam fornicationis speciem vocat idololatriam, convenienter prophetae qui dicit: Moechatus est cum ligno et lapide. Deinde de caede consequitur praeceptum. Est autem caedes firma ac constans ablatio. Veram ergo de Deo et ejus aeternitate doctrinam qui vult auferre, ut falsam doctrinam inferat, dicens vel universum nulla regi providentia, vel mundum non esse

creatum, vel negans aliquid ex iis, quae sunt firma ac stabilia in vera doctrina, is est perniciosissimus."

E Novo Test. haec adsint exempla. „Fortasse," Clemens ait Strom. VI, 11, 787, „dominus illam eorum, qui in herba decubuerunt, multitudinem ex adverso Tiberiadis (Joh. VI, 11) piscibus duobus et hordaceis quinque aluit panibus, innuens praevidiam Judaeorum et Graecorum eruditionem, quae praecedit divinum triticum nutrimenti, quod per legem educitur. Est enim hordeum tritico citius tempore aestatis. Quae autem per undas gentiles gignitur et fertur, graecam philosophiam pisces significabant, in copiosum cibum dati iis, qui humi adhuc jacebant, qui quidem non cupiebant incrementum sicut fragmenta panum: tamen cum benedictionis domini facti essent participes, habuerunt inspiratam divinitatis resurrectionem per Verbi potentiam. Quod si ulterius quaerendi sollicitus es, puta unum ex piscibus esse encyclicam disciplinam, alterum vero significare ipsam quae supervenit philosophiam, quae scilicet cum ipsius domini verbo comparantur." Porro Strom. IV, 4, 570: „Dominus," ait, „in evangelio (Matth. XIX, 29) dicit: Qui reliquerit patrem vel matrem vel fratres propter evangelium et nomen meum, is est beatus; non quodvis significans martyrrium, sed gnosticum, ejus nempe hominis, qui cum ex regula evangelii vitam egerit, propter dilectionem domini (nominis enim ratio et evangelii, quorum hic mentio facta est, haud nudam appellationem, sed gnosticam vivendi rationem significat) cum hujus mundi cognatos, tum etiam substantiam ac possessiones (*οὐσίαν καὶ κτήσιν πατρῶσαν*) relinquit, propterea quod vivat citra nimiam ad ea affectionem. Proinde mater quidem allegorice innuit patriam et atricem terram, patres autem leges civiles; quas quidem res vir justus, qui est magni excelsique animi, lubentissime contemnere debet, ut Deo fiat amicus et consequatur dexteram partem sanctuarii, sicut etiam fecerunt apostoli." Eadem gnostica ratione interpretatur locum 1 Joh. V, 7 (Adumbratt. in 1 Joh. p. 1011): "Tres sunt, qui testificantur, spiritus, quod est vita, et aqua, quod est regeneratio ac fides, et sanguis, quod est cognitio (*γνώσις*), et hi tres unum sunt. In salvatore quippe istae sunt virtutes salutiferae, et vita ipsa in ipso filio ejus existit, „

Quibus ex exemplis cognosci potest, qualis scripturae sacrae interpres Clemens fuerit, et quantopere tota sua hermeneutica ex arbitratu pendeat.

ORIGENES.

Vide praecipue Origenis de principiis librum quartum, §. 8 fqq. a p. 164 — 188 Opp. Vol. I.

Cfr. Huetii Origeniana lib. II. c. 2. qu. 13 (ante Huetii Origen. Commentarior. editionem, Col. 1685) p. 170 — 176.

Rich. Simon hist. critique des Commentateurs du N. T. (à Rotterdam. 1703. IV.) c. 3 — 5. p. 37 — 70.

(J. F. Buddei exercitatio historico-philologica de allegoriis Origenis, in ej. parerg. historico-theol., Jenae 1719, p. 139 — 188.)

Ruacii praefatio vol. II. Opp. Orig. p. II — XXV.

Moshemii Commentar. de reb. Christ. ante Const. M. p. 629 — 657.

(J. A. Ernesti commentatio de Origene interpretationis libror. sacror. grammaticae auctore (defensa d. 25. Febr. 1756), in ej. opusculis philolog. criticis, ed. 2., Lugd. Bat. 1776, p. 288 fqq.)

Schroeckh Kirchengeschichte P. IV. p. 52 fqq.

J. G. Rosenmülleri historia interpretationis libror. sacror. T. III. p. 1 — 156.

C. W. Flügge Geschichte der theologischen Wissenschaften, P. I. p. 351 — 375.

(G. W. Meyer Gesch. der Schrifterklärung seit der Wiederherstell. der Wissenschaften P. I. p. 41 — 47 brevem Origenianae hermeneuticae conspectum praebet.)

Antequam ad ipsam Origenianam codicis sacri interpretandi rationem describendam progrediamur, paucis quaestionem tangemus, an hebraeam linguam cognitam habuerit. Cogitari nequit, virum doctum menteque haudquaquam captum arduum hexaplorum consilium conficiendorum capere et exsequi potuisse, qui linguae hebraeae notitia plane caruerit. Accedit quod Eusebius hist. eccl. VI, 16 et Hieronymus catal. c. 54 et epist. 22 ad Paulam (vid. P. I. huj. comm. p. 48 annot. 48) sine omni haesitatione Origeni notitiam illam tribuunt. Attamen, quin ea pro aetatis nostrae mensura exigua fuerit, nihil est quod dubitemus. Exemplum hoc demonstrantia dederunt Huetius Origenianor. lib. II. c. 1. p. 26, Rosen-

müllerus l. l. p. 21 fqq. et 61 fqq. et Gesenius S. V. *Gesch. d. hebr. Spr. u. Schr.* p. 90 fq. Neque ipse Origenes hebraeam magnam doctrinam jactat; potius homil. XIV. in Num. vol. II. p. 322: "Ajunt, ,, inquit, " qui hebraicas literas legunt, in hoc loco, Deus non sub signo tetragrammati esse positum, de quo qui potest requirat, ,, et in epist. ad African. vol. I. p. 18 cum Hebraeis non paucis consuetudinem habuisse eosque sese consuluisse libere profitetur.

De sententia Origenis, quam praemittendam censemus, universae s. s. (divinitus ejus quidem inspiratae, id quod infra ex Origenis mente demonstrabimus) praeclare omnes inter se partes concinunt, ut plena ipsarum sit harmonia. Id Comm. in Matth. T. II. vol. III, 441 his profert verbis: ,, Ut enim psalterii vel citharae fides, quarum unaquaeque proprium sonum, et qui alterius sono similis esse non videtur, absolvit, videntur inerudito et musici concentus minime perito propter dissimilitudinem sonorum discrepantes; sic qui audire nesciunt divinum in sacris scripturis concentum, non bene convenire Novo T. cum V., aut legi cum prophetis, nec evangelia sibi mutuo consentire, aut apostolum evangelio, vel sibi ipsi vel apostolis putant. Sed si quis accesserit divina musica eruditus, et re et sermone sapiens, ideoque quidam alius David, qui exponitur aptus et idoneus manu, absolvit sonum musicae Dei, cum ab ea didicerit opportune pulsare fides modo legis, modo quae illis concinunt evangelicas, interdum propheticas, aliquando, cum id ratio exposcit, quae ipsis accinunt apostolicas, ita et apostolicis evangelicas concinentes. Unum enim esse novit perfectum et aptum instrumentum Dei scripturam universam, quae unam absolvit e diversis sonis, iis qui discere volunt, salutarem vocem, vim omnem mali spiritus sedantem et cohibentem." Cum Vetus T. (religionis christianae prima veluti rudimenta c. Cels. II, 4. vol. I, 389), tum N. T. continet evangelium (praef. in Job. ed. Huet. vol. II. p. 7. 8).

Triplex est s. s. sensus. " Sanctam s. (inquit noster homil. V. in Levit. §. 1. vol. II, 205) credendum est ex visibilibus et invisibilibus constare, veluti ex corpore quodam, literae scilicet, quae videtur, et anima, sensus qui intra ipsam

deprehenditur, et spiritu, secundum id quod etiam quaedam in se coelestia teneat, ut apostolus dicit, quia exemplari et umbrae deserviunt coelestium., Paulo inferius ejusd. homil. §. 5. p. 209 sic loquitur: "Τριπλὴν ἐν τοῖς θείοις βιβλίοις ἐπιφανὴν ἴσμεν τὴν ἀποκαλυφτικὴν ἐπιφανῆναι ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς γραφῆς, ἵνα ὁ μὲν ἀπλοῦστερος οἰκοδομῆται ἀπὸ τῆς οἰονοίας σαρκὸς τῆς γραφῆς, οὕτως ὀνομαζόντων ἡμῶν τὴν πρόχειρον ἐκδοχὴν· ὁ δὲ ἐπὶ ποσὸν ἀναβεβηκὼς ἀπὸ τῆς ὥσπερ εἰ ψυχῆς αὐτῆς· ὁ δὲ τέλειος ἀπὸ τοῦ πνευματικοῦ νόμου σχιὰν ἔχοντος τῶν μενόντων ἀγαθῶν. Ὡσπερ γὰρ ὁ ἄνθρωπος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ πνεύματος, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ οἰκονομηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ἀνθρώπων σωτηρίαν δοθῆναι γραφή. Habet igitur ex sententia Origenis s. s. sensum unum literalem, moralem alterum et tertium allegoricum, veri nominis spiritalem vel mysticum (quorum tamen posteriores non vocabulo spiritualis sive mystici sensus significatione latiori, simpliciter ejus quidem oppositi literalis sive grammatico, saepe complectitur — uti hominis animam et spiritum communi animae nomine —). Quid sit literalis, per se patet. Nusquam, quod sciam, declarat, quid sensus moralis vocabulo intelligat. Consistit autem is partim in dogmatibus de mutationibus, quas anima hominis sive mali sive boni subire potest, partim in praeceptis, quibus vita christiani hominis tam interior, quam exterior, gubernari debet. Veri nominis spiritalem de princip. IV, 13. vol. I, 170 his verbis describit: "Πνευματικὴ διήγησις ἐστὶν ταύτη, (Rufini haec versio cum textu graeco convenit), "si quis potest ostendere, quorum coelestium exemplaribus et umbrae deserviunt hi, qui secundum carnem Judaei sunt, et quorum futurorum umbram lex habet, etsi qua hujusmodi in scripturis sanctis reperiuntur, vel cum requiritur, quae sit illa sapientia in mysterio abscondita (1 Cor. II, 7), et occasionem nobis praestet intelligentiae, ut possimus advertere, quorum figurae erant ista, quae illis (Judaeis) accidebant., Repraesentat igitur hic sensus mysticus statum, na-

turam et historiam mundi spiritalis. De quaestione, utrum is duplex sit *), anagogicus quidem, qui ad mundum coelestem pertineat, et allegoricus, qui res a Christo et ejus legatis in his terris gestas eventusque regni Christi exhibeat (quod Moshemius statuit l. I. p. 644, ubi autem sapienter addit, non semper hanc distinctionem observari ab Origene, qui vocabulo allegoricus nonnunquam utatur latius), an vero simplex, promiscue usurpato vocabulo allegoricus (quod Rosenmüllero placeat l. I. p. 114 sqq.), permulta hucusque dicta sunt. Id mihi videtur (illos viros invicem reconciliaturo) hac de re statuendum: Sensus s. s. allegoricus, veri nominis mysticus vel spiritalis, pertinet ad mundum spiritalem (cf. T. XIX. in Joh. vol. IV, 305). Mundus autem spiritalis est duplex, coelestis et veri nominis christiana terrestris. Ad illum spectat sensus anagogicus, ad hunc allegoricus sensu strictiori, utraque autem species interdum nomine generis dicta allegorica sensu latiori.

Jam vero „Quoniam,” ait Origenes de princ. IV, 12. vol. I, 169, „scripturae quaedam sunt, quae nihil habent corporeum, . . . alicubi sola veluti anima et spiritus quaerendus est.” (Hoc ita nemo intelliget, quasi dicat O., nonnullis locis omnino non inesse sensum literalem. Contrarium per se in aperto est, esse quidem omnibus locis sensum literalem; neque vero ex sententia Origenis in omnibus is est verus.) ”Ego,, inquit homil. I, 4 in Exod. vol. II, 131, ”credens verbis domini mei Jesu Christi, in lege et prophetis jota quidem unum aut unum apicem non puto esse mysteriis vacuum., Clarius, quam de princ. l. I., mentem suam aperit homil. XI, 1 in Numer. vol. II, 304. ”Sunt,, ait, ”qui ita dicant, quia si aliquid domino observandum est secundum literam, cur non et cuncta servantur. Si vero ad spiritalem in-

*) Triplex enim, scilicet allegoricus, tropologicus et anagogicus, id quod Huetius vult not. ad Comm. Or. in Matth. T. X. (ap. Ruaeum vol. III, 458), esse non potest, quia tropologicus, qualem Huetius describit, idem est qui moralis, qualis autem revera est, allegoricum et anagogicum comprehendit, oppositus quidem, uti spiritalis et mysticus sensu latiori, literali (cf. T. XVII, 35 in Matth. vol. III, 827).

telligentiam quae lex continet referenda sunt; nihil omnino secundum literam, sed spiritualiter debent universa discerni. Nos autem utriusque assertionis insolentiam temperantes, qualis regula in hujusmodi legis sermonibus observanda sit, ex auctoritate divinarum scripturarum proferre tentabimus.,, Hinc Origenes infert, quicquid legis nomine in Mos. libris exprimitur, id totum mystico sensu (scilicet veri nominis mystico, cujus, si ipse explorari nequit, vices tantummodo explet moralis, ad quem iccirco, quae de mystico sensu exponemus, parum pertinent) esse accipiendum (quia apostolus legem umbram esse doceat futurorum bonorum); secus vero quicquid mandati, testimonii, justitiae, iudicii vocibus declaratur. "Quid opus est,, inquit ib., "in his allegoriam quaerere, cum aedificet etiam litera,,? Paucis interjectis p. 305 pergit: "Nunc requiro, si sunt aliqua, quae et secundum literam quidem stare possint, necessario tamen in eis allegoriam requirendam.,, Argumento est ei tum illud, quod de matrimonio dictum est et ad Jesum atque ecclesiam ab apostolo refertur, tum historia Ismaëlis et Isaaci, Agar et Sarae, quae allegorice ab eodem apostolo exponitur. Tum subdit: "Ostendimus, ut opinor, auctoritate divinae scripturae, ex iis, quae in lege scripta sunt, aliqua penitus refugienda esse et cavenda, ne secundum literam ab ev. discipulis observentur; quaedam vero omnimode ut scripta sunt obtinenda; alia autem habere quidem secundum literam veritatem sui, recipere tamen utiliter et necessario etiam allegoricum sensum. Erit ergo jam sapientis scribae et edocti de regno Dei, qui sciat de thesauris his proferre nova et vetera, scire quomodo in unoquoque loco scripturae aut abjiciat penitus occidentem literam, aut confirmet omnimode ut utilem, ac necessariam probet literae doctrinam, aut, manente historia, opportune et decenter introducat etiam mysticum sensum.,,

Ita minime quidem per se inutilem esse sensum literalem Origenes dicit. Potius de princ. IV, 12. vol. I, 169: „Per se utilem eum esse posse," ait, „testatur eorum multitudo, qui ingenue et simpliciter crediderunt." Ibidem sub finem §. 14 p. 173, postquam singulatim enarravit, in quo literalis sensus consistat, sic concludit: *Ἡσούκειτο γὰρ καὶ τὸ ἐν-*

δῦμα τῶν πνευματικῶν, λέγω δὲ τὸ σωματικὸν τῶν γραφῶν, ἐν πολλοῖς ποιῆσαι οὐκ ἀνωφελές, δυνάμενόν τε τοὺς πολλοὺς, ὡς χωροῦσι, βελτιοῦν. Eodem fere modo diluit Celsi calumnias contra Celf. IV, 49. vol. I, 541: „Quod si legisset (Celsus) nostras aequo animo scripturas, non dixisset utique eas non posse allegoriam pati. Neque enim ex historia ipsa, sed ex prophetiis, in quibus historiae narrantur, cognoscere est, quae sint historiae, quae eo fine scriptae sunt, ut allegoriis explicarentur: quod sapientissime provisum est, ut et simplici fidelium vulgo et iis paucis convenirent, qui res altius et prouidenter scrutari vellent aut possent.” Cf. quoque ib. §. 50 p. 542 et lib. I, 18. p. 336. Verum solam iteralem f. f. sententiam interdum falsa, absurda et impossibilia in se continere dicit. „Quoniam,” ait de princ. IV, 15. 16. vol. I, 173 sqq., „si legis utilitas et varietate oblectans historiae series ubique se proderet, non utique credidissemus aliud quiddam praeter id, quod obuium est, in scripturis intelligi posse, iccirco Dei Verbum in lege et historia interponi curavit offendicula et impossibilia quaedam, ne dictione nihil praeter illecebram habente deliniti, et nihil Deo dignum addiscentes, tandem a dogmatis recedamus, aut nudaee literae penitus adhaerentes, nihil diuinius percipiamus. Illud praeterea sciendum est: Cum eo praecipue spectet Dei Verbum, ut intelligentiae spiritalis consequentiam custodiat in rebus gestis et gerendis, ubi secundum historiam quaequam inuenit, quae arcanis istis accommodari possent, illis usus est, multis occultans abstrusioem sensum; ubi vero explanandae illi spiritalium connexioni non conueniebat certarum quarundam rerum historia, interseruit scriptura historiae quod factum non erat, imo aliquando quod fieri non poterat; quandoque autem quod poterat quidem fieri, sed tamen factum non est. Accidit etiam interdum, ut paucae interiectae sint dictiones veritati, si ad corpus spectes, non consentaneae. Est ubi multae huiusmodi sunt. Idem fere iudicium de lege ferendum est, ubi saepe quidpiam reperitur per se utile et temporibus legis conueniens; aliquando autem nulla apparet utilitas. Quin et interdum praecipiantur impossibilia, et id quidem eo consilio, ut qui sagaciores et in rerum inquisitione aciores sunt,

sefe rerum scriptarum considerationi atque investigationi dantes, sibi maxime persuadeant, dignum Deo in illis rebus sensum quaeri oportere. Non solum autem de iis, quae adventum Christi praecesserunt, haec spiritus sanctus procuravit, sed utpote idem unius ejusdemque Dei spiritus, idem in evangeliiis et apostolorum scriptis fecit; cum nec illa secundum corporalem sensum omnino sinceram habeant historiam eorum, quae contexta sunt, et tamen facta non sunt, nec leges et praecepta habeant rationi consentanea." Ejusdem libri §. 8. 9 p. 164 sqq. ex ignoratione viae, qua insistendum sit, ut ad scripturarum intelligentiam perveniatur, natos esse errores infinitos ostendit, adducitque in exemplum Judaeos, haereticos nonnullosque sui temporis Christianos, ut in literali scripturarum interpretatione sitam esse probet falsam istam viam, quae ad praecipitium ducit. „Duri corde," inquit, „et idiotae, qui e circumcissione sunt, prophetiarum, quae de Christo loquuntur, dictionem sequi se existimantes, in salvatorem nostrum non crediderunt," et qu. sq., et postremo: „Quin etiam simpliciores nonnulli, qui se de ecclesia esse gloriantur, creatore quidem nullum majorem existimant, sanam hac in re amplexi sententiam; verum ea de ipso suspicantur, quae ne de homine quidem crudelissimo et injustissimo cogitare fas sit. Iis autem omnibus nulla falsarum opinionum, nulla impietatis et stolidorum de Deo sermonum causa esse alia videtur, quam scriptura non secundum spiritalem sensum intellecta, sed secundum literalem accepta." Pariter Stromatum lib. X. (apud Hieronymum. lib. III. Comm. in Galat. c. 5) ap. Ruaeum vol. I, 41: „Non valde,, ait noster, „eos juvat historia scripturae, qui sic eam intelligunt, uti scripta est. Quis enim non docebitur servire luxuriae et fornicationem habere pro nihilo, cum Judam ad meretricem legerit ingredientem et patriarchas habuisse multas pariter uxores? Quomodo non ad idololatricam provocabitur, qui sanguinem taurorum et ceteras Levitici victimas non plus, quam quod in litera sonat, putaverit indicare? . . Haereses quoque magis de carnali scripturae intelligentia, quam de opere carnis nostrae, ut plurimi existimant, substiterunt. Necnon invidiam et ebrietatem per legis literam discimus. Inebriatur Noë post diluvium et patriarchae

apud fratrem Joseph in Aegypto. . . Multorum ergo malorum occasio est, si quis in scripturae carne permaneat. . . Quamobrem spiritum scripturae fructusque quaeramus, qui non dicuntur manifesti, etc. Itaque in Mosis lege ex Origenis sententia multa sunt, quae literalis sensu accepta nullam habent seriem, nullam consequentiam, sed potius impossibilia sunt, rationi contraria, Deo indigna et legibus mere humanis inferiora. Qua de re: "Si assideamus,," inquit homil. VII. in Levit. §. 5. vol. II, 226, "litterae et secundum hoc vel quod Judaeis, vel id quod vulgo videtur, accipiamus quae in lege scripta sunt, erubescio dicere et confiteri, quia tales leges dederit Deus. Videbuntur enim magis elegantes et rationabiles hominum leges, v. c. vel Romanorum, vel Atheniensium, vel Lacedaemoniorum., Cf. c. Celf. VII, 20. 21 vol. I, 708 sq. et homil. XI, 2 in Exod. vol. II, 169, ubi: "Si quis est,," inquit, "qui legens Mossem murmurat adversus eum, et displicet ei lex, quae secundum litteram scripta est, quod in multis non videtur servare consequentiam, ostendit ei Moses petram, quae est Christus, et adducit eum ad ipsum, ut inde bibat et reficiat sitim suam., Eadem principia ad plurima V. T. praecepta ab Origene accommodantur. Ita de princ. IV, 17. vol. I, 176: *Ἐὰν δὲ καὶ ἐπὶ τὴν νομοθεσίαν ἔλθωμεν τοῦ Μωσέως, πολλοὶ τῶν νόμων τῷ ὅσον ἐπὶ τῷ καθ' ἑαυτοὺς τηρεῖσθαι, τὸ ἄλογον ἐμφαίνουσιν, ἕτεροι δὲ τὸ ἀδύνατον.* Cf. homil. IV, 7 in Levit. vol. II, 203: "Redeundum est nobis ad expositiones evangelii, ut lex possit intelligi. Nisi enim velamen abstulerit evangelium de facie Mosis, non potest videri vultus ejus, nec sensus ejus intelligi,," et homil. V, 1. p. 205: "Haec omnia nisi alio sensu accipiamus, quam litterae textus ostendit, sicut saepe jam diximus, cum in ecclesia recitantur, obstaculum magis et subversionem, quam rationem aedificationemque praestabunt., Pariter de sententia Origenis in V. T. quaedam ut gesta narrantur, quae nunquam contigerint, alia, quae prout referuntur falsa sint, ac proinde literalis sensu non sint accipienda. Sic homil. VI, 3 in Genes. vol. II, 78: "Quae nobis,," inquit, "aedificatio erit legentibus, Abraham tantum patriarcham non solum mentitum esse Abimelech regi, sed et pudicitiam conjugis prodii-

diffe? Quid nos aedificat tanti patriarchae uxor, si putetur contaminationibus exposita per conniventiam maritalem? Haec Judaei putent, et si qui cum eis sunt literae amici, non spiritus. „ Historiam Rebeckae homil. X, 2 in Genes. vol. II, 87 hac ad auditores interrogatione concludit: „ Haec fabulas putatis esse, et historias narrare in scripturis spiritum sanctum? . . . Saepe jam dixi, quod in his non historiae narrantur, sed mysteria contexuntur. „ Cf. praeterea homil. I. in Exod. et IX. in Jos. De princip. IV, 16. vol. I, 175 haec habet: „ Quis igitur sanae mentis existimaverit, primam et secundam et tertiam diem, et vesperam et mane sine sole, luna et stellis, et eam, quae veluti prima erat, diem sine coelo fuisse? Quis adeo stolidus, ut putet, Deum more hominis agricolae plantasse hortum? . . . Et cum Deus meridie in paradiso ambulare dicitur, et Adam sub arbore delitescere, neminem arbitrator dubitare his figurate per apparentem historiam, quae tamen corporaliter non contigerit, quaedam indicari mysteria. . . Sed quid attinet plura dicere, cum innumera ejusmodi scripta quidem tanquam gesta fuerint; non gesta vero, ut litera sonat, quivis, modo non plane stipes sit, colligere possit.” Neque folius V. T. literae vitia illa Origenes dat, sed etiam in evangeliiis falsa admittit, ipsique videbantur evangelistae facta nonnulla loco non suo narrasse et interpolasse, alia autem ut gesta retulisse, quae nunquam contigissent. Ita, ut multa alia exempla omittam, negat de princip. IV, 16. vol. I, 175, Christum a diabolo translatum fuisse in excelsum mortem, unde uno momento omnia orbis terrarum regna sub oculos ejus subjecerit. „ Sexcenta alia,” pergit, „ his similia in evangeliiis observare licet attentius legenti, unde colliget iis, quae secundum literam gesta sunt, alia at-texta esse, quae non contigerunt.” Etiam durius loquitur Tom. X. in Joh. §. 2. ed. Huet. II, 150, ubi de recessu Jesu in Galilaeam haec annotat: „ Harumce rerum veritatem sitam esse necesse est in sensu spiritali; aut si dissonantia non solvitur, recedendum est a fide evangeliorum, tanquam quae vere non sint scripta per spiritum, neque sint diviniore, neque optimo ordine commentata,” et qu. sq. Quare praef. in Joh. ed. Huet. II. p. 9. A: *Ὅσπερ ἐστὶν, αἶτ, νόμος σκιὰν περιέχων*

τῶν μελλόντων ἀγαθῶν ὑπὸ τοῦ κατὰ ἀλήθειαν καταγγελλομένου νόμου δηλουμένων, οὕτω καὶ εὐαγγέλιον σκιὰν μυστηρίων Χριστοῦ διδάσκει τὸ νομιζόμενον ὑπὸ πάντων τῶν ἐντυγχανόντων νοεῖσθαι, et lit. E: Καὶ γὰρ νῦν πρόκειται, τὸ αἰσθητὸν εὐαγγέλιον μεταλαβεῖν εἰς πνευματικόν· τίς γὰρ ἡ διήγησις τοῦ αἰσθητοῦ, εἰ μὴ μεταλαμβάνοιτο εἰς πνευματικόν; ἦτοι οὐδεμία ἢ ὀλίγη τῶν τυχόντων ἀπὸ τῆς λέξεως αὐτοῦς πεπεικότων λαμβάνειν τὰ δηλούμενα· ἀλλὰ πᾶς ἀγὼν ἡμῖν ἐπέστηκε πειρωμένοις εἰς τὰ βᾶθη τοῦ εὐαγγελικοῦ νοῦ φθάσαι καὶ ἐρευνῆσαι τὴν ἐν αὐτῷ γυμνὴν τύπων ἀλήθειαν.

Quin etiam N. T. praecepta esse Origenes dicit, a quibus sensus literalis excludendus et in quibus sola intelligentia spiritalis quaerenda sit, probatque hanc sententiam praecepto: Neminem per viam salutaveritis (de princ. IV, 18. vol. I, 179). Verumtamen redit ad mitiorem suam sententiam de dignitate sensus literalis, de qua jam supra egimus, et de princ. IV, 19. p. 180 haec verba facit: „Ne quis vero nos suspicetur in omnibus id dicere, nullam historiam contigisse, quoniam aliqua non contigit, et nullam legem ad literam esse servandam, quoniam aliqua secundum literam aut absurda, aut impossibilia praecipit; vel quae de servatore scripta sunt, secundum literalem sensum non esse vera, aut nullam ipsius legem et praeceptum servari oportere: dicimus aperte, in quibusdam historiae veritatem nobis apparere. . Multo enim plura sunt secundum historiam vera, quam quae mere spiritalia illis at-texta sunt. . . Quamobrem necesse est, ut accuratus lector servato hoc salvatoris praecepto: scrutamini scripturas, quandonam verum sit, quod litera sonat, quandonam sit impossibile, diligenter exploret, et ex similibus vocum comparatione diffusum ubique per scripturas sensum ejus, quod secundum literam est impossibile, pro viribus investiget.” Cf. homil. VII, 2 in Genes. vol. II, 78.

Multo tamen praestantior, id quod jam ex superioribus perspicitur, Origeni sensu literalis est mysticus sive allegoricus. Nitiur is quidem de ipsius sententia auctoritate N. T. estque omnino necessarius, ut ab hostibus tuta maneat veritas scripturarum et ipsae Deo dignae reddantur. Niti illum Novo T., demonstrat Ori-

genes locis 1 Cor. IX, 9; X, 1 sqq.; Gal. IV, 21 sqq.; Eph. V, 31; Coloff. II, 16. 17; Hebr. VIII, 5; IX, 1 sqq.; X, 1. Vid. de princ. IV, 12. 13. vol. I, 170. Scripturarum auctoritati auctoritatem ecclesiasticae traditionis adjungit ideoque de princ. IV, 9. p. 166, postquam §. 8 demonstrasse sibi visus est, literalem sensum infinitorum errorum causam extitisse, sic loquitur: „Quapropter iis, qui persuasum habent, sacros libros non hominum esse commentarios, sed sancti spiritus afflatu, voluntate Dei parentis univerforum per Jesum Christum scriptos esse et ad nos pervenisse, qua via in eorum lectione insistendum esse nobis videatur, indicare conabimur, servata coelestis secundum successionem apostolorum ecclesiae Jesu Christi regula. Et esse quidem mysticas quasdam dispensationes, quas divinae scripturae indicant, etiam simpliciores fidelium credunt; quatenam vero hae sint, cordati et modesti nescire se fatentur.” Necessarium autem esse sensum mysticum, ut ab hostibus tuta maneat veritas, multis Origenes locis ostendit, v. c. ubi Celsum refellit, qui vehementer id vituperabat, quod historia Moysis allegorice exponeretur, et alius, quam literalis, in ea sensus quaereretur, c. Cels. IV, 48 — 50. vol. I, 540 sqq. et lib. I, 18. p. 336. Tantum vero abest, ut omnibus hic sensus mysticus pateat, ut nulli perspicere eum certo possint, nisi homines divinitus edocti. Ita homil. V, 5 in Levit. vol. II, 209: ”Secundum spiritalem sensum,, ait, ”quem spiritus donat ecclesiae, videamus, quod sit istud sacrificium, quod coquatur in clibano, vel quis iste clibanus intelligi debeat. Sed ubi inveniam? . . . Dominum meum Jesum invocare me oportet, ut quaerentem me faciat invenire, et pulsanti aperiat, ut inveniam in scripturis clibanum, ubi possim coquere sacrificium meum, ut suscipiat illud Deus. . . Non dubito multa esse, quae nos lateant, et sensum nostrum superent. Non enim sumus illius meriti, ut et nos dicere possimus: Nos autem sensum Christi habemus. Ipse enim solus est sensus, cui pateant universa, quae in legibus, sacrificiorum intra literae continentur arcanum. Si enim mererem, ut daretur mihi sensus Christi, etiam ego in his dicerem: Ut sciamus, quae a Deo donata sunt nobis, quae et loquimur (1 Cor. II, 12); sed nunc contenti parvitate sensus no-

fri capituli videamus exordium., „Hi thesauri.,, alio loco dicit, de princ. IV, 23. vol. I, 186, „ut inveniri possint, Dei adjutorio opus est, qui solus potest portas aereas, quibus clausi sunt et absconditi, confringere et seras ferreas comminuere, quibus prohibetur ingressus perveniendi ad omnia, quae in Genesi de diversis animarum generibus scripta sunt et obiecta.,, et quae sq. Etsi vero quis donum illud divinitus accepit scripturam sacram mystice interpretandi, ineptus tamen et temerarius fuerit, si speret fore, ut omnes, quos divinus codex complectitur, arcanos sensus perspiciat. Immensum enim divinae sapientiae thesaurum continet s. s., cujus exiguam tantum partem mentes corporibus conclusae sibi comparare possunt. Hoc docet de princ. IV, 9. 10. „Evangeliorum.,, inquit §. 10. p. 167, „accuratus sensus, utpote Christi sensus, eget gratia. . . Apostolorum autem epistolae cuinam sagaci et perito sermonum judici videantur apertae atque intellectu faciles. . .? Quis etiam quae Johanni revelata sunt legens non obstupescat in occultationem mysteriorum. . .? Quae cum ita se habeant et prope innumeri labantur, non sine periculo quis pronuntiaverit, se legendo intelligere, quae indigent clavi intelligentiae, quam salvator penes legis peritos esse ait.” Quinetiam §. 26. p. 188 affirmare non dubitat, magnam mysticorum s. s. sensuum partem ipsimet Paulo non apertam fuisse. „Si quis.,, inquit, „curiosus explanationem singulorum requirat, veniat et nobiscum pariter audiat, quomodo Paulus apostolus per spiritum sanctum, qui perscrutatur etiam profunda Dei, altitudinem divinae sapientiae ac scientiae scrutans, nec tamen ad finem, et, ut ita dixerim, ad intimam cognitionem praevalens pervenire, desperatione rei et stupore clamat et dicit: O altitudo divitiarum sapientiae et scientiae Dei. Et quod desperatione perfectae comprehensionis hoc pronuntiaverit, audi ipsum dicentem: Quam inscrutabilia sunt judicia Dei et quam investigabiles viae ejus. Non enim dicit, difficile posse scrutari judicia Dei, sed omnino non posse; nec dixit difficile investigari posse vias ejus, sed non posse investigari. Quantumcunque enim quis in scrutando promoveat et studio intentiore promoveat, gratia quoque Dei adjutus sensuque illuminatus, ad perfectum finem

eorum, quae requiruntur, pervenire non poterit, nec omnis mens, quae creata est, possibile habet ullo genere comprehendere, sed ut invenerit quaedam ex his, quae quaeruntur, iterum videt alia, quae quaerenda sunt. Quod etsi ad ipsa pervenerit, multo iterum plura ex illis, quae quaeri debeant, pervidebit., Similiter c. Cell. II, 2. vol. I, 388 haec dicit: „Multa sunt in lege, quae sensu spiritali edifferi et explicari debeant, nec ea ullo modo tunc intelligere poterant apostoli, nati inter Judaeos et educati. Credo equidem, quoniam figura erant Judaici illi ritus, veritas autem, quae spiritus sanctus eos docturus erat, propter hanc rem dictum esse” et qu. sq. Cf. Comm. in Psalm. vol. II, 526 sq. Itaque, quamvis ubique mysteria Origenes consecetur, libere tamen suam ea in re confitetur imperitiam, et si quos detexisse se putat mysticos sensus, eos semper cum magna animi sui modestia in lucem profert. „Etsi mererer ego,,, inquit homil. XI, 5 in Numer. vol. II, 308, „hodie magnum aliquem et summo pontifice dignum sensum proferre, ita ut ex iis omnibus, quae loquimur et docemus, esset aliquid egregium, quod summo sacerdoti placere deberet, poterat fortasse fieri, ut angelus, qui praest ecclesiae, ex omnibus dictis nostris eligeret aliquid, et loco primitiarum domino de agello cordis mei offerret. Sed ego me scio non mereri, nec conscius sum mihi, quod talis sensus inveniatur in me, quem dignum iudicet angelus, qui nos excolit, offerre pro primitiis vel pro primogenitis domino. Atque utinam tale sit, quod loquimur et docemus, ut non pro verbis nostris condemnari mereamur. Sufficeret nobis haec gratia., Praeterea insignis ea de re locus exstat hom. I, 1 in Exod. vol. II, 129: „Si mihi,,, ait, „dominus concedere dignaretur spiritalis agriculturae disciplinam, si peritiam colendi ruris donaret, unus sermo ex his, quae recitata sunt, in tantum posset longe lateque diffundi, si tamen et auditorum capacitas sineret, ut vix nobis ad explicandum sufficeret dies. Tentabimus tamen pro viribus nostris aliqua differere, etiamsi neque nobis universa explicare, neque vobis cuncta audire possibile est: quia et hoc ipsum agnoscere, quo supra vires nostras sit horum scientia, non parvae arbitror esse peritiae.,

Quo autem mysticorum sensuum (quorum — strictiori sensu —, ut jam dictum est, moralis vices explet) intelligentia facilius comparetur, tres Origenes proponit regulas. Primum (id quod praecipue in Mos. libris locum habet) quicquid in scriptura mandati, praecepti, testimonii, iustitiae, iudicii cet. vocibus exprimitur, id ad litteram accipiendum est, nec allegoriis indiget; quicquid vero nomine legis declaratur, id allegorice explicandum. Hac de regula jam supra actum est. Cf. praeterea hom. VII, 4 in Levit. et hom. VI. in Genes. Deinde (vid. de princ. IV, 20. 21. vol. I, 181 sqq.) — et hujus quidem regulae praecipuum usum esse vult in prophetis et historicis libris — quicquid in s. s. de terrenis Hierosolymis, de terrena Aegypto, de Babylone terrestri et de aliis ejusmodi locis, necnon illorum incolis dicitur, id ad coelestes regiones urbesque cognomines atque ad illarum incolas referendam est. Imo saepissime de coelestibus his tantum locis prophetae loqui sibi proposuerunt, cum de terrenis Hierosolymis cet. sermonem habere videntur, idque inde colligi potest, quod ejusmodi prophetiae mysteriorum speciem prae se ferunt multaque continent, quae ad homines pertinere nequaquam possunt. Tertia denique Origenis regula, de qua ex supra dictis constat, praecipit, ut ad mysticum sensum confugiatur et deseratur littera, quoties falsa, inutilis Deoque indigna reperiatur.

Haec sufficient ad illustrandam Origenis hermeneuticam sacram. Sensus igitur literalis ex ipsius sententia non semper aptus est, sed sensus veri nominis mysticus accedat necesse est. Quem cum invenire difficillimum sit, nec nisi spiritu sancto afflato liceat, is, qui, licet spiritu sancto alioqui sit afflatus, indagare eum aut non valet aut non audet, saltem sensum moralem teneat oportet. Haud vero supervacuum videtur, sententiam Origenis de tribus s. s. sensibus, literali vel grammatico, morali et mystico, exemplis nonnullis illustrare (quamquam hoc difficile sit, quia raro Origenes unum tantummodo sensum loco aliquo fovet). Qui plura desiderat, inveniet apud Rosenmüllerum l. l. p. 60 sqq.

Quantum in sensu literali indagando noster praestiterit, perspicuum fiet ex hisce exemplis: Ὁ νόμος ex ipsius sententia (T. IX. in ep. ad Rom. ed. Huet. II, 427 sqq.) est 1. lex Mosaica (Galat. III, 10. 19. 24); 2. historia apud Mosem descripta (Gal. IV, 21); 3. Psalmi (Joh. XV, 25); 4. Jesaiae vaticinium, 1 Cor. XIV, 21, ubi annotat, se in Aquilae versione Jes. XXVIII, 11 invenisse, quae huic dicto ex aequo responderent; 5. abstrusior et divinator legum intelligentia, ἡ μυστικώτερα καὶ θεϊότερα τοῦ νόμου ἐκδοχὴ (Rom. VII, 14); 6. lex naturalis, inscripta cordi (Rom. II, 14; V, 13; VII, 7). Locum Matth. XIX, 24: Facilius est, camelum per foramen acus transire, quam divitem intrare in regnum coelorum, Origenes Tom. XV. §. 10 in Matth. vol. III, 680 ita explicat: „In hac parabola dives camelo comparatur, non solum propter animalis hujus immunditiam, quemadmodum lex docuit, sed etiam quod universo corpore tortuosus sit. At coelorum regnum foramini acus assimilatur, ut utrique diviti” (tropicè et proprie dicto, nam de utroque haec praedicari in praecedentibus dixerat) „angustam esse portam et arctum regni coelorum aditum demonstratur. Ostendit autem, fieri per sese minime posse, ut camelus per foramen acus intret; cum autem omnia in potestate Dei sita sint, profecto et illud, ineffabili potentia improbi crassitiem attenuantis, vel aditus angustiam ipsi amplificantis. Quod autem foraminis et cameli exemplo usus sit, ut ostenderet, difficile quidem esse, divitem in regnum coelorum intrare, at impossibile non esse, ex eo constat, quod discipulis dicentibus: Quis igitur poterit salvus esse? responsum sit: Apud homines hoc impossibile est, apud Deum autem omnia possibilia sunt. Fieri itaque potest, ut camelus etiam per foramen acus transeat, et id in hominum potestate non est: ita etiam ut dives in regnum Dei ingrediat. Quanam vero ratione res ejusmodi possibiles efficiat Deus, ipse noverit ipsiusque Christus et cui filius revelaverit.” Comm. Joh. T. I. praef. ed. Huet. II, 6 vocabulum evangelii explicat verbis: Ἔστι τὸ εὐαγγέλιον λόγος περιέχων ἀπαγγελίαν πραγμάτων κατὰ τὸ εὐλογον διὰ τὸ ὠφελεῖν εὐφραδίντων τὸν ἀκούοντα, ἔπὸν παραδέξῃται τὸ ἀπαγγελλόμενον. De oratione §. 27. vol. I, 243 censet intelligendum non esse

locum: τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον, de pane corporeo, sed ib. p. 247. D. dicit: Substantialis (ἐπιούσιος) „panis est, qui rationali naturae convenientissimus ipsiusque substantiae affinis sanitate simul et bonam habitudinem et vires in anima efficit, immortalitatemque suam (est enim immortale verbum Dei) comedenti se communicat.” Vocabulum autem ἐπιούσιος ita explicat ib. p. 245 sqq. et 249: „Sciendum est, vocem illam ἐπιούσιον a nullo Graecorum aut sapientum usurpari, neque vulgi esse consuetudine tritam, sed ab evangelistis fictam videri. In ea et Matthaeus et Lucas conveniunt eamque nullo discrimine efferunt. Simile et in aliis fecerunt qui sunt hebraica interpretati. Quis enim Graecorum unquam voce ἐνωτίζου usus est aut ἀκουτίσθητι pro auribus percipe aut audire fac? Simile ἐπιουσίω vocabulum a Mose scriptum est a Deo dictum (Exod. XIX, 5): ὑμεῖς δὲ ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος. Ac videtur utraque vox ab οὐσία substantia efformata esse; illa ut panem ostendat, qui in substantiam nostram convertatur; haec ut populum significet, qui circa substantiam versetur eique communitet. Dicit aliquis, ἐπιούσιον ab ἐπιέναι accedere formatum esse, ita ut petere jubeamur proprium futuri seculi panem, ut per anticipationem nobis illum Deus jam largiatur deturque hodie, quod veluti cras dandum erat; hodie enim pro seculo praesente accipi, cras pro futuro. Sed cum prior acceptio me quidem iudice melior sit, expendamus illud hodie, quod apud Matthaenum his adjicitur, aut quod apud Lucam scriptum est in diem. Mos est scripturae multis in locis aevum omne hodie vocare” et qu. sq. Contra Cels. I, 13. vol. I, 331 ad 1 Cor. III, 18. 19 haec habet: „Ergo non simpliciter ait apostolus sapientiam esse stultitiam apud Deum, sed sapientiam hujus mundi. . . Sapientiam igitur hujus seculi dicimus eam philosophiam, quae falsis opinionibus tota plena est, et quae secundum scripturam inutilis et supervacua redditur.” Manifestissimum literalis interpretationis exemplum edidit Origenes homil. II, 2 in Genes. vol. II, 61, qui graece adhuc existat locus, ubi contra Apellem, Marcionis discipulum, magnitudinem arcae Noachicae numerumque animalium accuratissime ad literam defendit (paulo post vero etiam allegoricam

hujus loci interpretationem adjecit). Addimus interpretationem primi commatis evangelii Joh. (T. I. in Joh. ed. Huet. vol. II, 40 sqq.). „Quemadmodum,” haec noster dicit, „Christus eo, quod illuminet mundum, lux mundi appellatur, et propter alias actiones resurrectio, pastor et praeceptor et rex etc., ita etiam ὁ λόγος dicitur, quia quicquid in nobis est a ratione alienum aufert (πᾶν ἄλογον ἡμῶν περιαιρῶν), et docet nos veritati convenienter vivere, adeo ut in omnibus vitae negotiis, vel manducando vel bibendo gloriae Dei studeamus. . . Sed potest etiam filius Dei ὁ λόγος esse, eo quod renunciet occulta patris illius, qui perinde ac filius est mens. Ut enim apud nos sermo nuncius est earum rerum, quae a mente cernuntur, sic ille Dei sermo, qui patrem agnovit, patrem agnitiūm revelat. Nemo enim agnovit patrem, nisi filius, aut ille, cui filius revelavit. Is λόγος erat ἐν ἀρχῇ. Ἀρχὴ dicitur ipse filius, quatenus est sapientia, per quam omnia fecit Deus, dicente sapientia apud Salomonem: Deus creavit me ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ ad opera sua, adeo ut ἐν ἀρχῇ ἦ ὁ λόγος, id est ἐν τῇ σοφίᾳ. Facile autem intelligimus, eum, qui est ἐν ἀρχῇ i. e. τῇ σοφίᾳ, semper esse, nec prohiberi esse apud Deum, cum etiam sit ipse Deus; subjungit enim: οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος. Poterat enim dicere: Hic erat apud Deum. Sed quemadmodum erat ἐν ἀρχῇ, sic et apud Deum ἐν ἀρχῇ erat, et omnia facta sunt per eum, qui erat ἐν τῇ ἀρχῇ; omnia enim Deus in sapientia fecit. Potest tamen τῆς ἀρχῆς nomen etiam sumi de initio mundi, ut discamus per haec dicta, λόγον illum antiquiorem esse rebus initio factis. Καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος. Johannes (οὐχ ἄς ἐλληνικὴν ἀκριβολογίαν οὐκ ἐπιστάμενος) accurate alibi quidem articulis usus est, alibi vero eos reticuit; nam in voce τοῦ λόγου cum addiderit articulum ὁ, in Dei vocabulo aliquando ponit, aliquando discriminis causa non ponit. Nam cum Dei vocabulum usurpatur de ingenito universorum auctore, articulum ponit, reticet autem, cum ὁ λόγος appellatur Deus. Hinc solvi potest illud dubium, quod multos perturbat, ac si duo praedicarentur Dii. Dicendum enim, Deum cum articulo αὐτόθεον esse, quapropter etiam servator in preceatione ad patrem (Joh. XVII, 5) inquit, ut cognoscant te,

τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν. . Quicquid vero est praeter hunc, qui αὐτόθεος dicitur, participatione et communione illius deificatum, non ὁ Θεός, sed Θεός dicitur. Verus igitur Deus est ille Deus cum articulo; qui autem Dii afformantur ad ejus formam, sunt veluti imagines quaedam πρωτοτύπου. Sed rursus multarum imaginum ἡ ἀρχέτυπος εἰκὼν est ille λόγος, qui est apud Deum ἐν ἀρχῇ, apud Deum semper manens Deus, haudquaquam id habiturus, nisi apud Deum esset; et haudquaquam Deus mansurus, nisi perpetuo mansisset in contemplatione paternae profunditatis (τῇ ἀδιαλείπτῳ Θεῷ τοῦ πατρικοῦ βίου) *).

Ad illustrandam Origenis sententiam de sensu morali haec duo sufficient exempla: Primum caput I. Geneseos, in quo explicando Origenes more suo literali expositioni morales et mysticas admisit. Cf. homil. I. in Genes. vol. II, 53. Ad comma 6. haec fere habet: "Cum Deus jam antea fecisset coelum, nunc firmamentum facit. Coelum et omnis spiritalis substantia, super quam velut in throno quadam Deus requiescit;

*) Adjungimus, exemplis illustrata Origenis in sensu literalis indagando solertia, appendicis loco ejus de psalmis graduum judicium. Select. in Psalm. CXIX. vol. II, 818: „Conjicimus,” ait, „primum graduum canticum fuisse recitatum, si quando bellum immineret; secundum, quando se praeparabant et socios advocabant; tertium, postquam cum hostibus congressi, ipsis quodammodo superiores evaserant; quartum, quando de victoria in fine sperabant; quintum, postquam eam fuerant consequuti; sextum, quando redibant; septimum, quando jam redierant; octavum, quando templum extruebant; nonum, postquam in pace versabantur, describentes quis beatus esset recuperata domesticorum consuetudine; decimum, ubi alta pace fruebantur; quando dicunt se saepe quidem fuisse impugnatos, at nunquam ab inimicis prostratos; undecimum, quando jam rebus divinis vacantes earum profunda intelligebant; duodecimum canebant, ut minime elati iis quae cognoverant; decimum tertium de Christi restitutione; decimum quartum de restitutione ecclesiae; denique decimum quintum docet, quomodo oporteat ipsos, postquam ad domum Dei pervenerint, in eadem stare et ipsi benedicere, attollentes manus in sancta, ut et ipsis a domino benedicatur.”

sed firmamentum et coelum corporeum. Et ideo illud quidem primum coelum, spiritale, mens nostra est, quae et ipsa spiritus est i. e. spiritalis homo noster interior est, qui videt et perspicit Deum, Israël autem corporale coelum, quod firmamentum dicitur, exterior noster homo est, qui corpora aliter intuetur. Sicut ergo firmamentum coelum appellatum est, ex eo quod dividat inter eas aquas, quae sunt super ipsum, et eas, quae sunt sub ipso; ita et homo, qui in corpore positus est, si dividere potuerit et discernere, quae sint aquae, quae sint superiores super firmamentum et quae sub firmamento sint, etiam ipse coelum i. e. coelestis homo appellabitur, secundum Pauli sententiam Philipp. III, 20. Studeat ergo unusquisque nostrum divisor aquae effici ejus, quae est supra et quae est subtus; quo scilicet spiritalis aquae intellectum et participium capiens ejus, quae est supra firmamentum, flumina de ventre suo educat aquae vivae salientis in vitam aeternam (Joh. VII, 38), segregatus sine dubio et separatus ab ea aqua, quae subtus est, i. e. aqua abyssi, in qua tenebrae esse dicuntur, in qua princeps hujus mundi et adversarius draco et angeli ejus habitant. . . Si enim aquas istas, quae sunt sub coelo, non separaverimus a nobis, i. e. peccata et vitia corporis nostri, arida nostra non poterit apparere, nec habere fiduciam procedendi ad lucem., Ad Genes. I, 10: "Vocavit Deus aridam terram et jubet terram ipsam, cui ipse hoc nomen indulsit, producere fructus. . . Aridam Deus appellavit terram pro eo, quod ei facultatem ferendorum fructuum largiretur. Secundum litteram manifesti sunt fructus, quos terra non arida producit. Sed iterum referamus ad nos. Si jam facti sumus terra, si jam non amplius sumus arida, afferamus fructus uberes et diversos Deo, ut et nos benedicamur a patre dicente: Ecce odor filii mei sicut odor agri pleni, quem benedixit Deus (Gen. XXVII, 28), et illud, quod ait apostolus, compleatur in nobis (Hebr. VI, 7. 8). . . Et dixit Deus" (ad Genes. I, 20. p. 55): „Producant aquae repentia animarum vivarum, et volatilia volantia super terram secundum firmamentum coeli i. e. mentis nostrae vel cordis soliditatem, haec eadem fiant. Arbitror, quod si mens nostra illuminata fuerit a nostro sole Christo, jubetur postmodum ex his, quae in ea sunt, aquis pro-

ducere repentia et volatilia volantia i. e. cogitationes bonas vel malas proferre in medium, ut discretio fiat bonorum a malis, quae utique utraque ex corde procedunt. Nos discernamus a bono, quod malum est, i. e. separemus a nobis ea, quae super terram repunt et terrenas sollicitudines gerunt; illa vero quae meliora sunt i. e. volatilia sinamus volare non tantum super terram, sed etiam secundum firmamentum coeli, etc. Deinde Exod. I, 15 leguntur haec: Dixit rex Aegyptiorum obstetricibus Hebraeorum: . . Cum obstetricabitis Hebraeis, et prope partum erunt, si masculus fuerit, occidite illum, si femina, vivificate. Sed his adjungitur in consequentibus: . . non fecerunt, sicut illis praeceperat rex Aegypti, et vivificabant masculos. In haec verba Origenes, sensum occultum et h. l. potissimum moralem indagans, (homil. II. in Exod. vol. II, 133) ita commentatur: "Si secundum historiae narrationem suscipienda essent, quae scripta sunt, videtur hoc . . stare non posse. Non enim inveniuntur obstetrices non vivificasse feminas, quas praecepit rex Aegypti vivificare. Et si non fecerunt obstetrices, sicut rex praeceperat, debuerant utique, sicut masculos vivificabant contra praeceptum regis, ita feminas occidere, ut et hoc esset contra praeceptum regis. . . Haec interim propter eos, qui amici sunt literae et non putant legem spiritalem esse et spiritaliter intelligendam. Sed nos, qui omnia, quae scripta sunt, non pro narrationibus antiquitatum, sed pro disciplina et utilitate nostra didicimus scripta, haec quae leguntur etiam nunc fieri non solum in hoc mundo, qui Aegyptus figuraliter dicitur, sed in unoquoque nostrumprehendimus. . . Saepe ostendimus, quod in feminis caro et affectus carnis designatur, vir autem rationalis sensus et intellectualis sit spiritus. Sensus autem rationabilem, qui potest coelestia sapere, . . . odit Pharaon rex, . . hunc necari cupit et interimiri. . Cum ergo videris homines in voluptatibus et deliciis vitam ducere . . scias, quod in istis rex Aegypti masculos necat et vivificat feminas.,,

Sensus spiritalis haec sint exempla: Historiam Adami quomodo allegorice interpretatus sit Origenes, infra videbimus in exponendis Origenis sententiis de peccato. Homil. II, 3 in Genes. vol. II, 63 sqq. exposita historia diluvii et descripta con-

structione arca Noachi, sic pergit: "Nunc vero jam deprecantes eum prius, qui solus potest de lectione V. T. auferre velamen, tentemus inquirere, quid etiam spiritualis aedificationis contineat magnifica haec arcae constructio., Ipsa autem expositio spiritualis est haec: "Diluvium illud, quo paene finis tunc datus est mundo, formam tenet finis illius, qui vere futurus est mundi. Hoc ipse dominus pronunciat Luc. XVII, 26. 27. Noster Noë est Christus, solus justus et solus perfectus, cui in consummatione saeculorum dictum est a patre, ut faceret sibi arcam ex lignis quadratis, et mensuras ei daret coelestibus sacramentis repletas (Psal. II, 8). Construit ergo arcam, et facit in ea nidos i. e. promptuaria quaedam, quibus diversi generis animalia recipiantur. Qui in arca salvantur, sunt Christiani. Quemadmodum vero in arca Noë diversae erant mansiones (nam bicamerata erant inferiora et tricamerata superiora), sic etiam non omnibus unus idemque profectus est, unusquisque in suo ordine,, et qu. sq. Homil. III, 4. 5 in Genes. p. 68 Origenes legem circumcisionis allegorice explicandam esse statuit contra Judaeos, qui distinguebant circumcisionem carnis et circumcisionem cordis, sensu illam proprio, improprio hanc accipiendam esse contendentes, veluti Jerem. IX, 26. Origenes vero in omnibus locis, ubi circumcisionis fit mentio, allegoriam locum habere opinatur, et ad confirmandam hanc suam sententiam utitur loco Exod. VI, 30, ubi Moses Deo respondet: Ego autem incircumcissus labiis sum. "Quodsi (inquit) circumcisionem labiorum ad allegoriam revocatis . . . quomodo non et in circumcisione praepetii allegoriam requiritis?,, Homil. IV, 2 in Genes. p. 71 sqq. explicatur pars capituli XVIII. de tribus viris ad Abrahamum venientibus. Verba hebraica v. 2 verterunt LXX: *εἰστήχρισαν ἐπάνω αὐτοῦ*. Quaerit Origenes, quid sit, quod viri super Abrahamum veniant, non contra eum. Respondet: "Subjecerat se voluntati Dei, ideo super eum adstare dicitur Deus., Deinde sic pergit: „Apponit panes tribus mensuris similaginis conspersos. Tres viros suscepit, tribus mensuris similagines panes consperfit. Totum quod agit mysticum, totum sacramentis repletum est. Apponitur vitulus; ecce aliud sacramentum. Vitulus ipse non est durus, sed bonus et tener.

Et quid tam tenerum, quid tam bonum, quam est ille, qui humiliavit se pro nobis usque ad mortem, et animam suam posuit pro amicis suis? Vitulus ille saginatus, quem pro recepto poenitente filio jugulat pater." Paucis interjectis, explicaturus verba commatis 9.: Ipse autem Abraham adstabat eis sub arbore, sic alloquitur noster auditores suos: "Ad hujusmodi narrationes circumciskas aures requirimus. . Quid enim me juvat, qui veni audire, quid spiritus sanctus humanum doceat genus, si audiero, quod Abraham stabat sub arbore? Sed videamus, quae sit arbor, sub qua stabat Abraham, et convivium domino atque angelis exhibebat. Sub arbore, inquit, Mambre. Mambre in nostra lingua exponitur visio sive perspicacia. Vides, qui et qualis est locus, in quo dominus potest habere convivium? Delectavit eum visio et perspicacia Abrahae. Erat enim mundus corde, ut posset videre Deum., Homil. X, 4 in Genes. p. 88 Origenes ait: "De Rebecca dicitur v. 16: Virgo erat decora valde, et vir non cognoverat eam. Sed quid hoc est? . . Estne aliqua virgo, quam contigerit vir? Cur igitur additur: Vir non cognoverat eam? Saepe jam dixi, quod in his non historiae narrantur, sed mysteria contexuntur. Tale ergo in hoc aliquid indicari puto. Sicut Christus animae vir dicitur, cui nubit anima, cum venit ad fidem; ita et huic contrarius vir ille est, cui nubit anima, cum declinat ad perfidiam; ipse ille, qui et inimicus homo dicitur, cum lolium superferit tritico., etc. Homil. VII. in Jos. vol. II, 412 tubas, quarum sono Hierichuntis muri corruerunt, interpretatur de libris N. T. Commentar. in Matth. T. X. §. 23. vol. III, 473 recitatis verbis (Matth. XIV, 13): Quod cum audiisset Jesus, secessit inde in navicula in locum desertum seorsum, ad hunc locum haec fere dicit: „Ablato a Judaeis regno Dei, dabitur illud gentibus, et per illud plures sunt filii desertae, neque prophetas edoctae, quam ejus, quae virum habet, nempe legem (Gal. IV, 27). In navicula i. e. in corpore secessit in desertum. Cum autem in desertum pervenisset, seorsum erat in illo, quod extra morem esset illius sermo, doctrinaque ejus praeter consuetudines et sanctiones gentium" etc. T. XV, 14 in Matth. vol. III, 702 sqq. verba (Matth. XX, 6. 7): Quid hic statis otiosi? cet. praecexistentiam animarum spectare ait, et

hom. XII. in Luc. vol. III, 945 sub pastoribus, quibus (Luc. II.) ortus Christi ab angelo annuntiatus est, ex "sacrationi intelligentia,, angelos intelligit, terrae custodes. Ad Luc. III, 12. hom. XXIII. in Luc. vol. III, 960 haec verba facit: "Hoc et juxta simplicem intelligentiam docet publicanos nihil amplius quaerere, quam in lege praeceptum est. Nescio autem utrum, ut secundum ἀναγωγήν, aliud quiddam excellentius sermo significet. . . Cum exierimus a seculo, et haec vita nostra fuerit commutata, erunt quidam in finibus mundi sedentes velut publicanorum officio diligentissime perscrutantes, ne quid sui in nobis inveniant. Videtur mihi princeps seculi hujus quasi publicanus esse., Comm. in Joh. vol. IV, 185 sqq. 270 dubitat Origenes, locum de Jesu mercatores et emptores ex templo expellente ad literam, an spiritualiter interpretetur. Videtur tamen allegoricam interpretationem praeferre, et optioni dat duplicem: Aut templum est ecclesia christiana, mercatores et emptores sunt homines avari sui tantummodo lacri studiosi; aut templum est anima, quae rationi paret, quamque Jesus a stultis impurisque affectibus liberat. Jam satis apparet, quomodo apud Origenem litera spiritui serviat *). Alia nonnulla exempla, qualia ubique scriptorum Origenis exegeticorum, praecipue ad V. T. pertinentium, obvia sunt, collegit Staeudlinus S. V. Geschichte der Sittenlehre Jesu P. II. p. 249 sqq.

Restat, ut animadversionibus quibusdam universalibus quaestionem de Origene hermeneuta concludamus. Dummodo

*) De Cantico Canticorum judicium tulit Prolog. ad Cant. Cant. vol. III, 26 his verbis: "Epithalamium libellus hic, i. e. nuptiale carmen, dramatis in modum mihi videtur a Salomone conscriptus, quem cecinit instar nubentis sponsae et erga sponsum suum, qui est sermo Dei, coelesti amore flagrantis. Adamavit enim eum, sive anima, quae ad imaginem ejus facta est, sive ecclesia. Sed et magnificus hic ipse atque perfectus sponsus, quibus verbis usus sit ad conjunctam sibi animam vel ecclesiam, haec ipsa scriptura nos docet. Sodales quoque sponsae adolescentulae cum ipsa sponsa positae quae dixerint, quaeque etiam amici ac sodales sponsi, ex eodem nihilominus libro, qui Canticum Canticorum attitulum, cognoscimus.,,

(salva scilicet auctoritate et Christi, ubi Vetus T. de semetipso interpretatur, et, ut Paulum (et ep. ad Hebr. auctorem) praeteream, Petri apostoli posterioris ep. I, 19—21) solam grammaticam s. s. interpretationem unice veram habeamus, reprehendus nobis erit Origenes, quod praeter literalem alios V. T. sensus esse statuit, immemor hoc loco, nimis jam regulas hermeneuticas arbitrio niti et sacrarum fidem historiarum praeceptorumque divinatorum perverti. Accedit insuper, quod ne soli quidem Veteri T. allegorias noster infert, sed etiam Novo, ita ut Veteris sua interpretatio sat firmo fundamento carere eo dilucidius videatur. Attamen haud mediocriter Origenes de ratione s. s. interpretandae meritis est censendus. Allego-
 riarum studium minime erat novum; floruerat jam inter Graecos et Judaeos, atque Alexandriae praeter ascetas, quos Eusebius hist. eccl. II, 17 commemorat, Philo, Clemens et Ammonius ei sese dederant (cf. Moshemii Commentar. laud. p. 630—634, Rosenmüller. l. l. p. 51—56); sed vaga prorsus et omnibus paene legibus et regulis soluta erat ante Origenem allego-
 riarum sacri codicis investigatio. Origenes demum eam sub certas regulas coëgit. Praeterea eo, quod allego-
 riarum studium fovit, repugnavit alteri opposito eique periculosiori, interpretationi carnali et illiteratae, cui ipse adolescens addictus fuerat (memoriam carnalis loci Matth. XIX, 12 interpretationis in suo ipsius corpore servatam gerebat) et de qua Comm. in Matth. T. XV, 3. vol. III, 654: *Ἡμεῖς δὲ, αἰτ, Χριστὸν Θεοῦ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ κατὰ σάρκα καὶ κατὰ τὸ γράμμα ποτὲ νοήσαντες, νῦν οὐκέτι γινώσκοντες, οὐκ εὐδοκοῦμεν ὡς καλῶς ἐξεληφόσι τοῖς καὶ τὸν τρίτον εὐνοχισμὸν ἑαυτοῖς προφάσει τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐπάγουσι* (cf. Neandri S. V. der heil. Chrysostr. P. II. p. 302). Hac demum repugnantia effici potuit, ut, quod maximum ipsius meritum haberi debet, noster primum literatae s. s. interpretationis — qua commotus non processit ad allego-
 rias, nisi sensu grammatico antea indagato atque examinato — (commentariorum) exemplum dederit (vid. Ernesti comm. laudata §. 26; cf. quoque (polemico) exegeticum Origenis consilium in conscribendis hexaplis).

Quoquomodo autem de Origene hermeneuta judicaveris: probe in animo volutanda est, qua ille perfundebatur, pia erga scripturam sacram reverentia. Haec enim sunt verba ipsius ad Gregorium Thaumaturgum (s. 3. vol. I. p. 32): *Πρόσεχε τῇ τῶν θείων γραφῶν ἀναγνώσει· ἀλλὰ πρόσεχε· πολλῆς γὰρ προσοχῆς ἀναγινώσκοντες τὰ θεῖα δεόμεθα, ἵνα μὴ προπετέστερον εἰπωμέν τινα, ἢ νομίσωμεν περὶ αὐτῶν. Καὶ προσέχων τῇ τῶν θείων ἀναγνώσει μετὰ πιστῆς καὶ θεοῦ ἀρεσκούσης προλήψεως, κρούε τὰ κεκλεισμένα αὐτῆς, καὶ ἀνοίγησεται σοι ὑπὸ τοῦ θυρωροῦ, περὶ οὗ εἶπεν ὁ Ἰησοῦς (Joh. X, 3): τούτῳ ὁ θυρωρὸς ἀνοίγει. Καὶ προσέχων τῇ θείᾳ ἀναγνώσει ὁρθῶς ζητεῖ καὶ μετὰ πίστεως τῆς εἰς θεὸν ἀκλίβους τὸν κεκρυμμένον τοῖς πολλοῖς νοῦν τῶν θείων γραμμῶν. Μὴ ἀρκεῖ δὲ τῷ κρούειν καὶ ζητεῖν· ἀναγκαιοτάτη γὰρ καὶ ἡ περὶ τοῦ νοεῖν τὰ θεῖα εὐχή· ἐφ' ἧ προτρέπων ὁ σωτὴρ οὐ μόνον εἶπε τό (Matth. VII, 7)· κρούετε καὶ ἀνοίγησεται ὑμῖν, καὶ τό· ζητεῖτε καὶ εὐρήσετε, ἀλλὰ καὶ τό (Luc. XI, 9)· αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν.*

DIONYSIUS.

Historiam Adami Dionysius ad literam sumit fragment. e Nicetae catena patrum in Iobum apud Routh. reliqu. sacr. P. II. p. 395. 396 (cf. Routh. l. I. III, 348 et quod de Petri Martyris hermeneutica annotabimus). Necnon grammaticae interpretationis amicum critica et grammatica de apocalypseos authentia disquisitio prodit (grammaticam autem Dionysii interpretationem nonnihil ex arbitrio pependisse, ostendere videntur verba Oecumenii catenae in ep. ad Rom. (apud Routh. II, 410) haecce: *Καὶ οὕτως πᾶς Ἰσραὴλ σωθήσεται· Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, ἀντὶ τοῦ οἱ πλείονες*). Minime vero solum apertum literalem scripturae s. sensum noster magni fecit; nam de argumento apocalypseos apud Eusebium h. e. VII, 25. p. 528 ed. Zimmerm. haec dixit: *Κεκρυμμένην εἶναι τινα καὶ θανμασιωτέραν τὴν καθ' ἕκαστον ἐκδοχὴν ὑπολαμβάνω· καὶ γὰρ εἰ μὴ συνίημι, ἀλλ' ὑπονοῶ γε νοῦν τινὰ βαθύτερον ἐγκεῖσθαι τοῖς δῆμασιν, οὐκ ἰδίῳ ταῦτα μετρῶν καὶ κρίνων λογισμῷ, πίστει δὲ πλέον νέμων, ὑψηλότερα ἢ ὑπ' ἐμοῦ καταληφθῆναι γενόμενα· καὶ οὐκ ἀποδοκιμάζω ταῦτα, ἀ μὴ συνενώ-*

ραζα· θανατάζω δὲ μᾶλλον, ὅτι μὴ καὶ εἶδον. Videtur, cum Origeni ejusque dogmatis valde favisse dicatur a Photio in bibliotheca cod. CXVII. p. 293 ed. Hoefchel. Rothom. e sententia auctoris anonymi apologiae cujusdam pro Origene his verbis: Ὁ τοῦ συγγράμματος πατὴρ μάρτυρας ὑπὲρ Ὁριγένους τε καὶ τῶν αὐτοῦ δογμάτων Διονύσιον προκομίζει τὸν Ἀλεξανδρείας et qu. lq., allego-riarum studium non omnino improbasse, id quod eo confirmatur, quod ipse contra Nepotis ἔλεγχον ἀλληγοριστῶν suos de promissionibus libros scripsit. Praeterea magnum interpretationis moralis Dionysii studium pluribus ex exemplis fit perspicuum. Ita non solum historiae Iobi (fragm. e Niceta l. l. p. 397 sqq.) praeclare moralem sententiam illustrat, verum etiam in epistola canonica ad Basilidem ap. Routh. II. p. 390 eos, qui ad quartam usque vigiliam fortiter abstineant, eo nomine laudat, quod eadem vigilia etiam fervor noster in mari ambulans navigantibus apparuerit, et ibid. p. 392 mulieres sperat, quae sint in abscessu, sic affectas domum Dei ingressuras non esse, quoniam, quae XII annorum fluxum passa sit, non ipsum dominum festinans ad medicinam tetigerit, sed solam ejus simbriam.

PIERIUS

Eusebius h. e. VII, 32 Pierium dicit in sacrarum literarum contemplatione atque expositione (ταῖς περὶ τὰ θεῖα θεωρίαις καὶ ἐξηγήσεσι) exercitatum; sed θεωρία, cum de interpretatione librorum sacrorum sermo est, apud scriptores ecclesiasticos satis frequenter notat sensus mystici indagacionem (cf. Isidori Pelusiotae lib. IV. epist. 117. p. 53 ed. Rittershuf. 1605. Tom. II. et Suiceri thesaur. eccl.). Videtur igitur Pierius Origenis, cujus etiam nomen gerebat, praecipue interpretationi allegoricae operam dedisse.

PETRUS MARTYR.

Tunicarum scortearum aliarumque rerum quarundam paradisi allegoricae interpretationi contradicere ait Procopius Gazaeus Comm. in Genesin cap. III. p. 76 Comm. in Octateuch. ed. Tigur. ecclesiae doctores omnes, additis nominatim inter alios multos „Dionysio Alexandrino episcopo in expo-

fitione, quam in Ecclesiam fecit, et ejusdem urbis episcopo et martyre Petro in primo de anima sermone" (vid. Routh. reliqu. sacr. III, 348). Neque omnino, quia (quod infra videbimus) aliis quoque Origenis sententiis non favit, allegiarum studium magnopere Petrus videtur fovisse.

DIDYMUS.

Hermeneuticam Didymi (qui etiam hebraicam linguam calluisse videtur; cf. de spiritu sancto lib. I. in Hieronymi Opp. ed. Martiana T. IV. P. I. p. 504; de trinitate lib. I. cap. 18. p. 47 et Mingarell. ad h. l.; lib. II, 11, 240; III, 3, 345. 6; 21, 400) jam e reliquiis commentariorum (in catenis patrum, ex quibus J. C. Wolfius in Anecd. graec. sacr. et prof. T. IV. init. nonnulla collegit), e libro contra Manichaeos (in Caniffi lectt. antiqu. I, 204 sqq.), e libris de spiritu sancto (l. I. p. 493 sqq.) et ex enarrationibus in epp. catholicas (in bibl. pp. max. Lugd. T. IV. p. 320 sqq.) cognoscere licet (enarrationes autem istae non sunt commentarii, sed liberiores explicationes non singularum vocum et sententiarum, sed earum tantummodo, quas uberius illustrare Didymo placuit); melius tamen e libris de trinitate rationem, qua noster scripturam s. interpretatus sit, cognoscimus, et singulare doctrinae exegeticae specimen Didymus edidit libro de trin. tertio, ad demonstrandum (neque id tamen ubique ita egit, ut assensum dare nos possimus) ex scripturae s. iis dictis, quae haeretici in suam sententiam interpretabantur, Arianorum, Eunomianorum et Macedonianorum de filio Dei et spiritu sancto opiniones fundamento carere.

Haud raro in nostro deprehendimus studium, fusius, quam necessarium sit, eos, quos tangit, s. l. locos illustrandi. Ita v. c. de trin. II, 24, 295 Marci textum haud brevem sic interpretatur, ut ea etiam explanet, quae ad propositum argumentum nihil attinent; ac simile quid occurrit ib. c. 13. p. 260 sqq., ubi Zachariae locum sic explicari videbis, ut jam non theologum de spiritus sancti divinitate agentem legere te putes, sed interpretem scripturas explanantem. Quod lib. III. quoque paginam 345 aliasque nonnullas legenti continget. Praeterea satis longas exscribit interdum Didymus scripturae locos, id-

que sine magna necessitate, uti de libris de trinitate observavit Mingarellius p. XXXI. et de libris de spir. sancto idem ad lib. III. de trin. p. 347. not. 2. Unde fit perspicuum, s. s. studium nostro maximopere fuisse commendatum; atque omnino vix alia via s. s. sententiam explorat, quam congestis locis qui dicuntur parallelis.

Interpretationi grammaticae maxime favet (quod ad illustrandum conferunt etiam animadversiones, quas saepissime — cf. Mingar. ad l. I. de tr. p. 12. not. 5 — de articulo graeco injicit; esse quidem, ait de sp. sc̄to lib. I. p. 540, "articulum in graeco sermone singularitatis significatorem,, et valde esse cavendum, ne eidem vocabulo sine articulo posito eadem vis tribuatur, quae cum articulo posito, exemplis — v. c. de trin. I. c. 9. p. 12; de sp. sc̄to I, 495 — docet), ita tamen, ut ad allegoricam interdum recurrat. Neque enim is erat, qui in schola Alexandrina educatus Origenianae sacrum codicem mystice interpretandi rationi prorsus renuntiare valeret.

Literali vel grammatica interpretatione semper ibi utitur, ubi haereticos refellit ex iisdem s. s. locis, unde sua hi dogmata derivabant. Ita de spir. sc̄to I. p. 503: "Haeretici,, ait, "ad conditionem spiritus sancti approbandam etiam propheticum sermonem usurpant, dicente Deo: creo spiritum; etiam in hoc eos monstrare debemus prorsus ab intellectu veritatis alienos. Neque enim de spiritu sancto propositus sermo prophetae fuit, ut ex ipsa serie et contextu eloquii intelligitur,, et qu. sq. Lib. III. de sp. sc̄to p. 525 sq., postquam varias vocabuli spiritus significationes ad hasce reduxit: ventus, anima, supernae rationabilesque naturae, voluntas hominis et animi sententia, et: "Haec,, perrexit p. 527, "interim juxta possibilitatem ingenii nostri, quot res spiritus significaret, attigimus; suo tempore quid unumquodque significet, si Christus tribuerit, differturi. Nonnunquam autem spiritus et dominus noster Jesus Christus i. e. Dei filius appellatur,,; ibidem "Porro ad haec,, ait, "necessario devoluti sumus, ut quia frequenter appellatio spiritus in scripturis est resperfa divinis, non labamur in nomine; sed unumquodque secundum locorum varietates et intelligentias accipiamus. Omni itaque studio ac di-

ligentia vocabulum spiritus, ubi et quomodo appellatum sit, contemplantes, sophismata eorum et fraudulentas decipulas conteramus, qui spiritum sanctum asserunt creaturam. Legentes enim in propheta, Ego confirmavi tonitruum et creans spiritum, ignorantia multiplicis in hac parte sermonis putaverunt spiritum sanctum ex hoc vocabulo demonstrari, cum in praesentiarum spiritus nomen ventum sonet. Necnon in Zacharia audientes loquentum dominum, quod ipse sit qui creat spiritum hominis in eo, existimaverunt spiritum sanctum etiam in hoc capitulo significari, non animadvertentes, quod animam hominis aut spiritum (quem tertium in homine esse jam diximus) spiritus appellatio significet. Ergo ut praeloquuti sumus, quomodo unumquodque dictum sit consideremus, ne forte per ignorantiam in barathrum decidamus erroris. Siquidem in aliis rebus ex consortio vocabulorum error eveniens confusionem et pudorem ei, qui erravit, importat, de super- nis vero et divinis lapsus ad prava ad aeternam poenam deducit et barathrum, maxime cum semel deceptus noluerit resipiscere, sed suum defendere impudenter errorem. „ Libro contra Manichaeos p. 206 vocabulum φύσει loci Paulini ad Ephes. II, 2 interpretatur: οὐ τὸ κατὰ φύσιν σημαίνει, ἀλλὰ τὸ ἀληθεία, suamque sententiam allegatis pluribus s. f. locis conatur stabilire. De trin. I. c. 9. p. 13 ad Matth. III, 17 haec habet: „In hoc,“ inquit, „complacui, per ejus incarnationem salutem vobis comparari. Quamvis vero de divinitate interpretetur quis verbum εὐδόκησα, eorum tamen sophisma inane redditur; nec enim quaelibet vox a Deo, et praesertim de Deo Verbo dicta, eo sensu accipienda est, quem mundana fert consuetudo. Deinde si de filio jam existente dixit: In quo complacui; non est existentiae filii causa complacentia. Quo autem manifestum magis id fiat, quod hac dictione significatur, teste utamur Psalte Ps. CXLIX, 4” et qu. sq. Ibidem c. 15. p. 18 de ev. Joh. I, 1 haec verba facit: „Illud ἐν ἀρχῇ ἦν absurditatem ejus haereticorum locutionis: ἦν ὅτε οὐκ ἦν, perspicuam facit eamque fugiendam esse ostendit. Nam vox ἦν indefinita est; ῥωμαῖσι δὲ ἡ ἀπαρέμματος ἐκ δύο λέξεων σύγκριται. PLUSQVAMPERFECTUS. ἐρηγνέεται δὲ πλέον ἢ τέλειος. Itaque hic exigit, ut intelligatur ὑπεράχρο-

ρος ἢ ἀναρχος. Nam qui erat in principio, aut, ut quis dixerit, qui erat aliquando principium, quomodo non ita erat, ut nullam causam agnosceret? Aut rursus quomodo tempus, quod nondum existat, mensura illius esse potest, qui tempus ipsum fecit?" Ibidem c. 16. p. 43; „Omnia illa,” inquit, „quae nonnulli respectu divinitatis humilia esse putant, ut et illud: Qui misit me pater, major me est, in sacris libris divinitus dictata ac scripta sunt ob benignam atque ineffabilem ipsius incarnationem, quae propter nos et pro nobis facta est, propter quam etiam scriptum fuit, eum angelis minorem factum esse juxta apostolum.” Exempla gravissima libro III. de trin. invenimus. Cap. 2. p. 333 sqq. sapientiam demonstrat Proverb. VIII, 22 commemoratam intelligendam non esse filium Dei. Cap. 4. p. 347 sqq. de Pauli verbis (Coloss. I, 15) *πρωτότοκος πάσης κτίσεως*, quae Ariani in suam sententiam interpretabantur, „Si est primogenitus,” inquit, „non est sane unigenitus, sed respectu aliorum, qui post eum creati fuere, primogenitus est. Si vero est unigenitus filius, quomodo est primogenitus? Nos ergo in primis dicimus, hujus etiam oraculi altitudinem eorum intelligentiam superare, ac Paulum ea loquutum esse, quae non noverat, sed illa credidisse, quae loquebatur, quia ab eo suggerebantur, qui verè est sapientia, quique haec omnia manifestabat. Deinde totum hunc locum excribemus, tum ad ejus interpretationem veniemus, neque vero ullis conjecturis indigebimus, nec verisimilitudinibus ad ea enarranda, quae luce splendidiora sunt; sed quaecunque ab his ipsis vel consulto, vel inconsiderate neglecta sunt, nobis vero vim sermoni addere posse videntur, haec apponemus.” Praeter alia haec facit verba; „Ut reliqua omnia (p. 348) Pauli verba modo allata praeteream, quoniam alio modo interpretari possumus illa, quibus ait, per ipsum et in ipso omnia constare et reconciliari et pacificari, nisi ita interpretemur, ut per ejus incarnationem, qua propter nos et pro nobis sine ulla mutatione sui ipse et peccati expertus homo factus est, convertamur ad agnitionem increatae ipsius filii deitatis? Dicitus est ergo praedicatusque unigenitus quidem utpote non habens secundum coelestem cujusvis fluxus expertem generationem alterum praeter ipsum, qui secundum

naturam sit ipsius frater; *πρωτότοκος* vero *πάσης κτίσεως*, non quod ante ipsam creatus sit; alioqui vocatus fuisset *πρωτόκτιστος*; sed quia per praescientiam . . . ante omnem creaturam ex sancta Maria virgine natus est, (p. 349) et quia idem est primogenitus et unigenitus omnis creaturae ineffabiliter juxta divinum textum. Simili modo vocatus est etiam *πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν*, non quod ante ipsos mortuos sit, sed quia, cum primus surrexerit a mortuis, securitatem resurrectionis generaliter nobis praebuit, qui per gratiam et donum ejus digni facti sumus, qui esse filii quidem Dei patris, fratres vero ipsius Christi. . . Primogenitus omnis creaturae dictus est pro primogenito omnis humanitatis. . . Suffragatur autem nobis quoad denominationes primogeniti et unigeniti evangelista narrans, Mariam mansisse virginem, donec pepererit filium suum primogenitum; nam neque cuiquam nupsit illa summe prae omnibus honoranda et maxime inclita virgo, nec alterius mater unquam facta est, sed post puerperium quoque mansit semper et omni tempore immaculata virgo, et tamen ejus primogenitus recte vocatus est qui et ipsam (p. 350) et omnes formavit. Quoad nuncupationem vero primogeniti e mortuis suffragatur nobis ipse Paulus 1 Cor. XV, 20 sqq. . . Sed et aliter accipi recte potest objectus locus; neque enim certum quemdam sensum duntaxat spectare nos oportet in oraculis tam sublimibus, nec illum amplecti, qui minus praestans sit, sed eum, qui excelsior ac melior; nam cum de iis agitur, quae Deum spectant, in sublimiori explanatione inest veritas. Dicit ergo potest, primogenitum omnis creaturae dici Christum cum propter eos, qui in divino baptismo per adoptionem a spiritu sancto factam generantur ex Deo, tum etiam quia quidquid sumus et possidemus, ab ipso accepimus. . . Quodsi etiam de incomprehensibili Christi deitate audacter explicare velis objecta verba, ita fere accipienda erunt, ut vocatus sit primogenitus omnis creaturae aut quia genitus est ante quamvis creatam generationem, aut quia est primus et solus filius Verbum, qui ex nihilo quamcunque creaturam creatura quavis anteriorem produxit ac veluti fabricavit omniumque rerum causa est, aut etiam quia ipse est fundamentum omnia portans verbo virtutis suae. . . Atque (p. 351) ob hanc solam rationem

ait, Primogenitus omnis creaturae, ὅτι in ipso creata sunt omnia, si vox ὅτι pro διότι vel ἐπειδὴ sano sensu intelligatur; neque enim existeret rerum universitas, nec illaesa maneret, nisi basin ac fundamentum haberet conditorem filium Dei Verbum, et in ipso inniteretur. Idcirco non dixit πρωτόκτιστος, sed πρωτότοκος, nec ait αὐτὸς ἐγένετο πρὸ πάντων, sed ἐστὶ πρὸ πάντων, id est ἀνάρχως. Nam in natura ineffabili omne tempus est instans, et in praesenti adest, neque in illa praeteritum est quidquam, nec futurum; sed in uno tempore quodammodo degunt, quae aeterna sunt, sicut ait Plato in Timaeo . . . Nec vero dici omnino debet, eum, qui sit primogenitus, non esse unigenitum, sed aliquando unus idemque et primogenitus dicitur et unigenitus. Quin is qui unigenitus est (p. 352), continuo est etiam primogenitus, etsi nullum post se habeat secundogenitum aut tertio-genitum, utpote solus genitus et nomen ex re adeptus” et qu. sq. Porro cap. 5 p. 354 sq. contra haereticos disputat, qui ex verbis apocal. XXI, 6: ἐγὼ εἰμι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος „filii existentiam temporariam esse colligunt, ineptas fingendo interpretationes, atque in eo enituntur, ut ipsorum nequitia virtus censeatur.” „Vox principium,” ait, „denotat, eum, ut principio carentem, constitutionis rerum omnium causam esse, sicut est Deus pater. Nam qui est principium, nullum habet ante se existentem, sicut ultimus nullum habet post se ultimum. Et enim ἀρχή, ut ait Aristoteles in quinto Metaphysicorum, dicitur multis modis. Dicitur enim ἀρχή ut regnum et imperium ducis in bello; dicitur etiam relate ad locum, ut ἀρχὴ cursus in stadio est repagulum seu carcer; dicitur et relate ad tempus, ut ἀρχὴ anni et haec dies; dicitur relate ad naturam, ut ἀρχὴ infantis est semen; dicitur secundum causam, ut ἀρχὴ statucae est statuarius. Sic ergo filium dicimus esse principium, ut causam et conditorem; eum vero appellari etiam finem, tum quia in ipso, cum circumscriptus sit ac solus habens immortalitatem, omnium simul rerum termini innituntur ac firmantur, tum quia post hujus universi finem semper et in infinitum permanebit.” Praeterea cap. 23 p. 409: „Denuo,” ait, „commemoremus, quae obijciunt haeretici. Scribit Paulus: Unus Deus Pater et Unus Dominus Jesus Chr.,

non quasi nomen τῆς θεότητος sit excellentius nomine τῆς
 κριότητος, aut quasi conveniat soli quidem patri, ut dicatur
 Deus, soli autem filio ut vocetur dominus; utriusque enim
 propria sunt haec duo; sed ideo sic loquitur apostolus, ut et
 propriam subsistentiam hypostasium enunciet, et eas in una
 deitate ac dominatione esse significet. Nam alioqui, si filius
 eorum sententia non est natura Deus, ne pater quidem Do-
 minus erit . . . quoniam vero unum et idem est Deus et Domi-
 nus, et alterum ab altero non differt, nec sejungitur ullo
 modo, scriptura praeponit nomen Dominus nomini Deus
 (Deuter. VI, 6; XXXII, 30; Pf. VII, 3 vel 4). Juxta Jo-
 suam vero cultus ille, qui soli Deo debetur, Domino offertur,
 nulla scilicet alia causa, nisi quia Deus est (Jof. XXIV, 22).
 Verum ex aliis etiam scripturae locis intelligere licet, non
 uni hypostasi nomen Dominus convenire” et qu. sq. „At
 omnia,” inquit cap. 32 p. 429, „per filium facta sunt; si omnia
 vero facta sunt, etiam spiritus sanctus factus est. Sed cum
 dixit Johannes omnia, creaturas omnes designavit; nusquam
 vero scriptum est, spiritum Dei esse creaturam, sicut ne filium
 quidem. Nam creatura est serva; servus autem neque liberat,
 ut spiritus sanctus, neque novit, quid faciat ejus dominus,
 neque denuo creat, quod a domino creatum est, neque tem-
 plum habet hominem, sicut illud habet Deus, neque divinus
 dictus est in scriptura.” Denique, ut alia exempla missa fa-
 ciamus, quia, quae attulimus, nostro consilio sufficiunt,
 cap. 34 p. 431 „Illud,” dicit, „quod a Johanne dictum est:
 Nondum erat spiritus sanctus, quia Jesus nondum glorificatus
 fuerat, hanc habet veram interpretationem. Nondum, in-
 quit, omnes perfectam sanctificationis et charismatum spiritus
 Dei cognitionem habebant; nondum cognitus fuerat ab orbe
 terrarum; nondum glorificabatur una cum patre et filio. Nam
 respectu nostrum existentia Dei est ejus cognitio; tunc nempe
 Deus a nobis existere dicitur, cum eum cognoscimus; sanctum
 vero spiritum cognoscimus non quando volumus, sed quando
 perfectionem intelligentiae acquisiverimus.” Interpretatio-
 nem loci Marc. XIII, 32 Didymeam in capite dogmatico (de
 trinitate) dabimus.

Neque vero in his tantum locis literalem sensum Didymus scrutari consuevit, sed paene in omnibus Novi Test. Ita de trin. lib. I. c. 15. p. 19 de ev. Joh. I, 1 verbis: „Illud ἦν πρὸς τὸν Θεὸν,” ait, „ostendit eam, quam filius habet cum Deo patre naturae communionem, atque hoc etiam ostendit, ex quo nempe fuit, si ita loqui fas est, increatus pater, ipsi coexistit filium, qui ex ipso est. Quin etiam illorum verborum, Erat apud Deum, sana interpretatio foret, si ita intelligerentur: Erat secundum (κατὰ) Deum, i. e. erat, aequae ac Deus, principio carens, non factus, incomprehensibilis, bonus, immortalis, omnium rex.” (Eundem in locum de tr. III, 3, 345 his commentatur: „Ait πρὸς τὸν Θεὸν pro κατὰ τὸν πατέρα, aequae ac pater, erat et ipse asyncritus (incomparabilis) et increatus, et intra incomprehensibilem ipsius deitatem intuens. Cum enim quis ait, πρὸς τόνδε ἦν, non modo significat: Cum hoc erat, sed etiam comparative haec locutio accipitur, ut valeat: Secundum hunc erat.”) Doxologiam Rom. IX, 5 de filio accipit ib. p. 29. Ad locum 1 Cor. XIII, 13 ib. c. 16. p. 40 annotat: διὰ τὴν εἰς ἀρετὴν ἐπίτασιν ἀπένειμεν τῇ ἀγάπῃ τὸ μείζω. Locum Philipp. II, 6. 7 ib. c. 26. p. 74 hisce verbis interpretatur: „Quid in hac aequalitate invenitur inaequale? Neque enim rapuit, inquit, non aliunde accepit, ut esset natura Deo et patri aequalis. Et sane qui non ab alio exinanitus est, sed semetipsum exinanivit, is se ipsum ostendit dominum esse propria auctoritate agentem simul et aeternum (ἀνθένην δεσπότην ἑμοῦ καὶ αἰδίου). Si enim in forma servi factus est, indubitate, antequam hoc fieret, inter creaturas non numerabatur, sed in libera erat natura patris; et quoniam fieri non poterat ut aspiiceretur, condescendit immutabiliter ac realiter usque ad formam servi, et famuli molestias repulit et laetioris vitae initium dedit, unde et, qui ab aeterno erat, agnitus est.” Locum 1 Timoth. III, 16 de tr. I, 27, 83 his verbis interpretatur: „Cum beneficis iste rerum omnium conditor nondum aperte omnibus manifestatus esset, tum manifestus factus est; unde justificatus est in spiritu, i. e. affirmatus fuit aut confirmatus ab iis etiam, qui eum antea ignorabant, verus Deus; idque non sine examine, inquit, sed ipsa animae nostrae motione

peractum est; atque hoc sensu communem loquendi consuetudinem sequuti dicere nonnunquam solemus: Ille *ἐδικαιώθη* verus filius hujus, genus suum atque originem comprobando; et nonnunquam: Ille *ἐδικαιώθη* recte administrare. Quo majorem autem ad persuadendum sermo vim habeat, ipsum etiam ab angelis visum esse addit; quibus, eo quod divinae esset et infinitae naturae formaque careret, invisibilis ante illud tempus erat aequae atque ille, qui dicitur in scriptura solus invisibilis Deus, . . . Eum vero praedicatum esse in hoc universo et creditum esse addit, quia qui ex ineffabili luce ab aeterno eluxit, e semper-virgine posterioribus temporibus ob suam benignitatem in homines ineffabiliter natus est, atque omnia in semetipso manifestavit, quae patris sunt. Et eum, qui omnia comprehendit, ascendisse ait in gloria, in qua semper fuit cum Deo." Ad Hebr. II, 9 de tr. I, 32, 98 annotat: „*Υστερον πρώτως εἰρήται.* Sententia enim haec est: Eum, qui aliquibus visus est minorari propter passionem mortis; Jesum videmus gloria et honore coronatum." Verba Christi Matth. V, 17: Non veni solvere legem, sed implere, explicat de tr. II, 10, 230 *τοῦτ' ἐστὶν ἢ παῦσαι, ἢ τὸ λείπον ἀναπληρῶσαι.* Denique verba Joh. V, 43 *ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ πατρὸς μου* interpretatur de tr. II, 19, 287 *θεὸς τοιοῦτος, οἷος ἐκεῖνος.*

Nonnunquam tamen ab allegorica N. T. interpretatione propius abest. Ita Enarratt, ad 1 Petri III, 6. p. 365. B. haec verba facit: "Invitat feminas, ut imitentur sanctas, et praecipue Saram, suadens eis, sic subjici viris, sicut illa subdita erat Abraham, cujus et filias eas factas dicit per operationes bonas. Sicut enim qui faciens opus Abraham, et habens ejus fidem, filius ejus fit, ita bona facientes fideles feminae matrem habent Saram. Et haec quidem ad textum. Allegorice vero consideramus, quomodo quilibet sit filius Abraham et Sarae, hoc modo ut apostolus ait, dicens: Quia Abraham duos habuit filios, unum de ancilla, et unum ex libera. Deinde spiritualiter intelligit per mulieres duo testamenta, et post alia dicit: eum, qui ex libera natus est, secundum spiritum sanctum liberam dicens supernam Jerusalem. Concordat his verbis prophetia dicens: Respicite Abraham patrem vestrum, et

Saram quae vos concepit. Non enim possibile est, ad illos homines, id est Abraham et Saram haec referri carnaliter. Quomodo enim adhuc conciperet hujus prophetae tempore, quae ante multos annos naturae debitum susceperat, mortem? Quapropter et haec percipienda sunt proxime verbis apostoli dicentis: Matrem esse earum, quae secundum spiritum generantur, non feminam, sed testamentum novum et Jerusalem esse supernam, et invitat mulieres per opera bona matrem habere Saram, et super omnia consistere, nec habere timorem illum, quem pavor sequitur et tumultus, quem rationabiliter perfecta caritas mittit foras, quoniam poenae magis est, non Dei., Christi autem verba: Non veni pacem mittere, sed gladium, sic intelligit noster de tr. II, 5. p. 147, ut nomen gladii significet, sapientiam, qua spiritus sanctus obdurata corda incidit." Simili modo in Enarratt. ad Jacobi c. IV. p. 321: "Veniens Jesus,," inquit, ". gladium misit in terram. Sermo namque et doctrina illius dividit, et abjungit a terrenis atque materialibus rebus., Denique Enarr. in 1 Petri p. 321 in versus 1. verbis: „advenis dispersionis Ponti,“ postquam ea ad literam interpretatus est ("si quid supra textum hic potest intelligi,,"), praeexistentiam animarum videtur invenire.

In Vetere Test. Didymus non solum vera de Christi persona vaticinia contineri statuit Psalm. XXI. LXXI (*ὄν ὁμολογουμένως περὶ τοῦ Χριστοῦ προεφήτευσεν* — de tr. I. 32, 96). CIX et Jesai. XLV (Enarratt. in 1 Petri II p. 323. G), sed etiam doctrinam de trinitate ibi invenit. Pariter enim e Vetere ac Novo Test. demonstrat, esse et trinitatem Dei et unitatem (de tr. I, 15, 27 — 30 et c. 18 p. 45 sqq.), et spiritum sanctum non tantum esse virtutem quandam patris, sed personam singularem (ib. p. 53 sqq.), divinis praeditam nominibus (de tr. II, 3, 123 sqq.) vereque Deum (de tr. II, 10, 226 sqq.); necnon Christum Deum esse ostendit ex utroque (de tr. I, 27 p. 77 sqq.), indeque ejus virtutes derivat (ib. c. 28 p. 86). Separatim de nostri sententia Jobus XXVII, 2. 3 (de tr. I, 18, 56) de trinitate, Amos IX, 6 (de tr. I, 15, 22) de omnipotentia Christi et Malachias III, 1. 2 (ib. p. 36) de incarnatione ejus agit. Et ita quidem de tr. I, 18, 48 sq. (cf. II, 10, 230): „In summa“, Didymus ait, „Vetus Testamentum Novi ty-

pum ferens mystice et consultissime (προμηθεστάτως) loquitur, mysterium hocce (trinitatis, τῆς τριάδος), quod postea patefactum fuit, aenigmaticè potius multis in locis indicans, quam in uno eodemque explanans, ac simul magis illud explicans, quam obscure indicans; ne scilicet aut eos, qui initiati non erant, quique nondum satis firmi divinaeque cognitionis capaces existerent, repentina impressione percelleret, aut omni eos damno afficeret; illud enim esset imperitiae, hoc autem inhumanitatis. Saepe vero etiam eorum, quae ex occasione uno in loco nobis dixit ad comprehendendum difficilia, solutionem explicationemque alio in capitulo praebere consuevit. Novum autem Test. non jam tanquam in umbra et sub velo, sed manifesto et expresse loquitur." Psalmi LXXXIII, 13 verba „in medio terrae" de Golgotha (de tr. I, 15, 33), et Jobi XL comma 10. sqq. de diabolo vult intelligantur, atque ubi scriptores Veteris T. brachium Dei aut dexteram Dei nominant, filium Dei interpretatur (de tr. I, 9, 13 et pluribus locis libror. de sp. scto, uti Mingarellius observavit ad I. I. not. 6). Saepius quoque in allegoriis acquiescit. Quod ad demonstrandum, nonnulla e lib. II. de trinitate capite 14 describemus. Pag. 263 sqq. aquae baptismalis sanctitatem confirmaturus historia antechristiana, traditis verbis Moysis: Et spiritus domini ferebatur super aquae, et Davidis (Ps. XXVIII, 3): Dominus super aquas multas, „At id ipsum," pergit, „simul ex eo etiam satis ostenditur, quod supra Jordanis fluente, dum dominus baptizabatur, apparuerit spiritus sanctus, et manserit super eum. Apparuit autem tunc in columbae specie, quia hoc animal et simplex est et bile caret. Ait enim Christus: Estote simplices sicut columbae. Quod si etiam e numero, qui colligitur ex commemoratae volucris nomine, adjumentum aliquod orationi nostrae comparari oportet, is quoque subindicat quodammodo, spiritum sanctum esse incircumscriptum; nam vox περιστέρα valet octingenta et unum, qui numerus significatur per α et ω; duo autem haec elementa sunt initium et finis omnium elementorum. Porro diluvium etiam, quod mundum a veteri iniquitate expurgavit, mystice delictorum mundationem a divina piscina faciendam quodammodo praenunciabat. Et arca ipsa, quae illos ser-

vavit, qui in eam admissi sunt, imago erat venerandae ecclesiae ac bonae, quae inde nobis est, spei. Et columba, quae ramum olivae in arcam tulit, ac telluris detectionem indicavit, spiritus sancti adventum significabat coelestemque reconciliationem; symbolum enim pacis est ea. Quin etiam mare rubrum, quod eos Israëlitas excepit, qui neque ancipites fuerunt, neque in incerto crediderunt, quodque illos a malis, quae ipsis in Aegypto a Pharaone ejusque exercitu imminebant, liberavit, atque adeo tota fugae illorum ex Aegypto historia typus erat salutis, quam in baptismo consequimur. Significabat enim Aegyptus mundum, in quo, nisi recte vivamus, male nobiscum agitur, populus autem eos, qui baptismo nunc illuminantur; aquae, quae populo securitatis, veluti mediatrices fuerunt, baptismum designabant, Pharaon ac milites Satanam ejusque ministros, Moses vero, qui amaram aquam virga utilem fecit, salutem universalem praenunciabat. Ipse enim typum gerebat Christi, virga crucis; aqua autem amara benedictam piscinae aquam praemonstrabat; quae aqua utilis quidem aliquando visa est infidelibus, fidelibus vero utilis ad omnem refrigerationem comperta est, et tanquam ros Aërmon descendens super montes Sion. Sed liber quoque regnorum luculentum nobis hac de re praebet testimonium, cum et ipse similia praecedentibus arcane subindicet in capitulo atque historia, quae hic subscribitur. . . (Jam sequuntur verba 2 Reg. VI, 4 — 7.) Etenim per Eliffaeum hominem Dei et interrogantem, Ubi cecidit securis? significabatur Deus, qui cum hominibus versatus est, quique olim dixit: Adam, ubi es? Per unam vero personam, quae lignum dejecit et ostendit locum, in quem securis cecidit, Adamus designabatur, qui Deo, quem nihil latet, respondit, Nudus sum et me abscondi, atque his verbis locum ostendit, ubi prae verecundia sese abscondebat; insuper autem indicabatur etiam planta, quam tetigerat contra fas. Per ferrum, quod cecidit in obscuram profunditatem, vis humanae naturae denotabatur; quae excidit a luce, propterea quod manum injecerit homo in lignum vitae. Per id vero quod dixit, Et illud commodatum fuerat, significabatur, e dono Dei habuisse protoplastum eam, quam amisit vim; quam

etiam illum oportebat ei, qui ipsam dederat, talem restituere qualem acceperat. Per lignum, quod acceptum est, et projectum in eum locum, ubi erat quod quaerebatur, sancta hymnisque semper celebranda crux designabatur. Per Jordanem vero immortale baptisma; nam in Jordane is, qui Jordanem fecerat, baptizari propter nos dignatus est. Ferri innatatio in aquis ejusque accessus ad eum, qui illud amiferat, significabat, nos per baptismum in coelestem sublimitatem extolli, et pristinam gratiam suscipere et veterem patriam recipere. Verba illa, Attolle tibi, atque haec alia, Extendit manum et accepit, significant, opus esse ut sciamus, illum ipsum, qui ad baptismum accessit, credere debere, et attollere i. e. glorificare eo modo, qui baptismi lege ac formula praescriptus fuit; et illas manus nunc recte ad Deum extendere, quas olim communi naturalis cum Adamo unionis ratione non recte in plantam vitae injecit. Quodsi quis renuens atque ea, quae dicimus, improbans baptismum in hoc scripturae loco praenunciari infitietur, ab illo sciscitari par est, quaenam sit talium verborum ac narrationum utilitas, quam respexerit sacer scriptor, dum haec posuit." (Alias, quas in posterioribus subnectit Didymus, hujuscemodi interpretationes inducere longum est.) Accedit, quod ait noster in commentariis ad cap. VII. Actorum Tom. IV. Anecdotorum Wolfii, verba Salomonis, quae exstant Proverbiorum cap. V, 20, Ne multus sis cum aliena, de uxore marito juncta accipi non posse, sed de ethnicorum sapientia accipienda esse. Necnon allegorica interpretatio invenitur apud Nicetam in Catenam in Iobum I, 2. Cum enim Iobo septem filios ac tres filias fuisse narret ibi sacer scriptor, Didymus binis hisce numeris mystice acceptis septem spiritus sancti dona ac divinarum personarum trinitatem designari ait, *ἵνα μάθωμεν τὴν ἐν τριάδι πίστιν τῆς ἐβδόμης χάριτος εἶναι δημιουργόν.* Apparet, Didymi hermeneuticam vitiorum non esse expertem; neque tamen prohibemur, quin eum de grammatica scripturae sacrae interpretatione promovenda optime meritum jure praedicare videamur.

SUMMA.

Postquam Athenagoras, paene neglecto Novo Test., ex prophetis Veteris T. doctrinam christianam derivaverat, allegoricae interpretationis studium Alexandrinorum mentes capere coepit. (Minime quidem id jacebat apud occidentales doctores (cfr. Irenaeus adv. haer. II, 24; de Tertulliano vid. Rosenmülleri hist. interpr. I. f. II, 35); hi tamen Alexandrinis multo inconstantiores sese praebebant. Cfr. Tertullianus de resurr. carnis c. 20, ubi ne prae allegoriarum studio negligatur sensus historicus hortatur). Pantaeno auctore et forsan suafore Clemens allegoriarum inveniendarum erat studiosissimus; certas autem ad regulas demum Origenes studium istud composuit, idemque primum literatae s. s. interpretationis exemplum reliquit hisque suis commentariis non processit ad allegorias, nisi sensu grammatico satis probabili ratione indagato. Dionysius, grammaticae amicus, neque — adversarius quidem Nepotis — allegoricae valedicens, valde favit interpretationi morali, Pierius autem Origenis vestigia videtur pressisse. Petrus Martyr allegorias missas facere coepit, et Didymus, in refutandis haereticis librorum sacrorum grammaticum sensum amplexatus, raro tantum in Veteris T. nonnullis locis et rarius in Novo allegoricum investigavit. Prorsus vero allegorice scripturam s. interpretandi rationem paulatim et removere et emendasse, hoc meritum non est Alexandrinae, sed Antiochenae scholae (vid. F. Münteri S. V. tract. de schola Antiochena in Staudlini et Tzschirneri SS. VV. Archiv für alte u. neue Kirchengeschichte P. I. fasc. 1. p. 13 fqq.).

CAPUT TERTIUM.

D O G M A T I C A.

ATHENAGORAS.

Cf. J. S. Semleri Histor. Einleit. in Baumgartens Untersuch. theol. Streitigkk. P. II. p. 70—80.

(Th. Adr. Clariffe S. V. Comment. de Athenag. vita, scriptis et doctrina cet. Lugd. B. 1819. IV.)

Athenagoras eis annumerari solet (cf. Moshemii diff. de turbata per recentiores Platonicos ecclesia, in dissertt. ad hist. eccl. pert. T. I. p. 94 ed. 3, et C. A. Th. Keil. de doctoribus veteris ecclesiae culpa corruptae per Platonicas sententias theologiae liberandis in ej. opuscul. ed. J. D. Goldhorn. p. 448), qui in philosophando Platonem ducem sequuti sint *). Neque id injuria fit, si philosophiam cum religionis christianae professione ita conjunxisse dicitur, ut non uni tantum Platonicae philosophiae deditus fuerit, sed ex omnibus, quae certiora et meliora viderentur, selegerit (Moshem. l. 1.). Attamen Platonis ceterorumque philosophiam non adeo est admiratus, ut ea ad probandam aliquam sententiam duci se passus fuerit (Keil. l. 1. p. 451; cf. C. F. Staeudlini S. V. Gesch. der Sit-

*) Paulo post Christum natum nulla auctoritatem philosophia sibi vindicavit ampliorem, quam Platonica. Haec ab exeunte seculo II. Alexandriae potissimum regnabat, ubi jam ipsis Christi temporibus Philo Judaeus Platonem magni habuerat, atque ubi seculo p. Chr. III. tres scholae Platonicae exstabant, una Judaica, altera Plotiniana potius, quam Ammoniacae nominanda, tertia christiana. Cfr. F. Bouterwekii V. III. Philosophorum Alexandrinorum ac Neo-Platoniorum recensio accuratior, in Commentatt. soc. reg. scient. Gotting. vol. V, 1823, p. 227—258.

tenlehre Jesu vol. II. p. 130). Nihil potius docuit, quod scripturae sacrae auctoritate aliqua ratione non niteretur ac defenderetur.

Jam convertamur ad singula ipsius dogmata, quae praecipua sunt, describenda.

Die Evangelien sind nicht die unmittelbare Erfindung des Herrn Christus in der Abgesandten. Sie sind die unmittelbare Erfindung des Herrn Christus in der Abgesandten.

Bibliologia.

De inspiratione s. s. et unice quidem Veteris Test. apol. c. 8. p. 35 sq. haec verba facit: „His et hujusmodi tantum rationibus — e ratione humana desumptis — si contenti niteremur, merito humanam esse persuasionem nostram aliquis judicaret. Verum cum insuper prophetarum voces rationibus nostris fidem asserant, non dubito, quin vos etiam, literarum amantissimi et sapientissimi principes, historias et scripta Moysis, Jesaiae, Jeremiae et reliquorum prophetarum aliqua ex parte cognoveritis, qui extra se suasque cogitationes positi, divini spiritus impulsu, quicquid ille in ipsis efficiebat, eloquebantur (οὐ κατ' ἔκστασιν τῶν ἐν αὐτοῖς λογισμῶν, κινήσαντος αὐτοὺς τοῦ Θεοῦ πνεύματος, ἃ ἐνηργοῦντο, ἐξεφώνησαν), cum spiritus eis ceu organis uteretur, ut tibiis ad insilandum uti solet tibicen.”

Theologia.

Unitatem Dei Athenagoras tum ex auctoritate philosophorum graecorum defendit apol. c. 6, tum philosophice demonstrat apoc. c. 7. p. 32 sqq. (ita argumentatur: Si initio duo vel plures dii fuerint, aut uno in loco, aut alius alibi fuerunt. Prius esse non potest; alioqui dii impares forent. Sin deorum quisque alius alibi est, et qui mundum fecit, in eo et circa eum versatur, ubi est alius vel ceteri? Cet. Vid. Münfcheri Handb. der Dogmengeschichte P. I. p. 388 sq.), tum Veteris T. locis quibusdam comprobat (apol. c. 8. p. 36). Hunc Deum discernit quidem a materia (C. 5. p. 19 sqq. „Discernimus,” ait, „Deum a materia et docemus, aliud esse Deum, aliud materiam, et magnum inter haec esse discrimen (καὶ τὸ διὰ μέσου πολὺ); Deum enim ingenitum aeternumque, menti tantum et rationi visibilem esse asserimus, materiam γεννητὴν καὶ φθαρτὴν), neque tamen ab ejus no-

tionem omnes omnino corporeas notiones separaverit, cum I. I. de unitate Dei a creatore dixerit mundum circumdari, ideoque, quia hic Deus omne spatium expleat, alteri Deo spatium nullum superesse (unde quidem sequitur, ab Athenagora Deum non in immensum supra mundum elatum esse cogitatum). Benignitas Dei non est proprietates assumpta, sed naturae necessaria, uti corpori color (apol. c. 22. p. 97). Ipse Deus est ὄν, αὐτὸς igitur οὐ γενόμενος (ὅτι τὸ ὄν οὐ γίνεται, ἀλλὰ τὸ μὴ ὄν) (apol. c. 5. p. 21), sed ἀγέννητος καὶ ἀάδιος καὶ ἀόρατος καὶ ἀπαθής καὶ ἀκατάληπτος καὶ ἀχώρητος, νῶ μόνῳ καὶ λόγῳ καταλαμβανόμενος, φωτὶ καὶ κάλλει καὶ πνεύματι καὶ δυνάμει ἀνεκδιηγήτῳ περιεχόμενος (apol. c. 9. p. 37). Πάντα ἐστὶν αὐτὸς αὐτῷ, φῶς ἀπρόσιτον, κόσμος τέλειος, πνεῦμα, δύναμις, λόγος (apol. c. 12. p. 55 sq.).

De creatione quid Athenagoras senserit, infra apparebit, ubi de trinitate agemus.

De providentia doctrina quam sit gravissima, ait noster apol. c. 11. p. 44 his verbis: Ἄρα τοίνυν, εἰ μὴ ἐφυστηκέσαι θεὸν τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει ἐνομιζόμεν, οὕτως ἂν ἑαυτοὺς ἐξεκαθαίρομεν; οὐκ ἔστιν εἰπεῖν. Ἄλλ' ἐπεὶ πεπεσμεθα ὑφ᾽ ἑξέιν παντὸς τοῦ ἐνταῦθα βίου λόγον τῷ πεποιηκότι καὶ ἡμᾶς καὶ τὸν κόσμον θεῷ, τὸν μέτριον καὶ φιλόανθρωπον καὶ εὐκαταφρόνητον βίον αἰρούμεθα, οὐδὲν τηλικούτον πείσεσθαι κακὸν ἐνταῦθα νομιζόντες, κἂν τῆς ψυχῆς ἡμᾶς ἀφαιρῶνται τινες, ὧν ἐκεῖ κομιούμεθα, τοῦ πρῶτον καὶ φιλοανθρώπου καὶ ἐπιεικοῦς βίου, παρὰ τοῦ μεγάλου δικαστοῦ. Ministris et intercessoribus in administrando mundo utitur Deus angelis, quos διὰ τοῦ παρ' αὐτοῦ λόγου διένειμε καὶ διέταξε περὶ θε τὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τοὺς οὐρανούς, καὶ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ, καὶ τὴν τούτων εὐταξίαν (apol. c. 10. p. 41), et ita quidem, ut universalem et generalem rerum universarum providentiam ipse Deus, particularem vero universitatis partium, quibus praepositi sunt, angeli habeant (apol. c. 22. p. 98). Qui non omnes bona fides sibi creditas procurant, sed nonnulli improbi negligentesque deprehenduntur, unde variae hominibus calamitates infliguntur (ib. p. 99), quas, id quod ex apol. c. 22. p. 103 sq. sequi videtur (ubi haec legimus: „Quoniam autem

commotiones illae et operationes daemonicae, quae a contraria spiritu proficiscuntur, inordinatos istos impetus excitant, atque insuper homines, alium aliter, et singulatim et per nationes totas, particulatim et communiter (μερικῶς καὶ κοινοῦς), pro ratione materiae et erga Deum affectionis intus forisque movent; eam ob causam aliqui, quorum non parva auctoritas est, non certo ordine hanc universitatem constare, sed temere fortuitoque agi ferrique omnia censuerunt; οὐκ εἰδότες, ὅτι τῶν μὲν περὶ τὴν τοῦ παντὸς κόσμου σύστασιν, οὐδὲν ἄτακτον, οὐδὲν ἀπημελημένον, ἀλλ' ἕκαστον αὐτῶν γεγονὸς λόγῳ· διὸ οὐδὲ τὴν ὠρισμένην ἐπ' αὐτοῖς παραβαίνουσι τάξιν), Deus ut rectum faustumque habeant exitum verit.

De trinitate.

Praeter ea, quae de Deo in universum, de patre separatim extra nomen nihil dixit Athenagoras. Addimus tantummodo, quod Deus universe ipsi est ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητῆς, πάντα διὰ τοῦ παρ' αὐτοῦ λόγου πεποιηκῶς (apol. c. 5. p. 21), ὅφ' οὗ γεγέννηται τὸ πᾶν διὰ τοῦ αὐτοῦ λόγου καὶ διακεκόσμηται καὶ συγκρατεῖται (ib. c. 9. p. 37). De filio haec docet: Apol. c. 9. p. 37 statim post descriptam ingeni Dei naturam addit: Νοοῦμεν γὰρ καὶ υἱὸν τοῦ Θεοῦ· καὶ μὴ μοι γελοῖόν τις νομίση τὸ υἱὸν εἶναι τῷ Θεῷ. οὐ γὰρ ὡς ποιηταὶ μυθοποιοῦσιν, οὐδὲν βελτίους τῶν ἀνθρώπων δεικνῦντες τοὺς Θεούς. ἔστιν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ λόγος τοῦ πατρὸς ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ· πρὸς αὐτοῦ γὰρ καὶ δι' αὐτοῦ πάντα ἐγένετο, ἐνὸς ὄντος τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ· ὄντος δὲ τοῦ υἱοῦ ἐν πατρὶ καὶ πατρὸς ἐν υἱῷ, ἐνότητι καὶ δυνάμει πνεύματος, νοῦς καὶ λόγος τοῦ πατρὸς, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Cap. 10 pergit p. 38: Ὁ παῖς τί βούλεται, ἐρῶ διὰ βραχέων· πρῶτον γέννημα εἶναι τῷ πατρὶ, οὐχ ὡς γενόμενον (ἐξ ἀρχῆς γὰρ ὁ Θεὸς, νοῦς αἰδίας ὢν, εἶχεν αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον αἰδίως λογικὸς ὢν), ἀλλ' ὡς τῶν ὑλικῶν συμπτάντων . . . ἰδέα καὶ ἐνεργεία εἶναι προελθῶν (Proverb. VIII, 22). De Spiritu sancto dicit apol. c. 10. p. 40: Καί τοι καὶ αὐτὰ τὸ ἐνεργοῦν τοῖς ἐκφωνοῦσι προφητικῶς ἅγιον πνεῦμα ἀπόρροϊαν εἶναι φάμεν τοῦ Θεοῦ, ἀπορρέον καὶ ἐπαναφερόμενον, ὡς ἀκτῖνα ἡλίου. Patet igitur, quod de patris, filii sanctique

ie. u. v.
N. T.

Handwritten notes in Greek script at the bottom of the page, including the text: "N. T. in diebus . . . καὶ ἐνεργείᾳ . . . ἰδέα καὶ ἐνεργεία εἶναι προελθῶν . . ."

spiritus mutua ratione Athenagoras statuit. Filius est λόγος τοῦ πατρὸς, qui, et ipse quidem aeternus (ἐνδιάθετος), ante omne tempus ex patre prodiit (προφορικὸς), ut mundum crearet. Spiritus sanctus continuo e Deo emanat eodemque redit. Personae an Athenagorae sint filius et spiritus, dissentiant viri docti, quorum sententias recensere a nostro consilio alienum est. Hoc tantummodo profiteamur necesse est: Münscherus Dogmengesch. II, 443 ita argumentatur: Spiritus Athenagorae persona non fuit, unde etiam filium non fuisse verisimillimum est; de mea quidem sententia falso. Proficiscendum enim est non ab Athenagorae doctrina de spiritu, de quo nonnisi per comparisonem exponit, sed ab ipsius doctrina de filio. Dicta, filium in patre esse patremque in filio aliaque huiusmodi nihil dijudicant; quod vero, natura ingeniti Dei, Dei in universum, descripta, sine subtiliori definitione Athenagoras pergit: νοοῦμεν γὰρ καὶ υἷὸν τοῦ Θεοῦ, eo (maxime vocula καὶ, etiam, praeterea) mihi quidem videtur ostendisse, patrem et filium minime esse unam tantummodo personam. Quodsi autem filius persona Athenagorae est, etiam spiritum talem esse verisimillimum est (vox enim ἀπόρροια, quae etiam de natura hypostatica usurpatur, sicuti comparatio cum radiis solis (et luce ignis), quia comparatio est, neque simul ad filium pertinet, rem integram relinquit; cf. Keil. tract. in Flatt. Magazin für Dogm. u. Moral fasc. IV, 1798, p. 45 sqq.), quoniam patrem, filium et spiritum sanctum conjunctos noster memorat, iisque communiter et ἔνωσιν et διαίρεσιν quandam tribuit. Ita apol. c. 22. p. 96: Ὡς γὰρ Θεὸν φάμεν, αἰτ, καὶ υἷὸν τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ πνεῦμα ἅγιον, ἐνούμενα μὲν κατὰ δύναμιν τὸν πατέρα, τὸν υἷον, τὸ πνεῦμα (ὅτι νοῦς, λόγος, σοφία, υἷος τοῦ πατρὸς, καὶ ἀπόρροια, ὡς φῶς ἀπὸ πυρὸς, τὸ πνεῦμα), οὕτως καὶ ἑτέρας εἶναι δυνάμεις κατελήμεθα περὶ τὴν ὕλην κ. τ. λ.; cap. 11. p. 46: Ἦς tantum studemus ὄν (legendum τὸν) ἴσως Θεὸν καὶ τὸν πατρὸς αὐτοῦ λόγον εἰδέναι τίς ἢ τοῦ παιδὸς πρὸς τὸν πατέρα ἐνότης, τίς ἢ τῶν τοσοῦτων (fortasse τούτων vel τῶν τριῶν) ἔνωσις καὶ διαίρεσις, ἐνουμένων τοῦ πνεύματος, τοῦ παιδὸς, τοῦ πατρὸς, et cap. 10, p. 40: Τίς οὖν οὐκ ἂν ἀπορήσαι, λέ-

γοντας θεὸν πατέρα καὶ υἱὸν θεοῦ καὶ πνεῦμα ἅγιον, δεικνύντας αὐτῶν καὶ τὴν ἐν τῇ ἐνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν, ἀκούσας ἀθέους καλουμένους; (i. e. Quis atheistas nos increpat, cum non unam tantummodo, sed tres substantias divinas esse credamus?) Attamen obscurior est Athenagorae de trinitate doctrina, quam ut satis certo eam enucleare possimus. Id vero constat, tantum abesse, ut Ario viam noster muniat, ut non satis procul a Sabellio abesse videatur.

Angelologia et Daemonologia.

Angelis, iccirco creatis, ut Deus haberet, quorum auxilio quibusque instrumentis in administrando mundo uteretur (apol. c. 22. p. 98; cf. doctrinam Athenagorae de providentia), neque tamen ideo adorandis (apol. c. 13. p. 56: οὐ τὰς δυνάμεις προσίοντες θεραπεύομεν, ἀλλὰ τὸν ποιητὴν αὐτῶν καὶ δεσπότην), arbitrii libertas data est (ib. c. 22. p. 99). „Alii liberi, quales a Deo facti erant, perstiterunt in iis, quorum gratia Deus ipsos crearat et disposuerat; alii vero simul et natura sua et credita sibi administratione abusi sunt (οἱ δὲ ἐνύβρισαν καὶ τῇ τῆς οὐσίας ὑποστάσει καὶ τῇ ἀρχῇ. ibid.), materiae scilicet ejusque formarum constitutus princeps et alii ex illis, qui circa primum mundi firmamentum erant (ib.). Potestatum enim (ib. p. 96 sqq.), quae vel circa materiam vel intra eam versantur, una Deo adversatur, non quod ulla vis cum Deo pugnare queat . . . , sed quoniam Dei bonitati, quae ei adjuncta copulataque est, . . . spiritus materiae adhaerens adversatur, qui et ipse a Deo creatus est, ut reliqui angeli, et materiae ejusque formis administrandis praefectus.” Ille igitur dux est angelorum lapsorum, qui quidem (quod conjiciendi locus Genes. VI, 2 e versione τῶν ὀ Athenagorae occasionem dederit; cf. Keil. l. l. p. 575 sqq.) lapsi sunt „amoribus (apol. c. 22. p. 100) capti virginum, et libidine carnis victi; ipse vero princeps tum negligentia, tum improbitate circa procurationem sibi concreditam” — εἰς ἐπιθυμίαν πεσόντες παρθέτων καὶ ἥττους σαρκὸς εὐρεθέντες. οὗτος δὲ ἀμελήσας καὶ πονηρὸς περὶ τὴν τῶν πεπιστευμένων γεγόμενος διοίκησιν — (cf. 2 Petri II, 4). Primus igitur,

haec Athenagorae sententia esse videtur, lapsus est diabolus propter materiae appetitum, per quem homines sunt decepti; quo facto etiam plures angeli per concubitum cum puellis humanis perpetratum divina sua natura sunt destituti diaboloque adjuncti. Non modo isti angeli lapsi daemones vocantur (apol. c. 22. p. 101), sed etiam animae gigantum, ex amatoribus istis virginum genitorum (ib. et p. 100). „Illi, qui de coelo exciderunt, circa aërem et terram obverfantes, non amplius ad coelestia suspicere possunt; hi daemones illi sunt, qui circa mundum oberrant, motus edentes hi quidem constitutioni, quam a parentibus acceperunt, illi vero pristinae libidini suae convenientes. Princeps autem ille materiae, ut ipse rerum eventus probat, Dei bonitati sua procuracione se opponit (ib. p. 101).” Cuncti isti daemones (ex LXX interpretatione Pl. XCVI, 5; cf. Keil. l. l. p. 601 sqq.) ad idola (quae homines fuerunt) homines pertrahunt (apol. c. 22. p. 104. 5), adque hunc finem hominum illorum aut deorum nomina sibi affectant (c. 23. p. 105), quocumque modo homines decipiunt (ib. p. 109: οἱ δαίμονες . . ἀπατηλοὶ ἀνθρώπων, προσλαβόντες τὰς ψευδοδόξους ταύτας τῶν πολλῶν τῆς ψυχῆς κινήσεις, φαντασίας αὐτοῖς, ὡς ἀπὸ τῶν εἰδώλων καὶ ἀγαλμάτων ἐπιβατεύοντες αὐτῶν τοῖς νοήμασιν, εἰσερεῖν παρέχουσιν) facinororumque committendorum suasores sunt (ib. p. 105). Neque vero corporis omnino expertes sunt isti daemones, sed *περὶ τὰς κνίσσας καὶ τὸ τῶν ἱερείων αἷμα ὄντες* (ib. p. 109), sanguini victimarum sunt affixi easque lambunt (*προστετηκότες τῷ ἀπὸ τῶν ἱερείων αἵματι καὶ ταῦτα περιλιχμώμενοι*, apol. c. 22. p. 105).

Anthropologia.

Homines habent *ἀθάρκετον καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν* (apol. c. 22. p. 99). Natura eorum per se bona est, peccatum autem ortum e libero arbitrio, per daemones corrupto (ib. p. 104: „Homo etiam ordinem a creatore sibi decretum fervat, tum in generationis suae natura, quae una communique ratione in omnibus perficitur, tum formationis et membraturae modo, qui veluti lege quadam intra suos fines co-

hibetur, tum termino vitae, qui aequalis communisque omnes manet; quanquam vero etiam ratiocinandi vis eadem et communis omnium sit, unusquisque tamen, prout partim suo ingenio inclinatur, partim a principe materiam obtinente et affectibus ejus, malis geniis, afficitur, alius aliter fertur moveturque." Cf. c. 23. p. 108: „Et hoc tunc maxime in animum cadit, cum spiritum materialem in se admittit eique unione quadam permixtus est, non ad coelestia et eorum conditorem, sed deorsum ad terrestria omnino respiciens et in terram, quasi sanguis prorsus et caro, non amplius purus spiritus sit." Minime vero ex solo corpore peccatum proficiscitur; neque solum corpus peccat (de resurrectione c. 16. p. 201), neque solum animus virtutem exercet (ib. c. 17. p. 210 sq.), sed utrumque fit ab utroque, ab animo et corpore, a toto homine (ib. p. 207 sq. 209 sqq.).

Eschatologia.

Summa eorum, quae Athenagoras libro singulari de resurrectione ex sola ratione humana disputavit, haec est: Futura in resurrectione pristini corporis elementa rursus conjungentur, idem corpus eandem animam recuperabit, corpus nimirum doloribus non obnoxium, in quod putredo non cadit. Quod ad demonstrandum, sagacissime ostendit primum, corporis resuscitandi nec facultatem nec voluntatem Deo deesse (facultatem, quae in sese comprehendat scientiam ac potentiam, tum probat ex opere creationis, tum defendit contra objectiones gentilium philosophorum, repetitas a corporibus humanis vel a bestiis, vel ab hominibus devoratis, ab opere forma privato cet.; voluntatem eo probat, quod neque injustum sit, in vitam revocare mortuos, cum nulla injuria fiat, neque resurgentibus eorumque vel animae vel corpori, neque aliis creaturis extra ipsos; neque indignum Deo, quod a creatione iterum demonstrat), ac dein fundamenta causae suae tradit, primum sit finis hominis, qui in eo cernatur, ut homo sit perpetuus spectator sapientiae divinae; alterum communis hominum natura vel conditio, cui ad consequendum vitae rationalis finem debeatur vita perpetua; tertium iudicium conditoris de hominibus necessarium tum propter pro-

videntiam, tum justitiam Dei (quia semper totus homo agat, anima et corpus, ideoque totus homo judicio obnoxius sit), et postremum summum bonum hominis seu finis ultimus, qui in hac vita non reperiatur.

Antequam dogmaticam Athenagorae relinquamus, pauca de Apologetica

Ns.

ipsum adjiciemus. *Τρία*, apol. c. 4. p. 15 ait, *ἐπισημίζουσιν ἡμῖν ἐγκλήματα, ἀθεότητα, Θεέστεια δείπνα, Οἰδιποδείους μίξεις.* Quibus a criminibus Christianos noster defendit. Primum igitur eo, quod Christianorum de Deo trino naturisque divinis sententias exponit opponitque tum has, tum Christianorum castitatem gentilium variis et stolidis et obscenis fabulis, atheismi crimen removet. Rationem demonstrandi accurate breviterque descripsit Langius in praefatione ad Athenagorae apologeticum, quam invenire licet ante editionem Ed. Dechairi. Porro a capite 27. p. 123 sqq. contra infamiam Thyestearum dapium et promiscui concubitus objicit rationem illam, permisso Dei semper in rebus humanis virtuti adversatam esse vitiositatem, adjiciens, hominibus bonis et innocentibus nunquam obtreccionibus confictas nocuisse, et crimina ipsa in adversarios et deos eorum retorquet. Adversus ea disciplinam Christianorum vitaeque in timore Dei degendae sanctitatem, pudicitiam conjugalem, virginitatem, viduitatem, spiritalem inter se necessitudinem, tolerantiam maiorum, a caedis quoque justae conspectu, nedum a caede ipsa, proindeque ab humanarum carnum esu abstinentiam, resurrectionis futurae expectationem et judicii supremi metum opponit. Quantopere autem ordine, eloquentia, venustate, tranquillitate nostri apologia excellat, jam Tzschirnerus S. V. animadvertit *Gesch. d. Apologetik Tom. I. p. 247.*

Handwritten notes in the right margin: *Handwritten notes, possibly mentioning 'Pantaenus' and 'deus'.*

Handwritten notes in the right margin: *Handwritten notes, possibly mentioning 'deus' and 'trinitas'.*

PANTAENUS.

Theologia.

Nihil nobis licet, nisi Pantaenum (qui in doctrina de gnoscum Clemente discipulo videtur statuiffe, id quod ex eo verifimile sit, quod Clemens Strom. lib. I. c. I. p. 323 gloriatur, se a praeceptoribus, quorum „praecipuum et ultimum” Pan-

ND. Handwritten notes at the bottom of the page, including the name 'Pantaenus' and other illegible text.

taenum h. l. intelligendum esse satis constat, disciplinam quandam arcani accepisse) eo nomine laudare, quod factis divinas de Deo sententias foverit. Exstant enim haec ad pag. 19 scholiorum Maximi in S. Gregorium Theol., quae cum opere Joh. Erigenae Scoti de divisione naturae Thomas Gale edidit (vid. Routh. rel. sacr. I, 340): Ὁμοίως δὲ καὶ οἱ περὶ Πάνταινον (i. e. ut recte vertit Galius, ex usu Graecorum Pantaenus) τὸν γενόμενον καθηγητὴν τοῦ Στρωματέως μεγάλου Κλήμεντος θεῖα θελήματα τῇ γραφῇ φίλον καλεῖσθαι φασίν, ὅθεν ἐρωτηθέντες ὑπὸ τινῶν τῶν τὴν ἔξω παιδευσιν γαύρων· πῶς γινώσκειν τὰ ὄντα τὸν θεὸν δοξάζουσιν Χριστιανοὶ, ὑπειληφότων ἐκείνων νοερώς τὰ νοητὰ καὶ αἰσθητικῶς τὰ αἰσθητὰ γινώσκειν αὐτὸν τὰ ὄντα, ἀπεκρίναντο (Pantaenus scilicet, cujus jam verba sequuntur, ut Routhius l. l. p. 343 recte statuit), μήτε αἰσθητῶς τὰ αἰσθητὰ, μήτε νοερώς τὰ νοητὰ. οὐ γὰρ εἶναι δυνατὸν τὸν ὑπὲρ τὰ ὄντα κατὰ τὰ ὄντα τῶν ὄντων λαμβάνεσθαι· ἀλλ' ὡς ἴδια θελήματα γινώσκειν αὐτὸν τὰ ὄντα φημὲν, προσθέντες καὶ τοῦ λόγου τὸ εὐλογον, εἰ γὰρ θελήματι τὰ πάντα πεποίηκε, καὶ οὐδεὶς ἀντερεῖ λόγος, γινώσκειν δὲ τὸ ἴδιον θέλημα τὸν θεὸν, εὐσεβές τε λέγειν αἰεὶ καὶ δίκαιόν ἐστιν· ἕκαστον δὲ τῶν γεγονότων θέλων πεποίηκεν, ἄρα ὡς ἴδια θελήματα ὁ θεὸς τὰ ὄντα γινώσκει, ἐπειδὴ καὶ θέλων τὰ ὄντα πεποίηκεν. Hactenus Pantaenus. Cognoscit igitur de ipsius sententia Deus universum ita, ut suam ipsius voluntatem. Videmus ex illa Pantaeni demonstratione acumen ingenii a nostro optime adhibitum, neque possumus non valde dolere, quod ex pluribus illud videre non liceat.

CLEMENS.

Cf. J. S. Semleri Histor. Einleit. in Baumgartens Unterfuch. theol. Streitigkk. P. II. p. 133—156.

Magni, id quod inter omnes constat, habebat Clemens Platone[m], quem φιλαληθεῖα nominat, ὅιον θεοφορούμενον (Strom. lib. I. c. 8. pag. 341 cf. Str. V, 12, 692). Neque vero solo in Platone acquiescebat (vituperat enim v. c. Callianum, quod πλατωνικώτερον aliquid statuerit Str. III, 3, 553), sed ἢ τε βάρβαρος, ait (Str. I, 12, 349), ἢ τε ἑλληνικὴ φιλο-

σοφία την αἰδιον ἀλήθειαν παραγμὸν τινα, οὐ τῆς Διονύσου μυθολογίας, τῆς δὲ τοῦ λόγου τοῦ ὄντος αἰεὶ θεολογίας πεποιήται· imo Str. I, 7, 337 dicit: Φιλοσοφίαν δὲ οὐ τὴν Στωϊκὴν λέγω, οὐδὲ τὴν Πλατωνικὴν, ἢ τὴν Ἐπικουρείον τε καὶ Ἀριστοτελικὴν· ἀλλ' ὅσα εἴρηται παρ' ἐκάστη τῶν αἰρέσεων τούτων καλῶς, δικαιοσύνην μετ' εὐσεβοῦς ἐπιστήμης ἐκδιδάσκοντα, τοῦτο σύμπαν τὸ ἐκλεκτικὸν φιλοσοφίαν φημί· ὅσα δὲ ἀνθρωπίνων λογισμῶν ἀποτεμύμενοι παρεχάραξαν, ταῦτα οὐκ ἂν ποτε θεῖα εἴπομι' ἂν. Philosophia autem sive Platonica sive eclectica (id quod jam e locis laudatis intelligitur) ad probandam aliquam sententiam uti Clemens haudquaquam voluit; scripturam sacram potius veri fontem agnovit. „Principium doctrinae,” haec verba sunt ipsius Str. VII, 16, 890, „habemus dominum, qui et per prophetas, et per evangelium et per beatos apostolos multifariam multisque modis a principio ad finem deducit cognitionis. . Qui est ex se ipso fidelis, ei merito fides habetur in dominica scriptura et voce. . Ipso autem tanquam criterio utimur ad res inveniendas” et qu. sq. Ὁ πιστεύσας (Str. II, 2, 433) ταῖς γραφαῖς ταῖς θεαῖς, τὴν κρίσιν βεβαίαν ἔχων, ἀπόδειξιν ἀναντίρρητον, τὴν τοῦ τὰς γραφὰς δεδωρομένου φωνῆν λαμβάνει θεοῦ (cf. Str. VII, 16, 891). Scriptura sacra instrumentum est gnostico (Str. VI, 11, 786), quo praeterita et futura perscrutatur. „Quis autem est (Str. V, 1, 646) adeo impius et a Deo alienus, ut Deo non credat et probationes a Deo postulet, tanquam ab hominibus?” Quae scriptura s. continetur, ea demum vera est sapientia, quam hoc modo Str. VI, 7, 767 Clemens describit: Τὴν δὲ σοφίαν, ἔμπεδον γνῶσιν, θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων κατάληψίν τινα βεβαίαν οὖσαν καὶ ἀμετάπτωτον, συνειληφῦιαν τὰ τε ὄντα, καὶ τὰ παρωχρηκότα, καὶ τὰ μέλλοντα· ἦν ἐδιδάξατο ἡμᾶς διὰ τε τῆς παρουσίας, διὰ τε τῶν προφητῶν ὁ κύριος· καὶ ἔστιν ἀμετάπτωτος ὑπὸ λόγου παραδοθεῖσα. Eandem, non humanam, divinam sapientiam significavit Clemens loco jam laudato Str. I, 7, 338; ipsam etiam philosophiam nominare non dubitat Str. II, 2, 430 (ἡμῖν οὖν βάρβαρος φιλοσοφία, ἣν μεθέπομεν ἡμεῖς, τελεία τῷ ὄντι καὶ ἀληθής) et Str. VI, 7, 767. 8; dicit vero Str. I, 20, 376:

χωρίζεται τε ἡ ἑλληνικὴ ἀλήθεια τῆς καθ' ἡμᾶς, εἰ καὶ τοῦ αὐτοῦ μετείληθεν ὀνόματος, καὶ μεγέθει γνώσεως, καὶ ἀποδείξει κυριωτέρᾳ, καὶ θεία δυνάμει, καὶ τοῖς ὁμοίοις, ac sapientiae christianae ancillam esse dicit humanam philosophiam ib. c. 5. p. 333 (κυρία ἢ σοφία τῆς φιλοσοφίας) allegoriaque hoc dictum illustrat. Nunc, ait Cohort. c. 11. p. 86, „cum ipsum Verbum ad nos venerit coelitus, non sunt nobis amplius frequentandae hominum scholae, nec Athenae reliquae Graecia, aut etiam Ionia studiorum causa adeundae. Nam si hoc utamur magistro, qui sanctis virtutibus, opificio, salute, beneficio, legislatione, vaticinio, doctrina complevit omnia: nulla est doctrina, quam is non tradit, ipsique universus jam orbis terrarum Athenae atque Graecia factus est” (est enim, ait ib. c. 9. p. 72, ὁ λόγος φῶς κοινὸν, ἐπιλέμπει πᾶσιν ἀνθρώποις). Accedit res gravissimi momenti, quod quidem Clemens, si, quod saepissime fit, Platonis doctrinam laudat, non eam laudat per se, sed propterea quod ex scriptura sacra (ex illa quidem ejus versione graeca, quam — secundum probabilem sententiam Aristobuli — jam ante Alexandrinam extitisse significat Clemens Str. I, 22, 411) Plato omnem suam sapientiam hauserit (ὁ ἐξ Ἑβραίων φιλόσοφος Πλάτων Str. I, 1, 321). Sic vitae post mortem justos mansurae spem e libris sacris Hebraeorum Plato sumpsisse dicitur Str. I, 19, 373; ἐκ τῶν Μωσέως τὰ περὶ τὴν νομοθεσίαν ὠφεληθεῖς nominatur ib. c. 25. p. 419; mundi creationem, uti a Mose eam acceperat, fertur tradidisse Str. V, 14, 701, atque ibid. p. 710 etiam de patre, filio et spiritu sancto Platonis qualemcunque doctrinam hebraeo ex fonte Clemens derivat. Neque vero Plato solum, sed universae graeci philosophi sapientiam suam ex s. s. hausisse feruntur (omnium enim vetustissimam esse Hebraeorum philosophiam ait Clemens Str. I, 21, 378) Str. II, 5, 439 (πάντα τοίνυν τὰ προειρημένα φαίνεται παρὰ Μωσέως τοῦ μεγάλου ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας διαδεδοῦσθαι δόγματα) et ib. c. 18. p. 469 („Clarum est ergo, omnes quoque alias virtutes, quae scriptae sunt apud Mosem, praebuisse Graecis principium totius loci moralis, fortitudinem dico et temperantiam, et prudentiam et justitiam et tolerantiam etiam, et patientiam et modestiam et honestatem et continentiam, et

quae eas superat pietatem"). Quam opinionem adeo sibi persuasam Clemens habet, ut pluribus locis philosophos graecos fures esse demonstrat (Str. I, 17, 369: „In hoc autem latrones et fures fuerint Graecorum philosophi, quod cum ante domini adventum a prophetis hebraeis quasdam partes veritatis sumptissent, id minime agnoscentes, sibi tanquam propria dogmata attribuerunt, et alia quidem adulterarunt, alia autem supervacanea quadam diligentia imperite ac sophistarum more interpolaverunt, alia etiam invenerunt;" Str. II, 1, 428 sqq.: „Deinceps autem fuerit nitendum, quoniam barbarae (i. e. hebraeae potissimum) philosophiae fures scriptura Graecos esse dixit, ut hoc paucis ostendatur. Non solum enim illa miracula, quae hominum opinionem superant, e scriptis nostris in sua illos transtulisse; sed etiam principalia ipsorum dogmata inde sumpta . . atque ab ipsis adulterata esse ostendemus, tum in illis, quae ad fidem, tum etiam in his, quae ad sapientiam, cognitionem et scientiam itemque ad spem et caritatem, ut ad poenitentiam et continentiam, quin etiam ad Dei timorem pertinent;" Str. VI, 2, 737).

Neque tamen sola Clemens nitebatur scriptura sacra, eaque tum Veteris, tum Novi T. („Fides enim est ex propriis testamentis, vel potius ex testamento, quod est unum diversis temporibus" Str. VII, 17, 899), verum etiam traditione ecclesiastica. *Ἄνθρωπος εἶναι τοῦ θεοῦ*, Clemens dicit Str. VII, 16. p. 890, *καὶ πιστὸς τῷ κυρίῳ διαμένειν ἀπολώλεκεν, ὁ ἀναλακτίσας τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ ἀποσκιρτήσας εἰς δόξας αἰρέσεων ἀνθρωπίνων*. Haec traditio (vera scilicet, nam „qui impios attingunt sermones aliisque tradunt, neque verbis divinis recte, sed perverse utuntur, neque ipsi in regnum coelorum ingrediuntur, neque eos, quos deceperunt, sinunt assequi veritatem. Sed nec ipsi introitus clavem habentes, sed falsam quandam, et, ut dicitur consuetudo, *ἀντικλεῖδα*, averfam clavem, per quam, non relaxato velo, ut nos ingredimur per domini traditionem, sed exciso ostio et muro ecclesiae clam perfosso veritatem transredientes, efficiuntur principes ac duces mysteriorum animae impiorum." Str. VII, 17, 897), alibi *κανὼν ἐκκλησιαστικὸς* (Str. VI, 15, 803; VII, 15, 887), tum rectam scripturae s. sen-

tentiam et legis prophetarumque cum Novo Test. confensum nos docet (Str. VI, 15, 803), tum haereticos a vero doctrina aberrasse ostendit (Str. VII, 17, 899 sq.). Nota igitur sit (id quod ex superioribus, et potissimum ex Str. VII, 16 l. l. sequitur) haec traditio ecclesiastica necesse est omnibus Christianis, probeque iccirco discernenda est a gnostica quadam traditione, de qua infra agemus.

Fundamentum itaque, hoc nunc constabit, doctrinae Clementinae erat scriptura sacra una cum ecclesiastica traditione. Neque tamen recte de illa doctrina iudicare poterimus, usque dum philosophiae, fidei gnoscosque notiones, quae ubique apud Clementem obviam nobis fiunt, enucleatas mutuanque earum rationem compertam habeamus. Est hac de re liber scriptus: De fidei gnoscosque ideae, qua ad se invicem atque ad philosophiam referatur, ratione, secundum mentem Clementis Alex., Heidelberg. 1811, cujus inspiciendi copiam mihi dari non potuisse vehementer doleo.

Nemo illius aevi vir aequae ac Clemens graecis literis excultus graecaque philosophia imbutus erat. Idem autem si scripturam sacram veri fontem habuit, cogitari vix potest, qua alia via ad eam pervenerit, quam ope philosophiae — potissimum eclecticae. — Neque haec sententia ipsius testimoniis destituta est. Haec enim habet: Str. I, 1, 326: „Alii philosophiam cum maximo malo et ad hominum perniciem venisse in vitam existimant, ut quae profecta sit a maligno aliquo inventore. Ego autem . . in his totis ostendam libris, ἀμηγέπη θείας ἔργον προνοίας καὶ φιλοσοφίαν. porro ib. c. 5. p. 331: „Atque erat quidem ante domini adventum philosophia Graecis necessaria ad iustitiam; *πρὸς θεοσέβειαν γίνεται, προπαιδεία τις οὕσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπουμένοις.* . . Si quae bona sunt, ad Dei providentiam referas, sive graeca sunt, sive nostra. Omnium enim bonorum Deus est causa; sed aliorum quidem principaliter (κατὰ προηγούμενον), ut Testamenti V. et N., aliorum autem per consequentiam (κατ' ἐπακολούθημα), sicut philosophiae. Quam tamen verisimile est ipsum Graecis per se dedisse, priusquam dominus Graecos quoque vocasset. Nam ipsa quoque Graecos paedagogi more docebat, sicut lex He-

braeos, ad Christum. Προπαρασκευάζει τοίνυν ἡ φιλοσοφία, προοδοποιούσα τὸν ὑπὸ Χριστοῦ τελειούμενον" (cf. ib. p. 335: φαρμὲν τὴν φιλοσοφίαν ζήτησιν ἔχειν περὶ ἀληθείας καὶ τῆς τῶν ὄντων φύσεως); cap. 9. p. 341. 2 eos, qui sine philosophia ad fidem pervenire volunt, eis comparat, qui, cum nullam vitis curam gesserint, velint ab initio statim uvae accipere: χρηστομαθῆ, pergīt, φημι τὸν πάντα ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν ἀναφέροντα, ὥστε καὶ ἀπὸ γεωμετρίας καὶ μουσικῆς, καὶ ἀπὸ γραμματικῆς καὶ φιλοσοφίας αὐτῆς δρεπόμενον τὸ χρήσιμον, ἀνεπιβούλευτον φυλάσσειν τὴν πίστιν. Tum c. 16. p. 366: Εἰ μὲν, ait, μὴ καταλαμβάνει ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὸ μέγεθος τῆς ἀληθείας, ἔτι δὲ ἐξασθενεῖ πράττειν τὰς κυριακὰς ἐντολὰς, ἀλλ' οὖν γε προκατασκευάζει τὴν ὁδὸν τῆ βασιλικωτάτῃ διδασκαλίᾳ, ἀμηγέπη σωφρονίζουσα, καὶ τὸ ἦθος προτυποῦσα, καὶ προστύφουσα εἰς παραδοχὴν τῆς ἀληθείας τὴν πρόνοιαν δοξάζοντα. Accedit cap. 20. p. 375, ubi Clemens largitur, philosophiam saepe argumentis uti ad fidem faciendam aptis („Etiam philosophia confert ad comprehendendam veritatem, cum sit inquisitio veritatis, non quod sit causa comprehensionis, sed causa cum aliis et cooperatrix, et forte etiam causa concausans — τὸ συν-αίτιον αἴτιον —. Quemadmodum autem cum beatitudo unum sit, ejus causae sunt plures virtutes; et quemadmodum ut quis calefiat, efficiunt et sol et ignis et balneum et vestis; ita cum sit una veritas, multa sunt, quae conferunt ad ejus inquisitionem, inveniri autem sine filii auxilio non potest.").

Simili ratione ib. p. 377 philosophia comparatur cum primo et secundo gradu ei, qui ascendit εἰς τὸ ὑπερῶον. Praeterea Str. VI, 17, 820 haec dicit: „Extrinfecus philosophia populi est tanquam vestis. Philosophi ergo, qui ad proprium sensum spiritu sensibili exercitati, postquam non partem philosophiae, sed eam quae est per se absolute philosophia, curiose indagaverint, cum quodam amore veritatis et citra ullam arrogantiam veritati ferentes testimonium, et ex iis, quae apud eos, qui sunt diversae opinionis, recte dicta sunt, profecerint ad intelligentiam, per divinam administrationem et ineffabilem bonitatem, quae semper, quantum fieri potest, ad id quod est melius adducit eorum, quae sunt, naturam; deinde non

solum cum Graecis, sed etiam cum barbaris habuerint consuetudinem, a communi ad propriam intelligentiam exercitatione ducuntur ad fidem; tanquam fundamento autem suscepta veritate acquirunt etiam ulteriorem potentiam progrediendi ad inquirendum, et exhinc eis quidem gratum est discere, cupientes autem cognitionem magno studio contendunt ad salutem;" ib. p. 821: „Qui ergo dicunt philosophiam non venire huc a Deo, videntur omnino dicere, fieri non posse, ut Deus videat omnia singularia, neque eum esse causam bonorum omnium, siquidem unumquodque eorum sit ex singularibus; verum nihil ex iis, quae sunt, omnino constitit nolente Deo; quodsi eo volente, tum est a Deo philosophia, cum talem esse, qualis est, esse ipsam voluerit propter eos, qui non alia ratione abstinerent a malis," et p. 823: „Merito igitur Judaeis lex, Graecis autem data est philosophia usque ad adventum; ex eo autem tempore universalis est vocatio ad peculiarem populum iustitiae, per eam quae est ex fide doctrinam, per unum congregante domino, qui est unus solus Deus amborum, Graecorum scilicet et barbarorum, vel potius totius humani generis. Philosophiam autem saepe diximus id quod per philosophiam assequitur veritatem, etiamsi parziale tantum." Denique memoratu dignissimus est locus Str. VII, 3, 839: *Φιλοσοφία ἡ ἑλληνικὴ οἶον προκαθαίρει καὶ προεδίξει τὴν ψυχὴν εἰς παραδοχὴν πίστεως.* Cf. quoque Str. VI, 5, 761; 8, 771. Philosophia igitur (quippe quae veritatem desiderare nos doceat) de Clementis sententia viam munit ad fidem accessuro.

Fidem Clemente iudice habet is, cui ad verum indagandum divina auctoritate opus est, quique hanc scripturae sacrae tribuit summamque eorum, quae libri sacri cum traditione ecclesiastica docent, credendorum regulam ponit. Nos breviter huiusmodi fidem nominamus objectivam. Quoties hanc fidem (quam quidem non per se considerat, sed tanquam iis propriam hominibus, qui, quippe philosophico ingenio vel carentes vel non utentes, altiores de ea disquisitiones repudient), quoties igitur hanc fidem Clemens intelligit (praecipuos autem, quibus aliter de fide sentire videtur, locos infra tractabimus, ubi de conditionibus agemus, quibus salutem per Christum repa-

ratam amplecti hominibus liceat), probe ab ea discernit γνώσιν (opponit vero τῇ τῶν ψευδωνύμων ἀνοσίῳ γνώσει eum, qui est τῷ ὄντι κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα γνωστικὸς Str. VII, 7, 854. 5; II, 11, 457), ductus scripturae s. Iocis, quos in suam sententiam interpretatur, v. c. Pl. CXIX, 66 Str. VII, 7, 852; Proverb. XXX, 3 Str. II, 17, 469; 1 Cor. VI, 1. 2 Str. VII, 14, 883 sqq.; 1 Cor. II, 5 sqq. et IX, 10. 14 Str. V, 4, 659; 1 Cor. VIII, 7 Str. IV, 15, 606; Col. II, 8 et Hebr. V, 12 Str. VI, 8, 771, multis aliis. Esse quidem gnosis non potest, ubi non est fides; ut autem fides perfecta fiat, gnosis ea fiat necesse est. Gnosticus enim intimo ex animo ea intelligit, quae fidelis auctoritati credit, atque etiam supplere ea et amplificare valet. Gnosticus demum vere est Christianus, quippe qui non modo nequeat fidem Christo non habere, sed etiam christiane non vivere non possit. Proficisci igitur licet quidem a philosophia, quae viam munit fidei; sed ne in fide quidem consistendum, sed pergendum ad gnosis. Gnosis autem Clementis a nostra subjectiva fide procul non abest, hoc tamen discrimine, ut Clemens in constituenda gnoseos notione humanis suis nimis indulserit opinionibus, istamque fidem subjectivam effici dixerit praecipue etiam meditatione quadam philosophica.

Jamvero talem, qualem breviter jam antea descripsimus, a Clemente fidem gnosisque intelligi, ipsius dicta luculenter confirmant. Primum eos tractabimus locos, ubi de utraque sermo est, quippe qui de ratione, quae fidem inter et gnosis ex Clementis mente obtineat, optime nos erudiant. Ait Clemens Str. II, 4, 436: Πιστὴ (fortasse πειστὴ) τοίνυν ἡ γνώσις· γνωστὴ δὲ ἢ πίστις, θεία τινὲ ἀκολουθία τε καὶ ἀντακολουθία γίνεται. Str. II, 6, 445: Στοιχείων γοῦν τῆς γνώσεως τῶν προειρημένων ἀρετῶν, στοιχειωδέστεραν εἶναι συμβέβηκε τὴν πίστιν, οὕτως ἀναγκαίαν τῷ γνωστικῷ ὑπάρχουσαν, ὡς τῷ κατὰ τὸν κόσμον τόνδε βιοῦντι πρὸς τὸ ζῆν τὸ ἀναπνεῖν. ὡς δ' ἄνευ τῶν τεσσάρων στοιχείων οὐκ ἔστι ζῆν, οὐδ' ἄνευ πίστεως γνώσιν ἐπακολουθῆσαι. αὕτη τοίνυν κρηπίς ἀληθείας. Ib. c. 11. p. 456: Πέπηγεν οὖν τῇ πίστει ὁ γνωστικὸς. Str. V, 1, 643: Οὔτε ἡ γνώσις ἄνευ πίστεως, οὐδ' ἡ πίστις ἄνευ γνώσεως. Ib. p. 646: Τὴν μὲν γὰρ μετὰ

πίστεως συνιοῦσαν ζήτησιν, ἐποικοδομοῦσαν τῷ Θε-
 μελίῳ τῆς πίστεως τὴν μεγαλοπρεπῆ τῆς ἀλη-
 θείας γνῶσιν ἀρίστην ἴσμεν. Ib. c. 4. p. 659: Ἀπό-
 τικά ὁ ἀπόστολος πρὸς ἀντιδιαστολὴν γνωστικῆς τελειό-
 τητος τὴν κοινὴν πίστιν πῆ μὲν Θεμέλιον λέγει, πῆ
 δὲ γάλα (1 Cor. III, 1—3). Str. VI, 1, 736: Φθάσας δὲ ὁ
 παιδαγωγὸς ἡμῖν ἐν τρισὶ διαιρούμενος βίβλοις, τὴν ἐκ παί-
 δων ἀγωγὴν τε καὶ τροφὴν παρέστησεν, τουτέστιν ἐκ κα-
 τηγήσεως συναύξουσας τῇ πίστει πολιτείαν, καὶ
 προπαρασκευάζουσας τοῖς εἰς ἄνδρας ἐγγραφομένοις
 ἐνάρετον τὴν ψυχὴν εἰς ἐπιστήμης γνωστικῆς πα-
 ραδοχὴν. Ib. c. 14. p. 794: Πλέον δὲ ἐστι τοῦ πι-
 στεῦσαι τὸ γνῶναι. Str. VII, 3, 839: Φιλοσοφία δὲ
 ἡ ἑλληνικὴ οἷον προκαθαίρει καὶ προεθίζει τὴν
 ψυχὴν εἰς παραδοχὴν πίστεως· ἐφ' ἣ τὴν γνῶσιν
 ἐποικοδομεῖ ἢ ἀλήθεια. Ib. c. 10. p. 864—866:
 Ἔστιν γὰρ, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἡ γνῶσις τελειώσις τις ἀνθρώ-
 πον ὡς ἀνθρώπου διὰ τῆς τῶν Θεῶν ἐπιστήμης συμπλη-
 ρουμένη. Διὰ ταύτης γὰρ τελειοῦται ἡ πίστις, ὡς τελείου
 τοῦ πιστοῦ ταύτῃ μόνως γιγνομένου. Πίστις μὲν οὖν ἐνδιά-
 θετόν τι ἐστὶν ἀγαθόν, καὶ ἄνευ τοῦ ζητεῖν τὸν Θεὸν ὁμολο-
 γοῦσα εἶναι τοῦτον καὶ δοξάζουσα ὡς ὄντα . . . πληρὴ ἀλλὰ
 τὸ μὴ διστάσαι περὶ Θεοῦ, πιστεῦσαι δὲ Θεμέλιος
 γνώσεως. ἄμω δὲ ὁ Χριστὸς, ὅτε Θεμέλιος, ἢ τε ἐποι-
 κοδομῆ . . . ἡ γνῶσις δὲ ἐκ παραδόσεως διαδιδόμενη
 κατὰ χάριν Θεοῦ . . . εἴρηται γὰρ (Luc. XIX, 26) τῷ ἔχοντι
 προστεθήσεται· τῇ μὲν πίστει ἢ γνῶσις· τῇ δὲ γνώσει ἢ
 ἀγάπῃ· τῇ ἀγάπῃ δὲ ἡ κληρονομία . . . ἡ μὲν οὖν πίστις
 σύντομός ἐστιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων
 γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως
 παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυ-
 ριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει,
 εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ' ἐπιστήμης καὶ κα-
 ταληπτὸν παραπέμπουσα („Fides est brevis et com-
 pendiosa eorum, quae necessariae sunt, cognitio; cognitio au-
 tem est firma ac stabilis demonstratio eorum, quae assumpta
 sunt per fidem, quae per doctrinam domini super fidem aedi-
 ficatur, quae transmittit ad infallibilitatem et scientiam et per-

fectam comprehensionem"). Ib. c. 12. p. 878: Πίστις μὲν γὰρ ἐν τῷ τὰ αὐτὰ αἰρεῖσθαι· γνῶσις δὲ ἐν τῷ τὰ αὐτὰ μεμαθηκέναι καὶ φρονεῖν. Ib. c. 13. p. 883 exposita gnostica virtute: Ἰστέον δὲ, ὅτι ἐὰν ἐν τούτων ὁ πιστὸς ἢ καὶ δεύτερον κατορθώσῃ, ἀλλ' οὔτε γε ἐν πᾶσιν, ἀλλ' οὐδὲ μὴν μετ' ἐπιστήμης τῆς ἄκρας, καθάπερ ὁ γνωστικός. Quare etiam in vita aeterna gnosticus splendidioribus, quam fidelis, praemiis afficietur (Str. IV, 17, 615: „Merito ergo diversa etiam sunt horum praemia; gnostico quidem parata sunt, quae nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in animum hominis ascenderunt; ei autem, qui tantummodo credit, concedit suo testimonio centum partibus plura, quam ea essent, quae reliquit”).

Jam illustrabimus fidei gnosteosque notiones nonnullis a Clemente separatim dictis primum de fide, dein (fufius) de gnosi. De fide per se considerata haec habet: Str. I, 20, 377 („Est autem per se perfecta et nullius indiga servatoris doctrina, cum sit Dei virtus et sapientia; accedens autem graeca philosophia veritatem non facit potentioorem; sed cum debiles efficiat sophistarum adversus eam argumentationes, et propulset dolosas adversus veritatem insidias, dicta est vineae apta sepes et vallus;”) καὶ ἡ μὲν, ὡς ἄρτος, ἀναγκαία πρὸς τὸ ζῆν, ἡ κατὰ τὴν πίστιν ἀλήθεια· ἡ προπαιδεία δὲ προσοψήματι ἔοικεν καὶ τραγύματι (obsonio et bellariis). Str. II, 2, 432: Πίστις δὲ, ἣν διαβάλλουσι κενὴν καὶ βάρβαρον νομίζοντες Ἕλληνες, πρόληψις ἐκουσίως ἐστι, θεοσεβείας συγκατάθεσις et qu. sq. (Hebr. XI, 1). Ib. c. 4. p. 435: Ἡ πίστις δὲ χάρις ἐξ ἀναποδείκτων, εἰς τὸ καθόλου ἀναβιβάζουσα τὸ ἀπλοῦν, ὃ οὔτε σὺν ὕλῃ ἐστίν, οὔτε ὕλη, οὔτε ὑπὸ ὕλης. Ib. p. 436: Κυριώτερον οὖν τῆς ἐπιστήμης ἡ πίστις καὶ ἐστὶν αὐτῆς κριτήριον· ὑποκρίνεται δὲ τὴν πίστιν ἡ εἰκασία, ἀσθενῆς οὕσα ὑπόληψις· καθάπερ ὁ κόλαξ τὸν φίλον καὶ ὁ λύκος τὸν κύνά. Ib. c. 6. p. 445: „Non est fides merito temere reprehendenda, ut et facilis et vulgaris, et quae sit quorumlibet. Si humanum enim esset inventum, ut existimabant Graeci, etiam extinctum esset. Sin autem augetur, non est ubi non est. Dico ergo fidem . . . esse divinum aliquid.” Str. V, 1, 650: Τὴν πίστιν τοίνυν οὐκ ἀργὴν καὶ μόνην,

ἀλλὰ σὺν ζητήσῃ (ita ut ea gnosis fiat) δεῖν προφαίνειν φαιμέν.

Pergamus ad illustrandam gnoseos notionem. Gnosticus, quae libri sacri nos docent, ea non modo credit, sed etiam funditus intelligit (γνώσις δὲ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος αὐτοῦ ἢ ἐπιστήμη σύμφωνος τοῖς γινομένοις Str. II, 17, 468), non accipit inexplorata Dei dona, sed ita rationi suae habet ea commendata, ut non credere nequeat; non mortuae literae affixus haeret, sed spiritu scripturae sacrae duce quaecunque ad fidem humanamque salutem pertinent, ea perscrutari atque e diserte dictis arcana derivare valet (οὕτως οὖν καὶ ἡμεῖς ἀπ' αὐτῶν περὶ αὐτῶν τῶν γραφῶν τελείως ἀποδεικνύμετες ἐκ πίστεως πειθόμεθα ἀποδεικτικῶς Str. VII, 16, 891). Itaque ὁ τῆς παντοδαπῆς σοφίας ἔμπειρος, οὗτος κυρίως ἀν εἶη γνωστικός (Str. I, 13, 350). Neque vero is jam gnosticus est, qui sapit, sed is demum, qui sapientiam suam, i. e. doctrinam christianam philosophice intellectam, ita in succum et sanguinem vertit, ut imaginem a Christo propositam semper ante oculos habeat Christumque pie agendo celebrare vehementissime studeat. Τέλος γὰρ, ait noster Str. VII, 16, 895, οἴμαι τοῦ γνωστικοῦ τό γε ἐνταῦθα διττόν· ἐφ' ὧν μὲν ἡ θεωρία ἢ ἐπιστημονική· ἐφ' ὧν δὲ ἡ πράξις. De duplici hac gnosi unita vere christiana (iudice Clementi, cui apostoli sunt τῶ ὄντι γνωστικοὶ Str. IV, 9, 597) ipsum Clementem audiemus, ac primum quidem de gnosi quae dicitur theoretica. Str. II, 11, 457: „Age,” ait, „si dominus est veritas, et sapientia ac virtus Dei, sicut est, patet, ὅτι τῶ ὄντι γνωστικός ὁ τοῦτον ἐγνωκὼς καὶ τὸν πατέρα τὸν αὐτοῦ δι' αὐτοῦ.” Str. III, 5, 531: „Gnosis est ex fructu et vitae institutione, non ex sermone et flore. Neque enim nudum sermonem dicimus esse gnosis, sed quandam divinam scientiam et lucem illam, quae innata animae ex praeceptorum obedientia omnia, quae per generationem oriuntur, manifesta facit et hominem instruit, ut seipsum cognoscat et qua ratione compos fieri possit, edocet. Quod enim oculus est in corpore, hoc est in mente gnosis.” Str. IV, 22, 625: Ὁ δὲ συνῶν καὶ διορατικὸς οὗτός ἐστιν ὁ γνωστικός. Ib. p. 626: „Alicujus usus gratia earum, quae circa Deum versatur, desiderare scientiam, non

convenit gnostico; verum ei pro causa contemplationis sufficit ipsa gnosis. Ausim enim dicere, non eo quod velit salvus esse, eum electurum gnosis, qui persequitur gnosis propter ipsam divinam scientiam. Intelligentia enim continua exercitatione fit perpetua intelligentia. Semper autem intelligere, essentia (*οὐσία*) est gnostici, per temperationem quandam nullis intervallis interruptam instituta, et perpetua contemplatio manet viva substantia. Si quis igitur per hypothesin gnostico proposuerit, utrum malit Dei cognitionem, an salutem aeternam; sint autem ea separata, cum sint omnino conjuncta; nihil penitus dubitans elegerit Dei cognitionem, propter se iudicans esse expetendam eam, quae fidem transcendit per caritatem ad gnosis, proprietatem." Str. V, 4, 659: „Spiritalem et gnosticum novit (Paulus ap.) esse sancti spiritus discipulum, cui Deus suppeditat, quid sit Christi sensus." Str. VI, 1, 736: „Nostra gnosis et hortus spiritalis est ipse nos servator, in quem implantamur, transpositi et transformati in terram bonam ex vita veteri. Mutatio autem plantationis confert ad fertilitatem et bonitatem fructuum. Lux est autem dominus et vera gnosis, in quem sumus transpositi." Ib. p. 787: „Quae excellenter et praecipue nominatur gnosis, ex mente et ratione formam accipit et characterem, per quam solae potestates rationis participes fiunt cognitiones (*γνώσεις*), quae iis, quae apprehenduntur intelligentia, per nudam animae operationem pure ac sincere applicantur." Str. VI, 7, 768: „Philosophi apud nos quidem dicuntur, qui amant sapientiam, quae est omnium opifex et magistra, hoc est filii Dei cognitionem." Ib. p. 771: „Si et ipsum Christum dicimus sapientiam, et ejus operationem, eam quae fit per prophetas, per quam ediscitur traditio gnostica, ut ipse praefens sanctos docuit apostolos: sapientia fuerit gnosis, ut quae sit scientia et comprehensio eorum quae sunt et futura sunt et praeterita, stabilis et firma, ut quae a filio Dei sit tradita et revelata. Atque si est sapientis finis contemplatio (*ἡ θεωρία*), tum eorum, qui sunt adhuc philosophi, contemplatio divinam quidem appetit scientiam; nondum autem assequitur, nisi per disciplinam acceperit vocem prophetica ipsi declarata, per quam docetur, quomodo se habeant,

habuerint et habitura sint, quae sunt, quae futura sunt et prius fuerunt. Gnosis autem ipsa est, quae per successionem ad paucos ex apostolis absque scriptis tradita pervenit. Hinc ergo gnosis, seu sapientiam mavis dicere, exerceatur oportet, donec perveniat ad contemplationis habitum aeternum, in quem non cadit alteratio." Ib. c. 15. p. 799 sq.: „Infitio eas (oleas), quae erant inutiles, facit generosas, et quae erant steriles, cogit esse fertiles, arte agriculturae et scientia gnostica. Ajunt autem infitionem fieri quatuor modis: uno, quo inter lignum et corticem oportet eum adaptare qui inferit, quo quidem modo catechismum suscipiunt, qui sunt ex gentibus idiotae, qui verbum accipiunt in superficie; altero, quando ligno fisso in ipsum plantam generosam immiserint, quod quidem accidit in iis, qui sunt philosophati. Eis enim dissectis dogmatibus ingeneratur agnitio veritatis; ita autem Judaeis quoque aperta veteri scriptura, nova et generosa planta oleae inferitur. Tertia infitio agrestes tangit et haereticos, qui vi trahuntur ad veritatem; nam cum utrumque surculum falce acuta deraferint, donec medullam quidem nudaverint, sed non ulceraverint, eas inter se vinciunt. Quartus modus infitionis est quae dicitur inoculatio; a generoso enim trunco circumciditur oculus, ita ut cum eo in orbem cortex circumscribatur, unius palmi magnitudine. Deinde aequaliter cum oculo circumscriptus eraditur truncus, et sic immittitur circumligatus et luto circumlitus, integro servato oculo et minime inquinato. Hoc est genus doctrinae gnosticae, quae res potest perspicere ipsas." Ib. c. 16. p. 816: Ἄλλοτρία δὲ τοῦ γνωστικοῦ ἢ ψευδῆς δόξα, ὡςπερ ἡ ἀληθῆς οἰκεία τε καὶ σύζυγος. Ib. c. 18. p. 825: Ἡ τῷ ὄντι ἐπιστήμη, ἣν τραμὲν μόνον ἔχειν τὸν γνωστικὸν, κατάληψις ἐστὶ βεβαία διὰ λόγων ἀληθῶν καὶ βεβαίων ἐπὶ τὴν τῆς αἰτίας γῶσιν ἀνάγουσα. „Eorum enim (Str. VII, 3, 838), quae intelligentia percipiuntur, cognitio et comprehensio jure dici potest stabilis scientia; cujus ea quidem pars, quae versatur in rebus divinis, hoc habet munus, ut consideret, quae sit prima causa, quid vero sit, per quod facta sunt omnia, et sine quo factum est nihil; et quaenam sint ea, quae se habent ut penetrantia, quae ut continentia, et quae sint conjuncta, quae

disjuncta, et quemnam habeat ordinem unumquodque eorum, et quas vires, et quod ministerium afferat unumquodque. Et rursus in rebus humanis quid sit ipse homo, et quid sit ei secundum et praeter naturam, et quemadmodum eum agere vel pati oporteat, et quaenam sint ejus virtutes et quaenam vitia, et de bonis et malis et mediis; tum quaecumque de fortitudine, de prudentia et temperantia, et de ea, quae est supra omnes omni ex parte perfecta virtus, justitia, tractari solent." Str. VII, 11, 867: „Is enim (gnosticus) universa vere et magnifice percepit, ut qui divinam acceperit doctrinam." Ib. c. 14. p. 886: *Ὡς γὰρ τέλειόν φημεν ἰατρὸν, καὶ τέλειον φιλόσοφον, οὕτως οἶμαι καὶ τέλειον γνωστικόν.* Gaudet ita quidem gnosticus scientia divina; haudquaquam tamen (id quod jam ex superioribus intelligi potest) comparata gnosi repudiat literas humanas. „Praecipua," ait Clemens Str. VI, 10, 779 sqq., „ei est omnium rerum cognitio. Per consequentiam igitur iis quoque attendit, quae exercent ad gnosi, sumens ex unaquaque disciplina id quod confert ad veritatem. E musica ergo persequens proportionem, quae est in iis, quae sunt apte composita; in arithmetica annotans augmenta et decrementa numerorum et relationes inter se invicem, et quod pleraeque res subjectae sint proportioni numerorum; et geometricam ipsam essentiam in se ipsa contemplanis eique se assuefaciens aliquod continuum intelligentia percipit spatium, et immutabilem essentiam, quae est a corporibus hisce diversa. Et rursus ab astronomia a terra mente elevatus cum coelo in sublime tolletur, et simul cum astrorum conversione circumagetur, semper considerans divina et eam quam inter se invicem habent consensionem, a quibus adductus Abrahamus ascendit ad cognitionem ejus, qui creaverat. Quinetiam dialectica utetur gnosticus, annotans divisionem generum in species, et admittet eorum, quae sunt, distinctionem, donec attigerit prima et simplicia. . . Neque vero ut his tanquam virtutibus utatur gnosticus, habebit disciplinarum multarum cognitionem, sed utens tanquam adjutricibus in communibus et propriis discernendis admittet veritatem. Pariter ib. c. 18. p. 824: „Gnosticus noster," inquit, „semper versatur in iis, quae sunt praecipua. Sed si quando ipsi est

otium et tempus relaxandi animi ab iis, quae sunt praecipua, loco alterius recreationis graecam quoque attingit philosophiam, veluti bellarium aliquod ad coenam illaturus, non ut qui neglexerit praestantiora, sed ut qui acceperit quantum decet; idque propter eas, quas dixi, causas. Qui autem in philosophia appetiverunt ea, quae non sunt necessaria, sed supervacanea, et solum contentiosis vacant sophismatis, discedunt ab iis, quae sunt necessaria et praecipua, rationum plane umbras persequentes. Ac bonum quidem est scire omnia; cui autem imbecillus est animus ad multarum disciplinarum suscipiendam peritiam, ea sola eliget, quae sunt praecipua et meliora.”

Gnosis Clementis practica efficit et sanctos et sanctitate beatos (sanctitatis gnosticae singula specimina accuratius tractabimus in Clementis ethica; h. l. tantum modo praebebimus, quantum ad integram notionem gnostici illustrandam sufficiat). Str. II, 10, 453: „Haec tria,” inquit noster, „sibi vindicat philosophus; primum quidem contemplationem (*τῆς θεωρίας* sc. *ἀντέχεται*), secundo praeceptorum executionem (*τῆς τῶν ἐντολῶν ἐπιτελέσεως*), tertio bonorum virorum constitutionem. Quae cum convenerint, efficiunt virum gnosticum.” Ib. c. 17. p. 469: „Gnostici et voluntas et iudicium et exercitatio est eadem. Si sunt enim eadem animi propositiones, eadem quoque erunt et dogmata et iudicia, ut et verba et vita et mores sint ejus instituto consentanea.” Ib. c. 18. p. 470: Ὁ μίαν ἔχων ἀρετὴν γνωστικῶς, πάσας ἔχει διὰ τὴν ἀντακολουθίαν. Ib. c. 19. p. 480: „Hic est, qui ad imaginem et similitudinem Dei est gnosticus, qui Deum imitatur quoad ejus fieri potest, nihil praetermittens eorum, quae faciunt ad conciliandam, quatenus fieri potest, similitudinem, continens, sustinens, iuste vivens, imperans animi perturbationibus, ea, quae habet, imperans, pro viribus beneficiens, et verbo et opere.” Ib. c. 20. p. 494: Τοὺς ἡδονῆς κρείττονας, τοὺς τῶν παθῶν διαφέροντας, τοὺς ἕκαστον ὧν πράσσουν ἐπισταμένους, τοὺς γνωστικούς, τοὺς τοῦ κόσμου μείζονας. Str. IV, 7, 587: „Gnosticus igitur nunquam finem habebit positum in anima, sed in eo, ut sit semper felix et beatus, et regius Dei amicus; et licet quis ei inurat ignominiam eumque

et exilio et publicatione facultatum et postremo morte afficiat, nunquam avelletur a libertate et praecipua in Deum caritate. . . Primus ergo gradus corporis (— βαθμὸς τοῦ σώματος — τοῦ σώματος procul dubio mendose; Herveto placuit τῆς γνώσεως, Pottero τῆς σωτηρίας; fortasse legendum τῆς σοφίας) est doctrina cum timore, per quam abstinemus ab injuria; secundus est spes, per quam desideramus quae sunt optima; perficit autem, ut est consentaneum, caritas, quae jam gnostice docet." Str. VII, 3, 837: „Servator est revera unigenitus et omnium regis et omnipotentis patris gloriae figura, quae gnostico imprimit perfectam contemplationem ad sui imaginem, ut sit jam tertia divina imago, quae, quoad ejus fieri potest, assimilatur causae secundae eique, qui est revera vita, per quam veram vitam vivimus." Συγγενὲς τῷ γνωστικῷ ἡρεμία καὶ ἀνάπανσις καὶ εἰρήνη (Str. II, 11, 456). „Nec reprehensione, nec vulgi mala fama afficitur gnosticus, neque opinionibus subjicitur, neque assentationibus; et in sustinendis laboribus sive agit aliquid quod oportet, sive casus omnes fortiter superat, revera vir videtur inter alios homines. Et rursus conservans prudentiam, modeste ac temperate vivit in quiete animi, ea quae praecipuntur excipit tanquam quae sibi convenient; ea vero quae sunt turpia, ut aliena averfatur, et veluti mundus et supermundanus, ornate et decore se gerens, nec ullo modo delinquens. Maxime quidem dives, ex eo quod nihil concupiscat, ut qui paucis egeat et omnium bonorum abundet copia propter boni cognitionem" (Str. VII, 3, 838). Si omnes homines ad perfectionem (quae cernitur in cognitione et amore Dei Str. IV, 25, 634 sqq.) pervenire possunt, solus tamen gnosticus vere eo pervenit (Str. VI, 12, 788 sqq.). „Qui primum (Str. VI, 13, 792) suis passionibus moderatus est seque exercuit, ut impatibilis evaderet, et crevit ad beneficentiam gnosticae perfectionis, est hic quidem aequalis angelis; jam vero lucidus et tanquam sol resplendens per beneficentiam contendit iusta cognitione per Dei dilectionem ad sanctam mansionem, sicut apostoli." „Hic est verus athleta (Str. VII, 3, 839), qui in magno stadio, nempe pulchro hoc mundo, coronatur, veram assequutus victoriam adversus omnes animi perturbationes. Nam et ago-

notheta est omnipotens Deus, et qui praemia distribuit est unigenitus Dei filius; spectatores autem sunt angeli et dii, variumque et ex omni genere pugnae constans certamen non est adversus carnem et sanguinem, sed adversus spirituales potestates, quae per carnes operantur vehementes vitiorum et affectionum motus." Gnosticus solus (ex hominibus) est sanctus (Str. IV, 25, 637; 26, 642; VII, 1, 829; 7, 855), cumque ἰσάγγελος gnosticus sit (Str. VI. p. 792 l. l.; VII, 14, 883); angelorum ipsi auxilio non amplius opus est (ib. c. 13. p. 881); precatur una cum angelis (ib. c. 12. p. 879). Quinetiam ipse est Deus (Str. IV, 23, 632: *τούτω δυνατόν τῷ τρόπῳ τὸν γνωστικὸν γενέσθαι θεόν* *).

Ad hanc igitur summam felicitatem (quam hominibus comparaturus tres suos Clemens libros scripsit, Cohortationem, quā ἡθνη ethnica commutare cum christianis, Paedagogum, quo πράξεις impias convertere in pias, Stromata, quibus πάθη superare gnosi homines edoceret; vid. Paed. I, 1, 97 sq.; cf. Str. VI, 1, 736) pervenitur gnosi. Quae quidem constat ex fide (materia) et meditatione quadam philosophica (forma). Fides nititur scriptura sacra et traditione ecclesiastica; meditatio autem illa de Clementis sententia non solum est mere humana, sed valde augetur disciplina quadam arcani, quam interdum noster commemorat. Tribuit enim Clemens Jesu apostolisque iis, qui ab eo mysteriis initiati erant (ὀλίγοι ἐκ τῶν ἀποστόλων Str. VI, 7, 771), oeconomicam docendi rationem, ex qua vulgo simplicia praecepta intellectuque facilia, paucis vero electis involuta altiori sapientiâ eoque sensu arcanâ quaedam dederint (cf. Str. I, 1, 323: *Αὐτίκα οὐ πολλοῖς ἀπεκάλυψεν, ἀ μὴ πολλῶν ἦν, ὀλίγοις δὲ οἷς προσήκειν ἠπίστατο, τοῖς οἷοις τε ἐκδέξασθαι καὶ τυπωθῆναι πρὸς αὐτά· τὰ δὲ ἀπόρρητα, καθάπερ ὁ θεὸς, λόγῳ πι-*

*) Quia solum gnosticum esse sanctum Clemens statuit, etiam in universum sanctos homines fieri Deos dixit; cf. Cohort. 11, 88. 89 — *οὐρανίῳ διδασκαλίᾳ θεοποιῶν τὸν ἄνθρωπον* —; Paed. I, 6, 113. 4; III, 1, 251; Str. II, 20, 494; VI, 14, 797, al. loc., quos citavit Potterus ad Coh. l. l.; cui loquendi modo ansam dedit scriptura s., ubi homines Deos appellavit.

στεύεται, οὐ γράμματι. Cf. Str. VI, 15, 802 sqq.). Hanc disciplinam arcani, quam quidem ad doctrinae materiam pertinere nunquam dicit, potius sua docendi ratione ad formam referre videtur, Clemens accepit a praeceptoribus; ἀλλ' οἱ μὲν τὴν ἀληθῆ τῆς μακαρίας σώζοντες διδασκαλίᾳ παράδουσιν (quae h. l. non videtur intelligenda ecclesiastica et communis traditio, uti ea docent quae p. 323 leguntur, a nobis jam commemorata), εὐθὺς ἀπὸ Πέτρου τε καὶ Ἰακώβου, Ἰωάννου τε καὶ Παύλου, τῶν ἀγίων ἀποστόλων, παῖς παρὰ πατρὸς ἐκδεχόμενος· ὀλίγοι δὲ οἱ πατράσιν ὅμοιοι· ἦκον δὴ σὺν Θεῷ καὶ εἰς ἡμᾶς τὰ προγονικὰ ἐκεῖνα καὶ ἀποστολικά καταθησόμενοι σπέρματα (Str. I, 1, 322, quem Eusebius quoque locum laudat, sed ex perduto Clementis libro, omittens Paulum, hist. eccl. II, 1). „Magnum autem est periculum, non vere arcanam verae philosophiae rationem iis propalare, qui profuse quidem ac petulanter, sed non jure volunt contra omnes dicere, omnia autem nomina ac verba turpiter et indecore ejaculantur, et se ipsos fallentes, et eorum, qui sibi adhaerent, oculos praefringentes” (Str. I, 2, 327. 8). Τὰ μὲν ἐκὼν, Clemens ait Str. I, 1, 324, παραπέμπομαι, ἐκλέγων ἐπιστημόνως, φοβούμενος γράφειν, ἃ καὶ λέγειν ἐφφυλαξάμην· οὐ τί που φρονῶν· οὐ γὰρ θέμις. δεδιὼς δὲ ἄρα περὶ τῶν ἐντυγχανόντων, μή πῃ ἑτέρως σφαλεῖεν, καὶ παιδὶ μάχαιραν, ἣ φασιν οἱ παροιμαζόμενοι, ὀρέγοντες εὐρεθῶμεν. Haec enim doctrinae christianae mysteria (de quibus etiam cfr. Str. V, 4, 656 sq.; 9, 679 sq.; 10, 682 sq.) soli gnostico sunt aperta; alius ea recte non capit (Str. I, 12, 348).

Hac ratione scripturae sacrae et traditioni ecclesiasticae systema suum Clemens superstruxit (ita argumentatus: Philosophia est bona, fides est melior, fides autem cum philosophia conjuncta i. e. gnosis est optima), laudabili ea quidem illa ex parte, qua scientiam humanam divinae, philosophiam fidei nostre subjecit, gnoseosque verae indicium fidem (eamque virtute probandam) magis constituit, quam philosophiam, propterea tamen vituperanda, quod simplicem fidem, etiam si maxime nomine tantum, minoris Clemens aestimavit, quam fas est, eamque subjecit gnosi, cum veri nominis gnosis a vera fide nihilo differat, quodque ita exotericam quam dicunt esotericamque

doctrinam (etsi potissimum formae solum, tamen) aliqua ratione (praesertim cum esotericae formam ab ipso Christo derivaverit) etiam materiae distinxit. (Accedit, quod, cum omnes Christiani debeant esse *πρωχοὶ τοῦ πνεύματι*, Clemens haudquaquam fatis prohibuerit, ne gnostici sui fierent *πλούσιοι*.)

His praemissis convertamur ad singula Clementis dogmata adumbranda. Hauriendum quidem nobis praecipue erit ex Stromatis, quippe quae (ut ipse Clemens dicit) gnosticam disciplinam contineant; verum etiam ii Clementis libri, qui non sunt gnostice scripti, minime sunt negligendi. Licet enim non quivis homo christianus gnosticam intelligere queat sapientiam, gnosticus tamen totam fidem christianam tanquam suam agnoscit. Neque v. c. in Paedagogo aliam Clementis doctrinam protulit, quam in Stromatis, sed eandem, omissis vero illic, quantum id fieri potuerit, philosophicis demonstrationibus et definitionibus. (Fere idem jam hoc loco de usu Paedagogi ad describendam Clementis ethicam dictum esto; licet enim non quivis homo, quod gnostico praecipitur, peragere possit, tamen eorum, quae omnium sunt officia, omnino nihil a gnostico praetermitti debet.)

Bibliologia.

De inspiratione scripturae s. Clemens haec docet: Eorum cogitationes, ait Str. VI, 17, 822, qui sunt virtute praediti, *καὶ ἐπίνοιαν θεϊάν γίνονται*. Etenim jam antequam in terram ut homo descenderet, *ὁ λόγος* in hominibus efficacem sese praebuit, sicuti quis tibiis citharisque canit (Cohort. 1, 5. 6), variosque inter populos, non modo inter Hebraeos, sed etiam Graecos prophetas excitavit (Str. VI, 5, 761). Praecipue autem per legem et prophetas loquutus est (Paed. I, 11, 155; II, 10, 236; 12, 246; III, 12, 307), omninoque ita in libris sacris, ut eorum effata multo clarius multoque strictiori sensu divina divinitusque inspirata Clemens nuncupaverit. Sic saepius tanquam spiritus sancti dicta ea inducit, veluti Cohort. 7, 66, et ib. c. 9. p. 68 (Johannem apostolum separatim *πνεύματι θεοφορηθέντα* appellat apud Eusebium h. e. VI, 14) dicit: *Καὶ μυρίας ἂν ἔχοιμί σοι γραφὰς παραφέρειν, ὧν οὐδὲ κεραία παρελεύσεται μία, μὴ οὐχὶ ἐπιτελής γενο-*

μὴν τὸ γὰρ στόμα κυρίου, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐλάλησεν ταῦτα. Quin etiam a sententia de librorum sacrorum inspiratione singula ad verba pertinente proxime abesse videtur, quippe qui l. l. p. 71 haec verba fecerit: Ἱερὰ γὰρ ὡς ἀληθῶς τὰ ἱεροποιούντα καὶ θεοποιούντα γράμματα· ἐξ ὧν γραμμῶν καὶ συλλαβῶν τῶν ἱερῶν τὰς συγκείμενας γραφὰς, τὰ συντάγματα, ὁ αὐτὸς ἀκολουθῶς ἀπόστολος θεοπνευστοὺς καλεῖ. Quod autem Münscherus Dogmengesch. I, 345 contendit, ambiguo Platonis loco quodam ad demonstrandam Novi T. inspirationem Clementem usum esse, id in hanc potius sententiam est interpretandum, Clementem (Str. V, 13, 697) more suo Platonizante dixisse, a Platone manifesto testimonio probari, Christum et prophetas, hos quidem tanquam declaratos liberos Dei, illum germanum filium, veros esse testes rerum divinarum. (Neque hac ratione quicquam contra Clementis sententiam de inspiratione efficitur.) Quod reliquum est, etiam Alexandrinae versionis τῶν ὁ divinam Clemens originem tribuit Str. I, 22, 410.

Theologia.

De Deo in universum.

Cogitatio Dei de Clementis sententia homini est innata; cf. Cohort. 6, 59 („Universo generi humano, praecipue vero illis, qui in studiis literarum versati sunt, divina quaedam semina sunt instillata, a quibus fateri vel inviti et reluctantes coguntur, unum esse Deum, interitus ortusque expertem, qui supra nos in aliqua coelestis planities regione, velut in propria specula, semper versetur”); Str. V, 13, 698 („Dei unius omnipotentis manifestatio apud omnes, qui recte sapiunt, omnino erat naturalis”). „Itaque (ib. c. 14. p. 729. 30) populi omnes, sive orientem colunt, sive litora occidentis ultima tenent, sive ad septentrionem, sive ad meridiem habitant, unam et eandem ejus, a quo institutum hoc imperium est, anticipationem habent, cum loca pariter omnia generales quaeque vis illius electricis actiones complexae sint.” Sed „minime scientia accipitur demonstrativa de Deo (ib. c. 12. p. 695. 6); ea enim ex prioribus constat et ex notioribus; nihil est autem ante ingenitam. Restat utique, ut divina gratia et solo, qui

apud ipsum est, Logo ignotum intelligamus." Hic Deus verbis exprimi nequit (Str. V, 10, 685: 'Ο γὰρ τῶν ὄλων θεός, ὁ ὑπὲρ πᾶσαν φωνὴν καὶ πᾶν νοήμα καὶ πᾶσαν ἔννοιαν, οὐκ ἂν ποτε γραφῆ παραδοθεῖη, ἄρρητος ὢν δυνάμει τῆ αὐτοῦ et qu. sq.; cf. ib. c. 11. p. 689; 12, 692; ib. p. 695 in interpretando Joh. I, 18 pergit: Τὸ δ' ἀόρατον καὶ ἄρρητον, κόλπον ὀνομάσας θεοῦ, βαθὺν αὐτὸν κεκλήκασιν ἐντεῦθεν τινες, ὡς ἂν περιειληφῶτα, καὶ ἐγκολπισάμενον τὰ πάντα, ἀνέφικτόν τε καὶ ἀπέραντον. . . Οὐκ ἂν δὲ ὄλον εἴποι τις αὐτὸν ὀρθῶς· ἐπὶ μεγέθει γὰρ τάττεται τὸ ὄλον, καὶ ἔστι τῶν ὄλων πατήρ. οὐδὲ μὴν μέρη τινὰ αὐτοῦ λεκτέον· ἀδιαίρετον γὰρ τὸ ἔν· διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἄπειρον. οὐ κατὰ τὸ ἀδιεξηγήτητον νοούμενον, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀδιάστατον, καὶ μὴ ἔχον πέρας· καὶ τοίνυν ἀσχημάτιστον καὶ ἀνωνόμαστον· κἂν ὀνομάζωμεν αὐτό ποτε οὐ κυρίως· καλοῦντες ἦτοι ἐν ἡ τὰγαθόν, ἡ νοῦν, ἢ αὐτὸ τὸ ὄν, ἢ πατέρα, ἢ θεόν, ἢ δημιουργόν, ἢ κύριον, οὐχ ὡς ὄνομα αὐτοῦ προφερόμενοι λέγομεν, ὑπὸ δὲ ἀπορίας ὀνόμασι καλοῖς προσχρώμεθα, ἵν' ἔχη ἡ διάνοια, μὴ περὶ ἄλλα πλανωμένη, ἐπερείδεσθαι τούτοις). „Si ablatis omnibus quae adsunt corporibus (Str. V, 11, 689) et iis quae dicuntur incorporea, nos ipsos projecerimus in Christi magnitudinem, et inde in ejus immensitatem sanctitate procefferimus, ad intelligentiam omnipotentis utcunque perveniemus, non ita tamen ut quod est, sed quod non est cognoscamus." "Ἐν δὲ ὁ θεός (Paed. I, 8, 140) καὶ ἐπέκεινα τοῦ ἐνὸς καὶ ὑπὲρ αὐτὴν μονάδα. „Figura autem (Str. V, 11, 689) et motus, vel status vel sedes vel locus, vel dextra vel sinistra de patre univerforum ne sunt quidem cogitanda, etiamsi haec de ipso scripta sint; sed quid significet unumquodque eorum, ostendetur suo loco. Non est ergo prima causa in loco, sed supra locum et tempus et nomen et intelligentiam." Οὐ γὰρ ἐν γνώφῳ (Roefslerus Biblioth. d. Kirchenväter P. II. p. 40 legere vult χρόνῳ, quod rejiciendum videtur, propterea quod de caligine jam ante actum erat idque quod sequitur per γὰρ antecedentibus subjunctum est) ἢ τόπῳ ὁ θεός, ἀλλ' ὑπεράνω καὶ τόπου καὶ χρόνου, καὶ τῆς τῶν γεγονότων ιδιότητος. διὸ οὐδ' ἐν μέρει καταγίνεται ποτε· οὔτε περιέχων, οὔτε περιεχόμενος· ἢ καθ' ὀρισμὸν τινα ἢ κατ' ἀποτομήν (Str. II, 2, 481).

Comprehendit ea Clemens, quae de Dei natura statuit, fragmenti, quod ex Clementis libro de providentia depromptum apud Maximum T. II. Opp. legitur (ap. Potterum p. 1016 sq.), hisce verbis: *Οὐσία ἐστὶν ἐπὶ Θεοῦ, Θεὸς οὐσία θεία ἐστὶν, αἰδιόν τι καὶ ἀναρχόν, ἀσώματόν τι καὶ ἀπερίγραφον, καὶ τῶν ὄντων αἴτιον* et qu. sq.

De omniscientia Dei haec dicit Str. VI, 17, 821: „Deus novit omnia, non solum ea quae sunt, sed etiam quae futura sunt, et ut erit unumquodque, et eos qui sunt singulares motus praevidens, intuetur omnia et omnia exaudit, et nudam animam aspiciens intrinsecus, uniuscujusque etiam ex singularibus aeternam habet intelligentiam, et quod fit in theatris, et in partibus rei uniuscujusque, inspiciendo, circumspiciendo et simul aspiciendo, hoc evenit in Deo. Is enim simul omnia atque unumquodque etiam singulatim aspicit uno intuitu.” Bonus est Deus propter se, justus propter nos (Paed. I, 9, 150); benignitas enim Dei est proprietas, qualis calor ignis et illucescere lucis (Str. I, 17, 369), ita autem, ut ignis non voluntarie calefaciat, Deus voluntarie bona impertiat (Str. VII, 7, 855). Maxime memorabile de Dei amore est Clementis dictum in libro Quis dives salvetur cap. 37 p. 956, ubi haec dicit: *Ἔστι δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς ἀγάπη καὶ δι’ ἀγάπην ἡμῶν ἐθηράθη* (vocabulum *ἐθηράθη* Neander S. V. Genet. Entw. der gnost. Syst., ubi hunc locum tradit, p. 209 interpretatur: Vermöge seiner Liebe ist er von uns erjagt worden, durch seine mittheilende Liebe hat er sich uns nahe gebracht; sed addit, propter sequentia fortasse *ἐθελύνθη* esse legendum) *καὶ τὸ μὲν ἄλλήητον αὐτοῦ, πατήρ· τὸ δὲ εἰς ἡμᾶς συμπαθεὶς γέγονε μίτηρ· ἀγαπίσας ὁ πατήρ ἐθελύνθη, καὶ τούτου μέγα σημεῖον, ὃν αὐτὸς γέννησεν ἐξ ἑαυτοῦ· καὶ ὁ τεχθεὶς ἐξ ἀγάπης καρπὸς, ἀγάπη.* His verbis Clemens hoc fere vult: Ab occulto numine divino distinguitur amor divinus, qui revelat et communicat, tanquam femininum; hoc amore commotus Deus vitam suam divinam ex semetipso cum perfectissima sui ipsius imagine communicavit, *λόγω*, per quem Deus amans vitam felicitateinque circa se propagat, qui perfectissima novissimaque divini illius amoris revelatio est, cujusque igitur universum numen amore continetur;

vid. Neand. l. l. p. 210. Amor Dei efficit, ut ipse nihil oderit. „Non enim (Paed. I, 8, 135) aliquid odisse potest, et velle id esse quod odit. Neque vero simul vult aliquid non esse, et est causa, ut id sit, quod vult non esse. Neque vult aliquid non esse, id vero est. Si quid igitur odio habet ο λόγος, id vult non esse. Nihil autem est, cuius non causam Deus, quod id sit, praebeat. Nihil ergo odio habet Deus.” Quodsi autem quem offendant ea scripturae s. dicta, ubi de Dei natura humanis ipsa notionibus utitur, Str. II, 16, 467: „Nos,” ait, „non cessamus scripturas carnaliter (σαρκικῶς) intelligere, et a nostris animi affectionibus abducti, Dei impatibilis voluntatem nostris motionibus similem existimare. Quodsi res ita esse in omnipotenti Deo existimamus, uti nos eas audire et percipere valemus, impie erramus. Neque enim Deus, prout in se est, enarrari potuit; sed ut nos audire poteramus, qui carne eramus illigati, ita nobis sunt loquuti prophetae, domino se salubriter accommodante ac demittente ad hominum imbecillitatem.”

De creatione mundi.

Rejicit Clemens Str. VI, 16, 816 opinionem eorum, qui mundum ἀγένητον habent (cf. Str. V, 14, 701), eumque creatum esse dicit (non a demiurgo a supremo Deo diverso; cf. Str. IV, 4, 571; sed) ab ipso Deo (Str. I, 11, 347: ἡ γὰρ ἀλόουθος Χριστῷ διδασκαλία τὸν δημιουργὸν ἐκθειάζει), „cujus sola voluntas (Cohort. 4, 55) est mundi creatio. Solus enim Deus mundum creavit, ut qui solus sit vere Deus; is autem opera sua volendo conficit, ejusque velle sequitur fieri.” Quid de creatione septem diebus confecta sentiat, Str. VI, 16, 813 his verbis exponit: „Quae diversis diebus fuerunt creationes, maxima acceptae sunt consequentia, utpote quod omnia quae facta sunt honorem sint habitura ex antiquitate, nec sit futura par eorum aestimatio, licet cogitatione simul facta sint. Neque voce fuisset declaratus uniuscujusque ortus, si acervatim et simul omnia fecisse dicta esset creatio. Oportebat enim aliquid primum quoque nominasse. Propterea igitur prima a propheta dicta sunt, ex quibus secunda, cum omnia simul potestate facta sint ex una essentia. Est enim

una, ut opinor, Dei voluntas in una identitate. Quomodo autem in tempore facta fuerit creatio, si una cum iis quae sunt tempus quoque factum fuerit? Postquam autem creaverat Deus, non quievit, sed ordinavit, ut vetus confusio in sempiternum desineret (ib. p. 812: Οὐ τοίνυν, ὡς περ τινές ὑπολαμβάνουσι, τὴν ἀνάπανσιν τοῦ Θεοῦ πέπανται ποιῶν ὁ Θεός· ἀγαθὸς γὰρ ὢν, εἰ παύσεται ποτε ἀγαθοεργῶν, καὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι παύσεται· ὅπερ οὐδὲ εἰπεῖν θέμις· ἔστιν δ' οὖν καταπεπανκέναι τὸ τὴν τάξιν τῶν γενομένων εἰς πάντα χρόνον ἀπαραβάτως φυλάσσεσθαι τεταχέναι, καὶ τῆς παλαιᾶς ἀταξίας ἕκαστον τῶν κλισμάτων καταπεπανκέναι.) Videtur igitur de Clementis sententia antea aliquod chaos fuisse; an vero aeternitatem materiae C. docuerit (quod Photius cod. CIX. p. 285 ed. Rothomag. contendit his verbis: Ὑλην τε γὰρ ἄχρονον . . . δοξάζει, simulque addit: καὶ πολλοὺς πρὸ τοῦ Ἀδάμ κόσμους τερατεύεται), semper dubium manebit.

De providentia.

„Sunt,” Clemens ait Str. V, 1, 646, „interrogationes quaedam dignae, quae puriantur; cuiusmodi est quaerere probationes, an sit providentia. . . Et fortasse ne conari quidem oportet haec demonstrare, cum sit manifesta divina providentia ex aspectu omnium quae videntur effectorum, quae arte constant et sapientia, quorum alia ordine fiunt, alia ordine manifestantur.” Quare non modo christiana religio (ἡ ἀκόλουθος Χριστοῦ διδασκαλία) providentiam docet eamque μέχρι τῶν κατὰ μέρος ἄγει (Str. I, 11, 347), et ἡ κατὰ τὴν θείαν παράδοσιν φιλοσοφία ἴστησι τὴν πρόνοιαν καὶ βεβαιῶν (ib. p. 346); verum etiam optimus quisque philosophorum statuit esse providentiam (Str. V, 14, 730). Quae quidem tanti est momenti doctrina, ut αὐτῆς ἀκαιρεθείης μῦθος ἢ περὶ τὸν σωτῆρα οἰκονομία appareat (Str. I, 11, 346. 7). „Maximum autem in providentia divina illud est (Str. I, 17, 369), quod non patiat, vitium ex voluntaria defectione ortum inutile manere, quodque id, quod per malos aliquos excogitatum est, ad bonum aliquem finem et utilem deducat.” „Impium est cogitare, voluntate Dei esse etiam supplicia (Str. IV, 12, 602). Neque enim dominus passus est

voluntate patris, nec qui patiuntur perfecutionem, eam Dei voluntate patiuntur. Nam e duobus alterum, aut bonum quid erit perfecutio, propter Dei voluntatem, aut erunt infontes, qui decernunt et affligunt. Sed tamen nihil fit sine voluntate domini univerforum. Restat itaque, ut breviter dicamus, ea, quae sunt hujusmodi, evenire Deo non prohibente (*μη κολύσαντος τοῦ Θεοῦ*). Hoc enim solum servat et providentiam et bonitatem Dei. Non est igitur existimandum, eum operando efficere afflictiones (absit enim, ut hoc vel cogitemus), sed non prohibere eos, qui eas efficiunt, persuasum habere convenit, atque adversariorum facinoribus uti ad bonum ex iis eliciendum." Punit quidem Deus homines, sed punit, ut in melius eos mutet (Paed. I, 8, 139 sqq.; Str. VII, 2, 835), ideoque non tam punit, quam castigat (Str. VII, 16, 895). Accedunt quoque aliae causae (Str. IV, 24, 634), „nimirum ut ii, qui possunt salvi fieri, per exempla praeparentur admoniti (*ὅπως οἱ δι' ὑποδειγμάτων σωθῆναι δυνάμενοι προσανακρούωνται νοσητούμενοι*), et dein, ne is, qui injuria afficitur, contemptu habeatur et aptus sit ad injuriam accipiendam."

In providentiae opere Deus utitur instrumentis et ministris tum astris („Plurimi," Clemens ait Str. VI, 16, 816. 7, „una cum philosophis augmenta et mutationes tribuunt astris principaliter, privantes, quod in se est, univerforum patrem indefessa et inexhausta potentia. Elementa autem et astra, hoc est potestates administrantes, ordinata sunt ad ea exequenda, quae divinae oeconomiae conveniunt, eaque parent, et aguntur ad ea, quae sunt eis imperata, quo ea duxerit verbum domini, quandoquidem divina potentia omnia occulte operari solet;" Prophet. eclog. §. 55 p. 1002: „Stellae," inquit noster, „corpora spiritalia (*σώματα πνευματικά*), quibus cum angelis praefectis est rerum administratio communis, non quidem generationis sunt ipsae causae, signa vero sunt eorum, quae sunt, quae futura sunt et quae prius exstiterunt, in vertentibus coeli temperie anni tempestatibus, in frugum ubertate etiam et penuria, in pestibus ac febrium ardoribus; in homines vero nec per omnium virtutem suam exerunt astra, aut indicant tum ea

quae sunt, tum quae futura, quae etiam fuerunt;” cf. Str. IV, 14, 795: „Dedit autem solem, lunam et astra in religionem, quae Deus fecit gentibus, inquit lex (Deuter. IV, 19), ne si omnino essent impii et plane a Deo alieni, omnino etiam interirent. . . Haec enim via data fuit gentibus, ut per astrorum cultum Deum suspicerent”), tum potissimum angelis (Str. VII, 2, 833: *Εἶτα ἐπὶ τέλει τοῦ φαινομένου τῶ ἀκρῶ ἢ μακαρία ἀγγελουθεσία· καὶ δὴ μέχρις ἡμῶν αὐτῶν ἄλλοι ὑπ’ ἄλλοις, ἐξ ἐνὸς καὶ δι’ ἐνὸς σωζόμενοί τε καὶ σώζοντες διατετάχεται* Prophet. eclog. I. I., al. loc.), ita tamen, ut ipse Deus (vel ὁ λόγος, qui quidem Deus est; cf. Str. VII, 2, 833: *Ἔστιν δὲ τὸ ὡς ἀληθῶς ἄρχον τε καὶ ἡγεμονοῦν ὁ θεῖος λόγος καὶ ἡ τούτου πρόνοια, πάντα μὲν ἐφορῶσα, μηδενὸς δὲ τῶν οἰκείων ἑαυτῆς παρορῶσα τὴν ἐπιμέλειαν*) omnia perficere dicendus sit (Str. VI, 17, 823).

De trinitate.

Quae de Deo adhuc diximus, eadem ad patrem pertinent.

De filio (ὡς τοῦ νοῦ Cohort. 10, 78, plerumque λόγῳ dicto) eam doctrinam, quam a Clemente in Hypotyposibus prolatam esse narrat Photius biblioth. cod. CIX. p. 285 ed. Rothomag. (Photius enim haec habet: *Τὸν υἱὸν εἰς κτίσμα κατάγει. . . Λόγους τε τοῦ πατρὸς δύο τερατολογῶν ἀπελέγετο· ὧν τὸν ἥτιονα τοῖς ἀνθρώποις ἐπιφανῆσαι*), hic non curamus; teneamus potius, quae Clemens nobis scriptis reliquit, memoresque simus, quo longius Clemens ab orthodoxiae formulis postea introductis abfuerit, eo digniorem vituperatu eoque odiosiore non apparere ipsum non potuisse Photio. Ex Clementis quae supersunt scriptis haec colligere licet: Multis locis talia de λόγῳ verba noster facit, qualia qui non personam, sed vim aliquam vel proprietatem Dei eum habet. Ita Paed. III, 12, 309 nominatur ἀγαθοῦ πατρὸς ἀγαθὸν βούλημα. Str. V, 1, 646. 7 ait noster: *Ὁ τοῦ πατρὸς τῶν ὅλων λόγος οὐκ οὗτός ἐστιν ὁ προσφορικὸς, σοφία δὲ καὶ χρηστότης φανερωτάτη τοῦ θεοῦ, δύναμις τε αὐτῆς κρατῆς καὶ τῷ ὄντι θεῖα*. . . *δέλημα παντοκρατορικόν*, et Str. VII, 2, 832: *Δύναμις γὰρ τοῦ θεοῦ υἱός, ἅτε πρὸ πάντων τῶν γενομένων ἀρχικιώτατος λόγος τοῦ πατρὸς καὶ σοφία*

†)

Σ. Τ. 133.

1 2
 +1 φῶντος προσφορικός, ὡς φησὶν διὰ Photium, ὡς Clemens λόγους τοῦ πατρὸς
 δύο προσφορικούς, ὡς φησὶν διὰ Photium, ὡς Clemens λόγους τοῦ πατρὸς
 ὡς προσφορικός, ὡς φησὶν διὰ Photium, ὡς Clemens λόγους τοῦ πατρὸς
 ὡς προσφορικός, ὡς φησὶν διὰ Photium, ὡς Clemens λόγους τοῦ πατρὸς
 ὡς προσφορικός, ὡς φησὶν διὰ Photium, ὡς Clemens λόγους τοῦ πατρὸς
 ὡς προσφορικός, ὡς φησὶν διὰ Photium, ὡς Clemens λόγους τοῦ πατρὸς

αὐτοῦ. . . Πᾶσα δὲ ἡ τοῦ κυρίου ἐνέργεια ἐπὶ τὸν παντοκράτορα τὴν ἀναφορὰν ἔχει, καὶ ἔστιν, ὡς εἶπεν, πατρικὴ τις ἐνέργεια ὁ υἱός. . . Δύναμις οὖν πατρικὴ ὑπάρχων ῥαδίως περιγίνεται ὡν ἂν ἐθέλη, οὐδὲ τὸ μικρότατον ἀπολείπων τῆς ἑαυτοῦ διοικήσεως ἀφρόντιστον. Neque vero haec dicta hypostasin λόγου excludant necesse est (cum praesertim Tertullianus, Athanasius, alii, paene iisdem utantur; vid. Potteri not. 6. ad Paed. I. I.), neque ex Clementis sententia eam excludunt. Eadem enim pagina 832 paulo ante illa verba haec ait: Οὐδ' ὑφ' ἑτέρου κωλυθεῖη ποτ' ἂν ὁ πάντων κύριος, καὶ μάλιστα ἐξυπηρετῶν τῶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ παντοκράτορος θελήματι πατρὸς, eodemque capite p. 831: Τελειοτάτη δὴ καὶ ἀγιωτάτη καὶ κυριωτάτη καὶ ἡγεμονικωτάτη καὶ βασιλικωτάτη καὶ ἐνεργητικωτάτη ἡ υἱοῦ φύσις, ἣ τῶ μόνῳ παντοκράτορι προσεχεσεστάτη, quibus Clemens verbis patris filiique personas (sicut ubique in Paedagogo patris et paedagogi) aperte separavit. In eandem redeunt sententiam hi loci: Cohort. 10, 78: Ἡ μὲν γὰρ τοῦ θεοῦ εἰκὼν ὁ λόγος αὐτοῦ, καὶ υἱὸς τοῦ νοῦ γνήσιος, ὁ θεῖος λόγος, φωτὸς ἀρχέτυπον φῶς· εἰκὼν δὲ τοῦ λόγου ὁ ἄνθρωπος· ib. p. 86: Ὁ θεῖος λόγος, ὁ φανερώτατος ὄντως θεός, ὁ τῶ δεσπότῃ τῶν ὅλων ἐξισωθεῖς· Paed. III, 1, 251: Ὁ λόγος τοῦ θεοῦ διάκονος· Str. VII, 3, 838 filius τὸ δεύτερον αἴτιον nominatur, innumerales alii loci. Persona igitur est pater, persona filius, uterque autem Deus. Filii enim divinitatem Clemens sibi persuasam habet; nam primum non modo eum Deum esse significat Str. VII, 2, 831, ubi praestantissimum in coelo dicit esse angelum et de λόγῳ agit etiam praestantiore, verum etiam dilerte afficit eum nomine Dei. Cohort. I, 7: Νῦν δὴ, ait, ἐπεφάνη ἀνθρώποις αὐτὸς οὗτος ὁ λόγος, ὁ μόνος ἄμφω θεός τε καὶ ἄνθρωπος. Ib. c. 10. p. 84: Πίστευσον, ἄνθρωπε, ἀνθρώπῳ καὶ θεῷ· πίστευσον, ἄνθρωπε, τῶ παθόντι καὶ προσκνυονμένῳ θεῷ ζῶντι. πιστεύσατε, οἱ δοῦλοι, τῶ νεκρῷ· πάντες ἄνθρωποι πιστεύσατε μόνῳ τῶ πάντων ἀνθρώπων θεῷ. Ib. p. 86: Ὁ θεῖος λόγος, ὁ φανερώτατος ὄντως θεός. Paed. I, 2, 99: (Ὁ λόγος) θεὸς ἐν ἀνθρώπου σχήματι ἄχραντος, πατρικῶ θελήματι διάκονος, λόγος θεός, ὁ ἐν τῷ πα-

κρίσει, ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐνέργειας ἐπὶ τὸν παντοκράτορα τὴν ἀναφορὰν ἔχει, καὶ ἔστιν, ὡς εἶπεν, πατρικὴ τις ἐνέργεια ὁ υἱός. . . Δύναμις οὖν πατρικὴ ὑπάρχων ῥαδίως περιγίνεται ὡν ἂν ἐθέλη, οὐδὲ τὸ μικρότατον ἀπολείπων τῆς ἑαυτοῦ διοικήσεως ἀφρόντιστον. Neque vero haec dicta hypostasin λόγου excludant necesse est (cum praesertim Tertullianus, Athanasius, alii, paene iisdem utantur; vid. Potteri not. 6. ad Paed. I. I.), neque ex Clementis sententia eam excludunt. Eadem enim pagina 832 paulo ante illa verba haec ait: Οὐδ' ὑφ' ἑτέρου κωλυθεῖη ποτ' ἂν ὁ πάντων κύριος, καὶ μάλιστα ἐξυπηρετῶν τῶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ παντοκράτορος θελήματι πατρὸς, eodemque capite p. 831: Τελειοτάτη δὴ καὶ ἀγιωτάτη καὶ κυριωτάτη καὶ ἡγεμονικωτάτη καὶ βασιλικωτάτη καὶ ἐνεργητικωτάτη ἡ υἱοῦ φύσις, ἣ τῶ μόνῳ παντοκράτορι προσεχεσεστάτη, quibus Clemens verbis patris filiique personas (sicut ubique in Paedagogo patris et paedagogi) aperte separavit. In eandem redeunt sententiam hi loci: Cohort. 10, 78: Ἡ μὲν γὰρ τοῦ θεοῦ εἰκὼν ὁ λόγος αὐτοῦ, καὶ υἱὸς τοῦ νοῦ γνήσιος, ὁ θεῖος λόγος, φωτὸς ἀρχέτυπον φῶς· εἰκὼν δὲ τοῦ λόγου ὁ ἄνθρωπος· ib. p. 86: Ὁ θεῖος λόγος, ὁ φανερώτατος ὄντως θεός, ὁ τῶ δεσπότῃ τῶν ὅλων ἐξισωθεῖς· Paed. III, 1, 251: Ὁ λόγος τοῦ θεοῦ διάκονος· Str. VII, 3, 838 filius τὸ δεύτερον αἴτιον nominatur, innumerales alii loci. Persona igitur est pater, persona filius, uterque autem Deus. Filii enim divinitatem Clemens sibi persuasam habet; nam primum non modo eum Deum esse significat Str. VII, 2, 831, ubi praestantissimum in coelo dicit esse angelum et de λόγῳ agit etiam praestantiore, verum etiam dilerte afficit eum nomine Dei. Cohort. I, 7: Νῦν δὴ, ait, ἐπεφάνη ἀνθρώποις αὐτὸς οὗτος ὁ λόγος, ὁ μόνος ἄμφω θεός τε καὶ ἄνθρωπος. Ib. c. 10. p. 84: Πίστευσον, ἄνθρωπε, ἀνθρώπῳ καὶ θεῷ· πίστευσον, ἄνθρωπε, τῶ παθόντι καὶ προσκνυονμένῳ θεῷ ζῶντι. πιστεύσατε, οἱ δοῦλοι, τῶ νεκρῷ· πάντες ἄνθρωποι πιστεύσατε μόνῳ τῶ πάντων ἀνθρώπων θεῷ. Ib. p. 86: Ὁ θεῖος λόγος, ὁ φανερώτατος ὄντως θεός. Paed. I, 2, 99: (Ὁ λόγος) θεὸς ἐν ἀνθρώπου σχήματι ἄχραντος, πατρικῶ θελήματι διάκονος, λόγος θεός, ὁ ἐν τῷ πα-

τρι, ὁ ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς, σὺν καὶ τῷ σχήματι θεός.
 Ib. c. 8. p. 135: „Nihil odio habet Deus, neque verbum;
 utrumque enim unum est, nempe Deus.” Dein proprie-
 tates divinas aperte ei tribuit. Str. IV, 25, 635 legitur: *Διὰ*
τοῦτο Α καὶ Ω ὁ λόγος εἶρηται· οὐ μόνον τὸ τέλος ἀρχὴ γί-
νεται καὶ τελευτῆ· πάλιν ἐπὶ τὴν ἀνωθεν ἀρχὴν, οὐδαμῶς
διάστασιν λαβῶν. Διὸ δὴ καὶ τὸ εἰς αὐτὸν καὶ τὸ δι-
αυτοῦ πιστεῦσαι, μοναδικόν ἐστι γενέσθαι, ἀπερισπά-
στως ἐνούμενον ἐν αὐτῷ. Porro Str. V, 6, 669 Clemens
 ait, *filium esse πρὸ αἰώνων*, nominatque eum Str. VII, 1,
 829 *τὴν ἄχρονον καὶ ἀναρχον ἀρχὴν.* Ib. autem c. 2. p. 831
 haec habet: „Nunquam a sua excedit specula filius Dei, ut
 qui non dividatur, non dissecetur, non transeat a loco ad lo-
 cum, sit autem semper ubique et contineatur nusquam; totus
 mens, totus lux paterna, totus oculus, qui omnia videt,
 omnia audit, scit omnia, potestate scrutatur potestates. . .
Τούτῳ πᾶσα ὑποτέτακται στρατιὰ ἀγγέλων τε καὶ θεῶν, τῷ
λόγῳ τῷ πατρικῷ τὴν ἁγίαν οἰκονομίαν ἀναδεδειγμένῳ διὰ
τὸν ὑποτάζοντα.” Denique ib. p. 833 opera divina filio adscri-
 buntur, atque etiam ad filium preces suas Clemens dirigit his
 verbis (Paed. III, 12, 311): *Ἰλαθὶ τοῖς σοῖς, Παιδαγωγέ,*
παιδίῳις, πατήρ, ἡνίοχε Ἰσραήλ, νιὲ καὶ πατήρ, ἐν ἅμφω,
κύριε (cf. Strom. VII, 12, 875, ubi anima gnostici ad Chri-
stum precatur), idem, qui Str. VI, 18, 825: Τοὺς Ἕλληνας,
 ait, *χρῆ διὰ νόμον καὶ προφητῶν ἐκμανθάνειν ἕνα μόνον*
σέβειν θεὸν, τὸν ὄντως ὄντα παντοκράτορα, Christumque
 aeque nos diligere ait oportere ac Deum Qu. div. salv. c. 29.
 p. 952. Ita vere quidem Clementi filius Deus est (quo nihil divi-
 nius unius Dei cultori esse potest); tamen ὁμοούσιος τῷ πα-
 τρι ab eo nusquam diserte nuncupatur, neque filii natura atque
 potestas numini patris plane aequatur. Sola enim patris
 persona est prorsus aeterna, ipse quidem filius in uni-
 versum pariter aeternus, sua autem persona genita paternaque
 iccirco (etiamsi cogitatione tantum) minus aeterna. Hanc sen-
 tentiam constituunt (praeter Str. V, 3, 654) loci Str. VI, 7, 769
(ἐν μὲν τὸ ἀγέννητον, ὁ παντοκράτωρ θεός· ἐν δὲ καὶ τὸ
προγεννηθέν, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγέν-
ετο οὐδὲ ἐν. εἰς γὰρ τῷ ὄντι ἐστὶν ὁ θεός, ὃς ἀρχὴν τῶν ἀπάν-

Συναρτάριον τῶν ἐν τοῦ ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς ἡνίοχε Ἰσραήλ, νιὲ καὶ πατήρ, ἐν ἅμφω, κύριε. Ἰβ. Str. VII, 731. a. 831 (b.) συνάμαρτος.

των ἐποίησεν, μηνύων τὸν πρωτόγονον υἱὸν, ὃ Πέτρος γράφει, συνείς ἀκριβῶς τό: ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· σοφία δὲ οὗτος εἴρηται πρὸς ἀπάντων τῶν προφητῶν· οὗτός ἐστίν ὁ τῶν γενητῶν ἀπάντων διδάσκαλος, ἢ σύμβουλος τοῦ θεοῦ, τοῦ τὰ πάντα προεγκωκότης) et Str. VII, 1, 829 (., Gnosticus omnia κατὰ τὴν ἀξίαν aestimat; ἐν δὲ τοῖς νοητοῖς τὸ πρεσβύτερον ἐν γενέσει, τὸν ἄχρονον καὶ ἀναρχον ἀρχὴν τε καὶ ἀπαρχὴν τῶν ὄντων, τὸν υἱὸν· παρ' οὗ ἐκμανθάνειν ἐπέκεινα αἵτιον, τὸν πατέρα τῶν ὄλων, τὸ πρὲς βιστον καὶ πάντων εὐεργετικώτατον, οὐκ ἔτι φωνῇ παραδιδόμενον, σεβάσματι δὲ καὶ σιγῇ μετὰ ἐκπλήξεως ἀγίας σεβαστὸν καὶ σεπτὸν κυριώτατα). Accedit, quod, sicut jam ex supra allatis apparet, filius, quippe non Deus per se ipsum, sed (Cohort. 10, 86) a patre ipsi aequalis (cf. Str. VII, 2, 831: Ἀὕτη ἡ μεγίστη ὑπεροχὴ, ἢ τὰ πάντα διατάσσεται κατὰ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς, καὶ τὸ πᾶν ἄριστα οἰακίξει, ἀκαμάτῳ καὶ ἀρτύτῳ δυνάμει πάντα ἐργαζομένη; δι' ὧν ἐνεργεῖ τὰς ἀποκρύφας ἐννοίας ἐπιβλέπουσα. Τούτῳ πᾶσα ὑποτέτακται στρατιὰ ἀγγέλων . . . διὰ τὸν ὑποτάξαντα), sit natura a paternâ secunda (ib.: ἡ υἱοῦ φύσις, ἢ τῷ μόνῳ παντοκράτορι προσεχεσιτάτῃ) et τοῦ θεοῦ διάκονος (Paed. III, 1, 251).

Hujus doctrinae de filio Dei, singulari eo quidem hypostasi et Deo, licet patri haudquaquam aequali, forma quantopere philosophiae Platonicae appropinquet, hac de re videatur Keilius de doct. vet. eccl. culp. corr. etc. p. 530).

Minus de spiritus sancti natura (cujus de operatione in Christianorum animis et in sanctis scriptoribus minime tacet; cf. v. c. Strom. VII, 11, 870; Paed. II, 8, 208 al. loc. et Bibliol.) perspicue et copiose loquitur Clemens. Obscurior est locus Str. V, 13, 699: Ἀλλ' οὐχ ὡς μέρος θεοῦ ἐν ἐκάστῳ ἡμῶν τὸ πνεῦμα, quam ut inde aliquid secure concludamus, praefertim cum ib. Clemens pergat: Ὅπως δὲ ἡ διανομὴ αὕτη, καὶ ὃ τί ποτέ ἐστι τὸ ἄγιον πνεῦμα, ἐν τοῖς περὶ προφητείας καὶ τοῖς περὶ ψυχῆς ἐπιδειχθήσεται ἡμῖν. Enimvero id negari non poterit, si pater, filius et spiritus sanctus saepius a Clemente uno tenore celebrentur, verisimilimum esse, idem, quod de illo utroque, etiam de spiritu

sancto a nostro dici, hypostasim quidem eum esse divinam. Atqui locis, ubi trinitas (vel trias potius) celebratur, nequaquam sumus destituti. Ita Paed. I, 6, 123 haec habet:

Ὁ θείματος μυστικῶ! εἰς μὲν ὁ τῶν ὄλων πατὴρ· εἰς δὲ καὶ ὁ τῶν ὄλων λόγος· καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν, καὶ τὸ αὐτὸ πανταχοῦ. Porro Paed. III, 12, 311: Ἐὐχαριστοῦντας,

αἰτ, αἰνεῖν, αἰνοῦντας εὐχαριστεῖν τῷ μόνῳ πατρὶ καὶ υἱῷ, υἱῷ καὶ πατρὶ παιδαγωγῷ καὶ διδασκάλῳ υἱῷ, σὺν καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι. (verba sequentia: πάντα τῷ ἐνὶ· ἐν ᾧ τὰ πάντα· δι' ὃν τὰ πάντα ἐν· δι' ὃν τὸ αἰεὶ· οὗ μὲλη πάντες· οὗ δόξα αἰῶνες· πάντα τῷ ἀγαθῷ, πάντα τῷ καλῷ, πάντα τῷ σοφῷ· τῷ δικαίῳ τὰ πάντα· ᾧ ἡ δόξα καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν, neque ad spiritum sanctum, neque ad patrem, neque ad tres triadis personas conjunctas, sed, id quod verba οὗ μὲλη πάντες nos edocent, referenda sunt ad filium).

Tum Str. V, 14, 710 citatis verbis Platonis ex secunda ejus epistola hisce: Περὶ τὸν πάντων βασιλέα πάντα

ἔστι, κάκεινον ἕνεκεν τὰ πάντα· κάκεινο αἷτιον ἀπάντων καλῶν· δευτερον δὲ περὶ τὰ δεύτερα· καὶ τρίτον περὶ τὰ τρίτα

pergit: „Equidem ista non nisi de sancta triade accipio, et tertii quidem nomine spiritum sanctum, secundi vero filium intelligo, per quem ex patris voluntate facta sunt omnia.”

Denique librum Qu. div. saly. c. 42. p. 961 his verbis finit:

Ὡτι (τῷ πατρὶ ἀγαθῷ τῷ ἐν τοῖς οὐρανοῖς) διὰ τοῦ παιδὸς Ἰ. X., τοῦ κυρίου ζώντων καὶ νεκρῶν, καὶ διὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος εἶη δόξα, τιμὴ, κράτος, αἰώνιος μεγαλειότης, καὶ νῦν καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς γενεὰς γενεῶν, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν.

Angelologia et Daemonologia.

„In coelo,” Clemens ait Str. VII, 2, 831, „res est praestantissima angelus, qui loco propius et jam purius (ratio-

ne hominis habita) est aeternae et beatae vitae particeps.”

Praediti sunt angeli perfecte libero arbitrio (Str. VII, 7, 859), —

quo qui recte utuntur beati sunt (ib. c. 2. p. 834: „Quemadmodum vel minima pars ferri lapidis magnetis spiritu movetur per multos annulos ferreos extensa; ita etiam qui sunt vir-

tute praediti (scil. angeli), divino spiritu attracti, cum prima

Handwritten notes at the bottom of the page, including a reference to "I. S. p. 102" and other illegible text.

καὶ μαντικὴν, καὶ τὰς ἄλλας τέχνας) ad flagitia concitat et contumaciam (Cohort. 1, 7: „Nam in hunc usque diem malignus ille serpens humanum genus praestigiis suis in contumeliosam et miseram servitutem abducit, saevitque in eos, ut ita dicam, barbarorum ritu, qui captivos suos mortuorum cadaveribus, donec una putrescant, alligare feruntur. Dum enim quoscunque a sui ortus principio ad proprias trahere partes valet, crudelis ille tyrannus et serpens ad lapides, ligna, statuas reliquaue idola misero superstitionis vinculo constringit, non incommodè dicitur vivos communi tumulto inferre, donec una cum illis intereant. Quamobrem Evam olim (unus enim idemque seductor est) et alios nunc homines in mortem ducit;” Str. II, 20, 489. 90: „Necessè est animam, cum ab initio ejus cura geratur propter cognationem, immundis spiritibus nullam dare aditum, nisi ei vis asseratur et imbecilla probetur. . . . Quomodo autem nos diaboli operationes et spiritus immundos in peccatoris animam seminare dicamus, non mihi pluribus verbis opus est, si adduxero testem Barnabam apostolicum . . . his verbis sic dicentem: *Πρὸ τοῦ ἡμᾶς πιστεῦσαι τῷ Θεῷ, ἦν ἡμῶν τὸ οἰκητήριον τῆς καρδίας φθαρτὸν καὶ ἀσθενές, ἀληθῶς οἰκοδομητὸς ναὸς διὰ χειρός· ὅτι ἦν πλήρης μὲν εἰδωλολατρείας καὶ ἦν οἶκος δαιμόνων, διὰ τὸ ποιεῖν ὅσα ἦν ἐναντία τῷ Θεῷ.* Str. IV, 12, 601: *Πειράζων γὰρ ἡμᾶς ὁ διάβολος, εἰδὼς μὲν ὃ ἔσμεν, οὐκ εἰδὼς δὲ εἰ ὑπομενοῦμεν, ἀλλὰ ἀποσεῖσαι τῆς πίστεως ἡμᾶς βουλόμενος καὶ ὑπάγεσθαι ἐαντῷ πειράζει.*) Neque vero daemones (qui quidem a gentilibus divina veneratione coluntur, quod locis Pl. XCVI, 5 Cohort. 4, 54 et 1 Cor. X, 20 Paed. II, 1, 168 Clemens comprobat, quaque de causa Cohort. 4, 49: „Quomodo,” ait, „igitur Deorum adhuc numero haberi poterint simulacra et daemones, immundi sane et abominandi spiritus, quos omnes fatentur esse terrenos et lutulentos, qui degravantur suo pondere, et circa mortuorum monimenta atque sepulcra versantur? quibus etiam in locis umbrosa phantasmata obscure conspici solent. Hi itaque sunt dii vestri, simulacra et umbrae”) ipsis hominibus insunt (Str. II, 20, 490, ubi Clemens laudatis verbis Barnabae adjicit: *Τὰς ἐνεργείας οὖν τὰς τοῖς δαιμονίοις καταλλήλους ἐπιτελεῖν φησὶ τοὺς ἄμαρ-*

τωλους ουχὶ δὲ αὐτὰ τὰ πνεύματα ἐν τῇ τοῦ ἀπίστου κατοικεῖν ψυχῇ λέγει), sed in peccando potius συνέργειαν diabolus exercet, quam ἐνέργειαν (Str. VII, 11, 871). „Ne autem dicant, peccatorem delinquere per daemonum obfessionem” (Str. VI, 12, 789); sed „tentare permiffum est diabolo, partim quòd nos ex nobis ipsis salvos esse oporteat, occasiones ex praeceptis accipientes; partim ut tentator spe sua frustratus pudore suffundatur, et partim propter eorum confirmationem, qui sunt in ecclesia; denique propter eorum conscientiam, qui martyrum constantiam admirati sunt” (Str. IV, 12, 601). Licet vero diabolus adeo a Deo absit, tamen αὐτεξούσιος ὢν, μετανοῆσαι οἷός ἐστιν. (Str. I, 17, 367. 8).

Anthropologia.

In enucleandis Clementis de homine sententiis agemus primum de natura hominis in universum et dein de depravata natura humana separatim.

Homo quisque ex Clementis sententia, quae cum Platonica (et Paulina) convenit, tribus continetur partibus (ex allegorica decalogi interpretatione decem, Str. VI, 16, 808; ἔστι δὲ καὶ δέκας τις περὶ τὸν ἄνθρωπον αὐτὸν, τὰ τε αἰσθητήρια πέντε καὶ τὸ φωνητικὸν καὶ τὸ σπερματικόν. καὶ τοῦτο δὴ ὄγδοον τὸ κατὰ τὴν πλάσιν πνευματικόν· ἔννατον δὲ τὸ ἡγεμονικόν τῆς ψυχῆς, καὶ δέκατον τὸ διὰ τῆς πίστεως προσγιγνόμενον αγίου πνεύματος χαρακτηριστικὸν ἰδίωμα), corpore et duplici anima, cujus sunt partes λογικὴ ψυχὴ, νοῦς (Str. V, 14, 703; VI, 8, 774) et σωματικὴ ψυχὴ, πνεῦμα ἄλογον, σαρκικὸν (Str. VII, 12, 880; VI, 16, 808). Anima (σωματικὴ ψυχὴ) a Deo est facta (l. l. p. 808), mens a Deo inspirata (l. l. p. 703), imago τοῦ λόγου (Coh. 10, 78). Saepissime tamen ita Clemens utitur vocabulo ψυχῆς, ut de illa utriusque animae discrepantia non cogitaverit (quod ex plurium locorum sententia statim per se apparebit). Hoc est corporis animique discrimen (Str. IV, 3, 567): Τὸ μὲν σῶμα γῆν τε ἐργάζεται καὶ σπεύδει εἰς γῆν; τέταται δὲ ἡ ψυχὴ πρὸς τὸν Θεόν· ἡ γὰρ διὰ φιλοσοφίας τῆς ἀληθοῦς παιδευομένη, πρὸς τοὺς ἄνω σπεύδει συγγενεῖς, ἀποστραφεῖσα τῶν τοῦ σώματος ἐπιθυμιῶν. Corpus neque bonum est, neque malum, sed me-

dium locum obtinet (Str. IV, 26, 639). Pejor quidem est hominis pars (ib.), causa mali (Str. VII, 12, 880), impedimentum virtutis (ib.), vinculum animi (Str. VII, 7, 854). „Neque tamen recte agunt, qui corpus vituperant (Str. IV, 26, 638), non considerantes corporis constitutionem rectam factam esse ad coelum contemplandum et organa sensuum sic effecta esse, ut tendant ad gnosis, et membra et partes apte esse compositas ad honestum, non ad voluptatem. Unde suscipit hoc habitaculum animam Deo pretiosissimam, et spiritu sancto dignum censetur per animae et corporis sanctificationem, ut quod perfectione servatoris perficiatur.” *Σχήμα τοῦτ' ἐστὶν ἔξωθεν ἡμῖν περιβεβλημένον* (Qu. dives salv. 33, 954), *τῆς εἰς κόσμον παρόδου πρόφασις, ἵνα εἰς τὸ κοινὸν τοῦτο παιδευτήριον εἰσελθεῖν δυναθῶμεν· ἀλλ' ἔνδον ὁ κρυπτὸς ἐνοικεῖ πατήρ, καὶ ὁ τούτου παῖς ὁ ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανὼν καὶ μεθ' ἡμῶν ἀναστάς.* Mors autem corporis est felicitas (Str. IV, 3, 569), atque in vita post mortem futura libera erit caro cupiditatum pravarum (Paed. II, 10, 230; Str. III, 5, 329; 17, 559; IV, 4, 569; VI, 6, 764). Hae sententiae quamvis sint Platonicae (vid. Keil. l. l. p. 748), a Clemente tamen etiam ex fontibus Judaicis, V. T. apocryphis et e Novo T. deprompta esse possunt Keillioque (p. 750 sqq.) videntur.

De animo acturi differemus de ipsius corpore, libero arbitrio, praeexistentia et ratione ad Deum. *Ἡ ψυχὴ* (Str. VI, 6, 766. 7) est *τὸ λεπτομερέστερον*, scilicet rebus corporeis, *διὰ λεπτότητα καὶ ἀπλότητα μὴ κρατουμένη, ἣ καὶ ἀσώματος προσαγορεύεται.* Quodsi autem de cibo animi sermo est, id minime de corpore quodam intelligendum est; veluti Str. I, 1, 319, ubi Clemens: *Εἰσὶν, αἱ, ψυχαὶ, ἰδίας ἔχουσαι τροφάς· αἱ μὲν κατ' ἐπίγνωσιν καὶ ἐπιστήμην αὐξοῦσαι· αἱ δὲ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν νεμόμεναι φιλοσοφίαν· ἧς, καθάπερ καὶ τῶν καρῶν, οὐ τὸ πᾶν ἐδώδιμον.* Praestantissima vis animi est liberum arbitrium, a Clemente ei tributum Str. I, 17, 368 (*τῶν ἀμαρτημάτων προαίρεσις καὶ ὁρμὴ κατάρχει*); IV, 24, 633 (*αὐτίκα τὸ ἐφ' ἡμῖν ἐστὶν, οὐδὲρ ἐπ' ἴσης αὐτοῦ τε κύριοι ἐσμεν, καὶ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῷ, ὡς τὸ φιλοσοφεῖν, ἢ μὴ· καὶ τὸ πιστεύειν, ἢ ἀπιστεῖν· διὰ γὰρ οὐδὲν τὸ ἑκατέρου τῶν ἀντικειμένων ἐπ' ἴσης εἶναι ἡμᾶς κυρίους*), δυνατὸν εὐ-

ρίσκειται το ἐφ' ἡμῖν. καὶ δὴ αἱ ἐντολαὶ οἷαί τε γενέσθαι, καὶ μὴ γενέσθαι ὑφ' ἡμῶν); VI, 16, 808 (τὴν προαιρετικὴν δὲ τὸ ἡγεμονικὸν — scil. τῆς ψυχῆς — ἔχει δύναμιν, περὶ ἣν ἡ ζήτησις καὶ ἡ μάθησις καὶ ἡ γνῶσις), al., sed sine Dei gratia non satis validum (Str. V, 1, 647; 13, 696), et si vim Deus hominibus minime infert (Qu. div. salv. 10, 940: Οὐ γὰρ ἀναγκάζει ὁ θεὸς, βία γὰρ ἐχθρὸν θεῷ, ἀλλὰ τοῖς ζητοῦσι πορίζει, καὶ τοῖς αἰτοῦσι παρέχει, καὶ τοῖς κρούουσιν ἀνοίγει, et 21, 947: „Et hoc rursus magnae sapientiae plenum est, iccirco nimirum, quod homo ipse a se suaque virtute operam ponens, stūdensque ac laborans, ut compressis affectibus tranquillī animi fiat, nihil inde praestit; sin autem ejus desiderio vehementius inardescat diligentiamque omnem adhibeat, adjuncta illi divina virtute evadet votorum compos; Deus namque volentibus animis aspirat. Sin autem a coepta animi alacritate abscefferint, etiam datus a Deo spiritus contrahitur. Invitis enim salutem asserre, ejus est, qui vim asserat; volentibus autem libero animi proposito, ejus, qui liberaliter indulgeat”). *Ἀντίκα τῇ τοῦ θεοῦ βουλήσει μάλιστα ἡ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν προαίρεσις ὑπακούει* (Str. VI, 17, 821, 2). Ad hanc de libero arbitrio doctrinam Clemens pervenit primum reputando secum, „sine libera appetendi et abstinendi potestate nec laudes, nec vituperationes, nec honores, nec supplicia justa esse” (Str. I, 17, 368; IV, 24, 633), deinde vero etiam scripturae sacrae dictis (Str. II, 4, 434: *Ἡμεῖς δὲ, οἱ τὴν αἴρεσιν καὶ φυγὴν — potestatem eligendi et vitandi — δεδῶσθαι τοῖς ἀνθρώποις αὐτοκρατορικὴν παρὰ τοῦ κυρίου διὰ τῶν γραφῶν παρειληφότες* cet.).

De προϋπάρξει sive praeeexistentia animorum Clementis sententia dubia multis videtur. Haec vera videntur: Animus in corpus immittitur (Str. VI, 16 808: *Ἐπεισκρίνεται δὲ ἡ ψυχὴ, καὶ προεἰσκρίνεται τὸ ἡγεμονικὸν, ᾧ διαλογιζόμεθα, οὐ κατὰ τὴν τοῦ σπέρματος καταβολὴν γεννώμενον*. Prophet. eclog. 50, 1001: „... Hanc ob causam steriles sunt steriles, quasi non infundatur anima, quae semen conjectum colligat”), idque coelitus (Str. IV, 26, 640: *Οὐκὸν οὐρανόθεν καταπέμπεται δεῦρο ἐπὶ τὰ ἥτιω ψυχὴ*. Qu. div. f. 33, 954; itaque Photius cod. CIX. p. 258 verbis: *ἔτι δὲ με-*

τεμψυχώσεις . . . τερατεύεται, migrationem animi ex coelo in corpus videtur significare), et ab isto demum tempore sui conscientiam accipit (Prophet. eclog. 17, 993 — si hoc genuinum est Clementis dictum — : „Deus quidem nos creavit, cum prius non effemus. Oportuit enim et nos scire, ubi eramus, si modo prius fuiffemus, (et quomodo et quam ob causam hunc in mundum venerimus)”). Constat igitur, a Deo datum nobis esse animum; neque enim ipse Deus est animus (Str. II, 16, 467. 8: „Deus autem nullam habet in nos naturalem habitudinem seu relationem (σχέσιν), ut volunt haeresium conditores; neque si ex nihilo omnia produxerit, nec si ex praeeistente materia fecerit; quandoquidem illud quidem ne omnino quidem est, haec vero est a Deo diversa in omnibus; nisi quis nos ejus esse partem et ejusdem cum Deo essentiae ausit dicere. Nescio autem, quomodo quis, qui Deum novit, aequo hoc audire animo possit, si respiciens ad nostram vitam, in quot versemur malis, consideret. Sic enim, quod nefas est dicere, Deus peccaret in quibusdam partibus, siquidem partes sunt totius partes et totum complent. Est autem in nos copiosa Dei misericordia, qui nihil ad eum attinemus, vel essentia nostra, vel natura, vel propria nostrae essentiae facultate, sed eo tantum, quod simus opus ejus voluntatis.”).

Acceptit homo imaginem Dei (Genes. I, 26). Τὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν (Str. II, 19, 483) . . . οὐ τὸ κατὰ σῶμα μνηύεται· οὐ γὰρ θέμις θνητὸν ἀθανάτῳ ἐξομοιοῦσθαι· ἀλλ' ἢ κατὰ νοῦν καὶ λογισμὸν· ἧ καὶ τὴν πρὸς τὸ εὐεργετεῖν καὶ τὴν πρὸς τὸ ἄρχειν ὁμοιότητα προσηκόντως ὁ κύριος ἐνσφραγίζεται. Distinguere autem Clemens videtur imaginem inter et similitudinem Dei his verbis (Str. II, 22, 499): „An non sic quidam e nostris illud ad imaginem statim in ortu accepisse hominem, ad similitudinem autem per perfectionem postea esse accepturum intelligunt?” Alibi imaginem Dei in eo ponit, quod, cum ὁ λόγος imago sit Dei, homo sit τοῦ λόγου (Coh. 10, 78), et Paed. II, 10, 220 dicere sustinet: Εἰκὼν ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ γίνεται, καθὸ εἰς γένεσιν ἀνθρώπου ἄνθρωπος συνεργεῖ. Quainquam autem sententiam de imagine Dei in homine expressa Clemens praecipue

fovit, id saltem in aperto est, negasse ipsum, imaginem istam nunc plane esse corruptam. Neque id mirum est, cum narrationi de Adamo suas Clemens opiniones intulerit. Ait quidem literae scripturae s. convenienter Paed. I, 3, 101: *Τὰ μὲν ἄλλα κελεύων μόνον πεποίηκεν, τὸν δὲ ἄνθρωπον δι' αὐτοῦ ἐχειροῦργησεν καὶ τι αὐτῷ ἴδιον ἐνεφύσησεν*. tamen Str. V, 11, 689. 90 paradifum allegorice intelligit de mundo arboremque vitae de intelligentia. Photius insuper haec refert biblioth. cod. CIX. p. 285: *Καὶ ἐκ τοῦ Ἀδάμ τὴν Εὐάν, οὐχ ὡς ὁ ἐκκλησιαστικὸς λόγος βούλεται, ἀλλ' αἰσχροῶς τε καὶ ἀθέως ἀποφαίνεται*. De integra, qua Adamus fuit, conditione, haec Clemens docet Str. VI, 12, 788: „Qua ratione solvitur ea dubitatio, quae ab haereticis adversus nos movetur: utrum perfectus formatus sit Adamus, an imperfectus? si imperfectus, quomodo perfecti Dei imperfectum est opus et maxime homo? sin autem perfectus, quomodo transgreditur praecpta? Audient enim a nobis, perfectum quidem eum non fuisse creatum, sed aptum ad suscipiendam virtutem; multam autem ad virtutem refert, factum esse aptum ad eam acquirendam,” et Str. IV, 23, 632: „Homo quispiam characterem suscipit ex forma animae insita ex iis, quae elegerit. Quae ratione Adamum quoque dicimus fuisse perfectum, quod attinet ad formationem; nihil enim ei defuit ex iis, quae homini formae et speciei characterem tribuunt. Ille autem dum fieret, accepit perfectionem, et justificatus est per obedientiam; hoc erat, quod in virum crescebat, nempe id, quod in ejus potestate erat situm seu liberum arbitrium (*τοῦτο ἴν' ἀπανδρούμενον, τὸ ἐπ' αὐτῷ κείμενον*). Quod autem elegerit atque adeo quod vetitum elegerit, non est culpa in Deum, sed ineligentem conferenda.” Ita vix alia Adamum primo vixisse conditione noster censet, quam posterorum infantes.

De Adami lapsu haec dicit: „Quid Adamo profuit (Str. II, 19, 481) talis ejus nobilitas, et quod ejus nullus esset pater mortalis, ipse autem pater hominum, qui sunt generatione propagati? Turpia quidem ille prompto et alacri animo delegit, uxorem sequens; vera autem et honesta neglexit. Quo factum est, ut vitam immortalem mortali commutaret, licet non in perpetuum.” „Malignus ille serpens (Coh. 1, 7).

Evam olim . . . et alios nunc homines in mortem ducit. Pri-
 mus homo (ib. 11, 86) olim paradifum incolens, ludebat fo-
 lutus, quia puerulus erat Dei; postquam vero sese subjecerat
 voluptati (voluptatem enim innuit serpens, eo quod ventre
 repit, terrestre vitium, (κακία) εἰς ὕλας τρεφομένη), a pra-
 vis libidinibus seductus, contumacia adolevit, Deumque pa-
 trem suum, ipsi non parendo, ignominia affecit. „Serpens
 (Str. III, 17, 559) natura quidem eos (Ad. et Ev.) sicut bruta
 deduxit ad filiorum procreationem; moti autem sunt citius,
 quam oportuit, fraude inducti, cum adhuc essent juvenes.”
 Hoc peccatum primum est. Peccant autem (πᾶν τὸ παρὰ
 τὸν λόγον τὸν ὀρθὸν τοῦτο ἀμάρτημά ἐστιν, Paed. I, 13, 158)
 omnes homines (Paed. III, 12, 307: Τὸ μὲν γὰρ ἐξαμαρτά-
 κειν πᾶσιν ἔμφυτον καὶ κοινόν); omnes enim peccare possunt
 (Str. II, 15, 463: Ἡ δὲ ἀμαρτία ἐκούσιος ἀδικία· ἀδικία δὲ
 ἐκούσιος κακία· ἐστὶν οὖν ἀμαρτία ἔμὸν ἐκούσιον), omnes-
 que ignorantia sua atque imbecillitate ad peccandum stimu-
 lantur (Str. VII, 16, 894: Δύο εἰσὶν ἀρχαὶ πάσης ἀμαρτίας,
 ἄνοια καὶ ἀσθένεια· ἄμφω δὲ ἐφ’ ἡμῖν, τῶν μῆτε ἐθελόν-
 των μανθάνειν, μῆτε αὐτῆς ἐπιθυμίας κρατεῖν. τούτων δὲ
 δι’ ἣν μὲν οὐ καλῶς κρίνουσι· δι’ ἣν δὲ οὐκ ἰσχύουσι τοῖς ὀρ-
 θῶς κριθεῖσιν), quo etiam daemonum insidiae accedunt. Οὐ
 λογίζονται δὲ, ὅσαι μὴ κατὰ προαίρεσιν συνίστανται (scil.
 ἀμαρτίαι) (Str. II, 15, 463). Credit quidem etiam Clemens,
 scripturae s. auctoritate commotus, neminem, ne infantem
 quidem, esse purum (Str. III, 16, 556), distinguit vero inter
 conceptum esse in peccatis et esse in peccatis; improbatque eos;
 qui malam esse generationem, non solum corporis, sed etiam
 animi dicant (ib.). Pari ratione de gnostici sui virtute, ut jam
 supra significavimus et infra in Clementis ethica describenda
 ostendemus, tam magnifice loquitur, ut ipsum de peccato quod
 nos dicimus originali et naturali non cogitasse abunde constet.

Christologia.

De persona Christi.

De natura Christi.

Erat ex Clementis sententia Christus Deus simul et homo
 (cf. Coh. 10, 83. 4: Πίστευσον ἄνθρωπε ἐνθρώπῳ καὶ θεῷ·

πίστευσον ἄνθρωπος τῷ παθόντι καὶ προσκυνουμένῳ θεῷ ζῶντι· πιστεύσατε οἱ δοῦλοι τῷ νεκρῷ· πάντες ἄνθρωποι πιστεύσατε μόνῳ τῷ πάντων ἀνθρώπων θεῷ· Paed. I, 7, 132: Ἔτι (cf. Genes. XXXII, ubi Jacobus cum viro illo Deo luctatur) ἀνονόμαστος ἦν ὁ θεὸς ὁ κύριος, μηδέπω γεγενημένος ἄνθρωπος), et quidem Dens ὁ λόγος, homo factus (Coh. 1, 7: Νῦν δὲ ἐπεφάνη ἀνθρώποις αὐτὸς οὗτος ὁ λόγος, ὁ μόνος ἄμφω θεὸς τε καὶ ἄνθρωπος· Paed. I, 2, 99: Θεὸς ἐν ἀνθρώπου σχήματι ἄχραντος, πατρικῷ θελήματι διάκονος, λόγος θεός, ὁ ἐν τῷ πατρὶ, ὁ ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς, σὺν καὶ τῷ σχήματι θεός· ib. c. 5. p. 112: Τὸν θεὸν τὸν λόγον, τὸν δι' ἡμᾶς ἄνθρωπον γενόμενον, κατὰ πάντα ἡμῖν ἀπεικάξασθαι βουλόμενον· Paed. III, 1, 251: Λόγος γὰρ αὐτὸς μυστήριον ἐμφανές· θεὸς ἐν ἀνθρώπῳ καὶ ὁ ἄνθρωπος θεός). Neque repugnat huic sententiae, quod Paed. I, 7, 133 Christus μυστικὸς ἄγγελος nominatur i. e., ut mihi quidem videtur, legatus Dei divinam suam majestatem occultans. Finem, propter quem Christus Deus simul et homo fuerit, indicat Cl. Coh. 1, 8 et Paed. I, 3, 101, quos infra locos trademus. De mutua divinae humanaeque naturarum ratione tacet, praeterquam quod comparat λόγον margaritae, in concha (carne) inclusae (Paed. II, 12, 241 et fragm. e Nicetae catena in Matth. XII, 46 ap. Potterum p. 1014) corpusque fenestras, per quam dominus ostentus sit (Paed. I, 5, 111), et rhetorice: Ζῶν γὰρ, ait (Coh. 2, 23), ὁ λόγος, καὶ συνταφεῖς Χριστῷ, συνυψοῦται θεῷ. Corpus Christi habuit Clemens verum Docetarumque (quos haereticis annumerat Str. VII, 17, 900) opiniones rejecit; neque tamen corpus illud nihilo a nostro differre censuit, quippe habitaculum Dei ab ipso assumptum, quod per se quidem minime alius est naturae, quam nostrum, sed ita a Deo purgatum, ut sit sine omni impuritate et indigentia (exemplum ad imitandum gnostico propositum). Hanc sententiam praeter eos locos, ubi historia vitae Jesu Christi exponitur, haec dicta constituunt: Coh. 10, 86: Ὅτε ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου προσωπεῖον ἀναλαβὼν καὶ σαρκὶ ἀναπλασάμενος τὸ σωτήριον δράμα τῆς ἀνθρωπότητος ὑπεκρίνετο, et Str. VI, 9, 775: „Talis est gnosticus, ut in eum eae solae cadant affectiones, quae sunt ad conservationem cor-

poris necessariae, nempe fames, fitis et similia. Sed in fervatore corpus ut corpus necessaria postulare ministeria, ut in vita permaneat, fuerit ridiculum. Comedebat enim non propter corpus, quod sancta virtute continebatur, sed ne eis, qui cum eo versabantur, in mentem veniret de eo aliter sentire, sicut postea quidam existimarunt eum apparuisse visione et phantasmate. Ipse autem prorsus passionis erat expers, ut quem nullus subiret motus affectionis, neque voluptas, nec dolor." Locum autem Paed. I, 5, 112: ἀνέστη γὰρ μετὰ τὴν κηδείαν ὁ Ἰησοῦς μὴ παθῶν nemo, qui integre iudicat, neque contextum negligit, ad Docetarum doctrinam pertinere dicere potest (quamquam Münscherus Dogmengesch. II, 176 id dicere malit); nam nonnisi de divina hic Clemens loquitur Jesu natura (quae scilicet nihil passa erat), minime vero de corpore, id quod ex eo apertum est, quod ipsum nostrum locum haec praecedunt verba: ἀλλὰ καὶ τοῦ κυρίου τὴν θεότητα αἰνίττεται (ὁ Ἰσαὰκ), μὴ σφαγείς. Quod reliquum est, quod Photius dicit (biblioth. cod. CIX. p. 285), Clementem docuisse in Hypotyposibus, μὴ σαρκωθῆναι τὸν λόγον, ἀλλὰ δοῦναι, in operibus, quae Clementis supersunt, nequaquam confirmatur.

De vita Jesu Christi terrestri haec imprimis ex Clemente notatu digna sunt. Chronologiam de Christi anno dieque natali, vita et morte exponit Clemens Str. I, 21, 405 sqq., quam h. l. praeterimus. Paed. I, 6, 123: „Mulieres," ait, „praegnantes, cum matres factae fuerint, lac emittunt. Dominus autem Christus, fructus virginis, non beata duxit ubera feminea, nec ea ad nutrimentum delegit; sed cum amans et benignus pater verbum impluisset, ipsum jam spiritale alimentum factum est bonis hominibus." Jesum deformem fuisse corpore, dicit Str. III, 17, 559 („Quomodo autem, quae est in ecclesia nostra, oeconomia ad finem perducere potuisset absque corpore, cum etiam ipse, qui est caput ecclesiae, in carne quidem informis et specie carens vitam transiit, ut doceret nos respicere ad naturam divinae causae informem et incorpoream"), id quod concludere videtur ex Jesai. LIII, 2 Str. II, 5, 440. De sollicitatione Christi Prophet. eclog. 53, 1002 haec habet: Ὁ διάβολος ἤδει ἐλευσόμενον τὸν

κύριον· εἰ δὲ θεὸς αὐτὸς εἴη, οὐκ ἠπίστατο· διὸ καὶ ἐπειράζεν αὐτὸν, ἵνα γινῶ εἰ δυνατὸς ἐστίν. Non amplius uno anno Christum docuisse Clemens dicit Str. I, 21, 407, hoc Jesaiae LXI, 1. 2 dicto commotus: Ἐνιαυτὸν δεκτὸν κυρίου κηρύξαι ἀπέστειλὲν με. Cur uxorem non duxerit Christus, causam hanc Clemens tradit (unde simul manifestum est, Clementem censuisse, Christum tanquam hominem verum esse filium Dei, cum ipso λόγον non esse per baptismum conjunctum, sed ipsam λόγον esse genitum) Str. III, 6, 533: Πρῶτον μὲν γὰρ τὴν ἰδίαν νόμφην εἶχεν, τὴν ἐκκλησίαν· ἔπειτα δὲ οὐδὲ ἄνθρωπος ἦν κοινός, ἵνα καὶ βοηθοῦ τινος κατὰ σάρκα δεηθῇ· οὐδὲ τεκνοποιήσασθαι ἦν αὐτῷ ἀναγκαῖον αἰδίως μένοντι, καὶ μόνῳ υἱῷ θεοῦ γεγονότι.

De opere Christi.

Quaerimus primum, quibus in rebus de sententia Clementis cernatur opus Christi, quidque eo nobis Christus paraverit. Respondet: Cernitur in institutione, exempli propositione et expiatoriae mortis perfectione. Longe plurima de institutione verba facit, veluti Coh. 1, 7: Παρ' οὗ τὸ εὖ ζῆν ἐκδιδασκόμενοι, εἰς αἰδίον ζωὴν παραπεμπόμεθα. Ib. 6, 59: „Neque enim sol unquam verum Deum ostendet, sed verum verbum, quod est animae sol, per quem solum mentis nostrae oculus illustratur, ubi primum interiorum ejus recessum irradiavit.” Ib. p. 68: Ἡ σοφία, ἣ ἐστίν ὁ λόγος αὐτοῦ, ἀνορθοῖ ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν. Str. V, 1, 647: „Cum ad ea, quae sunt comprehendenda, imbecillis esset anima et divino magistro egeremus, demittitur Servator, boni possessionis (τῆς ἀγαθοῦ κτήσεως) et doctor et suppeditator, arcanum magnae providentiae sanctumque signum et indicium;” Str. VII, 2, 831: Ὁ διδάσκαλος οὗτος ὁ παιδεύων μυστηρίοις μὲν τὸν γνωστικὸν, ἐλπίζει δὲ ἀγαθαῖς τὸν πιστὸν, καὶ παιδείᾳ τῇ ἐπανορθωτικῇ δι' αἰσθητικῆς ἐνεργείας τὸν σκληροκάριον. Isto munere prophetico jam inde a mundo condito (etsi, quod per se patet, minus ante apparitionem suam) Christus functus est (Str. VI, 7, 769: „Porro autem te quoque deduco ad primum ortum hominum, et illinc incipio quaerere, quis fuerit magister. Nullus quidem ex ho-

minibus, nondum enim didicerant. Sed nec aliquis ex angelis; neque enim quomodo indicant angeli quatenus angeli, ita audiunt homines. Minime enim quomodo sunt nobis aures, ita est illis lingua; neque instrumenta vocis quis dederit angelis, labra inquam, et quae juxta ea sita sunt, et guttur, et arteriam et viscera, et spiritum et aërem, qui pulsatur. Multum autem abest, ut Deus infonet sanctitate, quae adiri non potest, qui ipse quoque separatus est ab archangelis. Jamvero angelos quoque accepimus didicisse veritatem, et qui eis praesunt principatus; ortum enim habuere. Restat ergo, ut ascendentes eorum quoque desideremus doctorem. Quoniam autem unum est ingenitum, Deus omnipotens, unum est etiam praegenitum . . . primogenitus filius. . . Is dictus est sapientia ab omnibus prophetis. Is est magister omnium, quae orta sunt, Dei consiliarius, qui praescivit omnia. Is autem ab alto (*ἀνωθεν*) a prima mundi constitutione multifariam multisque modis et docuit et perficit"). De exemplo Christi divino maximeque salutari haec Clemens habet: Coh. 1, 8: *Ναί φημι, ὁ λόγος ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος γενόμενος, ἵνα δὴ καὶ σὺ παρὰ ἄνθρωπον μάθῃς, πῆ ποτε ἄρα ἄνθρωπος γένηται Θεός.* Str. VII, 2, 833: *Αἰσθητὴν δὲ ἀναλαβὼν σάρκα, τὸ δυνατὸν ἀνθρώποις κατὰ τὴν ὑπακοὴν τῶν ἐντολῶν δείξων ἀφίκεται* (rectius, inquit Sylburgius, *ἀφίκεται* vel saltem *ἀφίκετο*). Cf. Paed. I, 3, 101: *Πάντα ὀνίνησιν ὁ κύριος, καὶ πάντα ὠφελεῖ, καὶ ὡς ἄνθρωπος, καὶ ὡς Θεός· τὰ μὲν ἁμαρτήματα ὡς Θεός ἀφίεις, εἰς δὲ τὸ μὴ ἔξαμαρτάνειν παιδαγωγῶν ὡς ἄνθρωπος.* Per ipsius mortem a Christo victum esse Clemens dicit diabolum et mortem Coh. 11, 86: „Quanta vis erat voluptatis? Homo, qui ob simplicitatem fuerat solutus, inventus est peccatis ligatus. Eum cum vinculis liberare vellet dominus, carnem induit (o divinum mysterium!), serpentem hunc devicit, tyrannum, h. e. mortem, in servitutem redegit, et, quod maxime praeter opinionem contigit, illum hominem, qui seductus ab illecebris voluptatis et corruptioni illigatus fuerat, explicatis manibus solutum ostendit. O mirabile mysterium! Succubuit quidem dominus” (scil. morte), „homo autem surrexit” (i. e. quia Christus mortuus est, homo surrexit),

„et qui cecidit ex paradiso, majus obedientiae praemium, coelum accipit“*).

*) Ne ipsam tractationem nostram interrumpamus, h. l. quae de descensu Christi ad inferos Clemens memorabilia habet, inducimus. Ait enim Str. VI, 6, 762 sqq.: „Iis (hominibus, qui ante Christum vixerant), qui erant justi ex lege, fides deerat. . . Iis autem, qui erant justi ex philosophia, non solum opus erat fide in dominum, sed etiam ut discederent a cultu simulacrorum. Jamvero revelata eis veritate, ipsi quoque poenitentia ducti sunt propter ea, quae fecerant. Quamobrem praedicavit dominus iis quoque, qui erant apud inferos. . . Quis sanae mentis et justorum et peccatorum animas esse existimaverit in una condemnatione injustitiae, injustitiae maculam inurens providentiae? Quid vero, annon significant dominum annunciasse evangelium et iis, qui perierant in diluvio vel potius vincti fuerant, et iis, qui in praesidio continebantur et custodia? Ostensum est autem in secundo Stromate (Str. II, 9, 452), apostolos ad instar domini iis quoque, qui erant apud inferos, annunciasse evangelium. Oportebat enim, ut existimo, sicut hic, ita illic quoque, optimos discipulos esse magistri imitatores, ut unus quidem eos qui erant ex Hebraeis, illi vero gentes ad conversionem deducerent, hoc est eos, qui in justitia quae est ex lege et ex philosophia vixerant quidem, sed non perfecte, verum cum errore et prolapsione vitam transegerant. Hoc enim divinum decebat consilium et providentiam, ut qui in justitia majorem habuere dignitatem et prae ceteris egregie vixerunt, et eorum quae peccarant ducti sunt poenitentia, etiam si sint in alio loco, cum extra controversiam sint in eorum numero qui sunt Dei omnipotentis, salvi fierent per propriam uniuscujusque cognitionem. . . Si ergo dominus nulla alia de causa descendit ad inferos, quam ut annunciatet evangelium, sicut certe descendit, aut descendit ut annunciatet omnibus, aut solis Hebraeis. Atque si omnibus quidem, salvi erunt omnes qui crediderint, etiam si sint ex gentibus, cum jam illic confessi fuerint. . . Sin autem Christus Judaeis solum annunciatet evangelium, quibus defuit ea, quae est per servatorem agnitio et fides, clarum est utique, cum apud Deum nullus sit personarum respectus, apostolos quoque, sicut hic, ita etiam illic, annunciasse evangelium iis, qui ex gentibus erant apti ad conversionem. . . Jamvero in Petri praedicatione dicit dominus ad discipulos post resurrectionem, „„Elegi vos XII discipulos, judicans esse me dignos,““ quos voluit

Totum Christi opus describit Clemens Coh. 1, 6: Ὁφθαλμοὺς ἀναπειάσαι τυφλῶν, καὶ ὦτα ἀνοῖξαι κωφῶν, καὶ σκάζοντας τὸ πόδε, ἢ πλανωμένους εἰς δικαιοσύνην χειραγωγῆσαι. Θεὸν ἀνθρώποις ἀφραίνουσιν ἐπιδείξαι, παῦσαι φθορὰν, νικῆσαι θάνατον: υἱὸς ἀπειθεῖς διαλλάξαι πατρί. Omnino igitur etiam Clemente iudice reconciliavit Deo Christus homines. Quod praeterea declaratur nominibus, quibus apud Clementem Christus vocatur ὁ μεσίτης (Paed. III, 1, 251: Μεσίτης γὰρ ὁ λόγος, ὁ κοινὸς αἰφροῖν, Θεοῦ μὲν υἱὸς, σωτὴρ δὲ ἀνθρώπων), διαλλακτῆς, ὁ καθάρσιος (Coh. 10, 86), ὁ μέγας ἀρχιερεὺς Θεοῦ (ib. 12, 93) et ὁλοκάρπωμα ὑπὲρ ἡμῶν ἄπορον θῦμα (Str. V, 11, 688), illu-

apostolos fieri dominus, fideles ratus esse, mittens in mundum ad annunciandum evangelium hominibus qui sunt in orbe terrarum, ut cognoscant unum esse Deum, per . . Christi fidem futura significantes, ut qui audierint et crediderint, salvi fiant. Qui autem non crediderint, cum audiverint, ferant testimonium, ut qui non possint se excusare dicendo, Non audivimus. Quid ergo? Nonne etiam apud inferos fuit eadem oeconomia ac dispensatio, ut illic quoque omnes animae audita praedicatione aut ostendant poenitentiam, aut propterea quod non crediderunt, iustum fateantur esse supplicium? Effet autem non levis iniquitatis, eos qui ante adventum domini excessissent, cum nec eis fuisset annunciatum evangelium, nec in credendo vel non credendo ulla posset in eos culpa conferri, vel salutem assequi, vel puniri. Neque enim fas est illos indicta causa fuisse condemnatos, solis autem eis, qui fuerunt post ejus adventum, frui divina licuisse justitia." Etiam gentiles igitur, ut id h. l. anticipemus, beati fiant necesse est per Christum, qua de re Str. V, 13, 698: Αἰεὶ τοίνυν, ait Clemens, διὰ Χριστοῦ τὴν ἀληθεῖαν μεμαθηκότας σώζεσθαι, καὶ φιλοσοφῆσαντες τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν τύχουσιν (verum etiam jam ante Christum, natum ne prorsus idololatria demergerentur, solem, lunam stellasque Deus ipsis dedit Str. VI, 14, 795). Omnino autem „qui de λόγῳ nil unquam audivit, is propter ignorantiam erroris veniam consequitur; qui vero auribus accepit, et consulto tamen incredulam mentem gerit, quo videbitur esse prudentior, eo magis ipsi sua cognitio nocebit, cum ipsa eum prudentia condemnet, quod optimum non elegerit. Est enim alioqui a natura homini insitum, ut ei quaedam sit cum Deo conjunctio" (Coh. 10, 79. 80).

straturque loco Qu. div. f. 37, 956 (Διὰ τοῦτο (ἀγάπην) καὶ αὐτὸς (ὁ υἱὸς) κατέβη διὰ τοῦτο ἄνθρωπον ἀνέδου· διὰ τοῦτο τὰ ἀνθρώπων ἔκων ἔπαθεν, ἵνα πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀσθενείαν οὗς ἠγάπησε μετρηθεῖς, ἡμᾶς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἀντιμετρήσῃ. Καὶ μέλλων σπένδεσθαι καὶ λύτρον ἑαυτὸν ἐπιδιδούς, καινὴν ἡμῖν διαθήκην καταλιμπάνει· ἀγάπην ὑμῖν δίδωμι τ' ἐμήν. τίς δέ ἐστιν αὕτη καὶ πόση; ὑπὲρ ἡμῶν ἐκάστου καθῆκε τὴν ψυχὴν τὴν ἀνταξίαν τῶν ὅλων). Reconciliati autem Deo homines eo ipso acceperunt veniam peccatorum; neque vero pariter omnium. Ἀφίενται γοῦν (Str. IV, 24, 633) πρὸς τοῦ κυρίου αἰ πρὸ τῆς πίστεως (quae ante apprehensam fidem peccata sunt), οὐχ ἵνα μὴ ὄσι γινόμεναι, ἀλλ' ὡς μὴ γινόμεναι. Neque tamen, ut Basilidem dicere Clemens ait, solamini voluntaria, sed etiam voluntaria peccata condonantur (ib. p. 634). Ἰστίον μὲν τοι (ib.), τοὺς μετὰ τὸ λυτρὸν τοῖς ἁμαρτήμασι περιπίπτοντας, τούτους εἶναι τοὺς παιδευομένους· τὰ μὲν γὰρ προενεργηθέντα ἀφέθη· τὰ δὲ ἐπιγινόμενα ἐκκαθαίρονται. Cf. Str. II, 13, 460: „Ille ergo ex gentilibus et priorē illa vita ad fidem se conferens, remissionem peccatorum semel est consecutus; hic autem, qui etiam postea peccavit, deinde poenitentia ducitur, etiam si veniam assequatur, debet erubescere, ut qui non amplius lavetur in remissionem peccatorum.”

Jamjam si quaerimus (sit enim venia id h. l. tangendi), cuinam haec omnia prodesse voluerit Christus de Clementis sententia, respondet noster: Omnibus (πῶς δ' ἄν ἐστὶ σωτὴρ καὶ κύριος, εἰ μὴ πάντων σωτὴρ καὶ κύριος; Str. VII, 2, 833), etiam Judaeis gentilibusque ante Christu innatum mortuis (quod supra vidimus in annot. p. 149 sq.) *). Sin autem etiamnum nonnulli salutis participes non fiunt, ea ipsorum est

*) Cf. Adumbratt. in 1 Joh. II, 2. p. 1009, ubi haec Clemens habet: „Non solum autem, inquit, pro nostris peccatis dominus propitiator est, hoc est fidelium, sed etiam pro toto mundo; proinde universos salvat, ut omne genu flectatur ei, coelestium, terrestrium et infernorum, hoc est angeli, homines

culpa; „praedestinavit enim Deus, quos justos futuros cognovit ante mundi constitutionem” (Str. VII, 17, 900; cf. Str. V, 14, 734: Μεταλαμβάνει δὲ τῆς εὐποΐας ἕκαστος ἡμῶν πρὸς ὃ βούλεται· ἐπεὶ τὴν διαφορὰν τῆς ἐκλογῆς ἀξία (al. ἀξίως) γενομένη ψυχῆς αἴρεσις τε καὶ συνάσκησις πεποιήκει).

Quibus autem conditionibus (vel qua ratione) salutem per Christum paratam imprimisque veniam peccatorum jure amplecti hominibus ex Clementis mente licet? Non gnoscit ut conditionem istam in universum omnibus proponere potuit (quamvis Clemente iudice statuendum sit, multo meliorem gnoscit, quam Tolam fidem esse salutis conditionem; cf. Str. VI, 12, 791: *Ἡ μὲν οὖν τις ἐστὶ δίκαιος, πάντως οὗτος καὶ πιστός· ἢ δὲ πιστός, οὐδέπω καὶ δίκαιος· τὴν κατὰ προκοπὴν καὶ τελειώσιν δικαιοσύνην λέγω, καθ’ ἣν ὁ γνωστικὸς δίκαιος λέγεται*, et ib. 15, 801: *Ἡ σωτηρία διὰ τε εὐπραγίας διὰ τε γνώσεως παραγίνεται, ὧν ἀμφοῖν ὁ κύριος διδάσκαλος*), sed unde perfectiorum gnosis proficiscitur, fidem. Accedit vero, quod si de fide tanquam salutis contitione noster loquitur, non objectivam, sed subjectivam intelligere solet ideoque eam a gnosi non diferte separat. Ita patriarchas fide ad salutem pervenisse contendit Str. VI, 6, 762, et Paed. I, 6, 115: *Πίστις, αἰτ, μαθήσεως τελειότης· διὰ τοῦτο φησὶν· ὁ πιστεύσας εἰς τὸν υἱὸν ἔχει ζωὴν αἰώνιον*, ibidemque p. 116: *Μία καθολικὴ τῆς ἀνθρωπότητος σωτηρία ἢ πίστις*. (Fides autem pendet a nostra voluntate; οὐ πεπιστεύκαμεν, inquit ib. p. 118, ἐκούσιω προαιρέσει σωζόμενοι. Cf. Str. VII, 3, 837; Qu. div. sal. 10, 940). Per se vero patet, hanc fidem vivam, non mortuam esse oportere. Enimvero fidei verae fructus est poenitentia, de qua haec Clemens docet: Str. II, 6, 443: „Fidei opus est poenitentia. Nisi enim quis crediderit, esse peccatum, quo prius tenebatur, ab eo non dimovebitur.” Ib. c. 13. p. 459: „Continuae et se vicissim excipientes pro-

et animae, quae ante adventum ejus de hac vita migravere temporali.”

pter peccata poenitentiae nihil differunt ab iis, qui omnino non crediderunt, praeterquam in eo solo, quod se peccare senserunt; neque scio, utrum sit deterius, prudentemve ac scientem peccare, an cum pro iis, quae peccavit, poenitentia ductus fuerit, rursus peccare." Ib. c. 15. p. 466: *Ἡ συγγνώμη δὲ οὐ κατ' ἄρῃσιν, ἀλλὰ κατ' ἰάσιν συνίσταται.* „Poenitentium autem (Str. IV, 6, 580) duo sunt ordines, quorum alter, qui multo frequentior est, timore poenae factis suis debitae ducitur, alter vero, qui magis est singularis, ex conscientia factorum afficitur interna animae verecundia;” ipsaque, alia vero ratione, duplex est poenitentia, „una quidem communio, propterea quod peccaverit; altera vero, cum peccati naturam didicerit, primo loco persuadet ab ipso desistere peccato, cui est consequens, ut non peccet.” Pariter fides vera (praesertim Clementi, gnostico — gnosis enim etiam agendi rationem comprehendit) est *μεγίστη ἀρετῶν μήτηρ* (Str. II, 5, 441), quaeque scriptura sacra nititur, sanctificat, quia scriptura s. *ἱεροποιεῖ καὶ θεοποιεῖ* (Coh. 9, 71), sicuti etiam spiritu sancto fideles imbuit (Str. VI, 16, 808; 17, 821: *Ἰδιόν ἐστιν ἐκεῖνο, καὶ τῷ ὄντι κύριον καὶ ἡγεμονικόν, ὃ ἐπὶ πᾶσι προσλαμβάνει μετὰ τὴν βεβαίαν πίστιν ἄγιον κατ' ἐπισκοπὴν ὃ πιστεύσας πνεῦμα*). Bona opera igitur fidem sequi oportet, qua de re dixit Clemens: *Ἡ τοῦ λόγου ὑπακοή, ἣν δὴ πίστιν φασὲν* (Paed. I, 12, 159). *Ἦδη δὲ ἡ πίστις, εἰ καὶ ἐκούσιος τῆς ψυχῆς συγκατάθεσις, ἀλλὰ ἐργάτις ἀγαθῶν, καὶ δικαιοπραγίας θεμέλιος* (Str. V, 13, 697). „Quando audierimus, Fides tua te salvam fecit, non accipimus eum dicere absolute eos salvos futuros, qui quomocumque crediderint, nisi opera quoque fuerint confecta” (Str. VI, 14, 794). *Πίστις οὖν τὸ εἰδέναι τὸν θεόν, ἡ πρώτη μετὰ τῆς τοῦ σωτῆρος διδασκαλίας τὴν πεποιθήσιν, τὸ κατὰ μηδένα τρόπον ἄδικα δοῦν, τοῦτ' εἶναι πρόπον ἡγεῖσθαι τῇ ἐπιγνώσει τοῦ θεοῦ* (Str. VII, 2, 831). Annumerat Clemens bonis hisce operibus, quae e fide proficiscantur necesse sit, imprimis eleemosynam (*ἐλεημοσύναις καὶ πίστεσι* (Glaubenserweisen; itaque veritas: „eleemosynis aliisque e fide profectis bonis operibus;” Münscherus Dogmengesch. II, 279 non satis recte *πίστεσι* vertit Erweisung der Treue) *ἀποκαθαίρονται αἱ ἁμαρτίαι* Str. II,

15, 466) et martyrium *) (ἔοικεν οὖν τὸ μαρτύριον ἀποκά-
 θαρσις εἶναι ἀμαρτιῶν μετὰ δόξης Str. IV, 9, 596) — de quo
 in capite ethico pluribus differemus. Haec igitur via est, a
 Deo ad salutem homini patefacta, in qua ut recte incedat,
 gratia divina ipsi opus est. Quaeritur, quamnam de
 gratia sententiam Clemens foverit. Ut nunc omittamus, quae
 separatim hac de re dixerit, jam ex eis, quae hactenus expo-
 suimus, sententiam ipsius fingere nobis poterimus. Natura,
 ait, humana eadem etiam nunc est, qualem Deus creavit,
 peccando quidem suâ culpâ obnoxia, neque tamen originis
 quod dicitur peccato ita depravata, ut ad veram virtutem
 progredi nequeat. Potius libero homo arbitrio praedi-
 tus est aut bonum eligendi peragendique aut malum. Hoc
 ut apprehendat, adjuvatur a daemonibus, illud ut perficiat,
 a Deo omnium fonte bonorum. (De gratia divina per spiritum
 sanctum regenerationem operante apud Clementem rarius (v. c.
 Str. II, 13, 460) sermo est.) — Multis haec demonstravit
 Münfcherus l. I II, 292 sqq. Nos, superiore anthropologiae
 tractatione nitentes, paucos tantummodo locos trademus. Str.
 VI, 12, 788: Ἡμᾶς δὲ, inquit, ἐξ ἡμῶν αὐτῶν βούλεται (ὁ Θεὸς)
 σώζεσθαι· αὐτὴ οὖν φύσις ψυχῆς, ἐξ ἑαυτῆς ὀρμῶν. Str.
 VII, 3, 837: Ὅτι τὸ πιστεῖν καὶ πείδεσθαι ἐφ' ἡμῖν. Atta-
 men de Clementis sententia sine Deo solus homo nihil boni ef-
 ficat. (Gratiam illam spiritus sancti a Clemente non satis celebra-
 ri, ostendunt argumenta, quibus refutat haereticae notae gnosti-
 cos, qui fidem naturalem quid habebant, v. c. Str. V, 1, 645.) Ita
 Str. V, 1, 647: „Neque,” ait, „fieri potest, ut sine nostro
 animi proposito consequamur, neque univērsum est positum in
 nostra voluntate, quale est quod est eventurum; gratia enim
 servamur, sed non absque bonis operibus. . . Oportet men-
 tem habere sanam et quae nulla retardetur poenitentia a pul-
 cri venatione, ad quod quidem maxime divina opus habemus
 gratia, rectaque doctrina, castaque et munda animi affectione

*) De multitudine martyrum Clemens Str. II, 20, 494: Ἡμῖν δὲ,
 ait, ἀφθονοὶ μαρτύρων πηγὰ ἐκαστῆς ἡμέρας ἐν ὀφθαλμοῖς ἡμῶν
 θεωρούμεναι, παρολιωμένων, ἀνασκινδάλουμένων, τὰς κεφαλὰς
 ἀποτεμνόμενων.

et patris ad ipsum attractione." Et Str. VII, 7, 860: „Clarum est, a Deo, bonam bonorum virorum naturam et sanctum institutum honorante, iis, qui bene vivere constituerunt, vires inspirari ad reliquam salutem, alios quidem solum adhortante, aliis vero, qui ex se digni evaserunt, opem ferente. . . . Quemadmodum enim medicus praebet sanitatem iis, qui ipsi cooperantur ad sanitatem; ita etiam Deus aeternam salutem iis, qui cum eo cooperantur ad cognitionem et ad bonas actiones" („qui se ipsos dignos praebuerint propter puritatem" Str. VII, 12, 880).

Gratiae divinae specimina sunt instituta sacramentorum atque ecclesiae. Baptisma miro modo illuminat, purificat Deoque hominem reconciliat. „Hoc ipsum," Paed. I, 6, 133 Clemens ait, „nobis quoque evenit, quorum fuit exemplar dominus" (comparationem istam ita Clemens videtur intellexisse: Uti in Christo baptisma momentum erat temporis, ex quo opus suum salvatorium incepit, quasi novus igitur ab isto inde tempore homo quoad operationem, ita nos quoque post baptisma novi quasi homines evadimus). „Tincti," pergit, „illuminamur, illuminati in filios adoptamur, adoptati perficimur, perfecti immortales reddimur. . . . Multis autem modis vocatur hoc opus, gratia, illuminatio, perfectum et lavacrum; lavacrum quidem, per quod peccata absterginus; gratia, qua remittuntur poenae, quae peccatis debentur; illuminatio, per quam sanctam illam et salutarem lucem intuemur, hoc est per quam Deum perspicimus; perfectum autem dicimus, cui nihil deest." Ib. p. 116: „Vincula tenebrarum quam celerrime remittuntur, humana quidem fide, divina vero gratia; cum nimirum remittuntur peccata uno medicamento Paenionis, nempe baptismi secundum verbum. Omnia ergo peccata eluimus, et e vestigio mali non sumus amplius. Una enim est haec gratia illuminationis, quod non sunt iidem mores, qui erant antequam lavaremur." Ib. p. 117: „Peccatorum nostrorum moti poenitentia, delictis renunciantes, baptismi percolati (*διωλιζόμενοι*), ad aeternam quoque lucem recurrimus, filii ad patrem." Pios homines ante Christum natum mortuos ab apostolis (quos diserte, uti supra vidi-

mus, evangelii apud inferos annunciatores alibi nominat) esse baptizatos, hanc sententiam eo, quod Hermiam ejus auctorem Str. II, 9, 452 laudat, ipse videtur comprobare. Baptisma haereticorum autem e dicto quodam Salomonis Str. I, 19, 375 colligit οὐκ οικεῖον καὶ γνησίον ὕδωρ esse.

Sacrae coenae typum jam Melchisedecus protulisse dicitur pane et vino Str. IV, 25, 637. Vinum (non eucharistiae, sed univēse) Clementi est μυστικὸν σύμβολον αἵματος ἁγίου (Paed. II, 2, 184), et, ubi de eucharistia loquitur (ib. p. 186), dicit: Καὶ εὐλόγησέ γε τὸν οἶνον, εἰπὼν· λάβετε, πίετε· τοῦτό μου ἐστὶν τὸ αἷμα, αἷμα τῆς ἀμπέλου·

τὸν γὰρ λόγον, τὸν περὶ πολλῶν ἐκχεόμενον εἰς ἄφειν ἁμαρτιῶν, εὐφροσύνης ἁγίου ἀλληγορεῖ νᾶμα, quae verba dogmaticē nihil constituunt. Neque locus Paed. I, 6, 121—127, ubi de verbis Joh. VI, 52 allegorias effatur, certiores nos reddat. Restat locus obscurior Paed. II, 2, 177. 178: Διττὸν τὸ αἷμα τοῦ κυρίου· τὸ μὲν γὰρ ἐστὶν αὐτοῦ σαρκικόν, ὃ τῆς φθορᾶς λελυτρώμεθα· τὸ δὲ πνευματικόν, τουτέστιν ὃ κεχρίσμεθα· καὶ τοῦτ' ἔστι πιεῖν τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ, τῆς κυριακῆς μεταλαβεῖν ἀφθαρσίας· ἰσχύς δὲ τοῦ λόγου τὸ πνεῦμα, ὡς αἷμα σαρκός· ἀναλόγως τοίνυν κίρνεται, ὃ μὲν οἶνος τῷ ὕδατι, ὃ δὲ ἀνθρώπῳ τὸ πνεῦμα· καὶ τὸ μὲν εἰς πίστιν (Münfcherus l. I. II, 387 propter sequentia mavult πόντον) εὐωχεῖ τὸ κρᾶμα· τὸ δὲ εἰς ἀφθαρσίαν ὁδηγεῖ τὸ πνεῦμα· ἢ δὲ ἀμφοῖν ἀνθις κρᾶσις, ποτοῦ τε καὶ λόγου Εὐχαριστία κέκληται, χάρις ἐπαινουμένη καὶ καλή· ἧς οἱ κατὰ πίστιν μεταλαμβάνοντες ἀγιάζονται καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν·

τὸ θεῖον κρᾶμα τὸν ἀνθρώπον, τοῦ πατρικοῦ βουλήματος πνεύματι καὶ λόγῳ συγκίρναντος μυστικῶς· καὶ γὰρ ὡς ἀληθῶς μὲν τὸ πνεῦμα ὑκρίεται τῇ ἀπ' αὐτοῦ φερομένη ψυχῇ· ἢ δὲ σὰρξ τῷ λόγῳ, δι' ἣν ὁ λόγος γέγονε σὰρξ. Huic loco in univēsum hanc sententiam inesse cenfeo:

Dixerat Clemens verbis, quae proxime praecedunt (sicuti etiam Paed. I, 6, 126), in sacra coena, ut mos illius temporis ferebat, vinum aqua temperari. Jam pergit: Christi duplex est sanguis, carnalis et spiritalis. Carnalis respondet aquae, spiritalis vino; utrumque bibunt, qui in sacra coena aquam et vinum bibunt. Jamvero caro est hominis, spiritus τοῦ λό-

γον. Sacra igitur coena significat, spiritum (λογικόν) dari homini. Atqui homo constat e carne et mente; ergo hominis et caro et spiritus eucharistia sanctificatur. Id praecipue h. l. tenendum, quod, sicut illo loco, quem supra tetigimus, ubi de decalogo allegorizatur, denarius numerus, sic nostro binarius (et depromptus is quidem a duabus rebus, quarum altera alteri praestet) inservit dogmati alicui allegorice demonstrando. Omnino igitur de s. coena haec Clemens videtur docuisse: Panis et vinum sunt signa Christi corporis et sanguinis, eaque mystico modo eos, qui eucharistiae participes fiunt, sanctificantia. Verum caremus accuratiori Clementis expositione hujus dogmatis *).

Fininus Christologiam enucleandis Clementis sententiis de ecclesia. Ecclesia est ἀστεῖον τι σύστημα καὶ πλήθος ἀνθρώπων ὑπὸ λόγου διοικούμενον (καθάπερ ὁ δῆμος ὑπὸ νόμου), ἀπολιόρητος, ἀτυράνητος ἐπὶ γῆς (Str. IV, 26, 642), vel ἄθροισμα τῶν ἐκλεκτῶν (Str. VII, 5, 846). Est Christi sponsa (Str. III, 6, 533: Τὴν ἰδίαν νυμφὴν εἶχεν, τὴν ἐκκλησίαν), alii non jungitur matrimonio (Str. III, 11, 544: Ἐκκλησία δὲ ἄλλον οὐ γαμεῖ, τὸν νυμφίον κεκτημένη). Duplex autem est ecclesia, coelestis et terrestris, haec illius imago (Str. IV, 8, 593: Εἰκὼν δὲ τῆς οὐρανόθεν ἐκκλησίας ἡ ἐπίγειος). Ecclesia una esse debet (Paed. I, 6, 123: Μία δὲ μὴ γίνεται μήτηρ παρθένος. Ἐκκλησίαν ἐμοὶ φίλον αὐτὴν καλεῖν. Γάλα οὐκ ἔσχεν ἡ μήτηρ αὐτὴ μὴ μὴ γέγονεν γυνή. παρθένος δὲ ἅμα καὶ μήτηρ ἐστίν· ἀκήρατος μὲν ὡς παρθένος, ἀγαπητικὴ δὲ ὡς μήτηρ. καὶ τὰ αὐτῆς παιδία προσκαλουμένη, ἀγίῳ τιθνεῖται γάλακτι, τῷ βροφώδει λόγῳ. Str. VII, 18, 899: „Ex iis, quae dicta sunt, manifestum esse existimo, unam esse veram ecclesiam, eam quae vere est antiqua, in cujus catalogum referuntur ii, qui sunt iusti ex populo. Nam cum unus sit Deus et unus do-

*) Agaparum — quarum h. l. mentionem injicimus —, tanquam operis operati, immodicam aestimationem Clemens vetat Paed. II, 1, 166 verbis: Ἐν οὐρανόθεν ἐστὶν αὐτὴ ἡ ἐπουράνιος εὐωχία· ἡ δὲ ἐπίγειος δεῖπνον κέκληται. δι' ἀγάπην μὲν γινόμενον τὸ δεῖπνον, ἀλλ' οὐκ ἀγάπῃ τὸ δεῖπνον, δεῖγμα δὲ εὐνοίας κοινωνικῆς καὶ εὐμεταδότου.

minus, propterea id etiam quod est summe venerabile, et ex eo quod sit unicum laudatur, ut quod sit imitatio principii, quod est unum. In unius ergo naturae sortem cooptatur ecclesia, quae est una, quam conantur haereses in multas discindere." Ib. p. 900: *Μία γὰρ ἡ πάντων γέγονε τῶν ἀποστόλων ὡς περ διδασκαλία, οὕτως δὲ καὶ ἡ παράδοσις*; insunt vero, quod dolendum est, ipsi haereses, quae nomen gerunt, „aliae ex singulis hominibus, ut quae appellatae sunt a Valentino et Marcione et Basilide, etiam si gloriantur se Matthiae opinionem adducere, . . . aliae autem ex loco, ut Peratici, alii ex gente, ut Phrygum haeresis, aliae ex operatione ut Encratarum, aliae ex propriis dogmatis, ut Docitarum et Haematitarum, aliae ex positionibus et iis quae ipsae honorarunt, ut qui appellantur Cajanistae et Ophiani, aliae verò ex iis, quae nefarie ausae sunt et perpetrarunt, qui ex Simonianis vocantur Entychitae" (Str. VII, 18, 900); omnes autem bifariam dividi possunt; ἢ ἀδιαφόρως ζῆν διδάσκουσιν, ἢ τὸ ὑπέροτον ἄγουσαι, ἐγκράτειαν διὰ συσσειβείας καὶ φιλαπενθημοσύνης καταγγέλλουσιν (Str. III, 5, 529). Describit Clemens haereticos, quos Str. III, 12, 547 serpenti simillimos ad proprias deducere opiniones ait, Str. VII, 16, 890 sqq.: „Adversus ecclesiasticam recalcitrant traditionem. . . Si propheticiis (p. 891) quoque scripturis uti ausi fuerint qui sectantur haereses, primum quidem non omnibus, deinde non perfectis, neque ut dictat corpus et contextura prophetiae; verum eligentes ea, quae dicta sunt ambigue, traducunt ad proprias opiniones, paucas voces sparsim carpentes, neque id considerantes, quod ex ipsis significatur, sed ipsa nuda dictione utentes. . . Neque volunt converti ad veritatem, ut quos pudeat sui in seipso amoris deponere praerogativam; neque sciunt qua ratione possint suas stabilire opiniones, scripturis vim afferentes. Cum autem ad falsa in vulgus proferendum dogmata processerint, cum omnibus fere scripturis evidenter pugnantes, et semper a nobis, qui contra eos disputamus, confutati, quod reliquum est nunc quoque pergunt se opponere, partim ex propheticiis aliqua non admittendo, partim nos, quasi simus alterius naturae, et quae sunt illorum propria (p. 892) non possimus intelligere, calumniando.

Nonnunquam autem etiam cum vincuntur, sua negant dogmata, aperte confiteri erubescunt quae se seorsum sic docere gloriantur. Cum ecclesiasticae cognitionis non didicerint mysteria, neque veritatis perceperint majestatem, ut qui in perscrutando rerum profundo fuerint socordes, et superficie tenus legerint, scripturas valere iusserunt. Inani ergo sapientiae opinione elati, perpetuo litigant, aperte ostendentes, se magis curare ut videantur philosophi, quam ut philosophentur. Sicut (p. 893) improbi pueri excludunt paedagogum, ita etiam hi arcent prophetias a sua ecclesia, suspectas eas habentes propter reprehensionem et admonitionem. Scilicet quam plurima confarciunt mendacia et figmenta, ut jure videantur non admittere scripturas. Atque (p. 894) cum sint tres animae affectiones, ignoratio, opinio, scientia (*ἄγνοια, οἰήσις, ἐπιστήμη*), qui in ignoratione versantur, sunt gentes, qui in scientia, vera ecclesia, qui in opinione, sicut qui sectantur haereses. Valde igitur est cavendum, ne quis in haereses incidat. „Ut oportet virum probum minime esse mendacem, et nihil infirmare eorum quae pollicitus est, etiam si qui alii pacta transfiliant; ita nobis quoque nullo modo convenit transfilire regulam ecclesiasticam; maximeque eam quae sit de rebus maximis professionem nos observamus, illi vero transfiliunt” (Str. VII, 15, 887). „Quemadmodum enim si quis fiat bestia ex homine, similiter atque ii, qui fuerant infecti venenis Circes; ita homo Dei esse et domino fidelis esse desinit, qui adversus ecclesiasticam recalcitravit traditionem et in humanarum haeresum defiluit opiniones” (ib. 16, 890). Cf. Str. VII, 17, 897. *Αἱρέσεων ἀφορισθῆναι, ὡς ἀκαθάρτων καὶ ἀθέων, κελεύει προφητικῶς ἡμᾶς* sc. ὁ Θεός (Str. III, 11, 544). Neque tamen efficere haereses possunt, ut christianae religioni diffidatur. „Primum,” Clemens dicit Str. VII, 15, 886 sqq., „hoc adversus nos adducunt, dicentes non oportere credere propter (p. 887) disensionem haeresium; distrahit enim nos ac defatigat etiam ipsa veritas, dum alii alia constituunt dogmata. Quibus respondemus, quod et apud vos Judaeos et apud eos, qui inter Graecos fuere in maxima estimatione philosophos, fuere plurimae haereses; neque tamen ideo dubitandum esse dicitis, quin sit philosophandum, aut

Judaicae haerendum disciplinae, propter eam, quae est inter se vestrarum disensionem sectarum. Praeterea autem fore ut in veritate seminentur haereses, velut in frumento zizania, propheticè dictum est a domino, et fieri non potest, quin fiat id, quod praedictum est esse futurum. Hujus autem causa est, quod quicquid est pulchrum sequitur reprehensio. Num ergo si quis pacta non observaverit, et transgressus fuerit eam quae sit apud nos professionem, propter eum, qui non stetit suae professioni, abstinemus nos quoque a veritate? . . . Num quispiam aegrotans, et qui ut curetur opus habet, non admittit medicum propter eas quae sunt in medicina haereses? Ita quoque qui anima aegrotat, et est plenus simulacrorum vanitate, sanitati sane et ad Deum conversioni nunquam haereses praetextat. . . Majori cura opus est et providentia, ut examinetur, quomodo sit exacte vivendum et quaenam sit vera pietas. Clarum est enim, quod cum veritas sit ardua et difficilis, propterea certe oriuntur quaestiones, ex quibus prae nimio sui amore et gloriae cupiditate nascuntur haereses eorum, qui non didicerunt, neque vere acceperunt, sed sibi cognitionis sumpserunt persuasionem. Est ergo nobis majori studio et cura perscrutanda ea (p. 888) quae est vere veritas, quae sola circa eum qui vere est Deus versatur. Laborem autem consequitur dulcis inventio et memoria. Est igitur labor inveniendi subeundus propter haereses, sed non est omnino deficientium. Neque enim si appositus sit fructus, alter quidem verus et maturus, alter vero factus ex cera quam maxime similis, propter similitudinem est abstinendum ab utroque. Simul autem discernendum est comprehensiva contemplatione et principali consideratione verum a specioso. Et quemadmodum si una sit via regia et multae praeterea aliae, quarum aliae ferant in praecipitium, aliae ad fluvium rapide fluentem aut ad mare profundum, non dubitaverit quispiam viam ingredi propter disensionem, sed utetur via regia et trita et sejuncta a periculo: ita cum alii alia dicant de veritate, non est discedendum, sed diligentius est inquirenda ejus accuratissima cognitio. Nam cum oleribus hortensibus una etiam nascuntur herbae. Num propterea abstinent agricolae a cultura hortorum? Cum igitur habeamus a

natura multa, quae nos incitant, et dant occasionem ad ea quae dicuntur examinanda, etiam veritatis invenire consequentiam debemus. Enimvero dubitare nemo potest, utra sit vera ecclesia, catholica an haeticorum. „Nam domini quae fuit in adventu doctrina cum coepisset ab Augusto, medio tempore Tiberii consummatur; apostolorum ejus doctrina usque ad Pauli ministerium Neronis tempore consummatur. Inferius autem circa tempora Hadriani imperatoris fuerunt, qui haereses excogitarunt, et pervenerunt usque ad aetatem Antonini natu majoris” et qu. sq. (Str. VII, 17, 898). Ὡς οὕτως ἐχόντων (ib. p. 899), συμφανὲς ἐκ τῆς προγενεστάτης καὶ ἀληθεστάτης ἐκκλησίας, τὰς μεταγενεστέρας ταύτας καὶ τὰς ἐτι τούτων υποβεβηκυίας τῷ χρόνῳ κεκαινοτομησθαι παραχαραχθείσας αἰρέσεις (cf. Str. I, 19, 375: Ἄδεται δέ εἰσιν αἱ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἀπολείπουσαι ἐκκλησίαν). Ostendit postremo Clemens Str. VII, 18, 900 sqq., e mystico sensu legis de mundis et immundis animalibus Judaeos et haeticos ab ecclesia posse distingui.

Ad doctrinam de ecclesia pertinet denique doctrina de salute gentilium, de qua quod Clementi placuit, jam supra exposuimus, ubi de descensu Christi ad inferos actum est.

Eschatologia.

Ubi statim post mortem homines versaturi sint, non diserte dicit Clemens. Fragmenti ex ipsius libro de anima, quod asservavit nobis Maximus serm. 53 de anima (ap. Potter. p. 1020) haec sunt verba: Πάντων ἀναπνεύουσαι αἱ ψυχαὶ τὸ ζῆν ἔχουσι, καὶ χωρισθῶσι τοῦ σώματος καὶ τὸν εἰς αὐτὸ εὐρεθῶσι πόθον ἔχουσαι, εἰς τὸν τοῦ Θεοῦ κόλπον φέρονται ἀθάνατοι· ὡς ἐν χειμῶνος ὥρᾳ οἱ ἀτμοὶ τῆς γῆς ὑπὸ τῶν τοῦ ἡλίου ἀκτίνων ἐφελκόμενοι φέρονται πρὸς αὐτόν. (Quibus e verbis id quoque constat, versaturas illo tempore hominum animas sine corpore.) Purgabuntur autem animae (minime vero igni terrestri) hoc statu, piis feliciori, quam terrestris fuerat. Castigationibus enim, ut supra vidimus, de Clementis sententia reinovenda sunt peccata post baptismum commissa, et hinc est, quod tum philosophorum (cf. Str. V, 1, 649; 14, 700), tum, unde illi hanc doctrinam hausisse dicuntur.

(II. II.), scripturae sacrae (veluti Jesai. IV, 4 Paed. III, 9, 282; 1 Cor. III, 15) dictis adjutus, haec verba fecerit Str. VI, 14, 794: „Cum per multam disciplinam vitia exuerit fidelis noster, transit” (scilicet statim post mortem) „ad maximum supplicium, quod est melius priori mansione (ἐπὶ τὴν βελτίονα τῆς προτέρας μονῆς μεγίστην κόλασιν), inferens secum proprietatem poenitentiae eorum peccatorum, quae admittit post baptismum.” Φαμὲν δ’ ἡμεῖς (Str. VII, 6, 851) ἀγιάζειν τὸ πῦρ, οὐ τὰ κρέα, ἀλλὰ τὰς ἀμαρτωλοὺς ψυχάς· πῦρ οὐ τὸ παμφάγον καὶ βάνανσον, ἀλλὰ τὸ φρόνιμον λέγοντες, τὸ διῖκνούμενον διὰ ψυχῆς τῆς διερχομένης τὸ πῦρ. Boni tum temporis purgatione illa ad Deum ducentur (Str. VII, 10, 865: „Gnosis nos deducit ad finem interminatum et perfectum, prius docens eam, quae nobis est futura, Deo convenientem cum diis vivendi rationem, cum ab omni poena et supplicio fuerimus liberati, quae sustinemus ex peccatis ad salutarem disciplinam. Post quam redemptionem praemium et honores dantur consummatis, cum cessaverint quidem a purgatione, cessaverint autem etiam ab alio quocunque ministerio, quantumvis sancto et inter sanctos; deinde eos qui fuerint mundo corde, in propinquitatem domini evectos, manet perpetuae contemplationis restitutio et deorum appellantur nomine, qui in iisdem sedibus sunt collocati, in quibus alii dii qui sunt primi sub servatore constituti”), ita tamen, ut gradus sint felicitatis („sunt enim apud dominum complures mercedes et mansiones pro ratione vitae hominum” Str. IV, 5, 579; cf. ib. 18, 615. „Cruciatum etiam fidelis — Str. VI, 14, 795 —, cum vel nondum, vel ne omnino quidem ea assequatur, quorum videt alios esse participes. Praeterea autem pudore afficitur ob ea, quae deliquit (quae quidem sunt fideli maxima supplicia). Bona est enim Dei iustitia et iusta est ejus bonitas. Et licet cessaverint cruciatus in implendis quas luunt poenis, et expiandis quae admittita sunt ab unoquoque delictis, habent tamen maximum permanentem dolorem, quod cum sint inventi digni alio ovili, nonnulla sint cum iis, qui sunt gloria affecti propter iustitiam”), mali vero castigationibus multo durioribus, etiam si inviti, ad poenitentiam commovebuntur (Str. VII, 12, 879: „Gnosticus οἰκτιρῶν τοὺς μετὰ θάνατον παιδευομένους διὰ

τῆς κολάσεως ἀκουσίως ἐξομολογουμένους”). Utrumque autem (quod jam supra significavimus) illic fiet animabus a corporibus solutis (Str. VI, 6, 764: „Sunt enim salutares, et quae erudiunt, Dei castigationes, adducentes ad conversionem, et potius poenitentiam peccatoris eligentes, quam mortem, idque praecipue cum possint animae purius perspicere, quae sunt liberae a corporibus (τῶν σωμάτων ἀπηλλαγμένοι), etiamsi obscurentur perturbationibus (κὰν πάθεισιν ἐπισκοτῶνται), eo quod non amplius eis sese opponat caro”).

Interrumpetur haec animarum post mortem conditio interitu mundi visibilis. Comprobat enim Clemens dicentes, mundum aliquando igni conversum iri (Str. V, 14, 711. 2). Quando finis mundi instet, significat Qu. div. sal. 36, 955 his verbis: *Εἰσὶν ἤδη τινὲς καὶ τῶν ἐκλεκτῶν ἐκλεκτότεροι . . . οὓς ὁ λόγος φῶς τοῦ κόσμου καὶ ἄλλας τῆς γῆς καλεῖ, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σπέρμα (εἰκῶν καὶ ὁμοίωσις Θεοῦ, καὶ τέκνον αὐτοῦ γνήσιον καὶ κληρονόμον), ὡσπερ ἐπὶ τινα ξενιτείαν (veluti in exilium quoddam) ἐνταῦθα πεμπόμενον ὑπὸ μεγάλης οἰκονομίας καὶ ἀναλογίας τοῦ πατρὸς, . . . καὶ πάντα μέχρις ἂν ἐνταῦθα τὸ σπέρμα μένη, συνέχεται, καὶ συναχθέντος αὐτοῦ (σπέρματος) ταῦτα τάχιστα λυθῆσεται.* (Cf. Neandri S. V. genet. Entwickel. d. gnost. S. p. 218.) Quo facto substantiae materiales nunc mixtae quaeque proprietatem suam recipient. Qua de re Str. III, 9, 540: *Γένεσιν δὲ, αἰτ nofter, καὶ φθορὰν, τὴν ἐν κρίσει προηγουμένως γίνεσθαι ἀνάγκη, μέχρι παντελοῦς διακρίσεως καὶ ἀποκαταστάσεως ἐκλογῆς, δι' ἣν καὶ αἱ τῷ κόσμῳ συμπεφυρμένα οὐσίαι τῇ οἰκειότητι προσνέονται* (cf. Neand. l. l. p. 79).

Jamvero (chiliasmorum enim opinionibus Clemens non favet, cf. Str. VII, 12, 876: Gnosticis τῶν κοσμικῶν, καὶ τοι θεῖον ὄντων, ἐπαγγελιῶν κατεμεγαλοφρόνησεν, quae verba fortasse illuc spectant) resurrectio animas cum corporibus iterum conjunget, corporibus autem, id quod contendit Clemens, ut neque scripturae s., neque adversaretur Platoni terreftre corpus condemnanti, coelestibus. Habebimus „carnem, ut quae per ignem” (i. e. incendium mundi) „resurgat (σάρκα ὡς ἀμισταμένην δῆθεν διὰ πυρὸς), quemadmodum ex corruptione et satione frumentum resurgit” (Paed. I, 6, 125).

Illa enim in vita corpore terrestri non amplius erimus vincti (Str. I, 19, 374: *Μετὰ δὲ τὴν τῆς σαρκὸς ἀπόθεσιν πρὸς-ωπον πρὸς πρόσωπον* etc.); coelesti induti terrestria despiciemus (Paed. I, 4, 103: *Ἐν γὰρ τῷ αἰῶνι τούτῳ γαμοῦσι καὶ γαμίσκονται· ἐν ᾧ δὴ μόνῳ τὸ θῆλυ τοῦ ἄρῆενος διακρίνεται· ἐν ἐκείνῳ δὲ οὐκέτι· ἔνθα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἀγίου τούτου βίου τοῦ ἐκ συζυγίας τὰ ἔπαθλα, οὐκ ἄρῆενι καὶ θηλείᾳ, ἀνθρώπῳ δὲ ἀπόκειται.* Ib. II, 10, 230: *Ἐν γὰρ τῷ αἰῶνι τούτῳ γαμοῦσι καὶ γαμίσκονται· καταργήσαντες δὲ τὰ τῆς σαρκὸς ἔργα, αὐτῇ καθαρᾷ τῇ σαρκὶ ἐπενδυσάμενοι τὴν ἀφθαρσίαν, τὸ πρὸς μέτρον τῶν ἀγγέλων διώκομεν.* Ib. III, 1, 251: *Ὁ δὲ συμπαθῆς θεὸς αὐτὸς ἠλευθέρωσεν τὴν σάρκα: τῆς φθορᾶς καὶ δουλείας τῆς θανατηφόρου καὶ πικρᾶς ἀπαλλάξας, τὴν ἀφθαρσίαν περιέθηκεν αὐτῇ, ἅγιον τοῦτο τῇ σαρκὶ καὶ αἰδιότητος καλλώπισμα περιθεῖς, τὴν ἀθανασίαν).* Satis igitur constat, omnes crassiores resurrectionis carnis notiones Clementi plane improbari. Quod autem in libris qui supersunt paene nihil diferte de resurrectione noster docuit, non est, quod magnopere miremur, cum in libro singulari de resurrectione (deperdito), ad quem delegat Paed. I, 6, 125, uberius hoc dogma tractaverit.

Jam habebitur iudicium (Str. VII, 2. p. 835) et tum porro pii praemii (impii poenis) afficientur. „Qui si caste,” Clemens ait Str. V, 14, 722, „integreque vixerimus, beati quidem hic erimus; at post discessum ex hac vita longe beatiores, nec ullo tempore circumscribetur nostra haec felicitas, sed quiete fruemur sempiterna.” Haec beatorum felicitas semper augebitur. „Hic quoque (Str. VI, 13, 793) in ecclesia progressiones episcoporum, presbyterorum, diaconorum sunt, ut arbitror, imitationes gloriae angelicae et illius oeconomiae ac dispensationis, quam dicunt scripturae expectare illos, qui insistentes vestigiis apostolorum vixerunt in perfectione iustitiae convenienter evangelio. Hos sublato in nubibus scribit apostolus primum quidem diaconos futuros, deinde cooptandos esse in presbyteratum profectu gloriae (gloria enim differt a gloria), donec creverint in virum perfectum.” „Qui ex hominum in angelorum statum trauseunt (Proph. eclog. 57, 1004), sub angelorum institutione mille an-

nos erudiuntur, ad perfectionem quidem reversi ac determinati. Dein qui docendi munus in se susceperunt, in potestatem archangelicam transeunt; qui discendi partes perfecterunt, illos rursus, qui ex hominibus ad angelos transeunt, erudiendos suscipiunt; sic postea periodis certis jam dictis in propriam angelicamque corporis stationem constituuntur."

Quaeritur denique, impiorum poenae de sententia Clementis aeternae sint necne. In integris quidem quae supersunt scriptis Clemens non modo diabolo facultatem sese emendandi tribuit, sed etiam pollutas animas nonnisi ad eum finem a Deo castigari dicit, ut corrigantur et, licet invitae, ad poenitentiam perveniant (ut supra vidimus), atque idem consilium etiam in extremo illo iudicio exercendo esse Deo propositum ait Str. VII, 2, 835 his verbis: *Παιδεύσεις δὲ αἱ ἀναγκαῖαι, ἀγαθότητι τοῦ ἐφορῶντος μεγάλου κριτοῦ, διὰ τε τῶν προσεχῶν ἀγγέλων, διὰ τε προκρίσεων ποικίλων καὶ διὰ τῆς κρίσεως τῆς παντελοῦς, τοὺς ἐπὶ πλεόν ἀπηλγηγότας ἐκβιάζονται μετανοεῖν*, ita ut de omnium animarum conversione (et impunitate) aliquando, etiam si post aeternum demum seculum, expectanda omnino cogitasse videatur. (Cf. quoque Adumbr. in 1 Joh. II, 2. p. 1009: "Dominus . . universos quidem salvat, „(ut ex eodem loco apparet, angelos et homines),” sed alios per supplicia convertens, alios autem spontanea assequentes voluntate, et cum honoris dignitate, „et qu. sq.). Contra vero in fragmento libri de anima, asservato nobis a Maximo ferm. 53 de anima (ap. Potter. p. 1020); sententiae de vera poenarum aeternitate disertè favet verbis: *Ἀθάνατοι πᾶσαι αἱ ψυχαὶ, καὶ τῶν ἀσεβῶν, αἷς ἄμεινον ἦν, μὴ ἀφθάρτους εἶναι· κολαζόμεναι γὰρ ὑπὸ τοῦ ἀσβέστου πυρὸς ἀπεράντω τιμωρία καὶ μὴ θνήσκουσαι, ἐπὶ κακῇ τῇ ἑαυτῶν τέλος λαβεῖν οὐκ ἔχουσιν*. At Stromatum auctoritas hujus fragmenti auctoritatem superat.

Verum tota Clementis Eschatologia est obscurior, et consulto his de rebus Clemens multis verbis parcit. *Τὰ δ' ἄλλα*, ait Str. VII, 2, 835, ejusmodi dogmatis expositis, *σιγῶ, δοξάζων τὸν κύριον*.

Jam de Clementis

Apologetica

verba facturi tantummodo rationem breviter describemus ac viam (duce Pottero), qua in Cohortatione *) gentiles aggressus sit ac refutaverit. Cap. 1. p. 1 fqq. ab originis et impiis idolorum mysteriis homines avocans, ad veram jubilationem Dei τοῦ λόγου nomine provocat, et ad laudes Dei patris ob revelatam veritatem celebrandas hortatur. Cap. 2. p. 10 fqq. absurditatem simul et impietatem mysteriorum ethnicorum et fabularum de deorum ipsorum ortu et interitu ostendit. Cap. 3. p. 36 fqq. sacrificiorum diis mactatorum crudelitatem et impuritatem perstringit; cap. 4. p. 40 fqq. simulacra quam absurda demonstrat et turpia sint, quibus deos colant. Cap. 5. p. 55 fqq. philosophorum sententias de Deo recenset eosque cap. 6. p. 58 fqq. aliquando, sicuti poëtas cap. 7. p. 62 fqq., ipso inspirante verum attigisse dicit. Ab omni parte veram autem de Deo doctrinam a prophetis contendit esse petendam cap. 8. p. 65 fqq., graviterque illos peccare, qui benignam Dei vocationem spernant aut negligant cap. 9. p. 68 fqq. Cap. 10. p. 72 fqq. respondet ad objectionem gentilium, qua nefas esse ajebant inorem patrium deferere („Proinde,” ait p. 72. 73, „cur non lacte etiam utimur tanquam primo alimento, cui nutrices nostrae, simulac fuimus in lucem editi, nos assuefecerunt? Cur augemus patrum facultates vel minuimus, nec eundem modum, quem illi nobis reliquere, deinceps perpetuo servamus? Cur nec in sinus patrum cibos nostros regerimus, nec etiam alia adhuc facimus, quibus olim, cum parvuli essemus et a matribus aleremur, risum commovimus; sed nosmet ipsos, etiam nullo praecipiente magistro, corrigimus et emendamus? Quod si in affectibus excessus, etsi sint admodum periculosi et exitiales, tamen aliqua nos voluptate afficiunt; cur non etiam in vita ex hac flagitiosa, perturbata affectibus atque impia con-

*) Etiam in conscribendis Stromatis Clementis consilium ex parte fuisse videtur apologeticum, hoc nimirum, ut ostenderet gentilibus, jam ab ipsorum philosophis religionis vulgaris vanitatem fuisse agnitam, neque vero probabilem religionem inventam.

fuetudine ad veritatem, patribus licet ringentibus, deflectemus, et rejecta, tanquam mortifero veneno, consuetudine verum patrem quaeremus?"), eoque impensius hortatur illos ad veritatem amplectendam, qua ab erroribus istis liberentur. Cap. 11. p. 86 sqq. quanta sint illustrat Dei beneficia in homines per Christi adventum collata, ideoque cap. 12. p. 91—95 hortatur gentiles, ut missis erroribus et cupiditatibus pristinis se Christo, unico veritatis magistro, instituendos praebeant. Clemens si tantum praestitisset in demonstranda religionis christianae veritate, quantum in refutanda idololatria vere praestitit, longe opus suum nobis reliquisset praestantius. Cf. Tzschirneri *S. V. Gesch. d. Apologet. P. I.* p. 260—262, al. loc.

ORIGENES.

Cf. Huetii *Origeniana Lib. II. cap. 2. p. 27—185* (ante edit. Orig. Commentar. Col. 1685).

Moshemii *Commentar. de reb. Christ. ante Const. M. p. 612—629. 659—667.*

J. S. Semleri *Histor. Einleitung in Baumgartens Unterfuch. theol. Streitigkk. P. II. p. 156—209.*

„Quodsi quis Judas Zelotes opposuerit nobis errores ejus, audiatur libere:

.. Interdum magnus dormitat Homerus,

Verum operi longo fas est obrepere somnum.

Non imitemur ejus vitia, cujus virtutes non possumus sequi.”

Hieronym. ep. 65 ad Pammach. et Ocean. c. 5.

Quaeritur, quid de mutuo doctrinae christianae et philosophiae respectu Ammonii Saccae auditor senserit. Jure alteram ab altera separat (cf. homil. XIV. §. 3 in Genes. vol. II. p. 98, ubi haec verba facit: "Philosophia neque in omnibus legi Dei contraria est, neque in omnibus consona. Multi enim philosophorum unum esse Deum, qui cuncta creaverit, scribunt. In hoc consentiunt legi Dei. Aliquantum etiam hoc addiderunt, quod Deus cuncta per verbum suum et fecerit et regat, et verbum Dei sit, quo cuncta moderentur. In hoc non solum legi, sed etiam evangeliiis con-

sona scribunt. Moralis vero et physica quae dicitur philosophia paene omnia, quae nostra sunt, sentiunt. Dissident vero a nobis, cum Deo dicunt esse materiam coaeternam. Dissident, cum Deum negant curare mortalia, sed providentiam ejus supra lunaris globi spatia cohiberi. Dissident a nobis, cum vitas nascentium ex stellarum cursibus pendunt. Dissident, cum sempiternum dicunt hunc mundum et nullo fine claudendum. Sed et alia plurima sunt, in quibus nobiscum vel dissident vel concordant,); simul vero etiam philosophiam theologiae necessariam esse contendit. Etenim tantam epist. ad Gregor. Thaum. vol. I, 30. E. esse profitetur philosophiae in theologia christiana utilitatem, quanta sit geometriae, musicae, grammaticae, rhetoricae et astronomiae in philosophia. *Λεκτέον δὲ πρὸς τοῦτο*, ait contra Cels. lib. I. §. 9. vol. I, 327 sq., *ὅτι εἰ μὲν οἷόν τε πάντας καταλιπόντας τὰ τοῦ βίου πράγματα σχολάζειν τῷ φιλοσοφεῖν, ἄλλην ὁδὸν οὐ μεταδιωκτέον οὐδενί, ἢ ταύτην μόνην· εὐρεθήσεται γὰρ καὶ ἐν τῷ χριστιανισμῷ οὐκ ἐλάττων, ἵνα μὴ φορτικόν τι εἴπω, ἐξέτασις τῶν πεπιστευμένων· καὶ διήγησις τῶν ἐν τοῖς προφήταις αἰνιγμάτων καὶ τῶν ἐν τοῖς εὐαγγελίοις παραβολῶν, καὶ ἄλλων μυθίων συμβολικῶς γεγενημένων, ἢ νενομοθετημένων.* Imo arctissime cum religione christiana cohaeret philosophia, *ὅτι βούλεται ἡμᾶς εἶναι σοφούς ὁ λόγος* (c. Cels. III, 45. vol. I, 476), et „si sapientia est rerum divinarum humanarumque et causarum, quibus hae res continentur, scientia, vel quomodo illam divina scriptura definit — Sap. VII, 25. 26 —, neminem dico sapientem averfaturum, quae doctus Christianus de sua religione disseruerit, neque illa sapientia deceptum aut impeditum iri. Neque enim vera sapientia, sed ignorantia in errorem agit, et e rebus omnibus sola stabilis est scientia et veritas, quarum utraque ex sapientia oritur” (c. Cels. III, 72. v. I, 494). Neque aliud diserte dicere ipsi licuit, quam quod universe scripta ipsius demonstrant, quippe quibus cunctis philosophia, eaque Platonica, cum theologia conjuncta contineatur. Quare Platonicae illae sententiae multis, veluti Hieronymo, Methodio, Marcello Ancyrano, Justiniano (quorum locos accurate citavit Keilius de doctoribus vet. eccl. culpa corr. per Pl. eccl. lib.

in opuscul. ed. Goldhorn. p. 443), vituperandi nostrum animum praebere. Et ipse nos inter dum, sibi facilem esse lapsum, videtur sentire. Ita homil. VII, 3 in Ezechiel. vol. III, 382: "Has varias,, ait, "vestes (Ezech. XVI, 18) et pulchros amictus, quos nobis largitus est Deus, si laceramus atque conscindimus, et circumdamus falsae doctrinae ad deceptionem hominum, non dubium est, quin variis vestibus operiamus idola. . . Mihi ipsi, qui in ecclesia praedico, laqueos saepe tendit (diabolus), ut totam ecclesiam ex mea conversatione confundat.,, Neque tamen id ita intelligendum est, quasi Origenes totum illud systema Platoniorum dogmaticae suae theologiae intulisset. Pauca tantum vere illinc huc intulit atque etiam haec in scriptura sacra invenire solitus (plura, quippe quae scriptura non definiiri censeret, pro sapienti arbitrio finire sibi licere ratus). Ipse enim etiam vituperat eos, qui dogmata e philosophia religioni inferunt. "Hoc fecit,, inquit homil. VII, 7 in Jos. vol. II, 414, "infelix Valentinus et Basilides, hoc fecit et Marcion, haereticus. Furati sunt isti linguas aureas de Hiericho et philosophorum nobis non rectas in ecclesias introducere conati sunt sectas, et polluere omnem ecclesiam domini.,, Porro christianam religionem doctrina graeca habet longe sublimiorem. „Ut ergo", ait c. Celf. VI, 2. vol. I, 630, „demus, quaedam Graecorum dogmata esse quae Christianorum; certe non eadem vis est ad animos adducendos eo, ut ex illis mores conforment." Pariter ibid. c. 6. p. 634: „Equidem", inquit, „affirmare ausim, bona tamen tantorum virorum pace, Christi discipulos, postquam Dei gratia fuerunt edocti, longe melius quam Platonem vidisse, quatenam et quomodo scribenda essent, quatenam non scriptis indicanda populo, quatenam dicenda, quatenam tacenda." Nec non confutat Celsum dicentem, Christum a Platone exiisse, c. Celf. VI, 7 sqq. p. 634 sqq., Platonemque ex prophetis hausisse haud obscure dicit (cf. de princ. III. c. 6. §. 1. p. 152) ib. VII, 30. p. 715: *Τὰς δὲ προφητείας, ἀφ' ὧν στοχαζόμεθα καὶ τὸν Πλάτωνα εἰληφέναι, οἱ συγγενῶς τοῖς προφήταις καὶ ἐνθέως βιώσαντες, καὶ πάντα τὸν χρόνον ἀναθύντες τῇ ἐξετάσει τῶν ἱερῶν γραμμάτων, τοῖς ἐπιτηδείοις διὰ βίου καθαρότητα καὶ τὰ περὶ τὰ θεῖα φιλομάθειαν παραστήσουσιν. ἡμῖν δὲ προ-*

κείμενον ἦν δεῖξαι, ὅτι ἡμεῖς μὲν οὐκ ἀπὸ Ἑλλήνων ἢ Πλάτωνος τὰ περὶ τῆς ἀγίας γῆς εἰλήφραμεν· ἐκεῖνοι δὲ, νεώτεροι γενόμενοι οὐ μόνον τοῦ ἀρχαιοτάτου Μωϋσείως, ἀλλὰ καὶ τῶν πλείστων προφητῶν ἦτοι παρακηκόασί τινων ἀπισσομένων περὶ τῶν τοιούτων· ἢ καὶ ταῖς ἱεραῖς ἐντυχόντες γραφαῖς, παραποιήσαντες αὐτὰ, τοιαῦτά τινα περὶ τῆς κρείττονος εἰρήκασι γῆς. Probe distinguit noster sapientiam inter divinam et humanam. „Humana”, ait c. Celf. VI, 13. p. 639, „est quam sapientiam mundi vocamus, et quae stultitia est apud Deum; divina vero, quae alia est ab humana, gratiâ Dei illam impertientis, siquidem divina fit, adest iis, qui se ad illam accipiendam idoneos praebent, et iis maxime, qui alterius ab altera sapientia discrimen edocui suis in precibus dicunt (verba Sap. IX, 6). Ac humanam quidem sapientiam dicimus animae esse exercitationem (γυμνάσιον), divinam vero finem (τέλος). Haec etiam solidus animae cibus appellatur Hebr. V, 14.” Quicquid philosophi veri habent, Deus id ipsis revelavit (c. Celf. VI, 3 p. 631: Ὁ Θεὸς γὰρ αὐτοῖς ταῦτα, καὶ ὅσα καλῶς λέλεκται, ἐφανέρωσε); sola enim natura humana res divinas non vere intelligit, nisi a Deo adjuvetur (c. Celf. VII, 42. p. 725: Ἡμεῖς δὲ ἀποφαινόμεθα, ὅτι οὐκ ἀντάρκης ἢ ἀνθρωπίνη φύσις, ὅπως ποτ' οὖν ζητῆσαι τὸν Θεὸν καὶ εὗρεῖν αὐτὸν καθαρῶς, μὴ βοηθηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ζητουμένου). Auxilio autem Deus hominibus dedit scripturam sacram. Quae est Origeni scientiae divinae fideique fundamentum (vide articulum de inspiratione scripturae f.). Τὸν σωτῆρα, ait homil. I, 7 in Jerem. vol. III, 129, οἶδαμεν κύριον. Ζητοῦμεν κατὰ τὴν ἀξίαν τοῦ λόγου καὶ κατὰ τὴν ἀλήθειαν ταῦτα ἐπὶ τὸν σωτῆρα ἀναγαγεῖν. Μάρτυρας δεῖ λαβεῖν τὰς γραφάς· ἀμάρτυροι γὰρ αἱ ἐπιβολαὶ ἡμῶν καὶ αἱ ἐξηγήσεις ἀπιστοὶ εἰσιν. ἐπὶ στόματι δύο καὶ τριῶν μαρτύρων σταθήσεται πᾶν ῥῆμα (Matth. XVIII, 16), μᾶλλον ἀρμόζει ἐπὶ τῶν διηγήσεων, ἢ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, ἵνα στήσω τὰ ῥήματα τῆς ἐρμηνείας, λαβὼν μάρτυρας δύο ἀπὸ καινῆς καὶ παλαιᾶς διαθήκης· λαβὼν μάρτυρας τρεῖς ἀπὸ εὐαγγελίου, ἀπὸ προφήτου, ἀπὸ ἀποστόλου. οὕτως γὰρ σταθήσεται πᾶν ῥῆμα. (Cfr. Commentar. series in Matth. §. 33. vol. III, 852,

ubi verissimam regulam scripturarum,, haereticis opponit, et al. loc.; neque enim necessarium est multos apponere, cum ipsius scripta etiam si leviter tantummodo inspecta, — quippe quod tanquam ab omni parte verum proponere volunt, id scripturae s. auctoritate confirmantia, — satis superque testificentur.) Sumit ergo Origenes, ut ipse dicit praefat. ad libr. de principiis vol. I. p. 47 — 49, integram fidem Christianorum, quae quidem contineatur (ex scriptura sacra) traditione (praedicatione) ecclesiastica ("Cum multi sint,, inquit l. l. §. 2. 3. p. 47, "qui se putant sentire quae Christi sunt, et nonnulli eorum diversa a prioribus sentiant, servetur vero ecclesiastica praedictio per successionis ordinem ab apostolis tradita, et usque ad praesens in ecclesiis permanens; illa sola credenda est veritas, quae in nullo ab ecclesiastica et apostolica discordet traditione. Illud autem scire oportet, quoniam sancti apostoli fidem Christi praedicantes de quibusdam quidem quaecumque necessaria crediderunt, omnibus etiam his, qui priores erga inquisitionem divinae scientiae videbantur, manifestissime tradiderunt,,), nec nisi ea, quae (utraque) illa dubia reliquit, philosophicae disquisitioni subicit (statim l. l. pergit: "rationem scilicet assertionis eorum relinquentes ab his inquirendam, qui spiritus dona excellentia mererentur, et praecipue sermonis, sapientiae et scientiae gratiam per ipsum spiritum sanctum percepissent; de aliis vero dixerunt quidem, quia sint; quomodo autem aut unde sint, siluerunt, profecto ut studiosiores quique ex posteris suis, qui amatores essent sapientiae, exercitium habere possent, in quo ingenii sui fructum ostenderent, hi videlicet, qui dignos se et capaces ad recipiendam sapientiam praepararent,,). Quae vero fide ista nos apprehendimus, omnia rationi non adversantur, sed „ad communem sensum ab initio nobis insitum sunt accommodata" (*ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἀρχῆθεν συναγορεύοντα* c. Cell. III, 40. v. I, 473). Fidei autem hujus, ait c. Cell. VIII, 51. p. 779 (cujus confessio publica necessaria est ad salutem, exhort. ad martyrium c. 5. p. 277), *ἡ πᾶσα ὑπόθεσις ἐστὶν ὁ Θεὸς, καὶ αἱ διὰ τοῦ Χριστοῦ περὶ τῶν δικαίων ἐπαγγελίαι, καὶ περὶ τῶν ἀδίκων αἱ περὶ κολάσεως διδασκαλίαι*, etc. Cell. III, 39. p. 472 fides his circumscribi-

tur finibus, „quod credamus rerum omnium Deo, gratias agentes illi, qui nos ad hanc fidem perduxit, consentientesque illum non potuisse sine Deo rem tantam suscipere et perficere; quod insuper adjungamus fidem iis, qui evangelia scripserunt.” Accuratius horum dogmatum, quae in sacro codice indeque in ecclesiastica traditione clarissime tradi et seposita omni dubitatione et argutatione credi debere arbitratur, ipse quemdam textum indicem praef. ad lib. de princ. (vol. I, 47 sqq.); suntque haec: 1. Unum esse Deum, rerum omnium parentem et conditorem. 2. Hunc in novissimis diebus misisse Christum ad vocandum primum Judaeos, deinde et alios populos. 3. Jesum Christum „ante omnem creaturam, natum ex patre esse atque „in omnium conditione, (creatione) „ patri ministrasse., 4. Eundem Christum „hominem factum incarnatum esse, cum Deus esset, et hominem factum mansisse, quod erat, Deum, corpus assumpsisse nostro simile corpori, eo solo differens, quod natum ex virgine et spiritu sancto sit, vere passum esse, non per phantasmam, vere mortuum, vere resurrexisse., 5. „Honore ac dignitate patri et filio sociatum esse spiritum sanctum, neque alium spiritum in veteribus, alium vero in his, qui in adventu Christi inspirati sunt, fuisse., 6. „Omnem animam rationabilem esse liberi arbitrii et voluntatis, et post discessum ex corpore aut praemiis aut poenis pro suis meritis affectum iri. 7. Corpora resurrectione esse in statu longe meliori. 8. Esse diabolus et angelos ejus, hosque peccatis hominem onerare cupere. 9. Mundum aliquando dissolutum iri. 10. Scripturam s. a spiritu Dei dictatam esse sensumque habere et apertum et latentem. 11. Esse angelos bonos et virtutes, quae ministrent ad salutem hominum. „Istae, ait l. l., „sunt species eorum, quae per praedicationem apostolicam manifeste traduntur., *Ἄλλ' οὐτε* (c. Cell. V, 61. v. I, 624) *οἱ τὴν πρόνοιαν ἀναιροῦντες φιλόσοφοι εἶεν ἂν ἀληθῶς, οὐτε οἱ τὰ ἀλλόκοτα ἀναπλάσματα καὶ μὴ ἀρέσκοντα τοῖς τῆς ἀπὸ τοῦ Ἰησοῦ διαδοχῆς ἐπειραγόντες εἶεν ἂν χριστιανοί.* „Cum philosophis autem (ib. III, 81. p. 500) si quae communia servabimus, *εὐκαιρότερον παραστήσομεν, ὅτι ἡ μέλλουσα μακαρία ζωὴ μόνοις ἔσται τοῖς τὴν κατὰ τὸν Ἰησοῦν θεοσέβειαν καὶ τὴν εἰς τὸν τῶν*

ὄλων δημιουργὸν εὐσέβειαν εἰλικρινῆ καὶ καθαρὰν καὶ ἄμικτον πρὸς ὅ,τι ποιοῦν γενητὸν παραδεξαμένοις.

Satis igitur constat, Origeni, sicut Clementi, principium cognoscendae veritatis esse scripturam s. cum traditione ecclesiastica, adjuncticem vero illustrativam philosophiam. Quod ut dilucidissime appareat, hosce praeterea locos adjungimus. Praef. ad l. de princ. §. 10. vol. I. p. 49: "Oportet igitur, ,, inquit, "velut elementis ac fundamentis hujusmodi uti secundum mandatum, quod dicit: *Illuminate vobis lumen scientiae* (Hof. X, 12), omnem qui cupit seriem quamdam et corpus ex horum omnium ratione perficere, ut manifestis et necessariis assertionibus de singulis quibusque quid sit in verum rimetur, et unum (ut diximus) corpus efficiat exemplis et affirmationibus, vel his quas in sanctis scripturis invenerit, vel quas ex consequentiae ipsius indagine ac recti tenore repererit, ,, et de princ. lib. IV. §. 1. p. 156: Ἐπειδὴ, αἰτ, *περὶ τηλικούτων ἐξετάζοντες πραγμάτων οὐκ ἀρκοῦμενοι ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις καὶ τῇ ἐνεργείᾳ τῶν βλεπομένων, προσπαραλαμβάνομεν εἰς τὴν φαινομένην ἡμῖν ὑπόδειξιν τῶν λεγομένων μαρτύρια τὰ ἐκ τῶν πεπιστευμένων ἡμῖν θείων γραφῶν, τῆς τε λεγομένης παλαιᾶς διαθήκης, καὶ τῆς καλουμένης καινῆς, λόγῳ τε πειρώμεθα κρατύνειν ἡμῶν τὴν πίστιν.*

Jamvero Origenes cum philosophiam utilissimam esse statuerit ad intelligendam doctrinam christianam, simul dixit, Christianos e vulgo eo cognitionis pervenire non posse, quo qui philosophentur. Distinxit igitur docendi rationem esotericam et exotericam. Ita: Τὸ δ' εἶναι, αἰτ. C. Celf. I, 7 vol. I, 325, *τινὰ οἷς μετὰ τὰ ἐξωτερικὰ, μὴ εἰς τοὺς πολλοὺς φθάνοντα, οὐ μόνου ἴδιον τοῦ χριστιανῶν λόγου, ἀλλὰ γὰρ καὶ τῶν φιλοσόφων, et ib. III, 79. p. 499: Λέγομεν γὰρ περὶ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ καὶ ἀληθῆ καὶ τοῖς πολλοῖς σαφῆ μὲν εἶναι δοκοῦντα, οὐ σαφῆ δ' ὄντα ἐκείνοις, ὡς τοῖς ὀλίγοις, φιλοσοφεῖν ἀσκοῦσι τὰ κατὰ τὸν λόγον.* In eandem sententiam redit, quod divinam sapientiam c. Celf. VI, 13. p. 639 a fide separat, dum *τὴν θείαν σοφίαν, ἑτέραν οὖσαν τῆς πί-*

στεως, πρῶτον τῶν καλομένων χαρισμάτων τοῦ Θεοῦ nuncupat, quod pariter de princ. III, 2, 1. 2. p. 138. 139 verbis factis de "simplicioribus credentium", pergit: "Nos vero rationem dilucidius intuentes", (cf. c. Celf. VII, 16. p. 705), ac Select. in Psalm. vol. II, 568 ,,hoc," ait, ,,errore" (scilicet profecto e divisione bonorum in bona animae, corporis et externa) ,, non solum qui nudam et simplicem fidem habent decepti sunt, sed et eorum nonnulli, qui sapientiam in Christo profitentur (οὐ μόνον οἱ ὁμολογουμένως ἀκέραιοι τῶν πεπιστευκότων, ἀλλὰ καὶ τινὲς τῶν ἐπαγγελιομένων σοφίαν τὴν κατὰ Χριστὸν), quodque, ubi quintum tomum commentariorum in Johannem Ambrosio dedicat, Valentiniano, a se ad ecclesiam catholicam converso (vid. Opp. vol. IV, 99), haec habet: *Αὐτὸς γοῦν ἀπορία τῶν πρεσβευόντων τὰ κρείττονα, μὴ φέρων τὴν ἄλογον καὶ ἰδιωτικὴν πίστιν, διὰ τὴν πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἀγάπην, ἐπεδώκεις ποτὲ σαυτὸν λόγοις, ὧν δὲ ὕστερον τῇ δεδομένῃ σοι συνέσει καταχρησάμενος εἰς δέον, καταγνὸς ἀπέστης.* Accedit, quod etiam disciplinam quamdam arcani, qualem apud Clementem invenimus, Origenes significat. ,,Ego vero," ait c. Celf. VI, 6. p. 633, ,,ostendo, quaedam in prophetarum nostrorum animo fuisse scriptis majora, quae scriptis non mandarunt. Nam Ezechiel acceptum libri volumen, quod erat scriptum intus et foris, et in quo erant lamentationes, carmen et vae (Ezech. II, 9. 10; III, 1), iussus est voce coelesti comedere, ne illud transcriberet indignisque proderet. Et Johannes simile quidpiam vidisse et fecisse narratur (Apoc. X, 9). Paulus quoque (2 Cor. XII, 4) audivit arcana verba, quae non licet homini loqui. Quin et his praestantior Jesus fertur verbum Dei loquutus fuisse discipulis seorsum (Marc. IV, 34), et praesertim ubi cum illis a turbis secesserat." Paulo post p. 634 addit, apostolos probe scivisse, ,,quaenam non scriptis indicanda populo, quaenam dicenda, quaenam tacenda." Nemo igitur infitiabitur, apud Origenem quoque esotericae doctrinae studium deprehendi. Perspicuum esotericae et exotericae docendi rationis exemplum ipse reliquit c. Celf. III, 79. vol. I, 499, ubi de doctrina de aeternis poenis haecce dixit: ,,Cogitaverit fortasse quispiam in his nostris institutis non nequitiam quidem, sed

tamen superstitionem esse, hincque doctrinae nostrae vitio dabit, quod superstitiosos faciat. Respondebimus, quemadmodum quidam ex legislatoribus interroganti, an civibus leges optimas tulisset, respondit non omnino optimas dedisse, sed quibus optimis opus haberent; ita religionis christianae auctorem dicere posse: quibus ad morum emendationem legibus indigebant plurimi, has quam optimas tuli, doctrinam institui, poenas et supplicia intentavi peccantibus, nec ea quidem commentitia, sed certa et pertinacibus corrigendis necessario minitanda; quamvis non omnino aut punientis consilium, aut fructum e suppliciis capiendum intelligant. Atque haec de poenis doctrina tam utilis est, quam veritati consentanea, et magno hominum commodo obscure traditur.” (Quibus verbis Origenes nihil dicit aliud, quam — non satis quidem provide —, doctrinam de aeternis poenis magis philosophice esse intelligendam, quam vulgo proferatur.) Uti vero hanc doctrinam ad exotericam religionis formam, ita doctrinam de resurrectionis corporum ratione, utpote summae philosophiae plenam, neque tamen caput religionis christianae omnibus necessarium, ad esotericam censet pertinere c. Celf. V, 18. p. 591 verbis: *Βουλόμενος κρύπτειν ὁ ἀποστολος τὰ κατὰ τὸν τόπον ἀπόρρητα καὶ μὴ ἀρμόζοντα τοῖς ἀπλουστέροις καὶ τῇ πανδήμῳ ἀκοῇ τῶν διὰ τοῦ πιστεύειν ἀγομένων ἐπὶ τὸ βέλτιον.*

Si quis igitur velit, etiam de Origenis gnosi loquatur, quamquam ipse de tota esoterica sua doctrina κατ' ἐξοχὴν isto vocabulo, quod equidem sciam, non utatur. Neque gnosi suam tanti facit, quanti Clemens. Etenim fidem (πάντων τῶν ἀνθρώπινων πίστεως ἡρητημένων c. Celf. I, 11. p. 329) noster intelligit quidem cum Clemente destitutam philosophica cognitione, nepue vero, qualem Clemens intelligere solet, solam objectivam, sed et subjectivam. „Primam expositionem”, ait de princ. IV. §. 12. vol. I, 169, „etiam per se utilem esse posse, testatur eorum multitudo, qui ingenue et simpliciter crediderunt.” C. Celf. I, 9. p. 328: „Si”, dicit, „(ut omnes philosophentur) ab hominibus impetrari nequit, sive propter hujus vitae necessitates, sive propter eorum infirmitatem, quae in causa sunt, cur perpauci huic se studio

dedant; equae ratio majori hominum parti subveniendi excogitari potest eâ commodior, quam Jesus gentibus tradidit? Nam sciscitemur ab eorum qui credunt multitudine, quique peccatorum sordes, in quibus antea volutabantur, eluerunt, utrum sit illis conducibilius, sine examine credidisse, et credendo supplicium peccata, praemiaque virtutem manere, correxisset mores; an, spreta fide simplici, non ante illam morum emendationem aggredi, quam doctrinae principia penitus investigaverint? Manifestum est, perpauca exceptis, reliquos ne id quidem assequuturos, quod alii simplici fide consequuti sunt, sed in corruptissima sua vita remansuros. Quocirca inter argumenta, quibus constat tam salubrem hominibus doctrinam Deo auctore ad eos pervenisse, hoc, si quod aliud, locum habere debet." Et homil. XII, 5 in Levit. vol. II, 252 haec habet: "Simplicitas fidei, quae in Christo est, virginitas ejus appellata est, et per hoc quoniam cessantibus vel philosophorum sophismatibus vel superstitionibus Judaicis in fide simplici Christus sibi assumpsit ecclesiam, virginem de genere suo accepit uxorem. Hujus namque fidem non corrumpit philosophicus sensus, nec circumcisionis ambitio, sed in simplicitate confessionis tanquam in virginali integritate permanfit., Neque ad gnoscin, sed ad fidem homines perducendi consilium suum esse dicit c. Cels. V, 1. p. 578 (cf. homil. XII, 7 in Levit. vol. II, 253). Denique disciplinam illam arcani a prophetis et apostolis ad suam aetatem pervenisse haudquaquam diserte noster contendit, ut Clemens.

His praemissis, ad singula Origenis dogmata, qualia quidem ipse crediderit, quam id accuratissime pro ipsius non perpetua constantia fieri poterit, recensenda progrediamur.

Bibliologia.

De inspiratione scripturae sacrae Origeni persuasum erat. Id jam in praefat. ad lib. de princ., uti vidimus, ponit, pluribusque locis tum de Vetere, tum Novo T. confirmat. "Sacra volumina,, ait homil. XXI, 2 in Jerem. vol. III, 282, "spiritus plenitudinem spirant, nihilque est sive in prophetia, sive in lege, sive in evangelio, sive in apostolo, quod non a plenitudine divinae majestatis descen-

dat., et de princ. IV, 16. vol. I, 174: *Οὐ μόνον δὲ περὶ τῶν πρὸ τῆς παρουσίας ταῦτα τὸ πνεῦμα ᾠκονόμησεν, ἀλλ' ἅτε τὸ αὐτὸ τυγχάνον καὶ ἀπὸ τοῦ ἐνὸς Θεοῦ τὸ ὅμοιον καὶ ἐπὶ τῶν εὐαγγελίων πεποίηκε, καὶ ἐπὶ τῶν ἀποστόλων.* Porro de Vetere T. separatim c. Celf. VII, 4. v. I, 696 dicit, „*Judaeorum prophetas divino spiritu illustratos, quantum ipsis utile fuerit, . . . et per sancti spiritus contactum mentem eorum (ὡς οὕτως ὀνομάσῃ) perspicaciorem animamque splendidiorem factam fuisse,*” et de Novo T. Comment. Tom. XV. §. 12 in Matth. vol. III, 732 significat sese credere, accurate evangelia conscripta esse *συνεργοῦντος καὶ τοῦ πνεύματος ἁγίου* et in commemorandis rebus lapsos non esse eorum scriptores. Accurate additisque argumentis hanc suam persuasionem profert Origenes de princ. IV, 1 sqq. v. I, 156 sqq. his verbis: „*Antequam ab ipsis scripturis et iis, quae in ipsis declarantur, testimonia proferamus, de Mose et de Christo, quorum alter Hebraeorum legislator, alter salutarium christianae religionis documentorum auctor est, haec nobis dicenda sunt. Cum enim inter Graecos et barbaros quam plurimi exstiterint legumlatores, doctores item, qui veritatis notitiam suis praecceptis pollicerentur, nullum tamen fuisse accepimus legislatorem, qui reliquis gentibus suarum legum suscipiendarum studium ingenerare potuerit. Et quamvis philosophi cum multo prodirent demonstrationum apparatu, quae e ratione petitae viderentur, quaeque multum probabilitatis haberent, nemo ex illis fuit, qui probatam sibi veritatem diversis populis vel unius gentis praecipuae multitudini persuadere potuerit; atqui valde optassent legislatores et doctores illi, ut iis, quas bonas putabant, legibus universum, si fieri potuisset, hominum genus subjiceretur, et quam ipsi animo conceperant veritas ubique terrarum disseminaretur; sed utpote non idonei, quia iterius linguae multarumque gentium homines ad legum suarum observationem et ad suam disciplinam suscipiendam adducerent, ne aggressi quidem sunt id efficere; prudenter enim praeviderant id se consequi nullo modo posse. At universa tum Graecia, tum quae per universum nostrum terrarum orbem patet barbaria, innumeros habet, qui derelictis patriis legibus et diis receptis, summo studio Mosaicas leges et discipli-*

nam verborum Jesu Christi custodiunt, quamvis simulacrorum cultoribus odio sint, qui Mosaicae legi adhaerent, et praeter odium in vitae periculo versentur, qui Christi doctrinam susceperunt." Pergit §. 2. p. 157: „Quodsi ad id quoque animus attenderimus, quo pacto annis tam paucis, tot infidiis structis adversus Christianos, quorum alii necati, alii bonis mulctati sunt, potuerit haec doctrina, licet alioqui non magna sit doctorum copia, ubique terrarum praedicari, ita ut Graeci et barbari, sapientes et insipientes ad verum per Jesum Christum Dei cultum sese adjunxerint, rem humanis viribus majorem dicere non dubitabimus, cum praesertim summa cum potestate et fiducia docuerit Christus, nunquam suam victum iri doctrinam. [Pariter de eventu vaticiniorum Christi loquitur noster c. Cels. II, 1. v. I, 398.] Itaque jure pro oraculis habendae sunt ejus voces, quales hae sunt . . Matth. X, 18; VII, 22. Haec enim temere prolata, nec proinde vera esse, forte olim verisimile erat; at cum deinde evenerint, quae tanta cum auctoritate dicta fuerant, perspicuum est, Deum vere hominem factum salutarem hominibus doctrinam tradidisse." Et §. 6. p. 161 adjicit: „His breviter de Jesu divinitate demonstratis et prophetarum de eo prolati vaticiniis" (quorum de eventu Origenes etiam c. Cels. VII, 1 sqq. p. 694 sqq. verba facit), „una quoque divinitus inspiritas esse, quae de eo pronunciant, scripturas demonstramus, et quae ejus adventum doctrinamque annunciant, literas omni et potestate et auctoritate ita constare, ut propterea gentium electio subsequuta sit. Huc adde prophetarum sermonum divinitatem et legis Mosaicae spiritum adventu Jesu resplenduisse; neque enim ante Christi adventum manifestis argumentis ostendi poterat, veteres scripturas divinitus fuisse inspiratas; Christi autem adventu iis, qui suspicari poterant legem et prophetas non esse divinos, perspicue declaravit coelesti gratia esse conscriptos. Sed et qui diligenter attenteque in lectione prophetarum versatus erit, divini afflatus vestigium sentiet, et inde persuasissimum habebit, non hominum esse sermones, quos pro divinis habemus. Lumen igitur Mosis legi inhaerens quod velamine obtegebatur, adveniente Jesu Christo resullit, ablato velamine et bonis, quo-

rum umbram habuit litera, in notitiam sensum prodeuntibus. — Ita in aperto est, scripturam s. Origeni divinitus esse inspiratam *). Neque repugnat argumentum. „Tribuuntur quidem”, ait c. Cell. IV, 71. v. I, 556, „in s. s. Deo quasi humani affectus, dum verbis iracundis adversus impios utitur et peccatoribus intentat. Sed quemadmodum nos, cum pueros parvulos alloquimur, nostram dicendi vim non adhibemus, sed demittimus nos ad infirmum illorum captum, dicentes facientesque, quod ad illos erudiendos emendandosque conducere videtur; ita Dei verbum providit, ut scripturae audientiam captui congruerent, et illarum excellentia in illorum utilitatem cederet.” Haec igitur nihil pugnant contra inspirationem scripturae s. E contrario si quis de ea dubitat, sua ipsius ea est culpa. ”Neque possumus hoc dicere (homil. XXVII, 1 in Numer. vol. II, 375) de sancti spiritus literis, quod aliquid in eis otiosum sit aut superfluum, etiamsi aliquibus videntur obscura. Sed hoc potius facere debemus, ut oculos mentis nostrae convertamus ad eum, qui haec scribi iussit, et ab ipso horum intelligentiam postulemus., „Ne existima (hom. XXIX. in Jerem. vol. III, 286), in scripturis quidpiam redundare, sed te ipsum solum potius quam literas accusa, cum rationem eorum quae scripta sunt non invenis.” Quare (Tom. XX. Comm. in Ezech. vol. III, 352) pessime illi agunt, qui quaedam e scripturis secernunt ut utilia, quaedam rejiciunt ut non salutaria. Omnes sacri libri concinunt, ne-

*) Distinguit autem Origenes inter eos locos, quos aperte divinos ipsi sancti scriptores dicant, et ceteros, itaque aliqua ratione epistolis apostolicis scripta prophetica anteponit. Sic Comm. in Joh. T. I. praef. vol. IV, 4. 5 (ap. Huet. II, 4): *Λεγτέον, αἴτ, ἦτοι νοῦν εἶναι σοφῶν, ἐν Χριστῷ ὠφέλημένων, ταῖς φερομέναις ἐπιστολαῖς δεομένων, ἵνα πιστεύωνται μαρτυριῶν τῶν ἐν τοῖς νομικοῖς καὶ προφητικοῖς λόγοις κειμένων, ὥστε σοῖς μὲν καὶ πιστὰ λέγειν καὶ σφόδρα ἐπιτεταγμένα τὰ ἀποστολικά, οὐ μὴν παραπλήσια τῷ· τὰδε λέγει κύριος παντοκράτωρ· καὶ κατὰ τοῦτο ἐπίστησον, εἰ ἐπὶ λέγει ὁ Παῦλος· πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος, ἐμπερικλαμβάνει καὶ τὰ ἐαυτοῦ γράμματα· ἢ οὕτω· λέγω καὶ οὐχ ὁ κύριος, καὶ τό· ἐν πάσαις ἐκκλησίαις διατάσσομαι et qu. sq.*

que repugnantia cuiquam obviam esse potest, nisi rectae interpretationis (triplicis) minus perito (T. II. Comm. in Matth. v. III, 441).

Quae cum ita Origenes statuerit, non potuit lectionem sacrae scripturae non studiosissime commendare. Ita homil. IV, 6 in Jerem. vol. III, 147: „Quapropter”, ait, „legamus Veteris T. historias et prophetas, et si quos iustificatos invenerimus, imitemur ea, per quae illi iustificati sunt. Legamus evangelia et omne Novum T. Legamus apostoli Pauli epistolas universas, et scribamus in cordibus nostris, viventes juxta praecepta coelestia, ut non tradatur et nobis libellus repudii, sed cohaeredes efficiamur cum Christo Jesu.” Neque enim secretae sunt istae scripturae, sed vulgatae (c. Cels. VII, 37. vol. I, 720). Quodsi sunt, qui ex scripturarum simplicitate criminationes sumant, eos his Origenes verbis refellit (c. Cels. VI, 1. p. 629): „Si veritatis doctores id sibi proponunt humanitatisque esse ducunt, ut quam possint plurimis profint, et ad veritatem adducant quemcunque, tardum, intelligentem, Graecos, barbaros (eximiae autem humanitatis est lucrari Deo vel rusticos vel imperitos): perspicuum est, eam illis usurpandam esse orationem ac stylum, qui popularis sit et ad omnium captum accommodatus. Qui simplices et illiteratos, eo quod ad assequendam sermonis seriem non sint idonei, nihili fecerunt, ac de iis solis cogitarunt, qui sunt in literis innutriti; ii certe publicae utilitatis studium angustis admodum terminis circumscripserunt.” Continet quidem scriptura s. etiam locos difficiliore et obscuriore; sed nequaquam horum lectionem noster omnino dissuadet. Haec enim habet homil. XXVII, 1 in Num. vol. II, 374. ”Ita ergo et in cibus rationabilibus, divinorum dico voluminum, non continuo aut culpanda aut refutanda est scriptura, quae difficiliore aut obscuriore ad intelligendum videtur, vel ea continere, quibus sive incipiens et parvulus, sive infirmior et minus ad intelligenda omnia validus uti non potest, nec conferri sibi ex iis utilitatis aliquid existimat aut salutis; sed considerare debes, quia sicut serpens et ovis et bos et homo ac foenum Dei creatura sunt omnia, et diversitas ista ad laudem spectat et gloriam creatoris, quod competen-

tem et in tempore unicuique eorum, pro quibus creata sunt, vel praebeant vel capiant cibum: ita et haec omnia, quae verba Dei sunt, et in quibus diversus pro captu animarum cibus est, unusquisque prout sanum se et validum sentit, assumat. Quamvis et si diligentius requiramus, v. c. in evangelii lectione vel apostolica doctrina, in quibus delectari videris, et in quibus tibi aptissimum et suavissimum deputas cibum, quanta sunt, quae te latent, si discutias et perscruteris mandata domini? Quod si ea, quae obscura videntur et difficilia, refugienda sunt protinus et vitanda, invenies etiam in illis, in quibus valde confidis, tam multa obscura et difficilia, ut, si hanc sententiam teneas, sit tibi etiam inde recedendum.,, Etiam obscuros locos non esse sine fructu dicit homil. XX, 2 in Jos. vol. II, 444. 445: "Solent medici praebere interdum cibum aliquem, interdum etiam potum dare, v. c. ad discutiendam caliginem visus; nec tamen in edendo ipso cibo vel in potando sentinus, quia utile est et prodest oculis; sed cum transierit dies una et altera et tertia, suo in tempore per occultos quosdam meatus relata ad visum cibi illius aut poculi virtus paulatim purgat aspectum, et tunc demum sentire incipimus, quia cibus ille vel potus profuit oculis. Sed et in aliis similiter corporis partibus eadem fieri solent. Hoc ergo modo credendum est etiam de s. s., quia utilis est et animae prodest, etiam si sensus noster ad praesens intelligentiam non capit, quoniam, ut diximus, et bonae virtutes, quae nobis adsunt, reficiuntur in his sermonibus et pascuntur, et contrariae torpescunt his meditationibus et effugantur.,, Neque tamen omnibus omnino omnia legenda commendat. Potius "Scire nos oportet.,, ait Prol. in Cant. Cant. vol. III, 26, "quoniam, sicut puerilis aetas non movetur ad amorem passibilem, ita nec ad capienda quidem verba haec parvula et infantilis interioris hominis aetas admittitur, illorum scilicet, qui lacte in Christo aluntur, non cibo forti, et qui nunc primum rationabile et sine dolo lac concupierunt. In verbis enim cantici canticorum ille cibus est, de quo dicit apostolus: Perfectorum autem est solidus cibus (Hebr. V, 14). . . Et quidem parvuli, quos dicimus, si veniant ad haec loca, potest fieri, ut nihil quidem ex hac scriptura pro-

ficiant, nec tamen valde laedantur. . . Si vero aliquis accenderit, qui secundum carnem tantummodo vir est, huic tali non parum ex hac scriptura discriminis periculique nascetur. Audire enim pure et castis auribus amoris nomina nesciens, ab interiori homine ad exteriorem et carnalem virum omnem deflectet auditum, et a spiritu convertetur ad carnem, nutrieturque in semetipso concupiscentias carnales, et occasione divinae scripturae commoveri et incitari videbitur ad libidinem carnis. Ob hoc ergo moneo, et consilium do omni, qui nondum carnis et sanguinis molestiis caret, neque ab affectu naturae materialis abscedit, ut a lectione libelli hujus eorumque, quae in eo dicentur, penitus temperet.,,

Theologia.

De Deo in universum.

„Plato”, ait Origenes c. Cels. VII, 42. vol. I, 724. 725, „dicat, creatorem et patrem hujus universi inventu esse difficilem, innuens fieri posse, ut humana natura Deum pro ejus dignitate inveniat; . . . nos autem affirmamus, Deum a natura humana nullo modo quaeri aut pure inveniri posse, nisi adjuvetur ab eo, quem quaerit.” Hic Deus nobis sese revelans est unus. „Omnibus figmentis”, ib. I, 23. p. 340 dicit, „melius est argumentum, quo quis praeclaro rerum, quae in mundo conspiciuntur, ordine adductus, illius mundi veneratur conditorem, unius secumque omni ex parte consentientis unum.” Unus ille Deus est cum Veteris, tum Novi T. Deus (de princ. II. cap. 4. vol. I, 84 sqq.), idem Christianorum et Judaeorum (c. Cels. VI, 29. v. I, 653). Ad quaestionem, nomen Deus habeat nec ne, his verbis ibidem §. 65 p. 682 Origenes respondet: „Distingui oportet istud „„Deum nominari non posse.”” Nam si intelligit (Celsus), verba aut res verbis significatas non esse, quae Dei proprietates repraesentent, verum dicit. Sin autem velis nominare nihil esse aliud, quam aliquas virtutes ejus verbis indicare, ut auditor ad quidpiam de illis cognoscendum, quantum humanae naturae licet, adjuvetur, non absurdum fuerit dicere, illum nominari posse.” Quare ipse Origenes Deum nominat.

Dicit enim de oratione cap. 24. vol. I, 236, Deo, *τῷ ἀρχέ-
πιτῷ καὶ ἀναλλοιώτῳ*, semper idem nomen esse ὄντος (ὄν);
exhort. ad martyrium vero c. 46. v. I, 306 addit. „Nullo
alio nomine Deus summus vocandus est, quam quibus famu-
lus (ὁ θεράπων i. e. Moses, cf. c. Celf. II, 53; V, 29; VII, 41)
et prophetae et ipse servator ac dominus noster ipsum nomi-
nant, veluti Sabaoth, Adonai, Saddai et rursus Deus Abra-
hami, Deus Isaaci et Deus Jacobi,” et c. Celf. V, 46. v. I, 613:
„Quod nomen in scythica vel aegyptiaca vel in quavis alia
quisque educatus est lingua Deum significat, illud Deo tribui
sine peccato potest.” Sed magnam c. Celf. I, 25. p. 343 ait
Christianorum circa nomen Dei religionem esse debere, neque
ib. §. 24. p. 342 veretur dicere, „nomina Sabaoth, Adonai
aliave apud Hebraeos magna veneratione pervulgata vulga-
rium non esse creaturarumque rerum, sed ad reconditam quan-
dam theologiam pertinere et, si ea, quam inter se habeant,
naturali serie pronuncientur, insignem vim habere.”

Dei natura (essentia) ab omnibus rebus creatis est secreta
(de orat. 23. vol. I, 236), mutationis expers (c. Celf. I, 21. v. I,
339; VI, 62. p. 680) (nihil quoque majus et inferius in se ha-
bet, de princ. I. c. 1. §. 6. v. I. p. 51), penitus impassibilis
atque sine humanis affectibus (de princ. II, 4, 4. p. 86), neque
est pars nec totum (c. Celf. I, 23. p. 341). Corporea sit
de sententia Origenis necne, sunt qui dubitarint (vid. Huetii
Origenian. l. I. quaest. 1. §. 5 sq. p. 29 sq.), quia „in eccle-
siastica doctrina,, ut Origenes ait praef. de princ. p. 49, „id
non est constitutum., Hoc loco duplici vocem *ἀσώματον*
sensu Origenes accipi refert, et significare tum quod plane
sine corpore sit, tum quod subtili corpore praeditum. Diser-
tissime autem hanc quaestionem solvit de princ. I, 1. p. 49 sqq.
et praecipue p. 51, ubi: „Non,, inquit, „aut corpus ali-
quod, aut in corpore esse putandus est Deus, sed intellectua-
lis natura simplex, nihil omnino in se adjunctionis admittens,
uti ne majus aliquid et inferius in se habere credatur, sed ut
sit ex omni parte *μονὰς*, et ut ita dicam *ἐνὰς*, et mens, ac
fons, ex quo initium intellectualis naturae vel mentis est.,
Imo ne ipse quidem filius patrem cernit (ib. §. 8. p. 53).
Multis praeterea eandem locis sententiam noster profert, quos

Münfcherus Dogmengefchichte I, 304. not. 16 laudavit, quibusque adjiciendi sunt loci de princ. II, 2, 2. p. 79 et c. Celf. VII, 33. p. 717. Quare „ quae verba ad literam sumpta videntur simplicioribus Deum in loco esse dicere (v. c. Joh. XIII, 1. 3; XIV, 28; XVI, 5 al.), sic accipienda sunt, ut magnis et spiritalibus de Deo notionibus convenient” (de orat. c. 23. vol. I, 233). „Tollenda est humilis de Deo opinio eorum, qui in coelo ipsum, ut in loco, esse putant” (ib. p. 234).

Univerſum mundum, cum corporeum, tum ſpirita-
lem, Deus replet et amplexatur. „Dei poteſtas”, inquit
c. Celf. IV, 5. p. 505, „ac divinitas quo vult proficiſcitur, et
quocunq; locum invenit, non e loco in locum transmigrans,
nec unum ſe vacuum relinquens, ut alium occupet.” „Com-
prehendit omnia (ib. VI, 71. p. 686), ut poteſtas divina, quae
complectitur, quicquid ipſa comprehenditur (*δύναμις θεία
περιεληφνῖα τὰ περιεχόμενα*).” „In Deo vivimus et mo-
vemur et ſumus non niſi quod virtute ſua univerſum conſtrin-
git et continet mundum, (de princ. II, 1, 3. p. 78), et „ſi
dicimus (c. Celf. IV, 5. p. 505), alterum ab illo deſeri, alte-
rum repleti, id non de loco intelligimus, ſed volumus,
improbi et nequitia perſiti hominis animam a Deo relin-
qui; animam vero ejus, qui virtutem in vivendo ſectari ſta-
tuerit, vel in ea progreſſionem faciat, vel etiam ad eam ſuos
mores componat, repleti aut ſpiritus divini eſſe participem.”
Necnon Platonicis in hac doctrina Origenes indulget ſententiis,
dum de princ. II, 1, 3. p. 77 ait: „Sicut corpus noſtrum
unum ex multis membris aptatum eſt et ab una anima con-
tinetur, ita et univerſum mundum velut animal quoddam
immenſum atque inmane opinandum puto, quod quaſi ab
una anima, virtute Dei ac ratione, teneatur.”

„Dei tam in bonitate, quam in ſeveritate meſuram eſſe”,
dicit quidem epiſt. ad amicos Alexandrinos vol. I, 5; ſed
id non de natura divina dictum eſſe apparet. Ceterum Deum
et bonum et juſtum eſſe, contra haereticos noſter aſſerit de
princ. II, 5, 4. vol. I, 88. 89. Singulariter de omnipo-
tentia Dei Origenes loquitur. Hic enim philoſophia de-
ceptus lapſus eſſe videtur, quippe qui arctioribus, quam ſas

est, finibus illam circumscripserit. Recte quidem c. Celf. V, 23. p. 595: „Si quis”, ait, „malitiam designat, negamus et nos Deum velle, quae contra naturam (*παρὰ φύσιν*) sunt, quae mala sunt, quae rationi sunt contraria; sin autem quicquid consilio Dei et voluntate fit, id necessario confitendum est non fieri contra naturam; quaecunque Deus facit, haec licet incredibilia sint aut quibusdam incredibilia videantur, non sunt tamen contra naturam. Quod si verba urgere oportet, dicemus quaedam esse supra naturam (*ὑπὲρ τὴν φύσιν*), prout hanc vocem plerique intelligunt, quae Deus efficere possit; ut cum hominem supra naturam humanam efferens” (loquitur de resurrectione) „participem facit melioris divini-orisque naturae, eumque ita conservat, quamdiu is, qui conservatur, per ea quae facit, ita se velle probat.” In eandem fere sententiam redit, quod ib. III, 70. p. 493 Deus omnia posse dicitur cum nullo suae divinitatis, bonitatis (justitiae) et sapientiae detrimento. At de princ. II, 9, 1. p. 97 Origenes haec habet: „. . . Initio tantum numerum intelligibilium substantiarum voluntate sua constituit Deus, quanto poterat sufficere. Dicendum enim, finitam esse Dei potentiam. . . Etenim si infinita sit Dei potentia, necesse est eam ne se ipsam quidem intelligere; natura enim infinitum comprehendere non potest. Tanta igitur fecit, quanta poterat apprehendere et sub manu habere, ac sub providentia sua continere; quemadmodum et tantam materiam apparavit, quantum poterat exornare.” Jam quidem de princ. I, 2, 10. p. 58 noster: „Deus pater,, , ait, „omnipotens est eo, quod potentatum omnium tenet, i. e. coeli et terrae, solis et lunae et stellarum omniumque, quae in ipsis sunt,, : tamen Deus, licet *παντοκράτωρ* sit, *παντοδύναμος* de Origenis sententia non est. Simillime sapientiae una cum potentia Dei Origenes de princ. III, 5, 2. p. 149 detrahare aliquid videtur eo, quod ponit, mundum, si sine initio esset, a Deo comprehendere non potuisse.

De creatione mundi (et de ipso mundo).

Universum mundum creavit Deus pater per filium (c. Celf. VI, 60. vol. I, 678; T. II Comm. in Joh. vol. IV, 60,

ap. Huet, vol. II, 56), et ita quidem, ut, cum filius sit ἀπαύ-
 γασμα τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, res creatae sint hujus imaginis
 μερικὰ ἀπαυγάσματα (T. XXXII, 18 Comm. in Joh. vol.
 IV, 450). Hinc de princ. I, 2, 6. vol. I, 55 absurdam Orige-
 nes vocat doctrinam de emanatione aeonum, qui dicuntur.
 Porro de princ. IV, 8. p. 165 gnosticorum de demiurgo opi-
 niones improbat his verbis: Οἱ ἀπὸ τῶν αἰρέσεων . . . μύρια
 ὅσα ἀναγινώσκοντες τούτοις παραπλήσια ἐπιστῆσαι μὲν ὡς
 Θεοῦ ταῖς γραφαῖς οὐ τετολημάσι, πιστεύοντες δὲ αὐτὰς
 εἶναι τοῦ δημιουργοῦ, ᾧ Ἰουδαῖοι λατρεύουσιν, ᾗθήθησαν,
 ὡς ἀτελοῦς καὶ οὐκ ἀγαθοῦ τυγχάνοντες τοῦ δημιουργοῦ, τὸν
 σωτήρα ἐπιδημηκέναι τελειότερον καταγγέλλοντα Θεὸν, ὃν
 φασὶ μὴ τὸν δημιουργὸν τυγχάνειν, διαφόρως περὶ τούτου
 κινούμενοι, καὶ ἅπαξ ἀποστάντες τοῦ δημιουργοῦ, ὅς ἐστιν
 ἀγέννητος μόνος Θεός, ἀναπλασμοῖς ἑαυτοὺς ἐπιδηδώκασι.
 Ibidem Ἀλλὰ μὲν, pergit, καὶ οἱ ἀκραιότεροι τῶν ἀπὸ τῆς
 ἐκκλησίας ἀρχούντων τυγχάνειν, τοῦ μὲν δημιουργοῦ μείζονα
 ῥῥόδενα ὑπελήφασιν, ὑμῶς τοῦτο ποιοῦντες· τοιαῦτα δὲ
 ὑπολαμβάνουσι περὶ αὐτοῦ, ὅποια οὐδὲ περὶ τοῦ ὠμοτάτου
 καὶ ἀδικωτάτου ἀνθρώπου (vid. Neandri S. V. Gnost. Syst.
 p. 331. 332). „Neque mundus a pluribus creari potuit, nec
 a pluribus animabus regi potest” (c. Celf. I, 23. p. 340).

”Mundum autem nunc dicimus omne, quod est super
 coelos, vel in coelis, vel super terram, vel in his, qui inferi
 appellantur, vel quaecunque usquam prorsus loca sunt, et hi
 qui in ipsis degere nominantur, (de princ. II, 9, 3. p. 97), vel
 ”omnem universitatem eorum, quae sunt atque subsistunt coe-
 lestium, supercoelestium, terrenorum et infernorum, (ib. c. 3
 §. 6. p. 83). Est autem mundus duplex, creatura rationabilis
 (veri nominis μερικὰ ἀπαυγάσματα τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ Comm.
 in Joh. T. XIII, 25; XX, 16; cf. XXXII, 18) et materia
 (”mundum enim incorporeum dicere, in sola mentis phanta-
 sia vel cogitationum lubrico consistentem, ab Origenis pla-
 citis alienum erat, vid. de princ. II, 3, 6. p. 83). Materia
 non est ingenita, sed a Deo creata; vid. de princ. II, 1, 4.
 p. 78, ubi haec verba sunt: ”Hanc materiam, quae tanta et
 talis est, ut sufficere ad omnia mundi corpora, quae esse
 Deus voluit, queat, et conditori ad quascunque formas velit

et species famularetur in omnibus et serviret, recipiens in se qualitates, quas ipse voluisset imponere; nescio quomodo tanti ac tales viri ingenitam i. e. non ab ipso Deo factam conditore omnium putaverunt, sed fortuitam quandam ejus naturam virtutemque dixerunt. . . . Quod mihi perabsurdum videtur et eorum esse hominum, qui virtutem atque intelligentiam ingenitae naturae penitus ignorant., Eadem fere leguntur Commentar. in Genes. vol. II, 2. 3. Pariter creaturarum rationabilium causa est Deus (de princ. II, 9, 6. p. 99). Mentis autem (definit quidem Origenes animam sensu latiori — non hominis tantum — de princ. II, 8, 1. p. 94 "substantiam *φανταστικὴν καὶ ὀρμητικὴν*, sensibilem et mobilem.,) fatis Platonice (vid. Tiedemann Geist der Speculativen Philosophie P. II. p. 169) Origenes opinabatur (de anima enim quae ab ipso scripta sint, non vult habeantur dogmata, sed tractandi et requirendi more discussa, de princ. II, 8, 4. p. 96) conditas esse ante corpora, et haec potissimum de eis habet: "Rationabiles istae naturae (ait de princ. II, 9, 2. p. 97) quia esse coeperunt, necessario convertibiles et mutabiles substiterunt; quoniam quaecunque inerat substantiae earum virtus, non naturaliter inerat, sed beneficio conditoris effecta. . . Omne (nempe), quod datum est, etiam auferri et recedere potest. Recedendi autem causa in eo erit, si non recte et probabiliter dirigatur motus animorum. Voluntarios enim et liberos motus a se conditis mentibus creator indulgit, quo scilicet bonum in eis proprium fieret, cum id voluntate propria servaretur; sed desidia et laboris taedium in servando bono et aversio ac negligentia meliorum initium dedit recedendi a bono. . . Unaquaeque mens vel amplius vel parcius bonum negligens, in contrarium boni, quod sine dubio malum est, trahebatur. Ex quo videtur semina quaedam et causas varietatis ac diversitatis ille omnium conditor accepisse, ut pro diversitate mentium, id est rationabilium creaturarum, quam diversitatem ex ea causa, quam superius diximus, putandae sunt concepisse, varium ac diversum mundum crearet., "Deus,, pergit §. 6. p. 99, "aequales creavit omnes,, (cf. etiam Comm. in Joh. vol. IV, 337) "ac similes quos creavit, quippe cum nulla ei causa varietatis ac diversitatis existeret. Verum quoniam ra-

tionabiles ipsae creaturae, sicut frequenter ostendimus, et in loco suo nihilominus ostendemus, arbitrii facultate donatae sunt: libertas unumquemque voluntatis suae vel ad profectum per imitationem Dei provocavit, vel ad defectum per negligentiam traxit. Et haec existit causa . . . diversitatis inter rationabiles creaturas, non ex conditoris voluntate vel iudicio originem trahens, sed propriae libertatis arbitrio. Deus vero, cui jam creaturam suam pro merito dispensare justum videbatur, diversitates mentium in unius mundi consonantiam traxit, quo velut unam domum, in qua inesse deberent non solum vasa aurea et argentea, sed et lignea et fictilia, et alia quidem ad honorem, alia autem ad contumeliam, ex istis diversis vasibus vel animis vel mentibus ornaret. Et has causas, ut ego arbitror, mundus iste suae diversitatis accepit, dum unumquemque divina providentia pro varietate motuum suorum vel animorum propositique dispensat. . . Unusquisque (§. 7. p. 100) in eo, quod mens creatus a Deo est vel rationabilis spiritus, pro motibus mentis et sensibus animorum, vel plus vel minus sibi meriti paravit, vel amabilis Deo vel etiam odibilis existit. . . Unumquodque vas (§. 8) secundum mensuram puritatis aut impuritatis suae locum vel regionem vel conditionem nascendi vel explendi aliquid in hoc mundo accepit; quae omnia Deus usque ad minimum virtute sapientiae suae providens atque dignoscens, moderamine iudicii sui aequissima retributione universa disponit, quatenus unicuique pro merito vel succurri vel consuli deberet. „ Inde vocabula *καταβολή τοῦ κόσμου* pro creatione mundi tanquam depositione propter lapsum animarum (de princ. III, 5, 4. p. 149; caute tamen, ne ipse in calumnias incideret, hac arcana vocis illius significatione utendum dixit Comment. ser. in Matth. §. 71. vol. III, 888), et *ψυχαί*, quae vox derivanda sit a *ψύχος*, *παρὰ τὴν ἀπόπτωσιν καὶ τὴν ψύξιν* (τῶν ψυχῶν) *τὴν ἀπὸ τοῦ ζῆν τῷ πνεύματι* (de princ. II, 3, 3. p. 96). „Mens enim (ib.) — *νοῦς* —, de statu suo ac dignitate declinans, effecta vel nuncupata est anima — *ψυχή* „ „et rursus anima instructa virtutibus mens fiet” (ib.).

Esti quidem nulla creatura profus Deo pura est, purissima tamen est angelorum, impurissima vero daemonum (vid. An-

gelologiam et Daemonologiam). Ad medium quasi genus pertinent et homines (vide Anthropologiam) et (auctore Platone, vid. Huetii Origeniana l. I. qu. 3. §. 4. p. 129) astra. Quasdam animas Origenes censuit, quae non pessime sese gessissent, animandis solis et lunae ceterorumque siderum corporibus mundoque illustrando et exornando fuisse praefectas. Sic habetur T. I. Comm. in Joh. ap. Huet. II, 17: *Καὶ γὰρ ἡ ψυχὴ τοῦ ἡλίου ἐν σώματι.* Libro autem II. de princ. c. 9. §. 7. p. 100 postquam animas juxta virtutes ac merita diversis sanxit annexi corporibus, ex eaque diversitate mundi consonantiam efflorescere, addit, quasdam ex his, quae "melioribus meritis sint, ad exornandum mundi statum, secerni, et "officium praebere inferioribus, quo per hoc participes existant patientiae creatoris, secundum quod apostolus ipse dicat: vanitati enim creatura subjecta est non volens, sed propter eum, qui subjecit eam in spe., Quod de astris intelligendum videtur. Nec animam duntaxat sideribus additam esse, sed ea etiam ratione pollere, Deum cognoscere, laudare ac precari ratus est. Nam Tom. XIII, 20 in Matth. vol. III, 598 haec leguntur: *Ἀποπον γὰρ λέγειν τὸ ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς σύστημα, ὡς εἶπειν ἂν ὅτι ἡλῖος, καὶ σελήνη, καὶ ὁ χορὸς τῶν ἀστέρων, καὶ οἱ ἐν ὕλῳ τῷ κόσμῳ τούτῳ ἄγγελοι οὐκ ἔγνωσαν τὸ ἀληθινὸν φῶς, καὶ ἀγροῦντες αὐτὸ ἐτήρησαν τὴν ἐπιτεταγμένην αὐτοῖς ἀπὸ Θεοῦ τάξιν.* C. Cell. V, 10. vol. I, 585 astra appellat *ζῶα λογικὰ καὶ σπουδαῖα καὶ φωτισθέντα τῷ φωτὶ τῆς γνώσεως ὑπὸ τῆς σοφίας, ἣτις ἐστὶν ἀπαύγασμα φωτὸς αἰδίου.* Eadem preces offerre Deo per unigenitum ejus filium ipsumque laudare probat ex Pf. CXLVIII, 3. 4 ib. c. 13. p. 587. Quo et illud refert ex ep. ad Rom. VIII, 19—21. Eadem peccatis esse obnoxia, nec astra modo, sed elementa etiam, ac proinde judicium Dei olim subitura esse, censet homil. IV, 2 in Ezechiel. vol. III, 370. Omne id argumentum exhaustit de princ. I, 7. p. 71—74. Primum quidem stellas a peccati contagio immunes non esse ostendit ex Iob. XXV, 5. Quod ut melius adstruat, eas esse probat animalia, quod mandata a Deo dicantur accipere; mandare autem ipsis Deum, ut statis moveantur temporibus; motus vero illos neque absolvi posse sine anima, neque sine motu

esse posse, quae anima praedita sint; nec anima solum, sed et ratione pollere, ac proinde incrementa capere sine dubio virtutis vel decrementa; ad haec animas antiquiores recentioribus siderum corporibus extrinsecus inferi probat primum ratione hac, quod cum humanae animae, quae, dum hominum animae sunt, inferiores sunt siderum animis, corporibus hominum sint antiquiores, verisimile sit antiquiores esse quoque siderum animas siderum corporibus. Probat id ipsum deinde ep. ad Rom. VIII, 19 sqq., vanitatem quippe appellari corpus illud aethereum, quod invita subeat anima sideris, sperans fore ut expleto hoc ministerio liberetur "a servitute corruptionis et vanitatis, cum redemptionis gloriae filiorum Dei tempus advenerit,,; cuius voti adeptionem dum expectet, gemere, et "utpote affectum habentem erga eos, quibus ministrat, condolare,,; demum autem servitute liberatum iri, et "cum tradiderit Christus regnum Deo et patri, tunc etiam ista animantia, cum prius regnum Christi fuerint effecta, simul cum omni regno etiam patri regenda traditum iri; ut cum Deus futurus sit omnia in omnibus, etiam ista cum sint ex omnibus, sit et in istis Deus in omnibus.,,

1501. Mundus, qui nunc est, non est aeternus; coepit potius hic noster mundus "secundum historiae nostrae fidem,, ex tempore (de princ. III, 5, 1. p. 148). Minime quidem ex ecclesiastica traditione liquet, "ante hunc mundum quid fuerit, aut quid post hunc mundum erit,, (praef. ad l. de princ. §. 7. p. 48); tamen ipse Origenes de princ. III, 5, 3. p. 149 e versione Hieronymi statuit: "Nobis autem placet, et ante hunc mundum alium fuisse mundum (Ecclesiast. I, 9), et post illum alium futurum (Jesai. LXVI, 22),,, et e versione Rufini: "Quoniam non tunc primum, cum visibilem istum mundum fecit Deus, coepit operari, sed sicut post corruptionem hujus erit alius mundus; ita et antequam hic esset, fuisse alios credimus.,, Ex utraque versione (etsi utriusque verba non sunt prorsus eadem) laudato loco Ecclesiast. addit: "Quod testimonium non solum fuisse, sed futuros mundos esse testatur, non quod simul et pariter omnes fiant, sed alius post alium.,, Sic de Origenis sententia innumerabilium mundorum series et exstitit et exstabit (eorum vero error, qui mundos per

omnia partes evenire contendant, confutatur de princ. II, 3, 4. p. 81. 82). Neque enim aliter Origenes statuere potuit, qui cum Mosaicam de aetate mundi narrationem veram habuit, tum, ut praetermittam superstitem Origenis operum locos nonnullos, non aequè claros (veluti interpretationem Rufin. de princ. III, 5, 3. p. 149), apud Photium cod. CCXXXV. p. 933 ed. Rothom. dixit, συναΐδιον εἶναι τῷ μόνῳ σοφῷ καὶ ἀπροσδεῖ θεῷ τὸ πᾶν. Ἐφασκε γὰρ (pergit Photius), εἰ οὐκ ἔστι δημιουργὸς ἄνευ δημιουργημάτων, ἢ ποιητῆς ἄνευ ποιημάτων, οὐδὲ παντοκράτωρ ἄνευ τῶν κρατουμένων· τὸν γὰρ δημιουργὸν διὰ τὰ δημιουργήματα ἀνάγκη, καὶ τὸν ποιητὴν διὰ τὰ ποιήματα, καὶ τὸν παντοκράτορα διὰ τὰ κρατούμενα λέγεσθαι· ἀνάγκη ἐξ ἀρχῆς αὐτὰ ὑπὸ τοῦ θεοῦ γεγενῆσθαι, καὶ μὴ εἶναι χρόνον, ὅτε οὐκ ἦν ταῦτα. εἰ γὰρ ἦν χρόνος, ὅτε οὐκ ἦν τὰ ποιήματα, ἐπεὶ τῶν ποιημάτων μὴ ὄντων οὐδὲ ποιητῆς ἔστιν· ὅρα οἷον ἀσεβὲς ἀκολουθεῖ. Ἀλλὰ καὶ ἀλλοιοῦσθαι καὶ μεταβάλλειν τὸν ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον συμβήσεται θεόν. εἰ γὰρ ὕστερον πεποίηκε τὸ πᾶν, δῆλον ὅτι ἀπὸ τοῦ μὴ ποιεῖν εἰς τὸ ποιεῖν μετέβαλε. τοῦτο γὰρ ἄτοπον μετὰ τῶν προειρημένων. Οὐκ ἄρα δυνατόν λέγειν, μὴ εἶναι ἀναρχον καὶ συναΐδιον τῷ θεῷ τὸ πᾶν. Licet igitur mundus non sit ingenitus, sed creatus, est tamen ex infinito tempore, ne dicam ab aeterno creatus.

Jam quaeritur, qua de causa mundus a Deo creatus sit. Ex sententia Origenis nulla alia commotus est Deus causa, naturas spirituales procreandi, quam suapte bonitate (de princ. II, 9, 6. p. 99; Comm. in Joh. vol. IV, 337). Mundum corporeum autem superiora docent (cf. praeterea de princ. III, 5, 4. p. 150 e versione Hieronymi: "Unde conditor Deus fecit eis congrua humilibus locis corpora, et mundum istum visibilem fabricatus est, ministrosque ob salutem et correptionem eorum, qui ceciderunt, misit in mundum; ex quibus alii certa obtinerent loca et mundi necessitatibus obedirent, alii injuncta sibi officia singulis quibusque temporibus, quae novit artifex Deus, sedula mente tractarent,.) creatum esse spiritualium tantummodo causa naturarum sive propter varietatem lapsus rationabilium creaturarum (de princ. II, 1, 1. p. 77: *Τί ἄλλο χρὴ λέγειν αἴτιον γεγονέναι τοῦ ὑποστῆναι αὐτὸν, ἢ τὸ ποί-*

κλον τῆς ἀποπτώσεως τῶν οὐχ ὁμοίως τῆς ἐνάδος ἀποφύεόντων;). Homil. I, 12 in Genes. vol. II, 56 κατ' ἄνθρωπον "propter hominem universus creatus esse mundus,, dicitur. Minime enim factus est propter bestias, qua de re c. Cels. IV, 74. p. 558. 559 haec verba facit: „Multis postea nos accusat (Celsus), quod a Deo omnia propter hominem facta esse dicamus, et ex animalium historia multisque, quae praebent, solertiae signis probare vult, nihilo magis propter homines, quam propter animantes rationis expertes facta esse omnia. In quo mihi videtur similis esse illis, qui odio abrepti in suis hostibus vituperant, quae in ipsorum amicis laudantur. Quemadmodum enim isti odio occaecati non vident, in suos amicos recidere, quae contra hostes mala proferre existimant; similiter Celsus mente perturbatus non vidit, se obrectare Stoicis, qui non male docent hominem et universam naturam rationis participem animalibus ratione privatis antecellere, et propter illam potissimum omnia providentiam fecisse" et qu. sq.

Tantum vero adest, noster ut creationem sex diebus confectam esse censeat, ut insanam hanc literalem sententiam ducat de princ. IV, 16. p. 174. 175; c. Cels. VI, 60. p. 678.

De providentia.

De providentia Dei Origenes minime dubitavit; vituperat potius acriter eos, qui „perturbati iis, quae hic probis improbisque contingant, praepropere in hanc abierint sententiam, quae providentiam tollat" (c. Cels. I, 10. vol. I, 329), et de princ. IV, 7. vol. I, 162. 163 dicit: „Providentiae opera alia sunt manifesta, alia sic abstrusa et occulta, ut dubitandi ansam praebere videantur, an Deus arte et potentia inenarrabili omnia administret; neque enim in iis, quae supra terram sunt, tam aperta est providentis Dei artificiosa ratio, quam in sole et luna et astris; neque tam manifesta est in humanis eventis et casibus, quam in anima et corpore animantium; . . . attamen providentia apud eos, qui eam probe perceperunt, nihil quicquam detrimenti capit ob ea, quae non comprehenduntur." Ceterum in administranda

terra magnam vim angelis etiam ab Origene Deus dedisse dicitur.

Jamvero cum εἰκὸς esse dicat noster τῷ Θεῷ οὐ μόνον προεγνώσθαι τὰ ἐσόμενα, ἀλλὰ καὶ προδιατετάχθαι, καὶ μηδὲν αὐτῷ παρὰ τὰ προδιατεταγμένα γίνεσθαι (de orat. c. 5. vol. I, 204), non potest ad dubitationes eorum non respondere, qui ingentem doctrinae de providentia cum doctrina de libertate hominum repugnantiam invenire sibi videantur. Quare c. Cels. II, 20. p. 405: „Celsus”, ait, „putat, quod praedictum est, ideo fieri, quia praedictum est; id vero illi nullo modo assentimur. Neque enim dicimus, eum qui praedixit causam ideo esse, cur res futura sit, quia praedixit eam esse futuram; sed cum res futura, etiam si praedicta non esset, futura sit, illam sui praedicendae locum praebuisse illi, qui praenoscit. Atque totum hoc animo ejus, qui praedicit, obversatur: cum res haec accidere possit et possit non accidere, e duobus hoc unum accidet. Neque dicimus, a praenoscente effici, ut res aut evenire aut non evenire possit, ita ut qui praenoscit dicat: haec res omnino futura est, et fieri non potest ut aliter fiat. Atque hac ratione intelligi par est omnes praedictiones, quae vel in divina scriptura, vel in Graecorum historiis reperiuntur de iis, quae in nostro posita sunt libero arbitrio;” et Comm. T. III, 6 in Genes. vol. II, 10 sq.: „Deus, quod nulla res causam non habeat aliquam, dum sub ipsum orbis molendi principium futura singulatim omnia mente percurrit, videt illico si factum hoc erit, illud proinde sequuturum; quod ubi exstiterit, tertium ex eo quiddam aptum fore; hoc item si positum erit, et consequens illud futurum; itaque ad rerum finem omnium cognitione perducta, quidquid futurum est intelligit; nec tamen cujuslibet omnino rei, cur hoc illo modo eveniat, causa dicendus est. Quemadmodum enim si quem imperitia temerarium ac praecipitem esse videas, eaque temeritate impulsus lubrico sese itineri committere, et eum labente fallenteque vestigio ruiturum intelligas, ipsi tamen prolapsionis causa non es: ita plane sentiendum est, Deo, quod, cujusmodi quisque sit futurus, praeviderit, causas etiam cur ejusmodi sit futurus, quaeque ab eo vel

improbe vel praeclare gerenda sint, esse perfecta. Atque, ut libere quod res est eloquamur, non Dei modo praenotionem rerum causam non esse (neque enim quem peccatum Deus esse praevideat, eum, dum re ipsa peccat, ad facinus quasi manu deducit); sed etiam quod a communi sensu remotius quidem, sed verum tamen est, id ipsum quod futurum sit, ejusmodi praenotionis causam esse. Neque enim ideo fit quod futurum esse cognoscatur; sed quod futurum sit, ideo fit quod futurum esse cognoscitur." Itaque c. Cels. V, 21. p. 594 providentiam divinam libero hominum arbitrio non repugnare contendit.

Haec cum Origenis sit sententia, paene per se intelligitur, superstitionem astrologicam probari ipsi non posse. Concedit quidem, e vario astrorum situ naturas humana superiores signa futurorum haurire (Comm. T. III, 5 in Genes. vol. II, 9), sed (ib. §. 1. p. 4) humanas res non adeo ait necessitate teneri, ut aliter, quam astrorum situs juberet, fieri non possent. „Qua quidem ex opinione", ait, „consequens illud esset, ut funditus liberum nostrum tolleretur arbitrium, simulque proinde laus omnis ac vituperatio rerumque vel approbatione dignarum vel reprehensione discrimen."

Quaeritur denique, qua Origenes ratione mala et physica et ethica (inter quae discrimen recte statuit c. Cels. VI, 55. 56. p. 675) cum providentia divina conciliaverit. „Cum hic ait Celsus", inquit c. Cels. IV, 65. p. 553, „malorum originem non facile cognosci ab homine non philosopho, innuit philosophum facile illius originis notitiam consequi posse; philosophiae autem imperitum non facile quidem posse malorum originem investigare, sed posse tamen, licet magno labore. Ad quod, ut respondeam, dico ne philosopho quidem facile esse malorum originem cognoscere. Fortasse etiam nullo modo potest, nisi Deo aspirante dicat intelligatque et quid mala sint, et quomodo orta fuerint, et quonam modo tollenda sint." Ipse tamen quaestionem solvere conatur. Ait enim c. Cels. IV, 66. p. 554: *Τὸ γὰρ ἐκάστου ἡγεμονικὸν αἴτιον τῆς ὑποστάσεως ἐν αὐτῷ κακίας ἐστίν, ἥτις ἐστὶ τὸ κακόν.* Quare ib. VI, 55. p. 675 dicit, *ὅτι κακὸν μὲν ἢ τὴν κακίαν καὶ τὰς ἀπ' αὐτῆς πράξεις ὁ θεὸς οὐκ ἐποίησεν.*

„Sed tamen pauca”, paucis interjectis pergit, „si ad hujus universitatis compositionem spectes, ex praecipuis ejus operibus consequuta sunt, quemadmodum ex praecipuis fabri operibus tortilia segmina scobesque consequuntur; sicut etiam architectis tribui posse videntur fordidi illi fragminum pulverisque acervi, qui prope aedificia sunt.” Malitia vero in Deum nullo modo cadit. ”Malitiam (hom. XIV, 2 in Numer. vol. II, 322) Deus non fecit; tamen cum aliis inventam possit prohibere, non prohibet, sed cum ipsis, a quibus habetur, utitur ea ad necessarias causas. Per ipsos enim, in quibus est malitia, claros et probatos efficit eos, qui ad virtutum gloriam tendunt. Nam si perimeretur malitia, non esset utique qui contraret virtutibus. Virtus autem non habens aliquid contrarium, non claresceret, nec splendidior et examinatio fieret. Non probata vero nec examinata virtus, nec virtus est. Sed haec si dicantur sine divinatorum verborum testimoniiis, exquisita magis et humana arte composita, quam vera atque indubitata videbuntur. Requiritur ergo, si hujusmodi sensum etiam volumina divina contineant. Veniamus ad Joseph, cet. Cf. Orig. Daemonologiam. Verumtamen „ne hinc quis occasionem arripiat (c. Cels. IV, 70 p. 556) obsirmandi se in malo, quasi malitia aut utilis esset aut utilis esse posset universitati; dicendum est, etiamsi Deus, illaeso nostrae libertatis arbitrio, utatur improborum malitia ad ordinem universitatis eosque illius utilitati accommodet, reos nihilominus esse qui malum perpetrant. Quatenus rei sunt, ordinantur quidem ad universitatis utilitatem, sed nemo est qui utilitatem illam detestari non debeat. Non aliter ac si quis quorundam criminum reus propter haec damnaretur in urbe ad opera publica quaedam omnibus utilia, is diceretur quid facere quod toti urbi utilitatem asserret; ipse tamen videretur fungi abominando munere, in quo nemo vel mediocriter sapiens versari vellet. Hinc est, quod Paulus Jesu apostolus nos doceat utiles futuros esse universitati vel nequissimos, quamvis ipsimet sint inter abominandos relegandi; sed eos, qui virtuti student, maximas praebituros universitati utilitates, et iccirco in praeclarissimo loco esse collocandos” (2 Tim. II, 20). — Mala hujusmodi ethica animae jam per-

petrarunt, antequam in corpora descenderent, et ea ipsa est causa, cur non solum dejectae sint, sed etiam (cum praesertim peccata in terra Indies magis accumulunt) pro sua quaeque culpa in terra ("non quidem omnia a Deo, nec tamen sine Deo", de princ. III, 2, 7. p. 142; vid. expositionem doctrinae Orig. de daemonibus) mala physica experiantur. Multa ad hanc rem pertinentia jam supra in articulo de creatione mundi exposuimus. Hac ratione Origenes Elavi et Jacobi exemplum illustrandum censet (de princ. II, 9, 7. p. 99). Cum enim nondum nati fuissent, neque aliquid egissent boni vel mali, tamen Elavus a Deo Jacobo subjectus est, quippe pluribus in coelesti illo statu delictis pollutus. Itaque admittit quidem mala physica Deus, sed ad eum tantum finem, ut, quae sua est sanctitas et bonitas, animas poenis corrigat earumque morbis medeatur. Sic c. Cels. VI, 56. p. 675. 676: „Sicuti", ait, „quanyis per abusum mala appellemus poenas illas, quas patres, magistri, paedagogi infligunt iis quos erudiunt, et medici iis quos sanandi causa urunt vel secant, et dicamus patrem filiis, aut magistrum aut paedagogos aut medicos mala facere; non tamen accusamus eos, qui verberant vel secant: sic nihil absurdi est dicere mala quaedam a Deo induci ad convertendos ac sanandos, qui hujusmodi molestiis opus habent." Et de princ. II, 10, 6. p. 102: "Si ad corporis sanitatem pro his vitiis, quae per escam potumque collegimus, necessariam habemus interdum austerioris ac mordacioris medicamenti curam; nonnunquam vero, si id vitii qualitas depoposcerit, rigore ferri et sectionis asperitate indigemus; quodsi etiam haec supergressus fuerit morbi modus, ad ultimum conceptum vitium etiam ignis exurit; quanto magis intelligendum est et hunc medicum nostrum Deum volentem diluere vitia animarum nostrarum, quae ex peccatorum et scelerum diversitate collegerant, uti hujusmodi poenalibus curis, insuper etiam ignis inferre supplicium his qui sanitatem animae perdiderunt? . . . Furor vindictae Dei ad purgationem profuit animarum." "In quo profecto omnis ratio aequitatis ostenditur, dum inaequalitas rerum retributionis meritorum servat aequitatem, (ib. c. 9. §. 8. p. 100).

quispiam nostrum tam abjecti animi est, ut existimet substantiam veritatis non ante tempora illa fuisse, quibus Christus visus est. Colimus igitur patrem veritatis et filium veritatis, quae duae res sunt quoad hypostasim (ὄντα δύο τῆ ὑποστάσει πράγματα), una vero consensione et concordia et voluntatis identitate; ita ut qui vidit filium, qui est splendor gloriae et figura substantiae Dei, is in illo, qui Dei imago est, viderit et patrem." Necnon vituperat Origenes Comm. in Joh. T. I ed. Huet. II, 23 eos, qui praecipue nomine τοῦ λόγου de Christo uti velint propter locum: Eructavit cor meum verbum bonum —, ac si eo facilius intelligatur, quid sit filius; qui οἰόμενοι προσφορὰν πατρικὴν οἰοῦντι ἐν συλλαβαῖς κειμένην εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, καὶ κατὰ τοῦτο ὑπόστασιν αὐτῷ οὐ διδοῦσι, οὐδὲ οὐσίαν αὐτοῦ σαφηνίζουσιν. In eandem sententiam, ex qua quidem pater et filius duae sint hypostases, redeunt loci T. II. Comm. in Joh. ed. Huet. II, 70: Ἐπεὶ δὲ φῶς ἀπαξᾶπλῶς ἐνταῦθα μὲν ὁ σωτὴρ, ἐν δὲ τῇ καθολικῇ τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου ἐπιστολῇ λέγεται ὁ Θεὸς εἶναι φῶς, ὁ μὲν τις οἶεται καὶ ἐντεῦθεν κατὰσκευάζεσθαι τῇ οὐσίᾳ μὴ διεστηκέναι τοῦ υἱοῦ τὸν πατέρα. T. XII. in Joh. ib. p. 186. 187, ubi reprehendit Origenes „existimantes, μὴ διαφέρειν τῷ ἀριθμῷ τὸν υἱὸν τοῦ πατρὸς, ἀλλ' ἐν, οὐ μόνον οὐσίᾳ, ἀλλὰ καὶ ὑποκειμένην τυχάνοντας ἀμφοτέρους κατὰ τινος ἐπινοίας διαφόρους, οὐ κατ' ὑπόστασιν λέγεσθαι πατέρα καὶ υἱόν, et de orat. c. 15 vol. I, 222, ubi filius dicitur ἕτερος κατ' οὐσίαν καὶ ὑποκειμένον τοῦ πατρὸς. Constat igitur, adeo sine omni haesitatione Origenem dicere, filium singularem esse separatamque a patre personam, ut de nulla alia re ad doctrinam de trinitate pertinente disertius loquutus esse videatur.

Pater genuit filium, neque vero humana ratione. "Infandum est (de princ. I, 2, 4. v. I, 55) et illicitum, Deum patrem in generatione unigeniti filii sui atque in subsistentia ejus exaequare alicui vel hominum vel aliorum animantium generanti., "Filii Dei., pergit, "generatio humana cogitatione non potest apprehendi. Ita est aeterna et sempiterna, sicut splendor generatur ex luce. Non enim per adoptionem spiritus filius sit extrinsecus, sed natura filius est., „Neque

DEUS", ait Comm. in Genes. vol. II, 1, „cum prius non esset pater, postea pater esse coepit, velut impeditus aliquibus ex causis, quibus homines mortales impediuntur, ut non statim ex quo sunt et patres esse possint. Si enim semper perfectus est Deus, nec deest ei virtus qua pater sit, et bonum est, esse eum patrem talis filii: quid differt aut quid hoc bono fraudat se, et non statim, si ita dici potest, se pater efficit patrem? (Id ipsum autem etiam de spiritu sancto dicendum est.)" "Filius Dei vapor virtutis ejus semper existit, nec est quando non fuerit, nec aliud habet initium, nisi ipsum unde et est et nascitur Deum, (de princ. I, 2, 9. p. 57). Filii nativitas non est posterior appellatione, qua pater dicitur omnipotens (ib. §. 10. p. 58). "Per filium Deus pater est omnipotens, (ib.). Πῶς δὲ (ib.) οὐκ ἄτοπον τὸ, μὴ ἔχοντά τι τῶν προπρότων αὐτῷ τὸν θεὸν, εἰς τὸ ἔχειν ἐληλυθέναι; ἐπεὶ δὲ οὐκ ἔστιν, ὅτε παντοκράτωρ οὐκ ἦν, ἀεὶ εἶναι δεῖ ταῦτα, δι' ἃ παντοκράτωρ ἐστὶ· καὶ ἀεὶ ἦν ὑπ' αὐτοῦ κρατούμενα, ἄρχοντι αὐτῷ χρώμενα. "Ingenitum, (forsan legendum: unigenitum) "filium generat pater (et spiritum sanctum profert), non quasi qui ante non erat, sed quia origo et fons filii (vel spiritus sancti) pater est, et nihil in his antea posteriorive intelligi potest, (de princ. II, 2, 1. p. 79). "Filius (ib. IV, 23. p. 190) sine patre intelligi nequit, qui et figura expressa substantiae ejus et verbum et sapientia dicitur. Quomodo ergo potest dici, quia fuit aliquando, quando non fuit filius? Nihil enim aliud est id dicere, nisi quia fuit aliquando, quando veritas non erat, quando sapientia non erat, quando vita non fuerit, cum in his omnibus perfecta Dei patris substantia censeatur., In eandem sententiam redit, quod c. Cels. VIII, 12. p. 750 sq. loco supra exscripto Origenes dixit. Generavit igitur pater filium inde ab aeterno.

Filius autem non modo genitus esse, sed etiam quodammodo emanasse ex patre dicendus videtur. Minime quidem crassa ratione filius emanavit. Ἀδιαίρετος ὢν (ὁ πατήρ) — de princ. IV, 23. p. 190 — καὶ ἀμέριστος υἱοῦ γίνεται πατήρ, οὐ προβαλὼν αὐτὸν, ὡς οἴονται τινες. εἰ γὰρ προβολὴ ἐστὶν ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς, καὶ γεννᾷ μὲν ἐξ αὐτοῦ ὅποια τὰ τῶν ζώων γεννήματα, ἀνάγκη σῶμα

εἶναι τὸν προβάλλοντα καὶ τὸν προβεβλημένον. "Observandum namque est (de princ. I, 2, 6, p. 55), ne quis incurrat in illas absurdas fabulas eorum, qui prolationes quasdam sibi ipsis depingunt, ut divinam naturam in partes vocent et Deum patrem quantum in se est dividant, cum hoc de incorporea natura vel leviter suspicari non solum extremae impietatis sit, verum etiam ultimae insipientiae, nec omnino ad intelligentiam consequens, ut incorporeae naturae substantialis divisio possit intelligi. Magis ergo sicut voluntas procedit e mente, et neque partem aliquam mentis secat, neque ab ea separatur aut dividitur, tali quadam specie putandus est pater filium genuisse imaginem scilicet suam, ut sicut ipse invisibilis est per naturam, ita imaginem quoque invisibilem genuerit., Attamen quodammodo est filius emanatio, sed purissima. Ita Lib. VII. Comm. in Rom. IX, 5 (quem locum attulit Keilius l. l. p. 490): "Unus autem,, Origenes ait, "uterque (pater et filius) est Deus, quia non est aliud filio divinitatis initium, quam pater; sed ipsius unius paterni fontis, sicut sapientia dicit, purissima est emanatio filius., Ex ejus autem Comm. in ep. ad Hebr. haec affert Pamphilus apolog. (T. V. Opp. Hieronym. p. 236 ed. Martian.): "Quod ideo de rebus corporalibus assumpsit, ut vel ex parte aliqua possimus intelligere, quo modo Christus, qui est sapientia, secundum similitudinem ejus vaporis, qui de substantia aliqua corporali procedit, sic etiam ipse, ut quidem vapor exoritur de virtute ipsius Dei, sic et sapientia ex eo procedens ex ipsa Dei substantia generatur. Sic nihilominus et secundum similitudinem corporalis aporrhoeae esse dicitur aporrhoea gloriae omnipotentis pura quaedam et sincera. Quae utraeque similitudines manifestissime ostendunt, communionem substantiae esse filio cum patre. Aporrhoea enim *δημοσύσιος* videtur i. e. unius substantiae cum illo corpore, ex quo est vel aporrhoea vel vapor., Posterioris loci etiam si non omnia verba sint Origenis genuina, id tamen inde constat, quem ad finem eum allegavimus.

Jamvero quamquam Origene iudice filius genitus est vel emanavit inde ab aeterno, tamen non est ingenitus, sed *γενητοῖς* annumeratur T. IV. in Joh. ed. Huet. II, 74. Quoniam autem omnes res creatae (*τὰ γερητὰ*) exstiterunt post

Deum creatorem (mundus quidem etiamsi creatus sit ab aeterno, tamen creatus est, ita ut, etiamsi cogitatione tantum, fuerit, quando nondum erat), neque γενητοῖς filius recte annueneratur, sed est μεταξὺ τῆν τοῦ ἀγενήτου καὶ τῆς τῶν γενητῶν πάντων φύσεως (c. Celf. III, 34. p. 469), vel, quia sua natura a creaturarum natura prorsus diversa est, hac ratione ἀγενήτος (c. Celf. VI, 17. p. 643). Neque enim pater (et ne cogitatione quidem) ante ipsum fuit, sed fons tantummodo est ipsius. Ea ipsa autem est causa, cur filius totus ex patre pendeat. („Non solum pater est magnus, sed suae magnitudinis participem fecit filium suum, ut, qui est imago invisibilis Dei, is etiam magnitudine patris imaginem referat” c. Celf. VI, 69. p. 684). Ita pater est (ex usu loquendi Johanneo) ὁ Θεός, filius (cf. v. c. c. Celf. I, 66. p. 381 et VII, 17. p. 706: Θεὸς λόγος, ib. III, 41. p. 414: ἀρχὴ Θεὸς καὶ υἱὸς Θεοῦ, ib. VIII, 72. p. 795: ὁ ἐπὶ πασι λόγος καὶ Θεός, ib. I, 68. p. 383 al. loc.) Θεός (T. I in Joh. ed. Huet. II, 56), quasi secundus Deus (c. Celf. V, 39. p. 608: ὁ δεύτερος Θεός), patre inferior. „Sunt”, ait c. Celf. VIII, 14. p. 752, „qui temere affirmant, τὸν σωτῆρα εἶναι τὸν μέγιστον ἐπὶ πᾶσι Θεόν· ἀλλ’ οὐτι γε, pergit, ἡμεῖς τοιοῦτον, οἱ πειθόμενοι αὐτῷ λέγοντι· ὁ πατὴρ ὁ πέμψας με μείζων μου ἐστίν. Et ita quidem Dei virtutes et opera Origenes filio omnino tribuit, sed nonnulla gradu minori, quam patri. C. Celf. II, 9. p. 593, de princ. IV, 23. p. 190, alibi aperte omnipraesentiam filio adscribit, et c. Celf. V, 39 p. 608 nominat eum τὸν αὐτόλογον καὶ τὴν αὐτοσοφίαν καὶ τὴν αὐτοδικαιοσύνην. Sed alias inter patris filiique proprietates discernit, Pater potestatem habet in omnia; etiam” is, qui nunc patri subjectus non est, aliquando subjectus erit, tunc cum prius pater ei universa subjecerit, (de princ. III, 5, 7. p. 151). Σαρῶς γὰρ ἡμεῖς φημὲν (c. Celf. VIII, 15. p. 753) τὸν υἱὸν οὐκ ἰσχυρότερον τοῦ πατρὸς, ἀλλ’ ὑποδέεστερον . . . καὶ οὐδεὶς ἡμῶν οὕτως ἐμβρόντητός ἐστιν, ὡς λέγειν, κύριός ἐστι τοῦ Θεοῦ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. Κρατεῖν δέ φημεν τὸν σωτῆρα μάλιστα, ὅτε νοοῦμεν αὐτὸν Θεὸν λόγον καὶ σοφίαν καὶ δικαιοσύνην καὶ ἀλήθειαν, πάντων μὲν τῶν ὑποτεταγμένων αὐτῷ, καθ’ ἑαυτὰ ἐστίν· ἀλλ’ οὐχί

καὶ τοῦ κρατοῦντος αὐτὸν (scil. κρατεῖν) πατὴρ καὶ Θεοῦ. De princ. I, 3, 5. p. 62 Origenes demonstraturus, potestatem patris latius patre, quam filii, filiique latius, quam Spiritus sancti, haec habet: "Ὅτι ὁ μὲν Θεὸς καὶ πατὴρ συνέχων τὰ πάντα φθάνει εἰς ἕκαστον τῶν ὄντων μεταδιδούς ἕκαστῷ ἀπὸ τοῦ ἰδίου τὸ εἶναι· ὧν γὰρ ἐστίν. ἐλάττων δὲ πρὸς τὸν πατέρα ὁ υἱὸς φθάνων ἐπὶ μόνῃ τὰ λογικά· δεύτερος γὰρ ἐστὶ τοῦ πατρὸς. (ἔτι δὲ ἦρτον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ μόνους τοὺς ἁγίους διΐκνομενον·) ὥστε κατὰ τοῦτο μείζων ἢ δύναμις τοῦ πατρὸς παρὰ τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· πλείων δὲ ἢ τοῦ υἱοῦ παρὰ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· (καὶ πάλιν διαφέρονσα μᾶλλον τοῦ ἁγίου πνεύματος ἢ δύναμις παρὰ τὰ ἄλλα ἅγια). De filii bonitate de princ. I, 2, 12. p. 59: Ὅντω τοίνυν, inquit, ἡγοῦμαι καὶ ἐπὶ τοῦ σωτῆρος καλῶς ἀνλεχθῆσθαι, ὅτι εἰκὼν ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ ἐστίν, ἀλλ' οὐκ αὐτὸ ἀγαθόν. καὶ τάχα καὶ υἱὸς ἀγαθός, ἀλλ' οὐχ ὡς ἀπλῶς ἀγαθός. . . οὕτως εἰκὼν ἀγαθότητος, ἀλλ' οὐχ ὡς ὁ πατὴρ ἀπαραλάκτως ἀγαθός. Cf. Comm. in Matth. vol. III, 665: Quare etiam non profus in vanum retulerit Hieronymus cum aliis (vid. Huetii Origeniana l. I. qu. 2. p. 39. §. 16) tanquam ab Origene propositum, "filium quantum ad patrem non esse veritatem, quantum ad nos esse imaginariam veritatem", cum praesertim de princ. I, 2, 6. p. 56 simile quidpiam contineatur et exhort. ad mart. c. 29. vol. I, 292 haec legantur: Θέλημα τοῦ πατρὸς σοφώτερον παρὰ τὸ βούλημα τοῦ υἱοῦ. Quod attinet ad opera filii, omne vere divinum, quod ante Christum natum exstabat, erat ἐπιδημία νοητῆ τοῦ λόγου (Comm. in Joh. T. VI, 2), et affuit ὁ λόγος in Mose, prophetis et angelis, per quos pater voluntatem suam manifestavit (vid. Huetii Origeniana l. I. qu. 3. §. 2. p. 49 sq. et v. c. T. XII, 42 in Matth. v. III, 564; T. I in Joh. ed. Huet. II, 32). Quin etiam mundum filius creavit; neque vero id sine restrictione dici potest, nam creatus est mundus a patre per filium. Οὕτω τοίνυν, inquit in Joh. T. II. vol. IV, 60. ed. H. II, 56, καὶ ἐνθάδε, εἰ πάντα διὰ τοῦ λόγου ἐγένετο, οὐχ ὑπὸ τοῦ λόγου ἐγένετο, ἀλλ' ὑπὸ κρείττονος καὶ μείζονος παρὰ τὸν λόγον, τις δ' ἂν ἄλλος οὗτος τυγχάνη, ἢ ὁ πατὴρ; Filius igitur (c. Celf. VI, 60

p. 678) est proximus mundi conditor, ὁ προσεχῶς δημιουργὸς καὶ ὡς περὶ αὐτοῦ τοῦ κόσμου, pater vero πρώτως δημιουργός, eo, quod filio suo mandavit, ut mundum faceret. Superat ergo pater et proprietatum majestate et operam magnificentia filium, quippe qui, cum non sit ingenuus, sed totus ex patre pendeat, in immensum a patris numine distet. Quamquam (T. XIV. in Joh. ed. H. II, 218) ὑπερέχει θρόνων, κυριοτήτων, ἀρχῶν, ἐξουσιῶν καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου, οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, πρὸς τούτοις καὶ ἀγίων ἀγγέλων καὶ πνευμάτων καὶ ψυχῶν δικαίων. . . ἀλλ' ὅμως τῶν τοσούτων καὶ τηλικούτων ὑπερέχων οὐσία καὶ πρεσβεία καὶ δυνάμει καὶ θεότητι. . . οὐ συγκρίνεται κατ' οὐδὲν τῷ πατρί., Ipse enim (ib. paulo ante) et τὸ πνεῦμα ἅγιον ὑπερεχόμενον τοσούτων ἢ καὶ πλέον ἀπὸ τοῦ πατρὸς, ὅσῳ ὑπερέχει αὐτὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα τῶν λοιπῶν οὐ τῶν τηλικούτων.

Quaeritur, Origenes, qui haec talia de filio docuit, an vere Deum (qui Christianis unus est) eum esse crediderit. Scilicet non quaeritur, an ex sententia Origenis filius patri vel sit aequalis, vel ita ὁμοούσιος, uti Nicaeni patres postea dicebant, quod etiamnum quaerere absurdum esset, sed quaeritur potius, an id, in quo natura filii cernatur, inere sit divinum liberumque ab omni adjectione non-divina. Nomen quidem filii ὁμοουσίου τῷ πατρί Origenes improbaverit necesse est (omittimus nimirum, quia graece non amplius superest, locum vocabulum istud comprobantem, a Pamphilo ex Origenis Comm. in ep. ad Hebr. laudatum, quem supra excipimus), quippe, uti ex supra allatis locis videre licuit, vocibus ἐτερότης οὐσίας et ἐτερότης ὑποστάσεως promiscue usus. Neque vero agitur de nomine, sed de re. De re autem locis supra laudatis et similibus, ubi, ne quis aliquam patris vim filium existimet, minime ut duos sibi Deos sumat (quam sententiam potius abominatur in Joh. T. II. ed. H. II, 46), patris et filii duas hypostasias vel οὐσίας esse Origenes dicit, nihil definitur, quia apud primorum seculorum patres istorum vis vocabulorum nondum sat certis finibus circumscripta erat. Docuit quidem Origenes, filium patre, a quo pendeat, esse inferiorem, sed non esse ἐξ οὐκ ὄντων, haud obscure

significavit. Jamvero filius si non est creatus, sed aeternus uti pater, et si Deus vocatur, licet aliqua ratione patre minor sit, vere Deus esse potest. (Perfectam scilicet harum doctrinarum constantiam, qualis in Athanasii disciplina invenitur, Origenis aeo nondum expectamus.) Quaeritur, an revera sit. Primum filius ab Origene habitus est voluntate prorsus unus vel unum cum patre, et de mea quidem sententia nemo cum patre plane idem velle potest, nisi vere sit Deus (id quod ipse Origenes significare videtur, ubi c. Cels. VIII, 12. p. 750: „Si Celfo”, ait, „perspectum fuisset illud: Ego et pater unum sumus . . ., non sibi induxisset in animum, alium a nobis quam summum Deum coli”). Deinde momenti certe alicujus videtur esse, quod purissimam noster filium patris habet emanationem, quae, quod, nisi ipse, saltem interpres commentarii Origeniani in ep. ad Hebr. l. l. intellexit, alius naturae vix potest esse. Tum T. II. in Joh. ed. H. II, 46 improbat Origenes tanquam *περιπίπτοντας ψευδέσι καὶ ἀσέβεσι δόγμασιν, cum ἀρνούμενους ιδιότητα υἱοῦ ἑτέραν παρὰ τὴν τοῦ πατρὸς, δμολογῶντας θεὸν εἶναι τὸν μέχρι ὀνόματος παρ’ αὐτοῖς υἷον προσαγορευόμενον, tum ἀρνούμενους τὴν θεότητα τοῦ υἱοῦ, τιθέοντας δὲ αὐτοῦ τὴν ιδιότητα καὶ τὴν οὐσίαν κατὰ περιγραφὴν τυχάνουσας ἑτέραν τοῦ πατρὸς*, i. e. cum dicentes, filium esse Deum, negantes vero, esse separatam a patre personam, tum dicentes, separatam eum esse a patre personam, negantes vero Deum. Jamvero in utraque hac improbabili opinione describenda sub nomine *θεοῦ* intellexit verum Deum, id quod ex prioris illius sectae natura perspicuum est. Atqui ipse verbis proximis, et prioribus et posterioribus, quae hic exscribere longius est, filium Deum esse contendit (*θεὸν, non τὸν θεόν*). Ergo Origenis *θεὸν*, licet inferior is sit quam *ὁ θεός*, ejusdem tamen cum ipso naturae vel vere Deum esse satis constat. Quodsi enim alius esset naturae, non esset, quod posterioris illius sectae opinionem noster, simillimi criminis reus, improbaret. Similiter e verbis c. Cels. VII, 17. p. 706: *Τὰ περὶ τὸν Ἰησοῦν* (cujus de divina dignitate quod dicitur, simul valet de filio Dei), *καθὸ μὲν νεότητι θεότητι ἐν αὐτῷ προχθέντα, ἐστὶν οὐσία, καὶ οὐ μαχόμενα τῇ περὶ τοῦ θείου ἐννοίᾳ*, sequitur, non solum nomen,

sed etiam notionem Dei, quae una est, ab Origene filio tribui. Praeterea cum filius sit Origeni *μονογενῆς Θεός* (c. Cell. VII, 43. p. 725) adeoque *ὁ μονογενῆς Θεός* (ib. VIII, 17. p. 755), ipsius naturali divinitati aliquid detrahere vix liceat. Denique ad id maxime animus videtur advertendus, an precandum ad filium noster statuerit. Id enim si statuit, filius, licet multo sit patre inferior multoque fortasse iccirco minus quam pater adorandus, tamen ejusdem cum eo divinae naturae vereque Deus (ex sententia quidem si minus Ariatorum, certe eorum, qui, uti Origenes, integriore tempore vivebant) non esse non potest. Jamvero pluribus Origenes locis dicit, patrem esse adorandum per filium; cf. c. Cell. VII, 13. p. 751: *Διὸ τὸν ἕνα Θεὸν καὶ τὸν ἕνα υἱὸν αὐτοῦ καὶ λόγον καὶ εἰκόνα ταῖς κατὰ τὸ δυνατὸν ἡμῖν ἰκεσίαις καὶ ἀξιώσεσσι σέβομεν, προσάγοντες τῷ Θεῷ τῶν ὄλων τὰς εὐχὰς διὰ τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ*, et ib. V, 4. p. 580: *Πᾶσαν μὲν γὰρ δεήσειν καὶ προσευχὴν καὶ ἔντευξιν καὶ εὐχαριστίαν ἀναπεμπτέον τῷ ἐπὶ πᾶσι Θεῷ διὰ τοῦ ἐπὶ πάντων ἀγγέλων ἀρχιερέως, ἐμψύχου λόγου καὶ Θεοῦ*. Cf. c. Cell. III, 34. p. 469. Attamen etiam diserte filium adorari et adorandum esse asserit. Ita c. Cell. I, 51. p. 367 Jesum nominat *τὸν ὑπὸ Χριστιανῶν προσκυνούμενον*. ib. V, 4. 5. p. 580: *Δεισόμεθα δὲ, inquit, statim post verba hujus loci jam laudata, καὶ αὐτοῦ τοῦ λόγου, καὶ ἐντευξόμεθα αὐτῷ, καὶ εὐχαριστήσομεν, καὶ προσευξόμεθα δὲ, εἰάν δυνάμεθα κατακοῦειν τῆς περὶ προσευχῆς κυριολεξίας καὶ καταχρήσεως. Ἀγγέλους γὰρ καλέσαι οὐκ εὐλόγον*. ib. VIII, 26. p. 761: *Μόνῳ γὰρ προσευκτέον τῷ ἐπὶ πᾶσι Θεῷ καὶ προσευκτέον γε τῷ μονογενεῖ καὶ πρωτοτόκῳ πάσης κτίσεως, λόγῳ Θεοῦ (καὶ ἀξιωτέον αὐτὸν ὡς ἀρχιερέα, τὴν ἐπ' αὐτὸν φθάσασαν ἡμῶν εὐχὴν ἀναφέρειν ἐπὶ τὸν Θεὸν αὐτοῦ καὶ Θεὸν ἡμῶν, καὶ πατέρα αὐτοῦ καὶ πατέρα τῶν βιούντων κατὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ)*, et ib. c. 67. p. 792: *Ὑμνος γὰρ εἰς μόνον τὸν ἐπὶ πᾶσι λεγόμενον Θεὸν καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ λόγον καὶ Θεόν. καὶ ὑμνοῦμεν γε Θεὸν καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ, ὡς καὶ ἥλιος καὶ σελήνη καὶ ἄστρα καὶ πᾶσα ἢ οὐρανία στρατιά. Ὑμνοῦσι γὰρ πάντες οὗτοι, Θεὸς ὄντες χορὸς, μετὰ τῶν ἐν ἀνθρώποις δικαίων τὸν ἐπὶ πᾶσι Θεὸν καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ*. Preces igitur de

Origenis sententia sunt fundendae ad patrem et filium, ad illum tamen majorem majores et per eum, in quo sese revelavit, mediatorem filium, qui et ipse adorandus est. In utroque vero „non alius, quam summus Deus colitur” (c. Cels. VIII, 12. p. 750). Repugnare autem videtur huic sententiae et filii adorationem excludere locus de orat. c. 15. vol. I, 222 sq.: „Si intellexerimus, quid sit oratio, forte nullus unquam genitus erit orandus, ac ne Christus quidem ipse, sed solus Deus omnium ac pater, quem ipse etiam salvator noster orabat. . . Si enim, ut alibi probatur, alius a patre filius est *κατ' οὐσίαν καὶ ὑποκειμένον*, aut orandus est filius et non pater, aut uterque, aut pater solus. At filium orandum esse sine patre, nemo non fatebitur absurdissime et praeter evidentiam dictum iri. Si uterque orandus est, planum est, plurali numero nos precaturos. . . Quod cum per se ipsum non conveniat, nec in scripturis ostendi potest positum esse, ut ab aliquo dictum: restat ergo, ut oretur solus Deus univerforum pater, at non sine pontifice. . . Ecquid ex ejus mente qui dixit: Quid me dicis bonum? nemo bonus nisi unus Deus pater — aliud dici potest nisi hoc: Quid me oras? Solus pater oretur oportet, quem et ego oro. Nec eum orare debetis, qui pontifex vobis constitutus est a patre et advocati (*παρακλήτου*) a patre munus accepit, sed per pontificem et advocatum, qui possit compati infirmitatibus vestris, tentatum per omnia per similitudinem vestri, sed patris dono tentatum absque peccato. Discite ergo, quantum a patre meo donum acceperitis, cum per regenerationem in me factam accepistis spiritum adoptionis, et vocemini filii Dei et fratres mei. Legistis enim, quid ego ore Davidis ad patrem de vobis dixerim: Narrabo nomen tuum fratribus meis, in medio ecclesiae laudabo te. Fratrem autem orari ab eis, qui eodem quo ille patre gloriantur, ratio non patitur. Ad solum patrem mecum et per me dirigenda a vobis oratio est.” Haec verba sententiae Origenis jam propositae aut repugnant aut non repugnant. Si non repugnant, ne verbo quidem amplius opus est; sin autem repugnant, nihil hac repugnantia demonstratur, quam, antequam Origenes ad illam, quam e libris contra Celsum deprompsimus, pervene-

rit persuasionem, — quae quidem jam per se, ratione non habita temporis scriptiois librorum c. Celf. et de orat., facilius posterior cogitur, quippe modestior, — hanc (libro de or. contentam) ipsum fovisse. Jamvero liber de oratione revera ante libros c. Celf. conscribi potuit; hos enim si argumenta externa produnt scriptos esse circiter a. CCXLVII. (Euseb. hist. eccl. VI, 36), ille contra post a. CCXXXII. quovis anno scribi potuit (vid. Prolegom. Ruaeii vol. I. p. 196. n. 3), nihilque igitur nos impedit, quominus repugnantiam illam illustraturi de orat. librum prius, quam opus c. Celf., scriptum esse ponamus. Cujus nostrae sententiae praesidium accedit eo, quod locus ille libri de orat., si libris c. Celf., etiam homiliis Origenis repugnat (ut statim videbimus). Homiliae autem conscriptae sunt eodem fere anno, quo libri c. Celf., et sequentibus (Euseb. h. e. VI, 36). Itaque liber de orat., si libris c. Celf. repugnat, ante hos libros scriptus est. — Sententia igitur librorum c. Celf. de adoratione filii non est labefactata. Quae etiam confirmatur aliis Origenis locis. In homilia XIII, 3 in Exod. vol. II, 176 his Christum (i. e. Dei filium) verbis alloquitur: "Domine Jesu, praesta mihi, ut aliquid monumenti habere merear in tabernaculo tuo,, etc. In alia homilia I, 1 in Levit. vol. II, 185: "Ipse nobis dominus,, inquit, "ipse sanctus spiritus deprecandus est, ut omnem nebulam omnemque caliginem, quae peccatorum foribus concreta visum nostri cordis obscurat, auferre dignetur., Et rursus homil. V, 5 in Levit. p. 209: "Dominum meum Jesum invocare me oportet, ut quaerentem me faciat invenire et pulsanti aperiat., Et in alia homil. XXVI, 3 in Numer. vol. II, 371: "Nos oremus ex corde verbum Dei, qui est unigenitus ejus, et qui revelat patrem, quibus vult, ut et nobis haec revelare dignetur., Et alibi homil. III, 4 in Ezech. vol. III, 366: "Praesta mihi Christe, ut dirumpam cervicalia in animarum confuta luxuriam., Inprimis autem locus ille (quem laudat Binghamus Orig. sive antiqu. eccl. e vers. Grisehovii vol. V. p. 52) in commentario in ep. ad Rom. X (lib. VIII.) notabilis est, ubi Christum Deum esse probat ex eo, quod in precibus invocetur. "Apostolus,, inquit, "in principio epistolae, quam ad Corinthios scribit, ubi dicit: Cum

omnibus, qui invocant nomen domini Jesu Christi, in omni loco ipsorum et nostro: eum, cujus nomen invocatur, Deum Jesum Christum esse pronunciat. Si ergo Enos et Moyfes et Aaron et Samuel invocabant dominum, et ipse exaudiebat eos, sine dubio Christum Jesum dominum invocabant; et si invocare domini nomen et adorare Deum unum atque idem est, sicut invocatur Christus et sicut offerimus Deo patri primo omnium orationes, ita et domino Jesu Christo; et sicut offerimus postulationes patri, ita offerimus gratiarum actiones Deo, ita gratias offerimus salvatori. Unum namque utrique honorem deferendum, id est Deo patri et filio, divinus docet sermo, cum dicit: Ut honorificent filium, sicut honorificant patrem., Neque haec omnia, tanquam e Latina versione desumpta, suspectae sunt fidei, quippe cum Origenis sententia in libris c. Celf. prolata congruentia.

Ms. 2. Quae cum ita sint, ut ne plus dicam, verisimillime Origenes filium eiusdem cum patre esse naturae vereque Deum credidit, quamquam etiam numero utrumque unum esse dicere (cf. de orat. c. 15. vol. I, 222) non sustinuerit.

De spiritu sancto

minus perspicua est Origenis sententia. Primarius de eo locus est Comm. in Joh. T. II. ed. H. II, 56 (R. vol. IV, 60): Ἐξεταστέον δὲ ἀληθοῦς ὄντος του· Πάντα δι' αὐτοῦ (υἱοῦ) ἐγένετο, εἰ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον δι' αὐτοῦ ἐγένετο· οἶμαι γὰρ, ὅτι τῷ μὲν φάσκοντι γενητὸν αὐτὸ εἶναι, καὶ προϊένῳ τὸ, πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, ἀναγκαῖον παραδέξασθαι, ὅτι τὸ ἅγιον πνεῦμα διὰ τοῦ λόγου ἐγένετο, πρεσβυτέρου παρ' αὐτὸ τοῦ λόγου τυγχάνοντος· τῷ δὲ μὴ βουλομένῳ τὸ ἅγιον πνεῦμα διὰ τοῦ Χριστοῦ γεγονέναι, ἔπειτα τὸ ἀγέννητον αὐτὸ λέγειν, ἀληθῆ τὰ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τούτῳ εἶναι κρίνοντι. Ἔσται δὲ τις καὶ τρίτος παρὰ τοὺς δύο, τὸν τε διὰ τοῦ λόγου παραδεχόμενον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον γεγονέναι, καὶ τὸν ἀγέννητον εἶναι ὑπολαμβάνοντα, δογματίζων μηδὲ οὐσίαν τινὰ ἰδίαν ὑφεστάναι τοῦ ἁγίου πνεύματος ἑτέραν παρὰ τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱόν· ἀλλὰ τάχα προστιθέμενος μᾶλλον, ἐὰν ἕτερον νομίζῃ εἶναι τὸν υἱὸν παρὰ τὸν πατέρα, τῷ τὸ αὐτὸ αὐτῷ τυγχάνειν τῷ πατρὶ, ὁμολογουμένως διαιρέσεως δηλομένης τοῦ ἁγίου πνεύματος παρὰ τὸν υἱὸν ἐν τῷ.

Ms. 2. Origenes dicitur in Comm. in Joh. T. II. ed. H. II, 56 (R. vol. IV, 60) dicitur: Ἐξεταστέον δὲ ἀληθοῦς ὄντος του· Πάντα δι' αὐτοῦ (υἱοῦ) ἐγένετο, εἰ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον δι' αὐτοῦ ἐγένετο· οἶμαι γὰρ, ὅτι τῷ μὲν φάσκοντι γενητὸν αὐτὸ εἶναι, καὶ προϊένῳ τὸ, πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, ἀναγκαῖον παραδέξασθαι, ὅτι τὸ ἅγιον πνεῦμα διὰ τοῦ λόγου ἐγένετο, πρεσβυτέρου παρ' αὐτὸ τοῦ λόγου τυγχάνοντος· τῷ δὲ μὴ βουλομένῳ τὸ ἅγιον πνεῦμα διὰ τοῦ Χριστοῦ γεγονέναι, ἔπειτα τὸ ἀγέννητον αὐτὸ λέγειν, ἀληθῆ τὰ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τούτῳ εἶναι κρίνοντι. Ἔσται δὲ τις καὶ τρίτος παρὰ τοὺς δύο, τὸν τε διὰ τοῦ λόγου παραδεχόμενον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον γεγονέναι, καὶ τὸν ἀγέννητον εἶναι ὑπολαμβάνοντα, δογματίζων μηδὲ οὐσίαν τινὰ ἰδίαν ὑφεστάναι τοῦ ἁγίου πνεύματος ἑτέραν παρὰ τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱόν· ἀλλὰ τάχα προστιθέμενος μᾶλλον, ἐὰν ἕτερον νομίζῃ εἶναι τὸν υἱὸν παρὰ τὸν πατέρα, τῷ τὸ αὐτὸ αὐτῷ τυγχάνειν τῷ πατρὶ, ὁμολογουμένως διαιρέσεως δηλομένης τοῦ ἁγίου πνεύματος παρὰ τὸν υἱὸν ἐν τῷ.

Matth. XII, 82. Tres igitur de spiritu sancto sententias distinguit (praef. ad l. de princ. §. 4. vol. I, 48: "In hoc,, ait, "non jam manifeste discernitur, utrum natus an innatus vel filius etiam Dei ipse habendus sit, necne,,). Aut factus (*γενητός*) est per filium, aut est ingenuus, aut nulla persona singularis, sed una cum paterna. Posteriores dum rejicit sententias, comprobatur primam (in Joh. l. l.), esse quidem spiritum sanctum personam singularem, a patre per filium inde ab aeterno (cf. l. supra p. 199. l. Comm. in Gen. vol. II, 1) factam quidem (vel genitam vel ex patre per filium ortam), sed omnibus filii creaturis praestantiorum, hisce verbis: *Ἡμεῖς μέντοιγε τρεῖς ὑποστάσεις πειθόμενοι τυγχάνειν, τὸν πατέρα καὶ υἰὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, καὶ ἀγέννητον μηδὲν ἕτερον τοῦ πατρὸς εἶναι πιστεύοντες, ὡς εὐσεβέστερον καὶ ἀληθὲς προσιέμεθα τὸ, πάντων διὰ τοῦ λόγου γενομένων τὸ ἅγιον πνεῦμα πάντων εἶναι τιμιώτερον, καὶ τάξει πάντων τῶν ὑπὸ τοῦ πατρὸς διὰ Χριστοῦ γεγενημένων· καὶ τάχα αὕτη ἐστὶν ἡ αἰτία τοῦ μὴ καὶ αὐτὸ υἰὸν χρηματίζειν τοῦ θεοῦ, μόνου τοῦ μονογενοῦς φύσει υἱοῦ ἀρχῆθεν τυγχάνοντος, οὗ χρήζειν ἔοικε τὸ ἅγιον πνεῦμα, διακονοῦντος αὐτοῦ τῇ ὑποστάσει, οὐ μόνον εἰς τὸ εἶναι, ἀλλὰ καὶ σοφὸν εἶναι καὶ λογικὸν καὶ δίκαιον, καὶ πᾶν ὅτιποτοῦν χρῆ αὐτὸ νοεῖν τυγχάνειν, κατὰ μετοχὴν τῶν προειρημένων ἡμῖν Χριστοῦ ἐπινοιών.* Pen- det igitur spiritus ex filio, uti filius ex patre; hinc- que est, quod spiritus filio sit inferior. Loci enim illi scripturae s., ubi contrarium asseri videtur, recte explicati de sententia Origenis nihil contra prolatam sententiam valent. (in Joh. l. l. ed. H. p. 57. 58). Quod autem inferior sit spiritus filio, id praecipue est intelligendum de eorum pote- state, quod locus de princ. I, 3, 5. p. 62 supra p. 202 ex- scriptus clarissime ostendit. Pertinet quoque ad doctri- nam de mutua trium personarum ratione locus Comm. in Joh. l. l. p. 57, ubi Origenes earum munera hoc modo describit: *Οἶμαι δὲ τὸ ἅγιον πνεῦμα τὴν, ἢ οὕτως εἶπω, ὕλην τῶν ἀπὸ θεοῦ χαρισμάτων παρέχειν τοῖς δι' αὐτὸ καὶ τὴν μετοχὴν αὐτοῦ χρηματίζουσιν ἀγίοις, τῆς εἰρημένης ὕλης τῶν χαρισμάτων, ἐνεργουμένης μὲν ἀπὸ τοῦ θεοῦ, διαzo- νουμένης δὲ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, ὑφρυστιόσης δὲ κατὰ τὸ ἅγιον*

πνεῦμα. Pluribus de spiritus sancti efficacia infra in Christologia agemus. ("Ad patrem et filium, — haec de spiritu sancto e versione Rufini leviter tangimus — "nemo pervenire potest, nisi per spiritum sanctum — de princ. I, 3, 5. p. 62 —; unum vero idemque est, spiritus sancti participium sumere, quod est patris et filii — ib. IV, 32. p. 192 —; quicumque autem sumit, totius spiritus sancti sumit, quippe qui non sit corpus, quod divisum in partes corporales percipiat unusquisque sanctorum — ib. I, 1, 3. p. 50 —; ignorantiam ei adscribere impium et stultum est, — ib. I, 3, 4. p. 62.) Ad quaestionem denique, spiritus sanctus an vere sit Deus (strictiori autem sensu de „homousia” spiritus sancti cum patre doctrinam apud Origenem quaeri non posse, apparet), satis certo Origenes non respondit. Posse quidem eum Origeni Deum esse, nemo facile infitiabitur. (Uti enim filius, qui patre genitore est inferior, ejusdem cum eo naturae esse potest, ita etiam spiritus cum filio.) Neque tantum potest esse, sed etiam videtur. In Joh. 1. l. ed. H. p. 57. 58 ipse concedit Origenes, multis scripturae s. locis de spiritu sancto plus laudari, quam de filio posse, et ibid. T. XIV. p. 218 (quod dictum jam supra p. 203 exscripsimus) filio ratione et patris et creaturae habita spiritum adaequat (cf. de princ. I, 3, 4. p. 61). Accedit, quod etiam ad spiritum sanctum Origenes preces fudit. Ita homil. I, 1 in Levit. vol. II, 185 verba facit jam supra (p. 207) laudata, et lib. I. comm. in ep. ad Rom. I. (vide Binghami Orig. vol. II. p. 60) formula utitur: "Nos autem, qui nullam creaturam, sed patrem, filium et spiritum sanctum colimus et adoramus., Praeterea Basilius de spirit. sanct. c. 29 locum ex Origenis commentario in Joh. (T. VI.) citat, ubi de cultu totius trinitatis in baptismi celebratione dicit: *Τῷ ἐμπαρέχοντι ἑαυτὸν τῇ θεότητι τῆς προσκυνητῆς τριάδος, διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ἐπικλήσεων χαρισμάτων ἀρχὴν ἔχει καὶ πηγὴν*. Verum etiam si haec pauca de spiritus sancti adoratione dicta momentum dare nequeant, tamen eum Origeni Deum fuisse, aliunde quoque sit verisimile. Etenim cogitari nequit, qua de causa, si quis filium Deum habeat, idem spiritum sanctum (utpote quem singularem personam esse credat, omnibusque creaturis praestantiorem) Deum esse neget. Neque

immemores esse debemus, praef. ad l. de princ. §. 4. p. 48 ab Origenē tanquam fidei articulum apostolicum (ideoque omnibus credendum) proponi: "Honore ac dignitate patri ac filio sociatum tradiderunt spiritum sanctum,, id quod de creatura nulla dici potest. Est quidem etiam ista praefatio e versione Rufina; sed in ea Rufinus genuina Origenis verba tradidisse dicendus est, nam licet piae fraudis Rufinum accusaverim, fraudulentæ impudentiæ eum accusare equidem non sustinerim.

Janjam apparet, quamnam de trinitate Origenes sententiam habuerit. Antea vero quam summam disquisitionis brevissime exhibeamus, adjungemus perpauca, quæ supra locum non invenerunt. "Omnis,, inquit de princ. I, 3, 4 p. 61 (e versione quidem Rufini, cujus verba hæc fidei mereri videntur, quia proxime præcedentia verba nihilo differunt ab eisdem græce asservatis), "scientia de patre revelante filio in spiritu sancto cognoscitur, ut ambo hæc, quæ secundum prophetam (Habac. III, 2 LXX) vel animalia vel vitæ dicuntur, causa scientiæ Dei patris existant,, Eodem loco — quæ similis est sententiâ — eis verbis, quæ etiam græcè supersunt, opinionem magistri hebræi comprobat, ex qua duo illi Seraphi apud Jesaiam VI, 3 de filio Dei et spiritu sancto intelligendi sint *).

Origenes igitur patrem, filium et spiritum sanctum tres singulares censet esse hypostases, diversæ quidem dignitatis, ejusdem vero naturæ divinæ. Hanc autem naturæ unitatem innuit tantum, imprimis de spiritu s. obscurius, cum contra doctrinam de personarum earumque dignitatis diversitate clarissime protulerit adeoque commendaverit, ut in hæreseos crimen olim inciderit.

Angelologia et Daëmonologia.

Angeli de Origenis sententiâ antiquiores et honoratiores sunt mundi post ipsos condito opificio (*πάσης μετ' αὐτοὺς*

*) Necnon aliis locis non addita munerum vel naturæ distinctione Origenes patrem, filium et spiritum s. conjunctos nominat; cf. v. c. Exh. ad mart. c. 39. vol. I, 300: *Ἄλλοι γίνεσθε τοῦ ἐν γενέσθαι ἕνα νόου καὶ πατρὸς καὶ υἱοῦ πνεύματι.*

κοσμοποιίας, Tom. XV, 27 in Matth. vol. III, 692). Quia, ut dicit de princ. I, 7, 1. vol. I, 71, omnes rationabiles creaturae incorporeae sunt, sequitur, etiam angelos incorporeos esse, sensu vero latiori, sive purissimo corpore indutos, quoniam de princ. I, 6, 4. p. 71 folius Dei id proprium esse ait, "ut sine materiali substantia et absque ulla corporeae adjectionis societate intelligatur subsistere,, (cf. de princ. II, 2, 2. p. 79). Quare in Matth. T. XVII, 30. vol. III, 814 angelorum corpora nominantur *αἰθέρια καὶ ἀγχοειδὲς φῶς*. (Haec coelestium corpora de orat. c. 31. vol. I, 268 rotunda esse demonstratum ab eis esse inquit, qui accurate ista tractaverint.) Verum si panem angelorum commemorat (de orat. c. 27. p. 247), intelligit sapientiam divinam, omninoque angelorum corpora non sunt materialia. Id enim ipsum est, quo ab hominibus et daemonibus (malis angelis) differunt.

Jam priusquam angelorum descriptionem continuemus, quippe ad hanc rem deductis pauca de mutua angelorum, daemonum hominumque ratione interponendo praemittere nobis liceat. Angelorum naturae rationabiles leviter tantum deliquerunt (nihil enim Deo purum est), quare corporibus materialibus non sunt inclusae. Hominum animae gravius peccarunt; mittuntur igitur, ut corrigantur, in corpora materialia (homil. VIII, 6 in Exod. vol. II, 161: "Homines in carne positi corripuntur a domino, verberantur, flagellantur. Non enim vult dominus mortem peccatoris, sed ut revertatur et vivat, . . . ut purgatiore ad futurum seculum pergant, et ultra diabolo socii non efficiantur in poena., Daemonum mentes profus a Deo sese avertunt, quare (ex pristino statu dejectae) suae ipsorum voluntati a Deo relinquuntur (homil. VIII. in Exod. I. I.: "Diabolus, qui peccandi jam modum excessit, sicut propheta dicit, quemadmodum vestimentum in sanguine concretum non erit mundum, ita et ipse non erit mundus in hoc seculo, neque corripitur pro peccato, neque flagellatur; omnia namque ei servata sunt in futurum. . . Patres, id est diabolus et angeli ejus, ceterique principes mundi hujus et rectores tenebrarum harum (et ipsi enim efficiuntur patres peccati, sicut et diabolus) . . . patres isti indigni sunt, qui in praesenti seculo corripiantur, sed in futuro recipient, quae

merentur,,), propius tamen, id quod infra videbimus, a materia absunt, quam sancti angeli. Ita etiam si naturali potestate hominum genus sit infimum (Tom. I. in Joh. ed. H. II, 32: Ὁ τοίνυν τῶν ὄλων θεὸς πρῶτον τι τῆ τιμῆ γένος λογικὸν πεποίηκεν, ὅπερ οἶμαι τοὺς καλουμένους θεοὺς, καὶ δευτέρῳ ἐπὶ τοῦ παρόντος καλείσθωσαν θρόνοι, καὶ τρίτον χωρὶς διατάσεως ἀρχαί· οὕτω δὲ τῷ λογικῷ καταβατέον ἐπ' ἔσχατον λογικὸν, τάχα οὐκ ἄλλο τι τοῦ ἀνθρώπου τυγχάνον, et paulo inferius: Ἐπίστησον δὲ, πότερον ἀνθρωπὸς ἐστὶ τὸ ἔσχατον ἢ τὰ καλούμενα καταθρόνια, ὧν εἰσι καὶ οἱ δαίμονες, ἢτοι πάντες, ἢ τινες· T. XV, 27 in Matth. vol. III, 692: Μετὰ ταῦτα ἐπίστησον, εἰ δύνασαι τὸ τῶν ἀγγέλων γένος πρῶτον, ὡς τίμιον, λέγειν εἶναι τοῦ τῶν ἀνθρώπων γενομένων ἔσχατων, et paulo post, ubi angeli dicuntur πρεσβύτεροι καὶ τιμιώτεροι τοῦ ἀνθρώπου· de princ. III, 2, 1. p. 138 ratione hominum habita "contrariae virtutes,, vocantur" superiores potestates,,), tamen felicitate et vera dignitate est medium (T. XV, 27 in Matth. l. 1.: Τόλμησαι ἀποφήνασθαι, ὅτι πολλοὶ μὲν ἀγγέλων, οἱ πρῶτοι ἦσαν ἀνθρώπων, γίνονται τινῶν ἀνθρώπων ἔσχατοι· πολλοὶ δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ἔσχατοι τῆ φύσει τυγχάνουσι τῶν ἀγγέλων, γίνονται διὰ τὸν βίον καὶ τὸν τοῦ θεοῦ λόγον τινῶν ἀγγέλων ἐν πρώτοις μὲν τεταγμένων, γενομένων δὲ ἐκ τινῶν αἰτιῶν ἔσχατων, πρῶτοι· et paulo inferius p. 693: Οἱ δὲ ἀνθρωποι, ὅσον εἰς σύγκρισιν ἀγγέλων ἔσχατοι τυγχάνοντες, γίνονται ἀγγέλων πρῶτοι, τῶν μὴ τηρησάντων τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν, ἀλλὰ ἀπολιπόντων τὸ ἴδιον οἰκητήριον et qu. sq.). Redeamus eo, unde egressi sumus.

Angeli dici possunt et animas habere et esse animae, illud, quia non animas tantum, sed etiam corpora habent, hoc quia corpora ista non sunt materialia, neque animas coërcent, ita ut paene nulla sint. Ita Origenes de princ. II, 8, 1. p. 94: "Superest,, inquit, "de angelico ordine requirere, utrum et ipsi animas habeant, an animae sint, vel de ceteris divinis coelestibusque virtutibus, sed et de contrariis potestatibus. Auctoritatem quidem divinae scripturae usquam nullam invenimus, quod vel angeli, vel si qui sunt divini spiritus ministri Dei, vel animas habere, vel animae di-

cantur; animantia tamen esse a quam plurimis sentiuntur,, et ib. §. 2: "De eo vero, quod Dei anima in scripturis nominatur, qualiter intelligi debeat, et sentire et proferre difficile est; semel enim simplicem illam naturam, et absque ullius adjectionis permixtione profiteamur; tamen quoquomodo sentiendum est, nominari interim Dei anima videtur; de Christo vero non dubitatur. Et ideo non mihi videtur absurdum etiam de sanctis angelis ceterisque coelestibus virtutibus tale aliquid vel dicere vel sentire. Siquidem definitio illa animae etiam in ipsos videtur incurrere. Quis enim rationabiliter sensibiles eos esse vel mobiles poterit denegare? Quodsi recta ista videtur esse definitio, quod substantia rationabiliter sensibilis et mobilis anima dicatur, videtur haec eadem definitio etiam ad angelos pertinere. Quid enim aliud in illis, quam sensus rationabilis et motus est? Quorum autem una definitionis ratio est, horum sine dubio et eadem substantia est.,,

Variae angelorum sunt classes pro singulorum meritis, quae liberrimo arbitrio praediti sibi compararunt. "Officia,, (angelorum), ait Origenes de princ. I, 8, 1. p. 74, "promeruisse eos non aliter putandum est, quam ex suis quaeque meritis et pro studiis ac virtutibus quae ante mundi hujus compagem gesserint, suscepisse. Tum deinde in archangelico ordine illud vel illud officii genus unicuique deputatum; alios vero in angelorum ordine meruisse describi, et agere sub illo vel illo archangelo, vel illo duce, vel principe ordinis sui. Quae omnia (ut dixi) non fortuito atque indiscrete, sed aptissimo et iustissimo Dei iudicio ordinata sunt, et pro meritis disposita ipso iudicante et probante; ut illi quidem angelo Ephesiorum committi ecclesia debeat, illi vero alii Smyrnenfium, et ille quidem angelus ut sit Petri, alius vero ut sit Pauli; tum demum per singulos minimorum, qui sunt in ecclesia, qui vel qui adscribi singulis debeant angeli, qui etiam quotidie videant faciem Dei; sed et quis debeat esse angelus qui circumdet in circuitu timentium Deum. Quae utique omnia non casu, neque fortuito geri, neque quia naturaliter tales facti sunt, existimandum est, ne etiam in hoc factoris inaequalitas accusetur, sed pro meritis et virtutibus ac pro unius cujusque vigore et ingenio deferri a iustissimo et

aequissimo moderatore omnium credendum est Deo., Et ib. §. 4. p. 75 pergil: "Licet non sit nostrum vel scire, vel quaerere qui illi actus fuerint, per quos in istum ordinem venire meruerint. Sed hoc tantum scire sufficit ad Dei aequitatem et iustitiam demonstrandam, quia secundum sententiam apostoli Pauli personarum acceptio non est apud Deum, qui potius omnia pro meritis singulorum profectibusque dispensat. Neque ergo angelorum officium nisi ex merito constat, neque potestates nisi ex profectu suo agunt potestatem, neque quae nominantur sedes, id est iudicandi vel regendi potestates, id nisi ex meritis administrant, neque dominationes contra meritum dominantur; et est unus iste summus et excellentissimus ordo in coelestibus rationabilis creaturae gloriosa officiorum varietate dispositus., Cf. de princ. I, 5, 3. p. 66, ubi ad quaestionem, angeli sancti an semper sancti fuerint et sancti sint sanctique futuri sint, et neque receperint unquam, neque recipere potuerint peccati locum, ita respondet Origenes, ut dicat, angelorum conditionem moralem ab arbitrii proposito pendere.

Ex angelis alii (e versione Hieronymi de princ. III, 5, 4 p. 150) "ob salutem eorum, qui ceciderunt, missi in mundum, alii certa obtinent loca et mundi necessitatibus obediunt, alii injuncta sibi officia singulis quibusque temporibus, quae novit Deus, sedula mente tractant., Munus angelis praecipuum id est a Deo demandatum, ut singuli singularum gentium res moderentur (Deuter. XXXII, 8. 9 et Dan. IX, 20. 21; X, 13 homil. XXXV, in Luc. vol. III, 974). Cf. homil. VIII, 2 in Exod. vol. II, 157. Imprimis c. Cels. V, 28 sqq. v. I, 598 sqq. hac de re Origenes loquitur. Singuli singulis angelis populi a Deo dati sunt tempore, quo turris Babylonica exaedificabatur (ib. §. 30. p. 599 sq., cf. homil. XI, 4 in Numer. vol. II, 307). Jam populi, ab istis angelis (c. Cels. l. l. p. 600), qui propriam unicuique eorum linguam indiderunt, in diversas pro suis meritis terrae partes abducti sunt, ita ut hi quidem in regionem aestuosam, illi in aliam suos frigore incolas cruciantem, alii in cultu difficilem, alii in cultu faciliorem, alii in feris refertum, alii in minus ferarum habentem deducerentur., "Manfit (homil. XI, in Num. l. l.) lingua per

Adam primitus data, ut putamus, Hebraeis, in ea parte hominum, quae non pars alicujus angeli vel principis facta est, sed quae Dei portio permanfit. Sed „animadvertant acutiores”, ait c. Cels. l. l. c. 31. p. 600 sq., „in illa societate, quam dominus ut praestantiorē partem sibi assignaverat, commissa esse peccata, primum tolerabilia, nec hujusmodi ut propterea relinqui deberent; deinde graviora, sed quae tamen ferri possent; id accidisse diutius; remedia semper adhibita; illos ad Deum ex intervallis revertere esse; advertant quoque illos pro suis peccatis traditos fuisse aliarum regionum praesidibus, ac primum lenius punitos inflictaque poena quasi eruditos in propria rediisse; postea potestatibus traditos fuisse acerbioribus, Assyriis nempe et Babyloniis, ut scriptura vocat; postremo cum adhibita remedia malitiam semper crescentem non compercerent, dispersos in alias partes fuisse ab aliarum regionum praesidibus: dissimulante interim et negligente suo praeside, ut ipse vicissim, quasi se, quod aequum erat, ulciscens, potestate accepta, ex aliis gentibus quos possit adduceret, leges illis daret, vivendi normam praescriberet perduceretque ad finem, ad quem perduxit eos ex prima natione, qui non peccaverant.” (Angeli autem illi populorum — homil. XII. in Luc. vol. III, 946 — in singulis „disparēs sunt provinciis, ut sint et boni, sint et mali,, uti in singulis hominibus, quorum de angelis infra differemus). Praeterea „angelos” ait c. Cels. V, 4. p. 579 „modo ad purissima eaque coelestia loca, aut etiam supra coelos ad puriores sedes ascendere ad offerendas hominum preces, modo illinc delabi, ut unicuique afferant, quod illi Deus pro meritis conferri jussit.” Et voluntas et facultas bonum perficiendi hominibus per angelos datur (in Cant. Cant. lib. IV. vol. III, 92), sicuti etiam coetibus christianis angeli praesunt (de princ. I, 8, 1. p. 74; de orat. 31. v. I, 269), quippe qui unicuique fidelium et ipsis ecclesiis ministrent (de orat. 11. p. 214 sq.). Verum etiam infligendis poenis angeli quidam praepositi sunt (epist. ad African. §. 7 vol. I, 18). Necnon rebus inanimatis angeli praesunt (homil. XIV. in Num. vol. II, 323; X. in Jerem. v. III, 186), v. c. terrae fructibus (animantiumque generationi) (c. Cels. VIII,

56. p. 784), aquae, aëri cet. (ib. §. 31. 32. p. 764. 765), im-
 bribus, ventis cet. (hom. XXIII, 3 in Jos. v. II, 451). "Et
 sunt in his, h. I. pergit, "sacramenta ineffabilia divinae dis-
 pensationis, ut ordine suo cuncta et competenti per unam-
 quamque virtutem dirimantur officio., „ Quisquis autem in
 arcana nominum disciplina versatus fuerit, reperiet indita illis
 fuisse nomina convenientia rebus, quas Dei summi voluntate
 in universo mundo administrant" (c. Cels. I, 25. p. 343). Tra-
 dit etiam Origenes singulorum quorundam munera angelo-
 rum de princ. I, 8, 1. p. 74, ubi dat "verbi gratia Raphaëlo
 curandi et medendi opus, Gabriëlo bellorum providentiam,
 Michaëlo mortalium preces supplicationesque curare., „ Im-
 primis memorabilia sunt, quae, praecunte tum scriptura sa-
 cra, uti noster eam interpretatus est, tum Platone (vid. Huëti
 Origeniana l. I. qu. 5. §. 31. p. 85 sq.), de angelis singu-
 lorum hominum tutelaribus Origenes habet. Duo
 enim de ipsius sententia genii res unius hominis curant, alter
 angelus, alter daemon, ita autem, ut alter fere semper sit
 otiosus, et homo flagitiosus daemonis, pius autem vereque
 Christianus divini angeli sit totus. Haec est summa doctrinae
 Origenianae de angelis tutelaribus, in quam hac de re dicta
 conveniunt. Ita in universum, non satis distincte, T. XIII, 5
 in Matth. vol. III, 576: Πᾶσαν, ait, λεπτέον ἀνθρωπίνην
 ψυχὴν ὑπὸ τινι τετάχθαι ἀγγέλῳ. Homil. XII. in Luc.
 vol. III, 945: "Unicuique,, dicit, "duo assistunt angeli, alter
 justitiae, alter iniquitatis. Si bonae cogitationes in corde no-
 stro fuerint, et in animo justitia pullularit, haud dubium quin
 nobis loquatur angelus domini. Si vero mala fuerint in no-
 stro corde versata, loquitur nobis angelus diaboli. Quomodo
 igitur per singulos homines bini sunt angeli, sic opinor et in
 singulis dispaes esse provinciis, ut sint et boni, sint et mali.,
 Cf. hom. XXIII, 3 in Jos. vol. II, 451: "Et boni angeli ad-
 sunt hominibus et contrarii., „ C. Cels. VIII, 34. p. 768 dicit,
 „malos daemones potestatem in malos habere propter eorum
 malitiam, nihil vero posse in eos, qui induerint armaturam
 Dei et robur acceperint ad standum adversus insidias diaboli,
 quique se ad pugnandum cum daemonibus exercent, idque
 quia norint, non esse nobis colluctationem adversus carnem"

cet., et homil. VIII, 4 in Exed. vol. II, 159: "Habitavit in nobis immundus spiritus, antequam crederemus, antequam veniremus ad Christum,,; sed c. Celf. VIII, 32. p. 765. 766 Christianos cum daemonibus nullam rem habere affirmat verbis: „Non igitur a daemonibus accipimus quicquid in usum hujus vitae cedit, nos praesertim qui his rebus ea quae par est ratione uti didicimus. Neque cum daemonibus epulantur, qui frugibus, vino, arborum fructibus, aqua et aëre fruuntur, sed potius cum divinis angelis, quibus horum omnium cura mandata est, quique veluti vocantur ad mensam pii hominis." „*Ἄγγελος* (ib. §. 33. p. 766) dedit daemonibus in eos principatum, qui vitii potius, quam Dei imperio se ipsi subdiderunt." Vere Christiano nocere nequeunt (ib. §. 36. p. 769). „Eis quidem angelus sanctus non abest (in Matth. T. XIII, 28 v. III, 607); qui in malitia etiamnum versantur; tempore infidelitatis sub angelis Satanae sunt; at post regenerationem, qui nos proprio sanguine redemit, angelo sancto et propter munditiam faciem Dei videnti tradit." Ita "unicuique fidelium, etiamsi minimus sit in ecclesia, adesse angelus bonus dicitur,, (de princ. II, 10, 7. p. 103). "Neque utique fortuito et absque judicio ille angelus illius animae, v. c. Petri custos esse sortitus est, et alius Pauli vel alius unius infantis de ecclesia,, (hom. XXIII, 3 in Jos. v. II, 451). „Angelus custos ejus, quem custodit, preces per Jesum sacerdotem magnum semper univerforum Deo offert, et ipse precatur cum eo, cujus ipsi cura commissa est" (c. Celf. VIII, 36 p. 769). "Adest,, (hom. XX, 3 in Num. vol. II, 350) "unicuique nostrum, etiam minimis, qui sunt in ecclesia Dei, angelus bonus, angelus domini, qui regat, qui moneat, qui gubernet, qui pro actibus nostris corrigendis et miserationibus expostendis quotidie videat faciem patris qui in coelis est, sicut dominus designat in evangelis., Ceterum Comm. in Matth. T. XIV, 21. vol. III, 644 „humanam animam conjugem et ei praefectum angelum, ipsiusque imperium gerentem, cum quo ipsam regente consuetudinem habeat, virum" nominat, et ad Matth. XVIII, 10 ib. T. XIII, 27 sqq. vol. III, 607 sqq. (cf. c. Celf. VIII, 34. p. 767) multa de parvulorum angelis custodibus disputat. Videntur denique etiam ea ad

angelorum tutelarium munus pertinere, quae Origenes, licet scripturae s. dictis nonnullis, quae ipsi favere videbantur, adjutus, tamen maxime Platonis (vid. Huetii Origeniana I. I. §. 84. p. 88) auctoritate commotus, plane singularia de angelis quibusdam habet. In Joh. quidem Tom. XIII, ed. H. II, 242 angelos ad hominum fatus a Deo ordinatos esse dicit, quorum opera corpus et anima in unum coalescant, et T. XIX. in Joh. p. 276 ex hoc Lucae: Stulte hac nocte animam tuam repertunt a te — hominum omnium animas a *ψυχαγωγῶις* quibusdam assumi tradit, atque hujus solum Christum *ψυχαγωγίας* immunem fuisse, cui reliqui omnes, etiam patriarchae, prophetae et apostoli fuerint obnoxii (adde, si lubet, quod homil. V, § in Numer. vol. II, 286 sanctos ab angelis post mortem manibus et humeris vehi demonstrat, donec in quietis locum deducti sint). "Neque solum circa nos multas esse divinas virtutes, sed etiam intra nos,, dicit hom. XX, 2 in Jos. vol. II, 444.

Quae omnia de angelis cum docuerit noster, angelos minime negligendos esse non dicere non potuit. Ita c. Celf. VIII, 13. p. 751: „Si intellexisset (Celsus)”, ait, „quoniam sint post Dei unigenitum vere ministri Dei, ut Gabriël, Michaël et alii angeli atque archangeli, et eos colendos esse dixisset (*δεῖν θεραπεύεσθαι*): fortasse, repurgatis cum significatione illius vocis colendi, tum ejus qui colit officiiis, hoc loco pro rei momento attulissem ea, quae de hoc argumento assequi intellectu potui. Cum autem ministros existimet daemones illos, qui adorantur a gentibus, non rerum consequentia nos cogit eorum admittere cultum, quos scriptura docet esse ministros mali illius et principis hujus seculi, qui a Deo avertit quoscunque potest.” Ibidem §. 57, p. 785 dicit: *Εὐφημοῦμεν αὐτοὺς (angelos) καὶ μακαρίζομεν, ἐγκλεισθέντας ὑπὸ τοῦ θεοῦ τὰ χρήσιμα τῷ γένει ἡμῶν.* Adorandos vero angelos clarissime negat. Statim l. I. pergit: *Ὁδὲ μὴν τὴν ὀφειλομένην πρὸς θεὸν τιμὴν τούτοις ἀπονέμομεν.* Pariter c. Celf. I, 11. p. 329 ait Christum docere, *τὸν ἐπὶ πᾶσι θεὸν μίχρον δεῖν σέβειν, τὰ δὲ λοιπὰ, ἥτοι ὡς μὴ ὄντα, ἢ ὡς ὄντα μὲν καὶ τιμῆς ἄξια, οὐ μὲν καὶ προσκνήσεως καὶ σεβασμοῦ, παρορᾶν.* Praecipue autem ib. V, 4. 5, p. 579. 580: „Etsi

vero", inquit, ,, angeli, quos a suo officio sic appellatos didicimus, dii etiam aliquando in sacris scripturis nominantur, propterea quod divini sunt; nusquam tamen tibi praeceptum reperias, ut, qui Deo debetur cultus, eodem prosequamur eos, quorum nobis ministrandi Deique dona afferendi negotium est. . . . Angelos, quorum cognitio, quae supra hominem est, comparata (non fuerit), a nobis invocari recta ratio non patitur. Age porro comparata fuerit admirabilis illa et arcana angelorum cognitio. Tum quidem eorum natura et officia, quibus funguntur, nota erunt; sed hoc ipsum abstergebit, ne preces alii ferantur quam, . . . Deo. . . . Ut angeli nobis propitii sint nostrique gratia omnia faciant, satis est si, quantum per humanae naturae vires licet, erga Deum ita simus affecti, ut illi; eorum propositum imitantes, quemadmodum et ipsi Deum imitantur; et praeterea nobis sit ea filii eius verbi notio, quae non solum clariori illi, quam angeli sancti de illo habent, non repugnet, sed quae etiam clarior indes explanatioque facta ad illam accedere contendat." Alios praeterea locos idem fere demonstrantes invenies apud Binghamum in Originibus e vers. Grisehovii vol. V. p. 73 sq. Altamen angelum alloqui ei, qui sancto spiritu affletur, licere nosser concedit homil. XXIII. in Luc. vol. III, 961. Neonon ipse angelum (fortasse tutelarem suum) alloquitur homil. L, 7 in Ezechiel. v. III, 358 verbis: "Veni angele, suscipe sermone conversum ab errore pristino, a doctrina daemoniorum, ab iniquitate in altum loquente; et suscipe tribuens ei baptismum secundae regenerationis, et advoca tibi alios socios ministerii tui, ut cuncti pariter eos, qui aliquando decepti sunt, erudiat ad fidem." Keilius quidem l. I. p. 560: ,,Inspirationem", ait, ,, profecto non credibile est, eum in se statuisse convenire"; sed aequè licuit Origeni angelum alloqui, ac sensum scripturae s. mysticum indagare (utrumque enim hoc nonnisi in instructos spiritu sancto convenire censuit); Scilicet non is erat Origenes, qui scripturae s. doctrinae de spiritu sancto Christianorum paraelete diffideret.

Diabolum et Angelos malos (sinistros, oppositos angelis sanctis, dexteris, Exhort. ad mart. c. 18. vol. I, 283) *sive* (cf. c. Celsi VIII, 13. p. 751) *daemonas* (, daemonum nomen solis tribuitur maleficis potestatibus crassiori corpore solutis? ib. V, 6. p. 580, ,,pertinentque ii non ad Deum, sed ad diabolum", ib. VIII, 25. p. 761) esse (existere), jam ubi ecclesiasticam doctrinam tradidit, Origenes statuit (praef. de princ. §. 6. p. 48: "De diabolo et angelis ejus contrariisque virtutibus ecclesiastica praedicatione docuit, quoniam sunt quidem haec; quae autem sint aut quomodo sint, non satis clare exposuit. Apud plurimos tamen ista habetur opinio, quod angelus fuerit iste diabolus, et apostata effectus quam plurimos angelorum secum declinare persuaserit, qui et nunc usque angeli ipsius nuncupantur,,). Diabolus autem (, Qui cunque sectatur malitiam et ex illa vitam degit, is, cum virtuti contraria faciat, Satanus est, h. e. filio Dei adversarius. Sed magis proprie adversarius ille est, qui primus fruentium pace beateque viventium amissis alis excidit felicitate? c. Celsi VI, 44. p. 666) bonus est a Deo creatus (Comm. in Joh. T. II ed. H. II, 60), ,,neque substantia (*οὐσία*) sua diversa est a substantia sanctorum angelorum rationis compote" (T. XXIII in Joh. ed. H. II, 212. 213, ubi de eo, qui illud negaret, dixit: ,,Ac mihi simile quiddam in hoc passus fuisse videtur atque ille, qui diversam substantiam dicit esse oculi sani et oculi perperam videntis, et alteram esse substantiam auditus vitiiati, alteram auditus sani. Ut enim in his non substantia diversa, sed causa quaedam contigit, ut auditus oculusque vitiantur; sic cujuscunque natura apti ad assequendam rationem substantia assecutiva eadem est — *οὕτως παντός τοῦ πεφνύκτος λόγῳ παρακολουθεῖν ἢ παρακολουθητικῆ οὐσία ἢ αὐτῆ ἔστιν* —, sive rationem admittat, sive eam renuat. . Frequenter diximus, si concessum fuerit, substantias esse diversas, minimeque rerum praestantium capacem diabolum esse, futurum esse, ut ille a nobis defendatur, perinde quasi pravitatis non sit auctor; notam alioqui iniusturi ei, qui illum creavit, quique ipsi substantiam est largitus; id quod omnium absurdissimum est. Nec fuit, nec est virtutis diabolus incapax, necdum tamen vult capere virtutem,, de princ. I, 8, 3.

p. 75. Neque huic sententiae repugnat, quod c. Celf. III, 37. p. 471 divini sanctique angeli alius naturae — φύσεως, non ούσίας — ac voluntatis — προαιρέσεως — esse dicuntur, quam omnes daemones, qui sunt in terra). Abasi potius (et ii quidem haud dubie multo magis, quam hominum animae) daemones, duce diabolo, libero arbitrio lapsi sunt (de princ. I, 8. p. 74 sqq.; c. Celf. VI, 42 p. 663 sqq.; ubi defendit Origenes hanc de diabolo doctrinam contra adversarios), dejectique ex coelo, praecipue ob impietatem (c. Celf. IV, 92. p. 572: Δαίμονες . . . ἀσεβείῃς πρὸς τὸ ἀληθῶς θεῖον καὶ τοὺς ἐν οὐρανῷ ἀγγέλους γεγενημένοι, καὶ πεισόντες ἐξ οὐρανοῦ) et superbiam (hom. IX, 2 in Ezech. vol. III, 389: "Inflatio, superbia, arrogantia peccatum diaboli est, et ob haec delicta ad terras migravit de coelo,,), minime ob lasciviam. De loco enim Genes. VI, 2 c. Celf. V, 55. p. 620: „Iis", ait, „qui mentem prophetica[m] capere possunt, persuadebimus, id quod alii cuipiam ante nos visum est, illic sermonem esse de animabus cupidis hujus humanae vitae, quam τροπολογῶν filias hominum appellavit." Et ita quidem diabolus, quatenus diabolus est, e nullo est patre; οὐδὲ γὰρ ὑπέστησέ τις ἐν αὐτῷ πατὴρ τὴν πονηρίαν, ἀλλ' ἢ ἀπὸ θεοῦ ἐκτροπῆ γεγένηκεν αὐτήν Comm. in Joh. T. XXIII. ed. H. II, 311.

Etiam mali angeli corporibus non prorsus sunt destituti (diabolum enim ait T. I. in Joh. ed. H. II, 17 ἐνδεθῆναι ὕλη καὶ σώματι); licet γυμνοὶ τῶν γῆϊνων σωμάτων (c. Celf. IV, 92. p. 572). Est enim ipsorum corpus "naturaliter subtile et velut aura tenue, et propterea dicitur incorporeum,, (praef. ad l. de princ. §. 8. p. 49); est tamen, quod inde colligimus, quia diaboli corpus in materia non esse destitutum et angelí alius esse naturae, quam daemones, dicuntur, angelorum corpore crassius vel obscurius. „In denso hoc aëre" (cf. Ephes. II, 2), „qui terram ambit, commorantes" (secundum locum c. Celf. III, 35. p. 470 „in terra sibi loca elegerant, quia puriores attingere non possunt divinioremque sedes, quo nihil crassum et terra malisque, quae in ea sunt, innumeris perlingit", et c. Celf. IV, 92. p. 572 περὶ τα παχύτερα τῶν σωμάτων καὶ ἀκάθαρτα ἐπὶ γῆς κυλινοῦ-

μενοι) „suffitum indigent alimento et observant, ubi nidor aut vapor sanguinis aut thuris sit” (Exh. ad mart. 25. p. 303. 304, cf. c. Celf. III, 37. p. 471). — *δαίμονες* — *δαίμων*
 20000 Habent autem daemones (c. Celf. l. l. p. 572) *τὶ περὶ τῶν μελλόντων διορατικόν*, praecipue per astrologiam partum (Comm. in Gen. T. III, 5. vol. II, 9). Neque otiosi sunt. Ipsis adjuvantibus magicae artes exercentur (hom. XVI, 7 in Num. vol. II, 332; „curiosis enim incantationibus deliniti magis et praestigiatoribus morem gerunt” c. Celf. II, 51. p. 426; cf. hom. XIII, 5 in Num. v. II, 320: “Constat esse quosdam daemones malos, qui invocati a magis adsunt eis ad malum, non ad bonum,”) *. Idem porro homines calamitatibus cumulant (c. Celf. VIII, 31. p. 765: „Et si quid audacter dici oporteat, si quas hisce in rebus partes habeant daemones, dicemus illis famem, arborum vitiumque sterilitatem, immodicos calores, aëris corruptionem ad perniciem fructibus afferendam mortemque interdum animantibus” (cf. c. Celf. VII, 67. p. 742) „et pestem hominibus inferendam tribui oportere. Horum omnium auctores sunt daemones”). Interdum etiam ipsos homines invadunt. „De rerum natura”, in Matth. T. XIII, 6. vol. III, 577 ait de lunaticis, „disputent medici, quippe quibus persuasum sit spiritum impurum minime hic esse, sed morbum corporis duntaxat, ac disputantes dicant, per quemdam cum lunari lumine, quod humida praeditum est natura, consensum et convenientiam humores in capite contentos moveri; nos autem, qui morbum hunc in aegris a spiritu immundo, muto et furdo ge-

* Apparet igitur, magiam ab Origene non probari; et si Theophil. Alex. Pasch. 2. ep. et Anonymus apud Photium cod. 117 vituperant Origenem, quod dixerit, *ὅτι οὐ κακὸν ἡ μαγία*, de sententia Huetii Origenianor. l. l. qu. 14. §. 4. p. 184 male intellexerunt Origenem, qui, quae proprie dicitur, magiam improbavit, separavit autem ab illa alteram magiam, quae e naturalibus causis et principiis res praevidet et praedicit et nonnunquam etiam efficit, quae proprie philosophia est. Cf. quoque Huet. l. l. §. 5. p. 185. — Quodsi noster a Christianis daemones expelli censuit, id nomine magiae falso affici, exemplo Phariseorum Christo magicas artes opprobrantium edocemur.

nitum videri evangelio credimus, et iis, qui eo prope modo, quo aegyptii incantatores, sanationem promittere more illorum soliti sunt, feliciter successisse credi inter ipsos videmus, ne ansam praebeamus Dei operibus ita calumniandis, ut iniquitatem in excelso loquantur et ponant in coelo os suum, dicemus spiritum hunc impurum certas lunae figuras observare, atque ita operari, ut cum observatum fuerit sub tali lunae figura affici homines, non mutus et surdus daemon tanti mali causam habere videatur, sed magna illa coelestis fax, quae constituta est ut nocti praesit, neque ullum habet morbi hujus inter homines imperium." Ita multa mala physica daemones efficiunt et Deo quidem non prohibente (de princ. III, 2, 7 p. 142: "Quae fiunt in hoc mundo, quae media existimantur, sive illa tristitia sint, sive quoquo modo sint, non quidem a Deo fiunt, nec tamen sine Deo, dum malignas et contrarias virtutes talia volentes operari non solum non prohibet Deus, sed et permittit facere haec, sed certis quibusque temporibus et personis,, et c. Cels. VIII, 31. p. 765: „Daemones tanquam carnificines divino quodam judicio acceperunt aliquando haec omnia faciendi potestatem, sive ad homines, qui se totos vitiorum colluvioni dederunt, convertendos, sive ad particeps rationis genus exercendum, ut qui hisce in calamitatibus pietatem servant, nec inde deteriores fiunt, sic tandem spectatoribus tam invisibilibus quam visibilibus, qui eorum habitum non videbant, manifesti fiant; qui vero contraria ratione se habent et intus vitia occultant, illi, quales sint, calamitatibus prodantur, tumque et se ipsi sentiant, et spectatoribus, ut sic loquar, manifesti fiant"). Praecipuum autem est diaboli daemonumque studium homines a recta veri Dei cognoscendi pieque colendi ratione arcendi. Quare (ut magicas ipsorum artes omittamus, quippe jam supra separatim commemoratas) „daemonia proprias denominationes ad summum Deum referunt, ut pro summo Deo adorentur" (Exhort. ad mart. c. 46. vol. I, 306). „In hoc opus incumbunt toti (c. Cels. IV, 92. p. 572), ut homines a vero Deo abducant. Itaque insinuant se in corpora animalium, quae rapaciora, ferociora, callidiora sunt, eaque quo et quoties lubet impellunt; aut eorum „phantasias"

ad volatus variosque motus comparant (*τρέπονσιν*); ut homines hoc divinationis genere capti Deum rerum omnium moderatorem ne quaerant, neque verum ejus cultum curent ipsorumque ratio in terram dejecta in avibus, draconibus, vulpibus etiam et lupis occupetur." Homil. XV, 5 in Jos. vol. II, 434: "Mihi videtur esse infinitus quidam numerus contrariorum virtutum, pro eo quod per singulos paene homines sunt spiritus aliqui, diversa in iis peccatorum genera molientes. Verbi causa est aliquis fornicationis spiritus, est irae spiritus alius, est avaritiae spiritus, alius vero superbiae. . . Puto principem quidem fornicationis spiritum unum esse, innumeros vero esse qui in hoc ei officio pareant, et per singulos quosque homines diversi spiritus sub eo principe militantes, ad hujuscemodi eos peccata sollicitent. . . Similiter et . . . ceterorum malorum., De princ. III, 2, 1. 2. p. 138. 139 autem haec verba facit: "Simpliciores quique domino Christo credentium existimant, quod omnia peccata, quaecunque commiserint homines, ex istis contrariis virtutibus mentem delinquentium perurgentibus fiant, pro eo quod in certamine isto invisibili superiores inveniantur potestates. Quodsi, v. c., diabolus non esset, nemo hominum omnino delinqueret. Nos vero rationem dilucidius intuentes, haec ita esse non arbitramur, considerantes ea, quae manifeste ex corporali necessitate descendant. . . Evidens ratio est, quia sicut in bonis rebus humanum propositum solum per se ipsum imperfectum est ad consummationem boni, adjutorio namque divino ad perfecta quaeque perducitur; ita etiam in contrariis initia quaedam et velut quaedam semina peccatorum ab his rebus, quae in usu naturaliter habentur, accipimus. Cum vero indulserimus ultra quam satis est, et non restiterimus adversus primos intemperantiae motus, tunc primi hujus delicti accipiens locus virtus inimica instigat et perurget omnibus modis, studens profusius dilatare peccata et quidem nobis hominibus occasiones et initia praebentibus peccatorum, inimicis autem potestatibus ea et longius, et si fieri potest absque ullo sine propagantibus., Quare praecipue cum gentilibus rem daemones habent, ab eisque deorum numero habentur (cf. c. Cell. III, 2. p. 449 (Pl. XCVI, 5 LXX); ib. §. 29

p. 466; ib. §. 37. p. 471: „Christiani . . norunt, omnes deos gentium avida esse daemona circum victimas, sanguinem aliasque sacrificiorum partes volitantia, idque ut eos decipiant, qui ad Deum rerum omnium non confugiunt.” Alios hac de re locos Keilius excitavit l. l. p. 584 — 601); Christianos vero omnibus viribus volunt prohibere a doctrina Jesu pervulganda (c. Celf. III, 29. p. 466), et „verum est (c. Celf. VIII, 43. p. 774), animas tum eorum, qui Christianos condemnant, tum eorum, qui illos produnt, tum denique eorum, qui illis bellum indicere gloriantur, malis daemonibus esse refertas.” Sed id semper agendum est hominibus christianis, ut daemones, „quippe qui ipsorum confessione torqueantur, abnegatione recreentur” (ib. §. 44), vincantur (idque sit etiam martyrio; ait enim Origenes l. l.: „Cum animae eorum, qui christianae religionis causa moriuntur magnaue cum gloria corpus relinquunt, potestatem daemonum frangerent, infidiasque hominibus ab eis comparatas irritas redderent; eam ob rem, opinor, daemones experientia docti se a martyribus veritatis vinci et superari, rursus vindicta uti timuerunt”). Memorabili Christianos ad illud agendum ratione impellit hom. I, 6 in Jos. vol. II, 399 verbis: „Sunt quaedam adversariorum potestatum gentes diabolicae, adversum quas nobis certamen geritur, et agones in hac vita desudantur. Quantascunque ergo ex his gentes pedibus nostris subdiderimus, quantoscunque in certamine vicerimus, ipsorum regiones, ipsorum provincias et regna, Jesu nobis domino distribunte, capiemus. Fuerunt enim illi aliquando angeli, fuerunt in regno Dei magnifici; alia ib. hom. XV, 6. p. 434: „Puto sane quia sancti quique repugnantes adversus istos incentores peccatorum spiritus, et vincentes eos, atque eorum unumquemque superantes, imminuant exercitum daemonum, et velut quam plurimos eorum interimant. . Consequens videtur, quod singuli quique nequam spiritus cum vincuntur a sanctis, vel in abyssum, vel in exteriores tenebras, vel quo quisque eis locus dignus est, abducantur a iusto iudice Christo, agonis huius vitae mortalium praeside. Et inde est quod plurimo daemonum numero jam victo, ad credulitatem gentes venire re-

laxantur; qui utique nullatenus finerentur, si integrae eorum, sicut prius fuerant, subsisterent legiones;,, atque ob id ipsum diabolum et daemones (qui hominum virtutibus cruciantur, quibusque — homil. XXVII, 8 in Num. vol. II, 378 — "super omnia est tormentorum genera et super omnes poenas, si quem videant verbo Dei operam dare, scientiam divinae legis et mysteria scripturarum intentis studiis perquirentem; in hoc eorum omnis flamma est, in isto uruntur incendio, quoniam quidem ignorantiae tenebris humanas obfcuraverant mentes, et haec obtinuerant, ut Deus quidem ignoraretur, ad ipsos vero divini cultus studia transferrentur,, et qu. sq. et praecesserunt) "non removet Deus a principatu seculi huius, quia adhuc opus est opera ejus (diaboli) ad perfectionem eorum, qui coronandi sunt, opus est adhuc opera ejus ad exercitia certaminum et victorias beatorum,, (hom. XIII, 7 in Num. v. II, 320; cf. hom. XV, 5 in Jos. v. II, 434: "Ideo Deus dicitur permittere, imo et incitare propemodum adversarias virtutes exire adversum nos in proelium, ut et nos victoriam capiamus, et illae interitum consequantur,,).

"Patrem malitiae,, (i. e. diabolum, utpote patrem malitiae, quamdiu talis est) "posse salvari, ne is quidem, qui mente est captus, dicere potest,, (ep. ad Alexandr. vol. I, 5). Sed diabolus non amplius erit aliquando (etiam si post multa demum secula) diabolus; imperium ipsius delebitur. "Etiam novissimus inimicus (de princ. III, 6, 5. 6. p. 154), qui mors appellatur, destrui dicitur, ut neque ultra triste sit aliquid, ubi mors non est, neque adversum sit, ubi non est inimicus. Destrui sane novissimus inimicus ita intelligendus est, non ut substantia ejus, quae a Deo facta est, pereat, sed ut propositum et voluntas inimica, quae non a Deo, sed ab ipso processit, intereat. Destruetur ergo non ut non sit, sed ut inimicus non sit et mors. Nihil enim omnipotenti impossibile est, nec insanabile est aliquid factori suo; propterea enim fecit omnia ut essent, et quae facta sunt ut essent, non esse non possunt,, Omnia sibi Deus reconciliabit "usque ad novissimum inimicum, qui dicitur mors, ut etiam ipse destruat, ne ultra sit inimicus,, In illa autem epistola, cujus verba paulo antea tradidimus, Origeni in eo

acquiescendum erat, quod non satis definite dixit, scribenti ei quidem ad amicos Alexandrinos, eruditos haud dubie rudibus mixtos. Ceterum cf. Eschatologiam.

Anthropologia.

Constat homo (auctore Paulo 1 Theff. V, 23 — hom. III, 3 in Exod. vol. II, 137; T. XIII, 2 in Matth. vol. III, 570, aliis locis) tribus ex partibus, ex corpore, anima et spiritu, ἐκ σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος (T. XVII, 27 in Matth. vol. III, 807; in Rom. Lib. IX, 25. vol. IV, 654). Hanc suam esse sententiam innuit Origenes etiam de princ. III, 4, 1. vol. I, 145, ubi de natura animi verba facit et tres de ea opiniones distinguit: unam, quam postea suam significat, ex qua "duae animae in nobis dicendae sint, una quaedam diviniore et coelestis, et alia inferior,, alteram, ex qua una statuenda sit anima, a corpore provocata ad mala perpetranda, tertiam denique, ex qua "anima nostra cum una sit per substantiam, ex pluribus tamen constet, et una pars ejus rationalis, pars vero alia irrationabilis dicatur, et ea quidem pars, quam irrationabilem dicunt, in duos rursus dividatur affectus cupiditatis et iracundiae., Optimum in homine est spiritus (Comm. in ep. ad Rom. l. 1.), in quem nullum ait peccatum cadere (T. XXXII, 11 in Joh. vol. IV, 432), qui est in conscientia (Comm. in Rom. L. II. §. 9. vol. IV, 486), abs quo vero pro voluntate apostoli (Rom. VIII, 16; 1 Cor. I, 11) probe est discernendus spiritus sanctus, qui in homine christiano operatur (T. XIII, 2 in Matth. vol. III, 571). Anima, cujus natura boni est malique capax (de princ. II, 6, 5 p. 91) medium tenet locum corpus inter et spiritum (T. XXXII. in Joh. l. 1.), atque aut ad virtutem, aut ad flagitium inclinatur (Comm. in Rom. L. I, 5. vol. IV, 466).

De sententia Methodii apud Photium bibl. cod. CCXXXIV. ed. Rothom. p. 908 Origenes (satis Platonice) solam animam (utramque eam quidem consociatam, quam plerumque communi animae nomine complectitur) dixit constituere hominem, corpus nihil esse nisi additamentum molestum. In eandem fere sententiam redit, quod ipse noster de princ. IV, 35. p. 194 e versione Hieronymi ait: „Nulli dubium

est, corpora non principaliter subsistere, sed per intervalla et ob varias motus rationabilium creaturarum nunc fieri, ut qui his indigent vestiantur; et rursus cum illa depravatione lapsuum se ad meliora correxerint, dissolvi in nihilum, et hac semper successione variari., Corporis quidem natura non est impura (c. Cell. III, 42. vol. I, 474), attamen id ipsum est propter cupiditates ipsi inhabitantes sedes peccati (in Rom. L. VI, 1. vol. IV; 569), atque instrumentum, quo contaminantur animae (hom. VIII, 3 in Levit. vol. II, 230). Cf. Origenis Ethicam.

Ad animam humanam (sensu latiori) *) separatim multa quoque eorum pertinent, quae supra, ubi de creatione actum est, generatim de naturis rationabilibus exposita sunt. Adjungimus praeterea haec: "Semper quidem usum habet anima materiae corporalis, in qualibet qualitate positae, nunc quidem carnali, postmodum vero subtiliori et puriori quae spiritalis dicitur., (de princ. II, 3, 2. p. 80); sed quaeritur, an ipsa per se sit corporea. Ad hanc quaestionem: *Εἰδότες*, respondet noster c. Cell. VII, 32. p. 716, *ὅτι ἡ τῆ ἐαυτῆς φύσει ἀσώματος καὶ ἀόρατος ψυχῆ* et qu. sq., et exhort. ad mart. c. 47. vol. I, 306: „Animae rationalis substantia aliquam habet cum Deo cognationem; *νοερά γὰρ ἑκάτερα καὶ ἀόρατα καὶ ὡς ὁ ἐπικρατῶν ἀποδείκνυσι λόγος, ἀσώματα*", et de princ. I, 1, 7. p. 52: "Si qui autem sunt, qui mentem ipsam animamque corpus esse arbitrentur, velim mihi responderent, quomodo tantarum rerum, tam difficultium tamque subtilium rationes assertionesque recipiat. Unde ei virtus memoriae? Et unde ei rerum invisibilium contem-

*) Animam animalium (bestiarum) sanguinem esse demonstrat noster e Levit. XVII, 14 de princ. II, 8, 1. p. 94, et pergit: „Jam vero si quis requirat, quomodo animam omnis carnis sanguinem ejus esse dixit, de apibus, vespis, et formicis, et de his, quae in aquis sunt, ostreis et cochleis, et quaecunque sunt alia quae carent sanguine, et esse animantia manifestissime demonstrantur: respondendum est, quoniam in hujusmodi animantibus quam in ceteris vim habet rubri sanguinis vigor, hanc vim obtinet in istis humor iste qui inest in eis, licet alterius sit coloris.,

platio? Unde certe incorporalium intellectus rerum corpori inest? Quomodo natura corporea disciplinas artium, rerum contemplationes rationesque rimatur? Unde etiam divina dogmata, quae manifeste incorporea sunt, sentire ac intelligere potest? „ cet. Neque quo minus ita judicaret, impedire potuit sententia, ex qua Deum solum profus sine corpore esse statuit, cum anima humana nunquam sit sola, sed, ut vidimus, semper habeat (verisimillime de Origenis sententia etiam habuerit in pristino suo statu, antequam nostro corpore indueretur) usum materiae corporalis, nisi quis (quod pariter inconstantiam removeret) hoc loco aequè ac de angelis vocem incorporeus sensu latiori ab Origene esse acceptam malit putare.

Virium animae nostrae ex praestantissimis est liberum arbitrium, quod non minus loci Origeniani docent, qui graece supersunt, v. c. de princ. III. c. 1, quam versio Rufinia. Ἡδύνατο (hom. XIX, 2 in Jerem. vol. III, 263) ὁ τῶν ὄλων θεὸς ποιῆσαι νομιζόμενον ἀγαθὸν ἐν ἡμῖν, ἵνα ἐξ ἀνάγκης ἐλεημοσύνην δίδωμεν καὶ ἐξ ἀνάγκης σωφρονώμεν, ἀλλ' οὐ βεβούληται· διὸ μὴ ἐκ λύπης ἢ ἐξ ἀνάγκης προστάσσει ἡμῖν ποιεῖν ἃ ποιῶμεν, ἵνα ἐκούσιον ἢ τὸ γινόμενον. Libertatem enim arbitrii conditis a se mentibus omnibusque creaturis rationabilibus creator indulgit (de princ. II, 9, 1. 6. p. 97. 99). Iſtam libertatem, τὸ αὐτεξούσιον, semper habent animae rationabiles (de orat. 29. vol. I, 261), eamque innumerabiles scripturae s. loci (Mich. VI, 8; Deut. XXX, 15; Jesai. I, 19. 20; Pl. LXXX, 13; Matth. V, 39. 22. 28; VII, 24 sqq.; XXV, 34. 35. 41; Rom. II, 4 sq.) ostendunt (de princ. III, 1, 6. p. 111 — 113), et alii (Exod. IV, 21; Ezech. XI, 19. 20; Marc. IV, 12; Rom. IX, 16. 18 sq.; Philipp. II, 13) tollere tantummodo videntur, sed revera non tollunt (de princ. l. l. §. 7. p. 113 sqq.). Sublata enim libertate tollitur virtus (c. Cell. IV, 3. p. 504; cf. Comm. T. IV. in Genes. vol. II, 4; T. X, 11 in Matth. vol. III, 453). Adstruit Origenes libertatem hanc praecipue de orat. 6. v. I, 206 sq., ubi etiam haec habet: „ Qui nihil esse volunt in nostra potestate, eos ineptissimum illud admittere necesse est; primum nos animantes non esse, deinde neque rationales, sed

quasi ab extero motos, neque nosmetipsos ullatenus moventes, ita ut ab illo fieri dicenda sint quae facere credimur. Praeterea attendat aliquis iis, quae in se sentit, et videat, an sine impudentia negare possit, se ipsum velle, se ipsum comedere, se ipsum ambulare, se ipsum assentiri et quaslibet opiniones accipere, se ipsum alia abnuere ut falsa. Ut igitur quaedam sententiae sunt, quibus nunquam adduci poterit homo ut assentiat, quantumvis multis argumentis utatur, et quantumvis multa dicat ad persuadendum conquesta; sic fieri non potest, ut ita quisquam de rebus humanis sentiat, quasi nihil maneat in nostra potestate, cet. Cf. praeterea hom. XX. in Num. vol. II, 356; Comm. in Rom. L. I, 18. vol. IV, 473; ib. L. VI, 3. p. 571; L. VI, 4. p. 573; L. VIII, 11 p. 637. Libertas voluntatis unumquemque vel ad profectum per imitationem Dei provocavit, vel ad defectum per negligentiam traxit (de princ. V, 9, 6. p. 99), eaque est causa diversitatis, quae inter rationabiles creaturas reperitur (ib.). Bonis vel malis, quae extrinsecus incidunt, incitamentis assentiri vel resistere liberum nobis est (de princ. III, 1, 3 sq. p. 109 sq.). Assentimur bonis duce spiritu, malis corpore — Rom. VIII, 5 — 9; Gal. V, 17 — (de princ. III, 4. 2. 3 p. 146 sq.; in Rom. Lib. I. vol. IV, 466. 473). Incitamentis autem istis quomodo utendum sit judicare, unius est nostrae rationis (τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου) (de princ. III, 1, 3 sq. p. 109 sq.). Ita liberum arbitrium tam flagitia, quam virtutes parit. Τὸ αἰτεξούσιον (T. XIII, 23 in Matth. vol. III, 602). ἐγένησεν ἐν τισὶ τὸ σκάνδαλον, μὴ βουληθεῖσιν ἀνατλήναι τοὺς ὑπὲρ ἀρετῆς πόνους. E contrario vero etiam ex arbitrii libertate potest homo agere omne, quod bonum est, (in Cant. Cant. lib. IV. vol. III, 88); ὅτι δὲ ἔργον ἡμέτερον τὸ βιώσαι καλῶς ἐστὶ, καὶ αἰτεῖ ἡμᾶς τοῦτο ὁ θεός, ὡς οὐκ αὐτοῦ ὄν, οὐδὲ ἐξ ἐτέρου τινὸς παραγινόμενον, ἢ, ὡς οἴονται τινες, ἀπὸ εἰμαρμένης, ἀλλ' ἢ ὡς ἡμέτερον ἔργον, μαρτυρήσει ὁ προφήτης cet. (de princ. III, 1, 6. p. 111). Et ita quidem αἴτιος ἕκαστος ἑαυτῷ ἐστὶ τοῦ γράφῃναι· εἰ ἐπιγῆς ζῆτεις, οὐ ζῆτεις τὰ οὐράνια. εἰ νένευκέ σου ἡ ψυχὴ περὶ τὰ τῆδε πράγματα, σὺ σεαυτῷ αἴτιος γίνῃ. . . Θησαυροὶ εἰς ἐν οὐρανῷ; σεαυτῷ αἴτιος εἰ τοῦ τὸ ὄνομα σου ἐγγρά-

φρασαι ἐν τοῖς οὐρανοῖς (homil. XVII, 4 in Jerem. vol. III, 239). Praescientia Dei neque tollit humanae voluntatis libertatem, neque precum effectum (de orat. 6. vol. I, 207. 208). Omnia sic a Deo gubernantur, ut ad nostrum liberum arbitrium sese accommodet (κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς σχέσεως τῶν ἐφ' ἡμῶν ἐκάστων — c. Celf. V, 21. p. 594). Cf. doctrinam Orig. de providentia.

Attamen liberum hominis arbitrium "per se ipsum imperfectum est ad consummationem boni,, (de princ. III, 2, 2. p. 139). "Arbitror,, ait ib. §. 5. p. 141, "quod nunquam homo fortassis per se ipsum virtutem contrariam vincere potest, nisi usus fuerit adjutorio divino,, et ib. c. 1. §. 22 p. 137: Οὐτε τὸ ἐφ' ἡμῶν χωρὶς τῆς ἐπιστήμης τοῦ Θεοῦ, οὐτε ἡ ἐπιστήμη τοῦ Θεοῦ προκόπτειν ἡμᾶς ἀναγκάζει, ἐὰν μὴ καὶ ἡμεῖς ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν τι συνεισάγωμεν· οὐτε τὸ ἐφ' ἡμῶν χωρὶς τῆς ἐπιστήμης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς καταχρήσεως τοῦ κατ' ἀξίαν τοῦ ἐφ' ἡμῶν, ποιούντος εἰς τιμὴν ἢ εἰς ἀτιμίαν γενέσθαι τινά· οὐτε τοῦ ἐπὶ τῷ Θεῷ μόνου κατασκευάζοντος εἰς τιμὴν ἢ εἰς ἀτιμίαν τινά, ἐὰν μὴ ὕλην τινά διαφορᾶς σχῆ τὴν ἡμετέραν προαίρεσιν κλίνουσαν ἐπὶ τὰ χείρονα, ἢ ἐπὶ τὰ κρείττονα, et ib. §. 18. p. 131: Ἐπὶ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας πολλαπλάσιόν ἐστιν εἰς ὑπερβολὴν τὸ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἐφ' ἡμῶν. „Qui propriam imbecillitatem (ib. §. 12. p. 120) et Dei gratiam non sentit, etsi adjuvetur, nisi suarum virium experimentum ceperit, et se ipsum condemnarit, suum esse facinus existimabit, quod ei divino munere concessum est. Quae opinio animi elationem generat et causa fit ruinae; quod et diabolo accidisse putamus." Sententia igitur Origenis de libero arbitrio (quam ex tertio libro de princ. fusius expositam invenies apud Müncherum Dogmengesch. II, 298 sqq.) haec est: Plena homo praeditus est libertate aut bonum aut malum eligendi, cui, ut ad bonum inclinaret, utique Deo adiutore et cooperatore opus est.

De origine animae interdum tantummodo varias sententias tradit, ipse suas retinet, veluti in Cant. Cant. lib. II. vol. III, 58; alibi vero (de princ. I, 8, 4. p. 72; Comm. in Joh. vol. IV, 84. 85), sua locorum Genes. XXV, 22; Jerem. I, 5; Luc. I, 41 aliorum interpretatione nitens, diserte, an-

tequam in corpora nostra descendissent, jam exstitisse animas (quarum omnium, quae ab initio fuerit, aequalitatem contra Heracleonem asserit in Joh. vol. IV, 337) ab infinito inde tempore, licet non sint ingenitae (de princ. I, 3, 3. p. 61), contendit. Hoc demonstrat quoque in Matth. T. XV, 14 sq. vol. III, 702 sqq., ubi verba, quae leguntur in parabola Christi de operariis in vinea (Matth. XX, 6): Quid hic statis tota die otiosi? — Nemo nos conduxit — et hujusmodi alia, προῦπαρξιν, praesistentiam animarum spectare dicit *). Tota autem haec doctrina jam potest intelligi ex iis, quae de naturis rationabilibus in universoni supra differuimus. Quarum quidem plures (de princ. I, 8, 2. p. 74; II, 9, 7. p. 99), in statu suo coelesti libero arbitrio abusae, ob eamque causam corporibus humanis indutae (ib. I, 7, 4. p. 72), οἰκειοῖς τοῖς ἡθροῖ τῶν ψυχῶν (c. Celf. I, 33. p. 351), jam hac in terra factis suis dignas poenas luunt (de princ. II, 9, 8. p. 100; III, 3, 5 p. 144; in Joh. II, 25. vol. IV, 85), quam suam sententiam Origenes c. Celf. l. l. jam a Pythagora, Platone et Empedocle prolatam esse dicit (cf. Huetii Origeniana l. l. qu. 6. §. 7. p. 96).

Agendum jam est de depravata hominis natura separatim. Censuit Origenes, animas humanas ob peccata in corpora esse immissa; neque tamen iccirco negavit, imaginem Dei in homine esse expressam (de princ. III, 6, 1 p. 152). Discrimen autem esse dixit inter esse ad imaginem Dei (κατ' εἰκόνα) et esse ad similitudinem (καθ' ὁμοίωσιν) c. Celf. IV, 20. p. 522 sq. "Imaginis dignitatem in prima conditione percepit homo, similitudinis perfectio in consummatione servata est,, (de princ. III, 6, 1. p. 152), quamquam ambobus istis vocabulis nonnunquam promiscue utatur. Inago vero illa in hominis anima, non corpore expressa est (c. Celf. VIII, 49. p. 778); alioqui enim Deus non esset simplex (c. Celf. VI, 63. p. 680; hom. I. in Gen. vol. II, 57).

*) Pertinet autem id, quod de praesistentia animarum Origenes docet, minime ad animalia, de quibus omnino "requirere superfluum videtur, cum haec non principalia, sed consequentia accipi debere certum sit,, (de princ. II, 9, 3. p. 98).

”In homine et manifeste divinae imaginis cognoscuntur indicia, non per effigiem corporis quae corrumpitur, sed per animi prudentiam, per justitiam, per moderationem, per virtutem, per sapientiam, per disciplinam, per omnem denique virtutum chorum, quae cum Deo insunt per substantiam, in homine possunt esse per industriam et per imitationem Dei, (de princ. IV, 37. p. 194). Nostra scilicet imago Dei nihil est nisi imago τοῦ λόγου, qui est vera Dei imago (hom. VIII. in Luc. vol. III, 941). Haec imago jam primo in homine erat expressa, estque adhuc conservata (nullum enim in scriptis Origenis vestigium invenimus, quo commoveamur adstipulari Epiphanio haer. LXIV, 4 asserenti, Origenem dixisse, perdidisse imaginem Dei Adamum), quam peccatis semper polluta. Ad doctrinam de peccato pertinet historia Adami. Quod de Adamo narratur, id non est ad literam accipiendum (de princ. IV, 16. p. 175), sed allegorice. Neque tamen est, quod rideas historiam istam ut nugas; est potius quod admireris ὡς ἐν μύθῳ φιλοσοφοῦμενα (c. Cell. IV, 38. p. 531). „De Adamo”, ait ib. §. 40 p. 534, „ejusque peccato philosophabuntur, quibus notum erit, hebraica voce Adam significari hominem, et in iis, quae Moses de Adamo dicere videtur, describi naturam humanam. Etenim omnes, ut scriptura testatur, in Adamo moriuntur, et condemnati sunt in similitudine praevaricationis Adami; ita ut divina scriptura non tam de uno quodam homine, quam de universo genere loquatur. Nam videre est in serie eorum, quae tanquam de uno dicuntur, maledictionem Adamo inflictam omnium esse communem, sicut quae mulieri, ad omnem mulierem pertinere. Item quod homo et mulier e paradiso ejecti sunt, induti tunicas pelliceas, quas ipsis propter ipsorum peccatum Deus fecerat, id mysterium quoddam continet multo praestantius, quam quod Plato tradit de anima evulsis alis huc cadente, donec aliquid solidi nanciscatur, ubi consistat.” (In Selectis in Genes. vol. II, 29 haec habet: „Quid existimare debemus esse vestes illas pelliceas? Valde quidem stolidum est et anile Deoque minime dignum, arbitrari Deum pelles animalium jugulatorum aut aliter mortuorum accepisse, et inde pelles illas consuendo, coriarii more,

in vestimenti formam redegisse. Rursum ut videtur haec absurditas, dicere vestes illas pelliceas nihil aliud esse quam corpora probabile quidem est, et ad assentionem eliciendam efficax, at non evidens, quale esse debet quod verum est. Si enim pelliceae vestes sunt carnes et ossa, quomodo antea dixit Adamus: hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea? His igitur ambiguitatibus obruti nonnulli asseruerunt vestes pelliceas esse mortalitatem illam, qua circumdati sunt Adamus et Eva, morti propter peccatum addicti; sed isti non facile probare possunt, quomodo Deus, et non multo magis peccatum, mortalitatem pariat transgressori. Praeterea necesse est hi dicant, carnem et ossa propria ratione non esse corruptibilia, cum postea patres nostri propter peccatum mortalitatis conditionem acceperint. Ceterum si paradus est locus quidam divinus, exprinant quomodo illic unumquodque membrum, non frustra creatum, propriam vim exercuerit. Ac de eo quidem quod natus dicitur apud Aquilam et Symmachum, apud Septuaginta vero facies ea pars formati hominis, in quam Deus insufflavit spiritum vitae, dicendum est non oportere adhaereri nudaee literae scripturae tanquam verae, sed thesaurum in litera latentem quaeri.”). Mythus igitur ille ex Origenis mente haecce docet: Animae humanae (Adamus et Eva) ante lapsum erant in coelo (paradiso), lapsae autem (per vetiti mali esum) a Deo corporibus terrenis vel in universum conditione humana (vestibus pelliceis) sunt indutae. Itaque manifestum est, doctrinam nostram de peccato originis Origeni non probari; aequae tamen constat, etiam ab Origene doctrinam aliquam de peccato originali proferri. Ante enim quam nasceremur, anima nostra jam peccatis sese contaminaverat, ut omnis homo, etiam si peccata quae dicuntur actualia nondum perpetraverit, peccator sit habendus. Id quod praecipue loco Rom. IX, 11, 12, exemplo Esavi et Jacobi, demonstrat (de princ. II, 9, 7, p. 99), quamque in sententiam Comm. in Rom. L. VI. vol. IV, 582 peccatum dicit jam ante hominem natum in ipso fuisse, in infantia mortuum esse, annis vero maturioribus reviviscere. Ista pravitas naturalis (minime vero substantia peccati, lib. IV. in Cant. Cant. vol. III, 88) efficit, ut homo natura ad peccan-

dum propensus sit; accedunt porro plures aliae causae peccandi. Praecipue homini inest corporalis peccandi necessitas (de princ. III, 2, 2. p. 139; hom. VIII, 4 in Levit. vol. II, 230), minime ea vero sita in carne ipsa, sed in concubitu (hom. VIII, 2 in Levit. v. II, 228; ib. XII, 4. p. 251; in Rom. Lib. V, 9. vol. IV, 565). Istud mysterium natale (T. XV, 23 in Matth. vol. III, 685; hom. VIII, 3 in Levit. v. II, 229; in Rom. Lib. V, 9), praepitium refecandum (hom. V, 14 in Jerem. vol. III, 160), prohibet ne quisquam sit purus (in Matth. T. XV, 23. vol. III, 685; c. Celf. VII, 50. p. 730). Quare prioribus temporibus mactandae erant victimae etiam pro recens natis (c. Celf. I. I.; hom. VIII, 2. 3 in Levit. v. II, 229; ib. XII, 4. p. 251; in Rom. Lib. V, 9 vol. IV, 565), nunc iidem sunt baptizandi (in Rom. I. I.; hom. in Levit. I. I. p. 230; hom. XIV. in Luc. vol. III, 948). (Vide Keilii Opuscc. tr. de doct. vet. ecll. etc. p. 731 sqq., qui uberius his, quas nos modo tetigimus, de rebus differuit). Praeterea „plerisque nequitiae causae sunt educatio, exempla, mala consilia, ὥστε καὶ φροσιωθῆναι ἐν τισι τὴν κακίαν” (c. Celf. III, 69. p. 493; cf. in Rom. L. V. vol. IV, 553). Accedunt, ut supra vidimus, stimulationes daemonum, et „omni, qui facit peccatum, semen diaboli inest, quod, quamdiu in anima est, nihil eum recte finit agere posse” (de orat. 22. vol. I, 233; cf. de princ. III, 2. p. 138 — 140). Quibus de causis homines sunt *πεφροκότες ἁμαρτάνειν καὶ εἰθισμένοι* (c. Celf. III, 66. p. 491). *Οἱ μὲν οὖν ἀρχῆθεν* (sc. ἀναμάρτητοι), *ἀδύνατοι· οἱ δὲ ἐκ μεταβολῆς, σπανίως εἰσὶν εὐρισκόμενοι, οἳ τινες ἐκ τοῦ προσεληλυθέναι λόγῳ σώζονται τοιοῦτοι γίνονται* (ib. §. 69. p. 493). Neque enim esse potest homo, qui nunquam peccaverit, excepto solo homine a Jesu assumpto (ib. §. 62. p. 488; hom. II. in Luc. vol. III, 934; in Rom. L. IX, 5. vol. IV, 563).

Tandem sententias, quas de peccato originis Origenes foverit (quarum de fontibus vid. Keilium I. I. p. 747 sqq.), breviter comprehensuris, hoc nobis dicendum videtur: Non Origene iudice primus homo terrestris, atque is quidem etiam in terra aliquandiu labis expers, posthac sua culpa ex unione cum Deo excidit; et ab isto inde lapsu arbitrium

non amplius vere liberum, peccata eorumque poenae ad nos usque pervenerunt; sed haec potius probabilia nostro videbantur, libertate abusus omnes promiscue homines (animas scilicet), jam antequam nati essent, peccavisse, iccirco in corpora esse immixtos istisque carceribus causisque aliis libero arbitrio adhuc praeditos continuo ad peccandum instigari.

Christologia.

De persona Christi.

De natura Christi.

Christus ex sententia ecclesiae, uti Origenes eam profert praef. ad I. de princ., "homo factus et incarnatus est, cum Deus esset.", Negavit autem Origenes nihil eorum, quae per praedicationem apostolicam manifeste tradi dixit; itaque jam antea constare potest de hac Origenis sententia, Christum tam Deum fuisse, quam hominem. Diserte noster eos, qui verum hominem fuisse Christum negent, haereticis annumerat in Joh. vol. IV, 165. Cavendum autem est, ne quis nudum hominem Jesum fuisse opinetur. Et enim cum Judaeus, quem Celsus finxerat loquentem, c. Celf. II, 79. p. 446 dixisset: Homo igitur fuit ille, et talis quidem, qualem et veritas declarat et demonstrat ratio, — respondit noster: „Sed nescio an homo, ausus per univ-ersum orbem suam religionem doctrinamque suam diffeminare, possit sine Deo facere omnia pro arbitrio eosque superare omnes, qui suae doctrinae promulgationi adversentur, reges, imperatores, senatum Romanum, omnes omnium gentium principes, populum. Quomodo autem hominis natura, nihil habens in se ipsa praestantius, potest tantae multitudinis animos immutare, nec modo sapientium, quod non mirum, sed eorum etiam, qui nulla ratione ducuntur, qui vitiis dediti sunt, quique eo difficilius ad continentiam adducuntur, quo minus rationi obsequuntur?“ Deum Origeni Christum fuisse, praeterea perspicuum fit e lib. c. Celf. II, 9. p. 393, ubi: Ἐγκαλοῖμεν, ait, Ἰουδαίοις Ἰησοῦν μὴ νομίσασι θεόν, porro e lib. III. c. Celf. 14. p. 456, ubi Jesus Dei filius esse dicitur πρὶν ἐνανθρωπήσαι καὶ ἐνανθρωπήσας,

ex §. 30. 31. p. 466 sq., ubi laudatis Christianorum moribus, ab ethnicorum moribus longe distantibus: „Si quis”, ait eodem fere modo, quo loco jam laudato p. 446, „haec candido animo audierit, et in rebus considerandis veritatem quaesierit, is eum admirabitur, qui consilium cepit et perficere potuit, ut ecclesiae Dei ubique essent in singulis urbibus populorum coetibus immixtae. . . Quae cum ita se habeant, nonne aequum est, *ρομίζειν περὶ τοῦ Ἰησοῦ, τὸσαῦτα συστήσαι δεδυνημένον, ὅτι οὐχ ἡ τυχοῦσα θεότης ἦν ἐν αὐτῷ*”; innumeris locis, ex quibus hi in promptu erant. Cf. Origenis doctrinam de Dei filio. Erat igitur Christus Deus et homo (de princ. I, 2, 1. p. 53; c. Cell. II, 8. p. 391), ideoque *σύνθετος* vocatur (c. Cell. II, 16. p. 403).

Jamvero quaeritur, qua sibi ratione divinae humanaeque naturae conjunctionem nosse cogitaverit. Difficultates hujus quaestionis haud ignorabat. Facit enim de princ. II, 6, 1. 2. p. 89 sq. haecce praeclara verba: „His tantis ac talibus de natura filii Dei consideratis, cum summa admiratione obstupescimus, quod eminens omnium ista natura exinaniens se de statu majestatis suae homo factus sit et inter homines conversatus, sicut gratia labiis ejus infusa testatur, et sicut testimonium ei reddit pater coelestis, et ut signis quoque et prodigiis variis virtutibusque ab eo gestis confirmatur. Ex omnibus de eo miraculis et magnificentis illud penitus admirationem humanae mentis excedit, nec invenit mortalis intelligentiae fragilitas, quomodo sentire vel intelligere possit, quod tanta illa potentia divinae majestatis, ipsum illud verbum patris atque ipsa sapientia Dei, in qua creata sunt omnia visibilia et invisibilia, intra circumscriptionem ejus hominis, qui apparuit in Judaea, fuisse credenda sit; sed et ingressa esse Dei sapientia vulvam feminae et nasci parvulus et vagitum emittere ad similitudinem plorantium parvulorum. Cum in eo quaedam ita videamus humana, ut nihil a communi mortalium fragilitate distare videantur, quaedam ita divina, ut nulli alii nisi illi primae et ineffabili naturae conveniant deitatis, haeret humani intellectus angustia, et tantae admirationis stupore percussa quo declinet, quid teneat, quo se convertat, ignorat. Si Deum sentiat, mortalem videt; si ho-

minem putet, devicto mortis imperio cum spoliis redeuntem a mortuis cernit. Propter quod cum omni metu et reverentia contemplandum est, ut in uno eodemque ita utriusque naturae veritas demonstraretur, ut neque aliquid indignum et indecens in divina illa et ineffabili substantia sentiat, neque rursus quae gesta sunt, falsis illius imaginibus existant. Quae quidem in aures humanas proferre et sermonibus explicare, longe vires vel meriti nostri, vel ingenii ac sermonis excedit. Arbitror autem, quia etiam sanctorum apostolorum supergrediatur mensuram; quinimo etiam fortassis totius creaturae coelestium virtutum eminentior est sacramenti istius explanatio. De quo nos non temeritate aliqua, sed quoniam ordo loci deposcit, ea magis quae fides nostra continet, quam quae humanae rationis assertio vindicare solet, quam paucissimis proferemus, suspiciones potius nostras, quam manifestas aliquas affirmationes in medium proferentes. — Priusquam vero ex ipsis Origenis verbis, quae senserit, fusius explicemus, breviter totam ipsius sententiam adumbrabimus. Ut integer Deus et integer homo una in persona unitus sit, neque divini, neque humani aliquid deesse licet. Ad sit igitur necesse est et corpus et anima (sensu latiori, et *ψυχή* et *πνεῦμα*) hominis. Neque vero nisi animae Deus inesse potest, quia corpus est vinculum animae, ita ut *θεάνθρωπος* ille constet ex corpore humano, cui anima humana inest, quae cum *λόγος* divinus intimam conjunctionem fecerit. Anima autem illa, sicut omnes ceterae animae, ante corporeum mundum conditum jam existit, prorsus ceteris aequalis, ea vero sola libertate sua arbitrii adeo non abusa, ut (exemplum omnibus ad imitandum animabus propositum) in Deo solo ac quieverit. Quare supremo illo praemio conjunctionis cum *λόγος* est donata; *λόγος* autem cum anima illa, caritate generis humani commotus, in corpus humanum descendit. Jam hanc Origenis doctrinam ipsius verbis illustrabimus. *Je-* sum et integrum Deum et integrum hominem, eumque tum corpore tum anima hominis praeditum, Origeni fuisse, ex his constat: *De adventu corporali et incarnatione unigeniti filii Dei; in quo non ita sentien-* dum est, quod omnis divinitatis ejus majestas intra brevissimi

corporis claustra conclusa est, ita ut omne verbum Dei et sapientia ejus ac substantialis veritas ac vita vel a patre divulsa sit, vel intra corporis ejus coercita et conscripta brevitatem, nec usquam praeterea putetur operata; sed inter utrumque cauta pietatis debet esse confessio, ut neque aliquid divinitatis in Christo defuisse credatur, et nulla penitus a paterna substantia, quae ubique est, facta putetur esse divisio. . . Ne quis tamen nos existimet per haec illud affirmare, quod pars aliqua deitatis filii Dei fuerit in Christo, reliqua vero pars aibi vel ubique; quod illi sentire possunt, qui naturam substantiae incorporeae atque invisibilis ignorant. Impossibile namque est de incorporeo partem dici, aut divisionem aliquam fieri, sed in omnibus et per omnia et super omnia est, eò modo quo superius diximus, id est quo vel sapientia vel verbum vel vita vel veritas intelligitur, per quem intellectum omnis sine dubio conclusio localis excluditur. Volens igitur filius Dei pro salute generis humani apparere hominibus et inter homines conversari, suscepit non solum corpus humanum, ut quidam putant, sed et animam, nostrarum quidem animarum similem per naturam, proposito vero et virtute similem sibi, et talem, qualis omnes voluntates et dispensationes verbi ac sapientiae indeclinabiliter possit implere. Quod autem habuerit animam, manifestissime in evangeliiis designat ipse salvator Joh. X, 18; Matth. XXVI, 38; Joh. XII, 27, (de princ. IV, 30. 31. p. 191). Pariter c. Cels. III, 29. p. 466 (cf. VII, 17. p. 706) Christus vocatur *θεὸς ἐληλυθὼς ἐν ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ καὶ σώματι*. Corpus Christi non erat specie tantum corpus humanum; oppugnat potius noster Docetas (proprii nominis) c. Cels. III, 23 p. 460, ubi: *Συκοφαντεῖ, αἰτ, τὸν λόγον ὁ Κέλσος, λέγων αὐτὸν ὠφθαί σκιάν*, et ib. IV, 19. p. 513: *Ἡμεῖς δὲ παιθόμενοι οὐ δόκησιν, ἀλλ' ἀλήθειαν εἶναι καὶ ἐνάργειαν κατὰ τὴν Ἰησοῦ ἐν ἀνθρώποις ἐπιδημίαν*. (Etiam si vero specie advenit, h. l. pergit, haec fallacia quidem esset, sed excusanda exemplo medici, qui pro remedio interdum fallacia uti cogitur.) Repugnare autem huic antidocetismo locum c. Cels. IV, 15. p. 511: „Ut ad eos, qui ipsius deitatis radios splendoremque suscinere non possunt, accommodet se, fit tanquam caro, *οἰονεὶ σὰρξ γίνεται*,” nemo potest arbitrari, nisi qui Deum

revera carnem fieri et non fumere potius cenfeat. Neque secum ipse pugnat Origenes, dum Comm. Serie in Matth. §. 100 vol. III, 906 haec habet: "Venit traditio talis ad nos de eo, quoniam non solum duae formae in eo fuerunt, una quidem secundum quam omnes eum videbant, altera autem secundum quam transfiguratus est coram discipulis suis in monte, quando et resplenduit facies ejus tanquam sol, sed etiam unicuique apparebat, secundum quod fuerat dignus. . . Et non mihi videtur incredibilis esse traditio haec, sive corporaliter propter ipsum Jesum, ut alio et alio modo videretur hominibus, sive propter ipsam Verbi naturam, quod non similiter cunctis apparet,, et c. Cels. II, 64. p. 436 tribuit Jesu corpus, „cujus erga quos et quando vellet mutabat formam." Minime enim Christi corpus his locis tantummodo visum esse ait humanum, sed apparuisse modo interdum aliis aliter pro ipsorum cuique facultate Christum cognoscendi; accedit, quod etiam vere humanum corpus divina majestas aliqua ratione divinius non efficere non potuerit, et Christi insuper corpus a nostro eo differerebat, "quod natum ex virgine de spiritu sancto erat,; (de princ. praef. §. 4. p. 48). — Erat Christi corpus (ante resurrectionem crassum, c. Cels. II, 62. p. 434) humanum, quale e femina suscipere potuit (ib. I, 69. p. 383), ex humana materia constabat (ἐξ ἀνθρωπίνης ὕλης συνεστηκός) et humanis vulneribus mortique erat obnoxium (ib. III, 25 p. 462). "Terrenum corpus assumpserat,, (hom. XIV. in Luc. vol. III, 948). „Aspectu id deforme fuisse constat ex scripturis, sed adjecto vultu aut exigua statura fuisse non clare indicatur" (c. Cels. VI, 75. p. 689). Quale hoc Christi corpus post resurrectionem fuerit, infra videbimus. "Anima Christi ex genere et ex substantia fuit humanarum omnium animarum,, (hom. XII, 5 in Levit. vol. II, 253). "Naturam,, inquit de princ. II, 6, 5. p. 91, "animae Christi hanc fuisse, quae est omnium animarum, non potest dubitari; alioqui nec dici anima potuit, si vere non fuit anima., Jamvero" cum (de princ. II, 6, 3. p. 90) invisibilis Dei ipse sit imago invisibilis, participationem sui universis rationabilibus creaturis invisibiliter praebuit, ita ut tantum ex eo unusquisque participii sumeret, quanto erga eum dilectionis inhaesisset affectu. Ve-

rum cum pro liberi arbitrii facultate varietas unumquemque ac diversitas habuisset animorum, ut alius ardentiore, alius tenuiore et exiliore erga auctorem suum amore teneretur, illa anima, de qua dixit Jesus (Joh. X, 18), quia nemo auferet a me animam meam, ab initio creaturae et deinceps inseparabiliter ei atque indissociabiliter inhaerens, utpote sapientiae et verbo Dei et veritati ac luci verae, et tota totum recipiens, atque in ejus lucem splendoremque ipsa cedens, facta est cum ipso principaliter unus spiritus, sicut et apostolus his, qui eam imitari deberent, promittit, quia, qui se jungit domino, unus spiritus est (1 Cor. VI, 17). „ Quod autem (de pr. I. I. §. 4, quae verba etiam graece adhuc existant, ubi in eandem sententiam redeunt, posito tamen ipso Christo pro anima ipsius) dilectionis perfectio et meriti affectus sinceritas ei hanc inseparabilem cum Deo fecerit unitatem, ita ut non fortuita fuerit, aut cum personae acceptione animae ejus assumptio, sed virtutum suarum ei merito delata, audi ad eam prophetam dicentem (Pf. XLV, 8). . . Dilectionis ergo merito ungitur oleo laetitiae, id est anima Christi cum verbo Dei Christus efficitur. Ungi namque oleo laetitiae non aliud intelligitur, quam spiritu sancto repleti. Quod autem „prae participibus„ dixit (Pf. I. I.), indicat quia non gratia spiritus sicut prophetis ei data est, sed ipsius verbi Dei in ea substantialis inerat plenitudo. „ (Cf. de princ. IV, 31. p. 191, ubi haec leguntur verba: "Haec anima, quae fuit in Jesu, priusquam sciret malum, elegit bonum, et quia dilexit justitiam et odit iniquitatem, propterea unxit eam Deus oleo laetitiae prae participibus suis. Oleo ergo laetitiae ungitur, cum verbo Dei immaculata foederatione conjuncta est, et per hoc sola omnium animarum peccati incapax fuit, quia filii Dei bene et plene capax fuit, ideoque et unum cum ipso est atque ejus vocabulis nuncupatur, et Jesus Christus appellatur, per quem omnia facta esse dicuntur. „) Ibidem II, 6, 5. 6. p. 91: "Anima Christi„ O. ait, "ita elegit diligere justitiam, ut pro imminsitae dilectionis inconvertibiliter ei et inseparabiliter inhaereret, ita ut propositi firmitas et affectus immensitas et dilectionis inextinguibilis calor omnem sensum conversionis atque immutationis absunderet, et quod in arbitrio erat positum, longi usus affectu jam verum sit in natu-

ram; ita et fuisse quidem in Christo humana et rationabilis anima credenda est, et nullum sensum vel possibilitatem eam putandum est habuisse peccati. Ad plenioram tamen rei explanationem non videtur absurdum, si etiam similitudine aliqua utamur, licet in re tam ardua tamque difficili ne exemplis quidem uti commodis copia est. Tamen ut absque aliquo praejudicio dicamus, ferri metallum capax est frigoris et caloris. Si ergo massa aliqua ferri semper in igne sit posita, omnibus suis poris omnibusque venis ignem recipiens, et tota ignis effecta, si neque ignis ab ea cesset aliquando, neque ipsa ab igne separetur, num quidnam dicemus hanc, quae natura quidem ferri massa est, in igne positam et indefinenter ardentem posse frigus aliquando recipere? Quinimo, quod verius est, magis eam sicut in fornacibus saepe fieri oculis deprehendimus, totam ignem effectam dicimus, quoniam nec aliud in ea nisi ignis cernitur; sed et si qui contingere atque atrectare tentaverit, non ferri, sed ignis vim sentiet. Hoc ergo modo etiam illa anima, quae quasi ferrum in igne, sic semper in verbo, semper in sapientia, semper in Deo posita est, omne quod agit, quod sentit, quod intelligit, Deus est, et ideo nec convertibilis aut mutabilis dici potest, quae inconvertibilitatem ex verbi Dei unitate indefinenter ignita possedit. Ad omnes denique sanctos calor aliquis verbi Dei putandus est pervenisse, in hac autem anima ipse ignis divinus substantialiter quievit credendus est, ex quo ad ceteros calor aliquis venerit. Illi in odore unguentorum ejus currisse dicuntur; ista autem anima vasculum unguenti ipsius fecit, ex cujus fragrantia participantes digni quique prophetae fiebant et apostoli. Sicut ergo aliud est unguenti substantia, aliud odor ejus; ita aliud est Christus, et aliud participes sui. Et sicut vas ipsum, quod substantiam continet unguenti, nullo genere potest aliquid recipere foetoris, hi vero, qui ex odore ejus participant, si se paulo longius a fragrantia ejus remove-rint, possibile est ut incidentem recipiant foetorem: ita Christus velut vas ipsum, in quo erat unguenti substantia, impossibile fuit ut contrarium reciperet odorem. Participes vero ejus quam proximi fuerint vasculo, tam odoris erunt participes et capaces. Et ita quidem λόγος, qui in Jesu

erat, non cum ipso corpore ejus, sed cum anima et per eam cum corpore erat conjunctus. Hac de re de princ. II, 6, 3. p. 90: "Non,, ait, "erat possibile, Dei naturam corpori sine mediatore misceri; substantia animae inter Deum carnemque mediante nascitur Deus homo illa substantia media existente, cui utique contra naturam non erat corpus assumere. Sed neque rursus anima illa, utpote substantia rationalis, contra naturam habuit capere Deum. . . Unde et merito pro eo vel quod tota esset in filio Dei, vel totum in se caperet filium Dei, etiam ipsa cum ea, quam assumpserat carne, Dei filius et Dei virtus, Christus et Dei sapientia appellatur; et rursus Dei filius, per quem omnia creata sunt, Jesus Christus et filius hominis nominatur., Sic utraque natura, divina et humana, penitus erat in Jesu unita. „Nihil vetat", ait Origenes, „quominus summa et excellenti communionem cum verbo conjuncta anima Jesu, imo totus Jesus non separetur ab unigenito et primogenito creaturae, nec aliud sit ab illo" (c. Cels. VI, 48. p. 670). „Sedet (T. XV, 24 in Matth. vol. III, 687) λόγος in sede majestatis divinae, nec alius ab eo filius hominis, qui in Jesu homo intelligitur; ita enim unum est cum λόγῳ, longe magis quam qui unus spiritus efficiuntur cum domino, propterea quod illi adhaereant." „Quod dicimus animam Jesu tanto Dei filio intima participatione unitam — ἐνώσθαι τῇ ἀκρᾷ μετοχῇ ἐκείνου —, nec unquam ab illo separandam, id minime mirum est. Nam in sacris scripturis reperire licet et alia, quae, quamvis duo natura sua sint, reputantur tamen et revera sunt unum" (c. Cels. VI, 47. p. 669). Porro homil. I, 10 in Ezech. vol. III, 359 haec O. habet: "Venit sermo domini ad eum, qui de virgine nascebatur, id est hominem, sermo semper in patre manens, ut fierent utraque unum, et confociaretur homo, quem ob sacramentum et salutem universae humanitatis indueret, divinitati ejus et naturae unigeniti Dei;,, c. Cels. II, 9, 394: „Ne filium Dei a Jesu separemus; ἐν γὰρ μάλιστα μετὰ τὴν οἰκονομίαν γεγένηται πρὸς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα Ἰησοῦ"; et ib. III, 41. p. 474: „Sciant criminatores isti, quem ab initio Deum Deique filium esse credimus et pro certo habemus, eum esse verbum ipsum, sapien-

tiam ipsam, ipsam veritatem; τὸ δὲ θνητὸν αὐτοῦ σῶμα καὶ τὴν ἀνθρώπινην ἐν αὐτῷ ψυχὴν τῇ πρὸς ἐκεῖνον οὐ μόνον κοι-
κωνία, ἀλλὰ καὶ ἐνώσει καὶ ἀναγκράσει, τὰ μέγιστα φαιμεν
προσειληφέναι, καὶ τῆς ἐκεῖνον θεότητος κεκοινωνηκότα
εἰς θεὸν μεταβεβηκέναι” (cf. in Joh. T. XIX, 5; c. Celf. I, 66.
p. 381). Itaque ”et filius Dei mortuus esse dicitur, pro ea
scilicet natura, quae mortem utique recipere poterat, et filius
hominis appellatur, qui venturus in Dei patris gloria cum
sanctis angelis praedicatur. Et hac de causa per omnem scri-
pturam tam divina natura humanis vocabulis appellatur,
quam humana natura divinae nuncupationis insignibus deco-
ratur. Magis enim de hoc, quam de ullo alio dici potest,
quod scriptum est, quia erunt ambo in carne una, et jam non
sunt duo, sed caro una,, (de princ. II, 6, 3. p. 90). Attamen
(cf. c. Celf. II, 9. p. 393 et al. loc., ubi λόγος non Jesus, sed in
Jesu fuisse dicitur; sicuti etiam Catena in Psalmos a Balth. Cordo-
rio edita ad Pf. XLII, 3 exhibet verba haec ex Origenes: ”Ἐχο-
μεν ἀρχιερέα μέγαν Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ ἐνδεδυμένον)
proprie omnino aliae virtutes aliaque opera huma-
nae, alia divinae naturae sunt tribuenda; ὁ λό-
γος τῇ οὐσίᾳ μένων λόγος οὐδὲν μὲν πάσχει ὡν πάσχει
τὸ σῶμα ἢ ἡ ψυχὴ (c. Celf. IV, 15. p. 511). „De unigenito
Dei ejusque natura longe alia ratione judicandum est, quam
de homine, qui in Jesu esse intelligitur. Unde nullum Chri-
stianum videas vel inter simplicissimos et exquisitioribus stu-
diis minime innutritos, qui dicant mortuam esse veritatem
vel vitam vel viam vel panem vivum, qui de coelo descendit,
vel resurrectionem” (c. Celf. VII, 16. p. 705). „Si spectetur
Jesus ratione divinitatis quae in ipso erat, ea quae ut
Deus fecit, sancta sunt, nec ullo modo Dei notioni repugnant;
quatenus autem homo erat, prae ceteris ornatus summa verbi
ipsius et sapientiae ipsius participatione, passus est ut sapiens
et perfectus, quaecumque oportebat pati eum, qui generis hu-
mani aut etiam naturarum intelligentium gratia omnia facie-
bat” (ib. §. 17. p. 706). Ita et animi aegritudo (Comm. ser.
in Matth. §. 92. vol. III, 902, 903) et tentatio (hom. XXIX.
in Luc. vol. III, 967) humanae naturae dantur. Jam adjun-
gimus nonnulla, ad ambas hasce unitas Christi

naturas accuratius cognoscendas non nihil facientia. De eo, quod Christus non omnia sciverit et nonnulla didicerit, homil. I, 8 in Jerem. vol. III, 130: „Videbo”, ait, „si potero aliquid dignum de Salvatore in hoc loco afferre, quod quaedam nesciens major sit si ea ignoraverit, quam si scierit. Respondit Matth. VII, 22: Non novi vos. Putasne hoc minorem ejus virtutem approbare, an majorem atque mirabilem, quia malos periturosque nesciat? . . . Praeterea si ascenderis ad salvatorem, et scieris eum in principio apud Deum Verbum, inspice quia nesciat loqui, cum humanum sit hoc quod dicitur loqui, si ideo nesciat, quia sint majora quae noverit. . . Discit ergo et quodammodo accipit disciplinam non magnorum, sed inferiorum ac minorum. Sicut et ego balbutire disco, violentiam mihi met ipsi faciens, quando cum parvulis loquor; neque enim scio, ut ita dicam, infantiliter loqui, et infractis verbis jam grandaevus cum pueris fermocinari; eodem modo salvator in magnificentia gloriae quidem Dei in patre consistens, non loquitur humana, nescit affari eos qui deorsum sunt.” „Nemo autem nostrum dixerit Christum huc venisse, ut certior de rebus humanis fieret” (c. Cels. IV, 3. p. 503). Potius „ut ad eos, qui ipsius deitatis radios splendoremque sustinere non possunt, accommodet se, sit tanquam caro et voce corporea utitur, donec ii, qui ipsum talem recipiunt, brevi ab ipso altius elati, principalem ut ita dicam ejus formam intueri possint” (ib. §. 15. p. 511). „Neque iccirco ex bono in malum mutatus est; peccatum enim non fecit; neque ex pulchro in turpem, non enim peccatum novit; neque ex felicitate in infelicitatem venit, sed semet ipsum humiliavit, nihil suae felicitatis amittens, vel cum se ipsum humiliando humani generis utilitati confuleret. Neque etiam ex optimo mutatus est in nequissimum. Quomodo enim benignitas et humanitas in nequissimis essent?” (ib.). „Si quis autem animam Jesu mutatam dicat, eo quod illa in corpus venerit, quaeram quam intelligat mutationem. Si substantiae (*οὐσίας*) dixerit, negabo non solum illam, sed etiam quamlibet aliam rationalem animam mutari; sin mutatam pugnet, quia corpori immixta aliquid ab illo et a loco, in quem venit, patitur; quid inde absurdi inferri potest con-

tra Verbum, quod pro suo in homines amore ad humanum genus salvatorem demisit?" (*καταβιβάζοντα σωτήρα*, ib. §. 18. p. 513).

Hoc intine unitae divinae atque humanae naturae miraculum splendidissimum qui sibi persuasum habet, is facta illa, quae in vita Jesu Christi non conspicua esse non poterant, quibus miraculum illud manifestaretur, infitari nequit.^{†)} Quod etiam in Origenis exemplo apparet. De sententia Origenis igitur Christus revera futurum praescivit et praedixit. „Criminatur“, ait c. Cels. II, 13. p. 398, „Celsus discipulos, quasi finxerint praescivisse illum et praedixisse quaecunque sibi acciderint. Sed praesto sunt multa, quae Christus edidit vaticinia de rebus, quae Christianis contigerunt etiam subsequitis temporibus.“ Quod ad demonstrandum illustrat locos Matth. X, 18. 32; XXIV, 14; Luc. XXI, 20. (Gentilium vero opinioni, ex qua vaticinia etiam a bestiis ferri possint (c. Cels. IV, 86. p. 567 sqq.), multa noster opponit aitque §. 95. p. 573 haecce: „Verus Deus ad significandas res futuras non brutis animantibus utitur, ne hominibus quidem e vulgo. Eligit ad hanc rem sanctissimas purissimasque animas, quas afflat suo numine et fatidicas reddit“). Pari modo reliquorum miraculorum veritatem defendit. „Claudos et caecos“, dicit c. Cels. II, 48. p. 422, „a Jesu curatos fuisse, quamobrem illum pro Christo Deique filio habemus, inde perspicuum est, quod et in prophetiis scriptum est (Jesai. XXXV, 5). . . Mortuos autem fuisse suscitatos, nec istud commentos esse qui evangelia scripserint, aequae constat; nam si fingentium esset, plures suscitatos recensuissent eosque diutius in monumentis dixissent fuisse moratos. Illos contra, quae sua sinceritas est, perpauca enumerant.“ Iniqua miraculorum Jesu cum nebulonum artibus comparatio refellitur c. Cels. I, 63. p. 383. „Essent“, inquit, „similia, si Jesus, ut qui magicas artes profiterentur, nihil praeter vanam speciem ostendisset. Jam vero nullus praestigiator per ea, quae facit, spectatores ad morum emendationem excitat, aut Dei timorem docet, qui spectaculis stupent, aut studet persuadere ut vivant, quasi Deo rationem reddituri. Nihil horum praestigiatores faciunt, quia non

†) In Anonymi commentis ad Origenem de Principiis bibl. Origenis, p. 49-58
 de Origenis sententia falluntur. In Origenis de Principiis bibl. Origenis, p. 49-58
 de Origenis sententia falluntur.

possunt, aut non consilium habent, aut nolunt corrigendis hominibus operam dare, quippe qui ipsi turpissimis infamissimisque vitiis referti sint. Hunc vero, qui miraculis spectatores eorum, quae bene faciebat, ad morum correctionem adducebat, quomodo non erit existimandum praebuisse non solum illis, qui proprie discipuli ipsius vocati sunt, sed etiam reliquis omnibus, exemplum optimae vitae? Discipulis quidem, ut excitarentur ad homines docendos quae sit voluntas Dei; reliquis vero hominibus, ut ejus verbis et moribus potius, quam miraculis edocti quomodo vivere oporteat, eo spectarent, ut quaecumque facerent, Deo placerent omnia. Si autem Jesu vita fuit ejusmodi, quo jure quis eum cum praestigiatoribus conferat, et non potius crediderit eum, cum Deus esset, ut promissum fuerat, visum fuisse in humano corpore, ut nostro generi prodesset?" Haec adhibentur quoque ad miracula apostolorum. „Ego vero”, ib. §. 38. p. 356 ait, „non intelligo, quomodo magus docuisset homines in omnibus actibus cogitare, Deum olim illorum omnium iudicem fore, atque ita suos discipulos instituisset, quibus suae doctrinae ministris usus erat. Nam discipuli sic instituti miraculis capiebant auditores, an sine miraculis? Dicere nulla eos fecisse miracula, sed credidisse duntaxat et nulla adjutos persuadendi peritia, qualem apud Graecos dialectica docet, novam doctrinam, quocumque ituri erant, promulgare aggressos esse, perabsurdum est. Qua enim fiducia hanc praedicarent doctrinam et novarent omnia? Si autem miracula patrabant, an simile veri est, magos se tot in pericula coniecisse, ut doctrinam evulgarent, quae magicas artes vetat?" „Miraculorum Christi et ejus discipulorum fructus est non deceptio, sed animarum salus. Quis enim dixerit deceptio effici, ut emendetur vita et malitia quotidie magis magisque minuatur?" (c. Cels. II, 50. p. 425). Omnino ab Origene consilium miraculorum Christi bene esse perspectum videmus e lib. III, c. Cels. §. 28. p. 464, ubi: „Nos”, ait, „cum Jesu res gestas narramus, cur acciderint solidissima haec a nobis ratio datur, Deum per Jesum voluisse salutarem hominibus constituere doctrinam, firmatam quidem in apostolis tanquam fundamentis, in quibus totum christianae religionis aedificium

exstrueretur, augendum vero consequentibus temporibus," et e lib. II, 48. p. 422. 423, ubi consilium illud in eo ponit, ἵνα μὴ μόνον σύμβολά τινων ἢ τὰ γενόμενα ὑπὸ τοῦ κυρίου, ἀλλὰ καὶ αὐτόθεν προσαγάγη πολλοὺς τῇ θουμασίᾳ τοῦ εὐαγγελίου διδασκαλία. Recte enim illa miracula pro eis habet, quibus majora succedant. „Dixerim”, pergit ib., Jesu discipulos secundum ejus promissum majora patrasse miracula, quam illa Jesu, quae sub sensum cadebant. Quotidie enim patefiunt oculi eorum, qui mente caeci erant; aures eorum, qui ad vocem illius, qui eos ad virtutem hortabatur, erant surdi, avide audiunt, quae de Deo beataque vita apud illum fruenda dicuntur; multi qui claudi erant quoad hominem, ut scriptura vocat, interiorum, nunc doctrina sanati non simpliciter salviunt, sed salviunt ut cervus infestum serpentibus animal, et cui viperarum virus omne nocere non potest. Hi enim, postquam sanati sunt, accipiunt a Jesu potestatem calcandi iis pedibus, quibus antea uti non poterant, serpentes et scorpiones malitiae, atque adeo totam inimici potentiam; idque nullo vulneris periculo, utpote ita fortes facti, ut nulla potentia, nullum daemonum virus laedere illos queat.” Ita aeque vere dixit c. Cels. II, 57. p. 431: „Hac potissimum causa Jesum ad Judaeos potius, quam ad aliam gentem venisse arbitror, quod miraculis affluenti erant, ut videlicet conferendis iis, quae credita fuerant, cum aliis, quae ab Jesu fiebant, et de illo ferebantur (περὶ αὐτοῦ ἱστορούμενα), tandem agnoscerent eum, a quo et propter quem majora patrabantur atque incredibilia miracula, majorem illis omnibus esse qui praeferant,” ac, respectu quoque habito vaticiniorum Veteris T. de Christo (quae c. Cels. I. p. 365 sqq.; et II. p. 411 sqq. contra gnosticos defendit) et miraculorum, quae etiam Origenis temporibus per Christianos efficiebantur (qua de utraque re infra dicendi opportunitas erit) c. Cels. I, 2. p. 320: „Adjicio doctrinam christianam sua quadam propria ratione demonstrari. Divina est haec ratio et ad eam Graecorum dialectica ne comparari quidem potest. Illam sitam esse docet apostolus (1 Cor. II, 4) in ostensione spiritus et virtutis; spiritus quidem propter prophetias, quarum omnium perspicuitas et evidentia quemvis lectorem permovere potest, ut ea

praesertim credat, quae ad Christum pertinent; virtutis autem (*δυνάμεως*) propter miracula, quorum patrandorum vim ac potestatem penes Christianos esse (*διὰ τὰς τερασίωνος δυνάμεις, ἃς κατασκευαστέον γεγονέναι*) cum ex multis aliis, tum inde maxime efficitur, quod eorum adhuc supersint vestigia apud eos, qui ex legis christianae praeceptis vitam suam moresque exigunt.”

Jamjam contemplantur, quae de reliqua Jesu Christi vita terrestri Origenes memorabilia habet*). Tota Jesu vita terrestris nullo polluta erat peccato (id

*) Fidem autem evangelii, ait Origenes c. Cels. III, 39. p. 473, habendam esse censemus „ducti scilicet pietate et omni candore, quae in eorum scriptis elucet, quaeque nihil in eis aut spurium, aut dolosum, aut fictitium, aut vafri suspicari sinunt. Pro certo enim habemus animas, quae nunquam attigerant ea, quae apud Graecos callida multaque veri speciem et subtilitatem adhibens sapientia et versata in judiciis rhetorica docent, idoneas non fuisse ad res comminiscendas, quae et fidem ingenerare et ad vitam fidei consentaneam adducere potuissent. Equidem crediderim, talibus suae doctrinae magistris Jesum hac mente uti voluisse, tum ut suspicandi locus non esset, eam niti argumentis ad veri speciem compositis, tum ut intelligentioribus evidens fieret, sinceritatem illam scriptorum junctam cum multa, ut ita loquar, simplicitate (*ἐχούσης πολὺ τὸ — ἐν’ οὕτως ὀνομάσω — ἀφελές*), donatam fuisse divina potestate, quae multo plura perficeret, quam perficere posse videntur verborum ambitus, dictionum compositio et totus ille graecanicus divisionum dicendique ornamentorum apparatus.” Pariter c. Cels. II, 10. p. 395 dicit: „Quodsi quis haec evangelistarum figmenta esse opinatur: cur non potius figmenta fuerint, quae adversus Jesum et Christianos infensum odium commentum est, veritas autem, quae literis mandaverunt ii, qui omni poenarum genere propter Jesu doctrinam perferendo demonstrarunt, quam sincero erga illum animo essent? Tanta enim, tam firma ad mortem usque constantia argumento est, discipulos Jesu non fuisse eos, qui fingerent de magistro suo, quae nequiquam erant; apostolos autem pro certis habuisse quae scripserint, aequis rerum aestimatoribus inde perspicuum est, quod tot ac tanta pertulerint propter eum, quem Dei filium esse credebant.”

quod jam ex superioribus apparet). "Nos,, ait hom. XII, 4 in Levit. vol. II, 252, "habemus sacerdotem magnum secundum ordinem Melchisedech Christum Jesum, nunquam de sanctis exeuntem; semper enim in sanctis est, et manet semper sanctus in verbis suis, sanctus in actibus suis, sanctus in omnibus voluntatibus suis, et solus est qui nunquam invenitur extra sancta., Jesu corpus de viri semine et carnis voluptate natum non esse, dicit Origenes fragment. de resurrect. vol. I, 37, ipsumque e virgine nasci debuisse, ut rata fierent yaticinia, c. Cels. I, 37. p. 354. „Inter animantes", ait h. l., „quaedam feminae sunt, quae, tametsi cum masculis non jungantur, sui tamen generis successionem servant, sicut produnt de vulturibus ii qui de animalibus scripsere. Quid igitur incredibile est, a Deo, qui divinum quemdam magistrum ad humanum genus mittere volebat, provisum fuisse, ut nasciturus Christus alia ratione in lucem prodiret, quam ceteri homines, qui ex viri cum femina consortio nascuntur? Quid quod et ipsi Graeci fatentur, non omnes homines prognatos esse ex mare et femina?" Mariam, matrem Jesu, vulva (in partu demum) reserata partum edidisse censet (hom. XIV. in Luc. vol. III, 948), eandem, quae homo fuerit, purgatione indignuisse post partum dicere non dubitat (ib. p. 947), eamque omnis labis expertem fuisse negat (hom. XVII. in Luc. vol. III, 952; hom. XX. p. 956). Ipsum Jesum fabrum fuisse, dubitat Origenes c. Cels. VI, 36. p. 659, quia nusquam in evangeliiis ab ecclesia receptis faber dicatur; id tantum affirmat, pro filio fabri eum habitum esse, c. Cels. VI, 16. p. 641. Nec graecas, nec hebraicas literas Jesum doctum fuisse censet, ut vera ejus discipulorum scripta testentur (ib.). Quod eo tempore, quo baptizatus sit Jesus, aperti fuerint coeli, id ad visionem reducit c. Cels. I, 48. p. 363. Quod dicatur Jesus a diabolo in excelsum montem fuisse assumptus, id de sententia Origenis non esse ad literam accipiendum (de pr. IV, 16. p. 174), jam supra (p. 65) vidimus. In judicio de eo, quot annos Jesus docuerit, noster non satis sibi constat. Etenim cum c. Cels. II, 12. p. 397 Judam ne tres quidem annos cum Jesu transegisse dixerit, de princ. IV, 5. p. 160: *Ἐνιαυτὸν*, ait, *καὶ μῆρας ὀλίγους ἐδίδαξε* (*Ἰησοῦς*), et homil. XXXII. in Luc. vol. III,

970 de loco Jesaiæ Luc. IV, 19 laudato: "Juxta simplicem,, inquit, "intelligentiam ajunt uno anno salvatorem in Judæa evangelium prædicasse.,,, Oportuit (quidem) — c. Celf. I, 66. p. 381 —, ut, qui humano more vivere inter homines decreverat, non intempestive se in mortis discrimen conjiceret; tamen (ib. II, 10. p. 395) si capi nolentis est, non captus est Jesus; nam opportuno tempore in potestatem hominum venire se passus est, ut agnus Dei, quo peccatum mundi tolleretur; non (ib. §. 11. p. 397) cum fugeret, captus est, sed nostrorum omnium causa volens se tradidit." Ipsius autem in verberibus ignominiiisque silentium majoris constantiæ patientiæque fuit, quam quicquid Graeci calamitatibus pressi dixerunt (c. Celf. VII, 55. p. 733). Denique palam in cruce mortuus est Jesus. „Ponamus", inquit c. Celf. II, 56. p. 430, „Jesum obscuram obiisse mortem, ita ut mors ipsius non fuerit populo toti cognita, eum deinde resurrexisse, fuisset de eo dicendi locus, quod de heroibus suspicamur" (respicit Origenes ad fabulas de eorum descensu ad inferos et reditu ex iis, „quippe quibus — l. l. — satis fuerit abesse quoddam tempus, oculis hominum sese subducere, et postea se in conspectum dare, ut ab inferis reduces haberentur"). „Ad alias igitur causas (ib.), cur Jesus crucifixus fuerit, addi forte potest et ista, illum palam in cruce mortuum esse, ut ne quis diceret illum volentem ab oculis hominum recessisse, non mortuum revera, sed visum esse duntaxat mori, et reversum postea, quando voluit, suam e mortuis prodigiose finxisse resurrectionem." Hanc autem mortem fuisse veram, neque *φανταστικὴν*, jam in præf. ad l. de princ., uti vidimus, Origenes ex prædicatione eccl. contendit, idemque confirmat c. Celf. II, 16. p. 402. De resurrectione Christi ib. hæc dicit: 'Ο δοκῶν ἀποτεθνηκέναι οὐκ ἀληθῶς ἀνέστη, et ib. §. 56. p. 431: „Cum discipuli se totos dederint doctrinae, quam non sine summo periculo, ut hominum tunc vita erat, profiteri poterant, ipsi mihi videntur perspicuum esse et evidens resurrectionis argumentum. Hanc enim doctrinam, si finxissent resurrexisse Jesum ex mortuis, tanta constantia non annunciasent, ut non solum aliis mortis despectum instillarent, sed etiam ipsi priores hanc subirent." Cur Jesus post resurrectio-

nem non se omnibus conspiciendum praeberit, exponit c. Celsi II, 63 sq. p. 434 sq., et §. 64. p. 435. 436 haec verba facit: „Cum id de Jesu sentiamus, non solum quoad interiorum et multis absconditam divinitatem, sed etiam quoad corpus, cuius erga quos et quando vellet mutabat formam; dicimus eum, antequam exspoliasset principatus et potestates, et esset peccato mortuus, potuisse ab omnibus videri; sed postquam exspoliavit principatus et potestates, et habere desiit quod sub oculos vulgi caderet, non potuisse videri ab illis omnibus, qui illum antea viderant. Unde, si non se omnibus post resurrectionem conspiciendum dedit, id fecit ut illis parceret.” „Erat autem post suam resurrectionem quasi medius inter crassum corpus illud, quod habebat antequam pateretur, et subtile, quo anima induta conspicitur, postquam prius corpus deposuit” (ib. §. 62. p. 434). „Tale post resurrectionem Jesu corpus mutatis qualitibus evasit, quale oportuit esse, quod in aethere ac locis aethere superioribus versaretur nihilque haberet eorum, quae infirmae carnis propria sunt” (ib. III, 42. p. 474). Denique Christum cum ad coelum ascenderet, in sole corpus suum reliquisse, opinatum esse Origenem, quam nonnulli ei opinionem dederunt (vid. Huetii Origenian. l. 1. qu. 3. §. 27. p. 62); veri est dissimile, cum ipsum haec scripsisse referat Pamphilus in apologia (vid. Huet. l. 1.): „Quid est quod dixit: In sole posuit tabernaculum suum? Quidam quidem dicebant, quod salvator noster ascendens e terris ad coelum et corpus suum assumens, pervenit usque ad eum circulum qui solis zona nominatur; et ibi, ajunt, posuit tabernaculum corporis sui; non enim ultra erat possibile id progredi. Sed haec illi ita sentiunt, pro eo quod allegoriam nolunt in scriptura divina recipere, et ideo purae historiae deservientes hujusmodi fabulas et figmenta componunt, cumque etiam Hermogenem, illius propugnatorem opinionis, refutatam esse ab Origene tradiderit Theodoretus haeret. fabb. I, 19 ed. Schulz. T. IV, p. 311.

Magnis ab Origene celebratur laudibus Jesu doctrina, „quae et Judaeorum ritus, intactis tamen eorum prophetis, abolet, et maxime Graecorum de numinis cultu leges evertit”

*Si ἀρχαίως θεοσποῦσθαι ἐπιμεληθῆται ἡ ἐκ γνησίου φύσει ἰσὺς τοῦ θεοῦ ἡμεῶν
Cavallo Origenis quodlibet videri de orat. c. 25. videri nunc et in Origenis
B. de Jan. p. 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48.
De opere Christi.
Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48.
Magnis ab Origene celebratur laudibus Jesu doctrina, „quae et Judaeorum ritus, intactis tamen eorum prophetis, abolet, et maxime Graecorum de numinis cultu leges evertit”
Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48.
Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48. Celsi I, 48.*

(c. Celf. I, 29. p. 347), „quae univerforum Deo reconciliaret, quicumque eam in anima sua receptam excoleret, et quae ad felicitatem eos omnes perduceret, qui virtutem in se haberent illius Dei Verbi, quod in corpore et anima hominis futurum erat” (ib. VII, 17. p. 706). Cf. ib. I, 68. p. 383. Neque vero tantum doctrinae Christi, sed totius potius vitae ejus exemplo praeclara hujusmodi munera homines debent. Exemplo Christi homines edocti sunt, quomodo vivere oporteat (c. Celf. I, 68. p. 383). Uti cum humana Christi anima nostrae aequali; quia in Deo ea acquievit, — jam antequam in terram Christus descendisset, — Deus sese conjunxit, ita, si nostrae animae Christi animae exemplum ejusque vitam terrestrem contemplantur et imitantur (secundum exemplum animae Christi “semper in verbo, semper in sapientia, semper in Deo positae, — de princ. II, 6, 6. p. 91), in arctiorem cum filio Dei communionem perveniunt, ad ipsas quoque calor aliquis verbi Dei pervenit (ib.). „Ab illo incepit divinae naturae cum humana conjunctio, ut humana sua cum re diviniore societate fieret divina non in solo Jesu, sed et in omnibus, qui cum fide vitam amplectuntur quam Jesus edocuit, et quae ad amicitiam Dei ejusque communionem perducit quicumque suos mores ex Jesu praeceptis composuerint” (ib. III, 28. p. 465). Consilium igitur Christi vitae (*ἡλθε δὲ, ἐπεὶ ἐβούλετο*, c. Celf. II, 23. p. 408) — continuatae animae ejus sanctitatis — erat, ut homines efficerentur divini, „praecipue quidem (ib. IV, 3. p. 503), ut quae in evangelio dicuntur oves domus Israël converterentur, deinde vero, ut propter illarum incredulitatem auferretur ab eis quod regnum Dei vocatur, exclusisque priscis Judaeis daretur aliis agricolis, Christianis nimirum, qui fructus regni Dei, opera suis quaeque temporibus Deo reddituri erant” (*τοὺς καρποὺς τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας ἀποδώσουσι τῷ Θεῷ, ἐν τοῖς ἐκάστης πράξεως οὔσης καρποῦ τῆς βασιλείας καιροῖς*). Hoc autem consilium eo demum Christus exsequutus est, quod mortem pro hominibus suscepit. Morte Christus non solum exemplum nobis praebuit pie moriendi et peccato ad mortem usque resistendi, sed etiam potentiam fregit diaboli (*καταβάλων τὸν περὶ τῶν ἐπὶ γῆς δαιμόνων λόγον* — c. Celf. IV, 32. p. 525), cui nos quidem venditi era-

mus, ille vero morte sua pretium redemptionis dedit, nosque Deo reconciliavit. „Nihil”, ait c. Cels. VII, 17. p. 706, „absurdum est hominem esse mortuum, et ejus mortem esse non modo exemplum mortis pro pietate obeundae, sed etiam causam, quae coepit et pergit porro profligare malum illum et diabolium, qui sibi terram universam subjecerat.” Cf. in ep. ad Rom. L. IV. vol. IV, 542 sq. ”Vides (hom. VI, 9 in Exod. vol. II, 150), quia Dei quidem creatura omnes sumus, unusquisque vero peccatis suis venundatur, et pro iniquitatibus suis a proprio creatore discedit. Dei igitur sumus secundum quod ab eo creati sumus. Effecti vero sumus servi diaboli, secundum quod peccatis nostris venundati sumus. Veniens autem Christus redemit nos, cum serviremus illi domino, cui nosmet ipsos peccando vendidimus. Et ita videtur tanquam suos quidem recepisse, quos creaverat, tanquam alienos autem acquisisse, quia alienum sibi dominum sive errando, sive peccando quaesiverant. Et fortasse recte quidem dicitur redemisse nos Christus, qui pretium nostri sanguinem suum dedit. „*Ἦλθε γὰρ Ἰησοῦς* (Select. in Thren. cap. 1. vol. III, 321) *ἐξαγαγεῖν ἐκ δεσμῶν δεδεμένους, ἐξ οἴκου φυλακῆς καθυμένους ἐν σκότει.* „Inter hominum genus (T. XVI, 8 in Matth. vol. III, 725) conversatus est, ut ministraret, et eo usque salutem nostram inferviens procederet, ut animam suam pro multis, qui in se crediderant, redemptionis pretium daret; et si, ut hoc ponamus, omnes in eum credidissent, animam suam utique redemptionis pretium pro omnibus dedisset. Cuinam autem animam suam redemptionis pretium pro multis dedit? non enim Deo; num quid igitur Malo? is enim in potestate sua nos habuit, donec pro redemptionis mercede anima Jesu daretur ipsi decepto, quasi illius potiri posset, nec animadvertenti se cruciatus in ea retinenda ferendos sustinere non posse. Quamobrem mors eum imperio suo subjecisse vixit, jam ipsi amplius non imperat, cum factus sit inter mortuos liber, et mortis potestate validior; eoque validior, ut eum poterint sequi, quicumque ex iis, quos superaverat mors, sequi eum voluerunt; nullam adversus eos potestatem morte amplius obtinente; quicumque enim est cum Jesu, a morte invadendi non potest. . . Pretioso ergo Jesu sanguine empti sumus;

anima vero Dei filii redemptionis pretium pro nobis data est, non autem spiritus ejus; antea enim patri eum tradiderat . . ; sed neque corpus; nihil enim ejusmodi de illo scriptis traditum comperimus. Et quoniam pro multis anima ipsius redemptionis pretium data est, nec apud eum remansit, cui redemptionis pretium pro multis data fuerat, iccirco Pl. XV. ait: Non derelinques animam meam in inferno." Cf. in ep. ad Rom. L. II. vol. IV, 495. Ita (c. Celf. I, 31. p. 349) „eis hac in re similis (est Christus), qui mortem oppetierunt, ut patriam suam a grassante pestilentia aut sterilitate aut tempestatibus liberarent. Ita enim natura comparatum videtur ob arcanas multisque difficiles captu rationes, ut unius justi mors sponte suscepta daemones illos averruncet, qui pestilentia, sterilitate aut tempestatibus, aliisque id genus calamitatibus terras vexant. Dicant igitur, qui nolunt credere Jesum in cruce hominum causa mortem obiisse, an non multarum graecarum et barbararum historiarum fide credant quosdam pro salutem communi occubuisse morte, ut ab urbibus gentibusque calamitates averterent? An hoc quidem factum est, sed a vero alienum est, eum, qui pro homine habitus est, mortem subiisse, ut magnus daemon daemonumque princeps profligaretur, qui omnes, quae in terris sunt, hominum animas in suam potestatem redegerat?" Θεὸς δὲ τῆς πάντων ἡμῶν ψυχῆς ἀντάλλαγμα ἔδωκε τὸ τίμιον αἷμα τοῦ Ἰησοῦ, καθὼς τιμῆς ἡγοράσθημεν (T. XII, 28 in Matth. vol. III, 546; T. XIII, 28. p. 607). Cf. in Joh. vol. IV, 393. "Ad Christum venisti pontificem verum, qui sanguine suo Deum tibi propitium fecit, et reconciliavit te patri, (hom. IX, 10 in Levit. vol. II, 243). "Dicitur Christus agnus, quia voluntas et bonitas ejus, qua Deum repropitiavit hominibus et peccatorum indulgentiam dedit, talis exstitit humano generi quasi agni hostia immaculata et innocens, qua placari hominibus divina creduntur. Donec enim sunt peccata, necesse est requiri et hostias pro peccatis. Nam pone verbi gratia non fuisse peccatum; si non fuisset peccatum, non necesse fuerat filium Dei agnum fieri, nec opus fuerat eum in carne positum jugulari, sed mansisset hoc quod in principio erat Deus Verbum; verum quoniam introiit peccatum in hunc mundum, peccati au-

tem necessitas propitiationem requirit, et propitiatio non fit nisi per hostiam, necessarium fuit provideri hostiam pro peccato,, (hom. XXIV, 1 in Numer. vol. II, 362). "Venerat in hunc mundum Salvator, ut pro peccatis nostris carnem suam offerret hostiam Deo,, (hom. VII, 1 in Levit. vol. II, 220), *ὡς ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ἵν' ἄρῃ τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου* (c. Celf. II, 10. p. 395; cf. in Joh. vol. IV, 21. 22). Itaque nulli est salus nisi in sanguine Christi (hom. III, 5 in Jos. v. II, 404)*).

Sententia igitur Origenis de opere Christi haec videtur esse: Eo, quod animae humanae, et ante et postquam corpora intraverint, peccatis sese contaminarunt, a sanctitate Dei sunt abalienatae et diaboli imperio adscriptae. Huic eas detraxit Christus, qui solus erat peccati expers, dum morte sua **) pretium redemptionis diabolo dedit et hostiam sese

*) Etiamnum, ut id breviter tangamus, Origenes credit Christum peccata nostra lugere. Sic homil. VII, 2 in Levit. vol. II, 221: "Salvator meus,, ait, "luget etiam nunc peccata mea. Salvator meus laetari non potest, donec ego in iniquitate permaneo. Quare non potest? Quia ipse est advocatus pro peccatis nostris apud patrem., Praeterea "adfuit nunc vultui Dei, interpellans pro nobis, adfuit altari, ut repropitiationem pro nobis offerat Deo,, (ib.). Ad nos defert patris beneficia et sacerdotis more nostras ad summum Deum perfert preces (c. Celf. III, 34. p. 469). Unde "videtur de salvatore paracletus dici deprecator,, (de princ. II, 7, 4. p. 93).

**) De descensu ad inferos c. Celf. II, 43. p. 419 haec habet: ,,Christus, anima corpore exuta, cum nudis corpore animabus colloquia habuit et ad se convertit eas, quae voluerunt, aut quas certis quibusdam rationibus sibi notis vidit ad sua documenta magis idoneas" (*καὶ γυμνῆ σώματος γένόμενος — sc. Christus — ψυχῆ, ταῖς γυμναῖς σωμάτων ὁμίλει ψυχαῖς ἐπιστρέφων κακείνων τὰς βουλομένας πρὸς αὐτὸν, ἧ ἄς εἴρα, δι' οὓς ἦδει αὐτὸς λόγους, ἐπιτηδειοτέρας*). Homil. II. in 1 Reg. vol. II, 494: ,,Christus", ait, ,,descendit ad inferos; quid acturus? victurusne, an a morte vincendus? Descendit ad illa loca, non tanquam servus eorum, qui ibi erant, sed tanquam dominus decertaturus (*ὡς δεσπότης παλαίσων*). . Descendit, ut liberaret (*σώσων*). " Et ,,fuit filius Dei, licet in subterraneis degeret locis, ut omne genu flecteretur in nomine Jesu, coelestium, terrestrium et infernorum" (ib. p. 496).

Deo obtulit, eoque homines Deo reconciliavit. Verum ne animae eodem imbecillitate sua redirent, instituit Jesus, ut, quae continuo vitam ipsius divinam (et animae exemplum) sanctamque mortem contemplantes, doctrinae ipsius convenienter vivere pro viribus studerent, ad altius indies sanctimoniae fastigium pervenirent (cf. c. Cels. III, 62. p. 488: *Ἐπέμφθη οὖν θεὸς λόγος καθὸ μὲν ἱατρὸς τοῖς ἁμαρτωλοῖς· καθὸ δὲ διδάσκαλος θείων μυστηρίων τοῖς ἤδη καθαροῖς καὶ μηκέτι ἁμαρτάνουσιν*).

Salus autem opere Christi parata de sententia Orig. non ad solos homines pertinet. Pastores, quibus ab angelo ortum domini nunciatum esse scimus, ait hom. XII. in Luc. vol. III, 945, "si ad sacratiorem oportet ascendere intelligentiam, dicam quosdam fuisse pastores angelos, qui res humanas regerent. Et cum horum unusquisque suam custodiam conservaret et diebus ac noctibus vigilans jam laborem ferre non posset, et hoc ageret industrie, ut gentes, quae sibi creditae fuerant, gubernaret, venisse angelum nato domino, et annunciaffe pastoribus, quod verus esset pastor exortus,, qui "profuit cunctis, qui diversas provincias obtinebant., Sed etiam alio respectu angelorum soter Christus de Origenis sententia fuit. Nulla enim creatura rationalis lapsa non est, et ne sancti quidem angeli puri sunt Deo. Omnes igitur salvatore egent et purificatore ("Indigent enim purificatione non solum quae in terra sunt, sed quae in coelis,, hom. XXIV, 1 in Num. vol. II, 363); cf. Huetii Origen. l. 1. qu. 3. §. 25. p. 61. Quare non hominum solum, sed omnium creaturarum rationabilium (nulla enim anima rationalis a Deo creata est mala, neque ulla est malitia, quae a λόγῳ nequeat mutari; c. Cels. III, 69. p. 492. 93), — tamen haud dubie earum maxime, quae plurimum deliquerunt — salutem Christus curasse dicitur c. Cels. VII, 17. p. 706 (omnia fecit Christus ὑπὲρ παντὸς τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, ἢ καὶ τῶν λογικῶν), quae etiam ad astra sententia extenditur in Joh. T. I. vol. IV, 41. 42 (ed. Huet. II, 38, his verbis: *Καὶ γὰρ ἄτοπον ὑπὲρ ἀνθρωπίνων μὲν αὐτὸν φάσκειν ἁμαρτημάτων γεύσασθαι θανάτου, οὐκέτι δὲ ὑπὲρ ἄλλου τινός παρα τῶν ἀνθρώπων ἐν ἁμαρτήμασι γεγεννημένου, οἷον ὑπὲρ ἄστρων*). Simile quid innuit T. II. in Joh. ed. H.

p. 69, cum Christum lucem esse ait non hominum duntaxat, sed et eorum omnium, qui rationis capaces sunt. Neque his finibus mortis Christi pretium et valorem circumscripsisse videtur, sed ad res creatas omnes porrexisse; dicit enim T. XIII, 8 in Matth. vol. III, 581 Christum passum ὑπὲρ ἀνθρώπων ἢ καὶ ὅλον τοῦ κόσμου, c. Cell. II, 23. p. 408 mortem ipsius esse τῷ παντὶ χρήσιμον, et ib. III, 17. p. 457. 458: Ὅτι καὶ τὰ δοκούντα κατ' ἀνθρώπον αὐτῷ συμβεβηκέναι χρησίμως γέγονεν [ἐν] τῷ παντὶ καὶ σωτηρίως τῷ ὅλῳ κόσμῳ. Jam sibi met ipsi quidem videtur Origenes repugnare, cum de princ. I, 3, 5. p. 62 dixerit: Ὁ υἱὸς φθάνων ἐπὶ μόνα τὰ λογικά· revera tamen sibi non repugnat. Cf. T. II. in Joh. ed. H. II, 58: Ἡ τάχα ἐστὶ καὶ τοῦτο εἰπεῖν, ὅτι ἐδεῖτο ἢ κτίσις ὑπὲρ τοῦ ἐλευθερωθῆναι ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, μακαρίας καὶ θείας δυνάμεως ἐνανθρωπούσης, ἣτις διορθώσεται καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. Proprie quidem ὁ λόγος movet solos λογικοὺς, quo facto vero quia ex scripturae s. doctrina totius creaturae renovatio instat, etiam τῶν ἀλόγων salutem Christus curasse dici potest. Si cui autem haec explicatio minus placeat, ei aliud refugium videtur supereffe. Omnes enim naturae rationabiles, etiamsi leviter tantum nonnullae, peccaverunt, ideoque omnes, etiamsi nonnullae in aetherea, in corpora sunt immissae. Haec igitur non sunt pura, egentque purificatione, quam Christus de sententia Origenis eis comparavit. Jamvero quaeritur, Christus semel, in terra, et pro hominibus, et pro angelis ac reliqua imprimis rationabili creatura, passus sit, an iterum etiam in coelo passurus vel passus fuerit, et hac de re noster sibi non satis videtur constituisse. De princ. enim IV, 25. p. 188 etiam coelestem quandam passionem Christo adscribit (quam opinionem fundaverit super dictum illud: ἀνώθεν μέλλω σταυροῦσθαι, quod in Actis Pauli Christo tribuitur, ut ex Origene ipso discimus T. XX. in Joh. ed. H. II, 298) his verbis: Ἀλλὰ καὶ μέχρι τοῦ πάθους τις ζητήσῃ, τοληροῦν δόξει ποιεῖν περὶ τῶν οὐρανίων τόπων αὐτὸ ζητῶν. ἀλλ' εἴ ἐστι πνευματικά τῆς πονηρίας ἐν τοῖς οὐρανόις, ἄρα εἴ ὡς περ ἐνθάδε οὐκ αἰδοῦμεθα σταυροῦμενον ὁμολογεῖν ἐπὶ καθαιρέσει ὧν καθεῖλε διὰ τοῦ πεπονθῆναι, οὕτω τὸ καθεῖ πα-

*ραπλήσιον διδόντες γίνεσθαι τὰ καὶ ἕξης ἕως τῆς συντε-
 λείας τοῦ παντὸς αἰῶνος οὐ φοβηθήσομεθα*, et homil. I, 3 in
 Levit. vol. II, 186: "Nisi quia forte,, inquit, "hoc intelligi
 voluit (Moses), quod sanguis Jesu non solum in Hierusalem
 effusus est, ubi erat altare et basis ejus et tabernaculum testi-
 monii; sed et quod super illud altare, quod est in coelis, ubi
 et ecclesia primitivorum est, idem ipse sanguis aspersus erit,,
 (praeterimus scilicet locus, qui de Veteris T. sententia Chri-
 stum ut angelum in terra apparuisse dicunt, — veluti homil.
 VIII, 8 in Genes. vol. II, 83; in Joh. T. I. vol. IV, 36 (ed. H.
 II, 32), — quippe minime comprobantes, iccirco Christum
 etiam angelum in coelo pro angelis passum esse); cum contra
 L. V. in Rom. vol. IV, 568 mirari se dicat, "quosdam con-
 tra hanc evidentissimam Pauli sententiam velle afferere, quod
 in futuris iterum seculis vel eadem vel similia pati necesse sit
 Christum, ut liberari possint etiam hi, quos in praesenti vita
 dispensationis ejus medicina sanare non potuit., Item paulo
 post: "Sed ad haec,, inquit, "nos breviter prout possumus
 respondebimus. Manere quidem naturae rationabili semper li-
 berum arbitrium non negamus, sed tantam esse vim crucis
 Christi et mortis hujus, quam in seculorum sine suscepit, af-
 ferimus, ut ad sanitatem et remedium non solum praesentis et
 futuri, sed etiam praeteritorum seculorum, et non solum hu-
 mano huic nostro ordini, sed etiam coelestibus virtutibus or-
 dinibusque sufficiat. Secundum sententiam namque ipsius
 Pauli apostoli Christus pacificavit per sanguinem crucis suae
 non solum quae in terra sunt, sed et quae in coelis., Porro
 hom. XXIV, 1 in Num. vol. II, 363 talem esse hanc hostiam
 ait, "ut una sola sufficeret pro totius mundi salute., Deni-
 que T. I. in Joh. ed. H. II, 38 Christus dicitur *μέγας ἀρχιε-
 ρεύς, οὐχ ὑπὲρ ἀνθρώπων μόνον, ἀλλὰ καὶ παντὸς λογικοῦ,
 τὴν ἅπαξ θυσίαν προσερχθεῖσαν ἑαυτὸν ἀνενεγκών*. Huetius
 l. I. qu. 3. §. 25. p. 60 genuinam de morte Christi doctrinam
 Origenis hanc fuisse censet: semel omnino Christum obiisse,
 in terris nimirum; postquam autem cruento illic inactatus sa-
 crificio hominum peccata eluerit, spiritali quodam sacrificio
 coelestium aliarumque rerum, quae rationis compotes essent,
 noxas absterfisse. Neque huic sententiae locus homil. I. in

Levit. l. l. repugnat, ubi quidem verbis supra laudatis haec succedant: "Non solum pro terrestribus, sed etiam pro coelestibus oblatuſ est hostia Jeſus, et hic quidem pro hominibus ipsam corporalem materiam sanguinis sui fudit; in coelestibus vero ministrantibus (si qui illi inibi sunt) sacerdotibus vitalem corporis sui virtutem, velut corporale quoddam sacrificium, immolavit., Locus de princ. IV, 25 autem fortasse ideo a Rufino omiſſus est, quod ipsi videbatur cum doctrina Origeniana, quae alibi inveniatur, non convenire. Neque omnino hic locus est tam firmæ interpretationis, ut iccirco Huetii sententiam jure repudiemus. (Singularis Origenis dogma, quo opus Christi arctioribus finibus circumscriptisſe videri possit, de vi martyrii expiatoria, infra tangemus, ubi de martyrio sermo erit, tanquam opere, quo plenam veniam peccatorum assequi liceat.)

Salutem opere Christi paratam ("Christus potestate peccata dimiſit, hom. XXIV, 1 in Num. vol. II, 363) ut homo assequi possit, necesse est fidem habeat Christo. Fides autem haec Origeni non sufficit, nisi homo, qui credit, simulatque ad fidem pervenerit, vivere desinat. Venia enim peccatorum pertinet tantummodo ad peccata, quae jam commissa sunt, minime ad futura (neque igitur ad totam corruptam hominis naturam, cf. Orig. doctrinam de peccato originis). Oportet hominem in posterum bonis operibus (ex fide profectis) sese venia peccatorum quasi dignum reddere. Ex conditionibus ergo, quibus de sententia Origenis aliquis plenae peccatorum veniae particeps fiat, sunt et fides et bona opera. Haec est summa Origenianae hac de re doctrinae, quam multa ab ipso dicta confirmant. "Impossibile,, ait hom. XXVI, 2 in Num. vol. II, 369, "est salvari sine fide., Pro omnibus autem, qui credunt, Christus animam ut *λύτρον* dedit (in Matth. vol. III, 725 l. l.). Fide solâ peccata jam commissa expiari, ostendit Comm. in Rom. L. III, vol. IV, 516. 517 exemplo hominis scelesti, juxta Jeſum cruci affixi; simul vero addit, nemini fide justificato in posterum peccare licere, quia venia peccatorum non nisi ad ea pertineat, quae praecesserint. Cf. c. Cell. III, 62. p. 488. Quare bona

opera, profecta ea quidem ex fide, ad salutem necessaria sunt. Natura enim humana non nisi eorum sit divina, „qui μετὰ τοῦ πιστεῦειν ἀναλαμβάνουσι βίον, ὃν Ἰησοῦς ἐδίδαξεν (c. Cels. III, 28. p. 465). „Initium namque justificari a Deo, „ait Origenes L. IV. in ep. ad Rom. (vid. Huetii Origen. l. l. qu. 7. §. 23. p. 122), „fides est quae credit in justificantem, et haec fides cum justificata fuerit, tanquam radix imbre suscepto haeret in animae solo, ut cum per legem Dei excoli coeperit, surgant in ea rami qui fructus operum ferant, „et L. III. in Rom.: „Quod si requirat aliquis curiosius, ii qui ex fide justificantur, per quem justificentur, licet fortassis multa in hoc curiositas videatur, tamen convenienter dicere possumus, quod qui ex fide justificantur, initio ex fide sumpto, per adimplerionem bonorum operum consummantur (et qui per fidem justificantur, a bonis operibus exorsi, per fidem summam perfectionem accipiunt). „Prius enim quam cum anima nostra Jesus conjungi possit, necesse est ea per suam vim („ad efficienda quae difficillima nobis, et, ut quam maxime rem amplificem, prope impossibilia videntur, magni est momenti voluntas cum exercitatione conjuncta. An homo, cum voluerit, hanc sibi poterit usu et studio parare facultatem, ut per funem ab altera ad alteram theatri partem sublime porrectum incedat gravibus etiam oneribus onustus; et vincere suam pravitatem, quantalibet antea fuerit, et virtutem in vivendo confectionari, cum volet, non valebit?” c. Cels. III, 69. p. 493), eamque fide corroboratam, digna effecta sit hac beatitate. „Jesus missus est ad homines, ut per eum omnes adipiscerentur salutem et beneficiis cumularentur, si modo se a vitiorum pravitate expedirent” (c. Cels. V, 55. p. 620). „Virtus enim in eorum animas adveniens et ex illis nequitiam, qua ante occupabantur, ejiciens, oblivionem praeteritorum impenetrat” (ἀμνηστίαν δίδωσιν, c. Cels. III, 71. p. 494). „Sanctae et immaculae animae, si cum omni affectu omnique puritate se voverint Deo, et alienas se ab omni daemonum contagione servaverint, et per multam abstinentiam purificaverint se et piis ac religiosis imbutae fuerint disciplinis, participium per hoc divinitatis assumunt et prophetiae ac ceterorum divinorum donorum gratiam merentur, (de princ. III, 3, 3. p. 144). „Si

vivit anima, hoc est si non habet in se mortale peccatum, tunc Christus, qui est vita, venit ad animam viventem,, (homil. XII, 3 in Levit. vol. II, 351). "Sponsa Christi neque abjecta, neque polluta potest esse, sed virgo incontaminata, incorrupta et munda,, (ib. §. 6. p. 253). "Audiant ergo doctores (ib. §. 7); ne forte animae contaminatae, animae meretricanti, animae infideli verba Dei credant, ne forte mittant sanctum canibus et margaritas ante porcos; sed animas mundas, virgines in simplicitate fidei quae in Christo est eligant, ipsis committant secreta mysteria, ipsis verbum Dei et arcana fidei proloquantur, ut in ipsis Christus formetur per fidem., Quare "vides, ubique fidem cum operibus jungi et opera sociari cum fide,, (in Rom. L. II. vol. IV, 494).

Agemus jamjam de singulis quibusdam operibus, quae praecipue Origenes commendat. Praemitemus quae de poenitentia habet. "Si quis sibi conscius est (ait hom. XII, 3 in Levit. vol. II, 251), quod habeat intra se mortale peccatum, neque id a se per poenitentiam plenissimae satisfactionis abiecit, non speret quod intret Christus ad animam ejus, qui ad omnem animam defunctam non intrat, quia magnus sacerdos est., „ Qui se propter sua peccata severe condemnant, ita ut propter ea quae fecerint veluti lugeant et lamententur se ipsos quasi perditos, et dignam morum mutationem fecisse se comprobant, hos recipit Deus propter ipsorum poenitentiam, quemadmodum et eos qui pessimam vitam mutarunt" (c. Cels. III, 71, p. 494). "In gravioribus autem criminibus semel tantum poenitentiae conceditur locus; ista vero communia, quae frequenter incurrimus, semper poenitentiam recipiunt, et sine intermissione redimuntur,, (hom. XV, 2 in Levit. vol. II, 262).

Omnium operum, quae veniam peccatorum mereri possint (cf. Comm. in Rom. L. III. vol. IV, 507), est potissimum martyrium *). *Εἰ θέλομεν ἡμῶν σώσαι τὴν ψυχὴν, ἵνα αὐτὴν ἀπολάβωμεν κρείττονα ψυχῆς, μαρτυρίῳ ἀπολέσωμεν αὐτήν* (exh. ad mart. c. 12. vol. I, 282). „Meminerimus etiam nos peccasse, nec posse veniam peccato-

*) Martyres Origene iudice (c. Cels. III, 8. p. 452) *ὀλίγοι κατὰ καιροῦς καὶ σφόδρα εὐαρίθμητοι ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν θεοσεβείας τεθνήκασι· κωλύοντος θεοῦ τὸ πᾶν ἐκπολεμηθῆναι αὐτῶν ἔθνος.*

rum sine baptismo accipi; nos autem juxta evangelicas leges iterum non posse baptizari aqua et spiritu in remissionem peccatorum, sed datum nobis esse martyrii baptisma" (ib. 30. p. 292. 293; cf. similem Tertulliani sententiam apud Neandrum S. V. in Antignost. p. 202). "Per passionem martyrii fieri remissionem peccatorum, scit etiam diabolus,, (hom. X, 2 in Num. vol. II, 302). „Si enim peccatorum remissionem pollicetur baptisma, quemadmodum accepimus de baptismo in aqua et spiritu; remissionem autem peccatorum recipit itidem, qui martyris baptisma perfert, martyrium sane recte baptisma dici potest; peccata autem ei remitti, qui martyrium perpetitur, liquet e Matth. X, 32" (T. XVI, 6 in Matth. vol. III, 718. 719). "Baptisma sanguinis solum est, quod nos puriores reddat, quam aquae baptismus reddidit. Aquae enim baptismo accepto valde pauci sunt ita beati, qui id immaculatum usque ad exitum vitae servare potuerint. Illo vero baptismo qui baptizatus fuerit, peccare jam ultra non potest. Et si temerarium non est in rebus talibus audere aliquid, possumus dicere, quod per illud baptisma praeterita peccata purgantur; per istud vero etiam futura perimuntur. Ibi peccata dimissa sunt, hic exclusa. Mihi si concederet Deus, ut proprio sanguine diluerer, ut baptismum secundum morte pro Christo suscepta perciperem, securus ex isto seculo discederem; ut veniens ad animam meam de hac vita exeuntem princeps hujus mundi non inveniret quicquam, quin potius et sanguinis mei profusione sopiretur, nec auderet in aliquo criminari animam cruore suo dilutam, morte sua clarificatam, sanguine suo lotam,, (hom. VII, 2 in Judic. vol. II, 473). Neque sibi tantummodo salutem martyres parant, sed etiam aliis, et non solum pietatis excitatione („Pro nobis posuit animam suam Jesus, et nos igitur ponamus eam non dicam pro ipso, sed pro nobis, opinor autem pro iis, qui martyrio nostro aedificandi sunt", exh. ad mart. c. 41. vol. I, 301), verum etiam ipsius — etiam prophetarum et justorum Veteris T. martyrum — martyrii vi (propter Christi — vel futurum — opus) expiatoria (*Τάχα δὲ*, ait exhort. ad mart. c. 50. vol. I, 309, *καὶ ὡσπερ τιμὴ αἵματι τοῦ Ἰησοῦ ἠγοράσθημεν, Ἰησοῦ λαβόντος τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πάντων ὀνομα*.

οὕτως τῷ τιμίῳ αἵματι τῶν μαρτύρων ἀγορασθήσονται τινες,
 et hom XXIV, 1 in Num. vol. II, 362: "Quod si agnus, qui
 ad purificandum populum datus est, ad personam domini et
 salvatoris nostri refertur, consequens videtur quod etiam ce-
 tera animalia, quae eidem purificativis usibus deputata sunt,
 referri debeant similiter ad aliquas personas, quae per me-
 ritum sanguinis Christi *) purificationis aliquid humano
 generi conferant. Vide ergo ne forte sicut dominus et salvator
 noster, quasi agnus ad occisionem ductus, et in sacrificium
 altaris oblatus, peccatorum remissionem universo praestitit
 mundo; ita fortassis et ceterorum sanctorum ac justorum san-
 guis, qui effusus est a sanguine Abel justus usque ad sanguinem
 Zachariae prophetae, qui interfectus est inter aedem et altare;
 alterius quidem sanguis sicut vitulae, alterius sicut hirci aut
 caprae aut alicujus horum fusus est ad expiandum pro parte
 aliqua populum. . . Sic ergo fortassis et si quis est angelorum
 coelestiumque virtutum, aut si quis justorum hominum vel
 etiam sanctorum prophetarum atque apostolorum, qui enixius
 interveniat pro peccatis hominum; hic pro repropitiatione di-
 vina velut aries aut vitulus aut hircus oblatus esse in sacri-
 ficium ob purificationem populo impetrandam accipi potest. . .
 Et quoniam peccati ipsius diversae et variae qualitates fuerunt,
 diversorum animalium mandantur hostiae, procul dubio quae
 convenirent varietatibus peccatorum., Cf. Comm. in Joh.
 vol. IV, 153. 154) precibusque expiatoriis (*Αἱ ψυχαὶ τῶν πε-
 πελεκισμένων ἐνεκεν τῆς μαρτυρίας Ἰησοῦ, μὴ μάτην τῷ ἐν
 οὐρανοῖς θυσιαστηρίῳ παρεδρεύουσαι διακονοῦσι τοῖς εὐχο-
 μένοις ἄφεσιν ἁμαρτημάτων*, exh. ad mart. c. 30. p. 293;
 cf. hom. XXIV, 1 in Num. vol. II, 363: "Ceteri precibus
 peccata, hic unus potestate dimisit,). (In capite ethico de-
 nuo Origenis de martyrio doctrina tangenda erit.)

Adjungemus locum, ubi praeter poenitentiam et martyrium

*) Desiderantur haec verba in duobus codicibus. Parum interest, vera sint Origenis necne. Sententiam saltem fere eandem esse Origenis, ex eo perspicuum est, quod opus Christi ad "universum mundum,, pertinere dicit et martyrio sine opere Christi non majorem tribuit vim, quam Judaicis vitulorum et hircorum hostiis sine agno paschali.

etiam alia christianae pietatis documenta Origenes celebrat, hom. II, 4 in Levit. vol. II, 190. 191 his verbis: "For-
 tasse dicant auditores ecclesiae: melius fere agebatur cum an-
 tiquis, quam nobiscum, ubi oblati diverso ritu sacrificiis pec-
 cantibus venia praestabatur. Apud nos una tantummodo ve-
 nia est peccatorum, quae per lavacri gratiam in initiis datur.
 Nulla post haec peccandi misericordia, nec venia ulla conce-
 ditur. Docet quidem districtioris esse disciplinae Christianum,
 pro quo Christus mortuus est. Pro illis oves, hirci, boves
 jugulabantur et aves, et similia conspergebatur; pro te Dei
 filius jugulatus est, et iterum te peccare delectat? Et tamen
 ne tibi haec non tam erigant animos pro virtute, quam pro
 desperatione dejiciant, audisti quanta sint in lege sacrificia
 pro peccatis, audi nunc quantae sint remissiones peccatorum
 in evangeliiis. Est ista prima, qua baptizamur in remissionem
 peccatorum. Secunda remissio est in passione martyrii. Ter-
 tia est, quae pro eleemosyna datur (Luc. XI, 41). . Quarta
 nobis fit remissio peccatorum per hoc, quod et nos remitti-
 mus peccata fratribus nostris (Matth. VI, 14. 12). . Quinta
 peccatorum remissio est, cum converterit quis peccatorem ab
 errore viae suae (Jac. V, 20). . Sexta quoque fit remissio per
 abundantiam caritatis (Luc. VII, 17; 1 Petri IV, 8). . Est
 adhuc et septima, licet dura et laboriosa, per poenitentiam
 remissio peccatorum, cum lavat peccator in lacrymis stratum
 suum, et fiunt ei lacrymae suae panes die ac nocte, et cum
 non erubescit sacerdoti domini indicare peccatum suum et
 quaerere medicinam (Ps. XXI, 5; Jac. V, 14). . Et tu ergo
 cum venis ad gratiam baptismi, vitulum obtulisti, quia in
 mortem Christi baptizaris. Cum vero ad martyrium duceris,
 hircum obtulisti, quia auctorem peccati diabolum jugulasti.
 Cum vero eleemosynam feceris, et erga indigentes affectum
 misericordiae sollicita pietate dependeris, altare sacrum hoe-
 dis pinguibus onerasti. Nam si ex corde remiseris peccatum
 fratri tuo, et iracundiae tumore deposito, mitem intra te et
 simplicem recollegeris animum, immolasse te arietem vel
 agnum in sacrificium obtulisse confide. Porro autem si divi-
 nis lectionibus instructus sis meditando sicut columba, et in
 lege domini vigilando die ac nocte, ab errore suo converteris

peccatorem, et abjecta nequitia ad simplicitatem eum columbae revocaveris, atque adhaerendo sanctis, feceris eum societatem turturis imitari, par turturum aut duos pullos columbarum domino obtulisti. Quod si illa quae spe et fide major est caritas abundaverit in corde tuo, ita ut diligas proximum tuum non solum sicut teipsum, sed sicut ostendit ille qui dicebat (Joh. XV, 13) . . . panes similaceos in caritatis oleo subactos, sine ullo fermento malitiae et nequitiae, in azymis sinceritatis et veritatis te obtulisse cognosce. Si autem in amaritudine fletus tui fueris luctu, lacrymis et lamentatione confectus, si carnem tuam maceraveris et jejuniis ac multa abstinentia aridam feceris, et dixeris, quia sicut fruxorium confixa sunt ossa mea, tunc sacrificium similan a sartagine vel a craticula obtulisse te noveris; et hoc modo inveniris tu verius et perfectius secundum evangelium offerre sacrificia, quae secundum legem jam offerre non potest Israël."

Jam vero ut fidem Christo habeamus eumque sanctitate initemur, gratia divina sustentemur necesse est. Liber quidem adhuc est homo; neque tamen ad consummationem perducitur haec libertas potest, nisi auxilio Dei. Quod jam supra vidimus, ubi de libero arbitrio disputatum est, et pauca tantum h. l. addenda censemus. Quicquid agimus, libere, quicquid autem boni, cum Deo agimus. *Ἡμεῖς ἃ ποιοῦμεν,* ait Comm. in Gen. T. III, 13. vol. II, 20, *ἢ αἱ ἀντικείμεναι ἐνέργειαι ἃ ἐπιτελοῦσιν εἰς ἡμᾶς, ἰδίᾳ προαιρέσει ποιοῦμεν ἀπάκτω μὲν, ὅτε ἁμαρτάνομεν, πεπαιδευμένη δὲ, οὐκ ἄτερο ἀγγέλων, οὐδὲ θεῶν γραμμάτων, οὐδὲ ὑπηρετῶν ἁγίων, ὅτε θεῶ εὐάρεστα πράττομεν.* „Aedificat domum (Select. in Psalm. vol. II, 570) quicumque proficit; custodit civitatem quicumque perfectus; vanum autem opus aedificantis et vana custodia servantis, nisi dominus aedificaverit et dominus custodierit. Extra liberam voluntatem nostram (*ἐκτὸς τῆς προαιρέσεως ἡμῶν*) fuerit bonum vis domini, quae aedificantis aedificationem adjuvat et ei opitulatur, unaque cum eo aedificat, qui aedificationem per se consummare non potest; idem de custodita civitate sentiendum est." „Quae (de oratione c. 1. vol. I, 196), quod maxima sint et supra hominem po-

sita longoque intervallo caducam naturam nostram superent, impossibilia comprehensu rationali et mortali generi sunt: ea multâ et immensâ gratia Dei . . . fiunt Dei voluntate possibilia." Fides quidem pendet a nostra voluntate, confirmatur vero gratia divina. Lib. IV. in ep. ad Rom. (vid. Huet. I, l. qu. 7. §. 14. p. 115) ita accipi vult vocem hanc apostolorum ad Christum: Auge nobis fidem, "quia,, inquit, "etiam fides ipsa, qua credere videmur Deo, dono in nobis gratiae confirmatur., Atque idem subinde replicat lib. IX. idque comprobare satagit apostolico isto: Alteri fides in eodem spiritu, "Quod,, inquit, "fides, quae speret et credat, et absque ulla dubitatione confidat, in nobis est; ratio vero fidei ipsius et scientia et perfectus eorum intellectus, quae credimus, donatur a Deo., Quia autem liberi sumus, Deo resistere possumus. "Possibile nobis est (de princ. III, 2, 4. p. 140. 141), cum maligna virtus nos coeperit ad malum incitare, abjicere a nobis pravas suggestiones et resistere suasionibus pessimis, et nihil prorsus culpabiliter gerere. Et rursum possibile est, ut cum nos divina virtus ad meliora provocaverit, non sequamur, liberi arbitrii potestate in utraque nobis servata., "Dubium non est (ib. §. 3), quod in omni tentatione adest nobis tolerandi virtus, si tamen nos competenter utamur virtute concessa. Non enim idem est habere vincendi virtutem et vincere, sicut ipse apostolus cautissimo sermone signavit, dicens, quia dabit Deus exitum, ut sustinere possitis, non ut sustineatis. Multi enim non sustinent, sed in tentatione vincuntur. A Deo autem datur, non ut sustineamus; alioquin nullum jam videretur esse certamen; sed ut sustinere possimus. Ea autem virtute, quae nobis data est ut vincere possimus, secundum liberi arbitrii facultatem aut industrie utimur et vincimus; aut segniter et superamur. Si enim totum nobis hoc detur, ut omni genere superemus et nullo modo vincamur, quae jam superest causa certandi ei, qui vinci non potest?,, Jamvero "omnia Deus pro meritis singulorum profectibusque dispensat,, (de princ. I, 8, 4. p. 75), ideoque etiam gratia per spiritum sanctum efficax pro dignitate hominum exhibetur (de princ. I, 3, 7. p. 63). („ Ab adventu Christi Deus christiana doctrina utitur ad corrigendos non qui

nolunt, sed qui meliorem gratamque Deo vitam eligunt"; c. Celf. IV, 3. p. 503.) In eandem sententiam redeunt loci T. XI. in Matth. vol. III, 214; ib. T. XII. p. 299 sq.; T. XVI. p. 415; T. XIII. in Joh. ed. H. II, 199. Ita etiam praedestinato, quae dicitur, ad divinam nostrae dignitatis (pro fidei et sanctimoniae nostrae modulo) praescientiam reducitur. Sic lib. I. in ep. ad Rom. (vid. Huet. Orig. I. l. qu. 7. §. 25. p. 124 sq.): "Quos praescivit,, ait, "Deus tales futuros, ut Christo se in passionibus conformarent, ipsos etiam conformes ac similes imaginis ejus praedestinavit et gloriae. Praecedit ergo praescientia Dei, per quam noscuntur qui in se labores et virtutes habituri sint, et ita praedestinatio sequitur, nec tamen rursus praedestinationis causa putabitur praescientia. Quod enim apud homines uniuscujusque meritum pensatur ex praeteritis gestis, hoc apud Deum judicatur ex futuris., Neque enim praescientia illa, sed magis hominum dignitas causa est praedestinationis. Lib. VII. in Rom. (Huet. l. l.) id subnectit: "Hoc ergo pacto neque in praescientia Dei vel salutis vel perditionis nostrae causa consistit, neque justificatio ex sola voluntate pendeat, neque glorificari de nostra penitus voluntate sublatum est., et paulo inferius: "Ut autem scias, non in praescientia Dei unicuique salutis causam poni, sed in proposito et actibus suis, vide Paulum verentem, ne forte, cum aliis praedicaverit, ipse reprobus efficiatur, macerare corpus suum et subicere servituti hoc., Jesus vero voluit οὐ τοὺς ἐν μιᾷ γωνίᾳ τῆς οἰκουμένης θεραπεύεσθαι, ἀλλὰ, τὸ ὅσον ἐπ' αὐτῷ, καὶ τοὺς πανταχοῦ σωτὴρ γὰρ ἦλθε πάντων ἀνθρώπων (c. Celf. IV, 4. p. 504).

Jamjam quaeritur, qua ratione Christianis gratia divina efficacem sese praebeat. Partim directe, partim non directe. Primum enim omnes cujuscunque aevi animos veri nominis Christianorum spiritus sanctus movet (cf. ep. ad Gregor. Thaum. §. 3. vol. I, 32; c. Celf. V, 1. p. 578; de princ. I, 3, 7. p. 63). Movit is jam apostolorum animos, et ea ipsa est causa, cur homines imperiti ad apostolatam sint electi, scilicet ut sola vi divina regnum Dei stabiliretur (c. Celf. I, 62. p. 377). „Per spiritum Christo cooperantem multa et infinita gratia divina in homines a Deo effunditur" (de orat. 1.

vol. I, 196). „Orat spiritus in cordibus sanctorum” (ib. 2. p. 200), „ipsiusque virtute sanctioris scripturae s. sensus cognitio omnibus suggeritur”, (de princ. II, 7, 2. p. 93). „Si quis (ib. §. 4) de spiritu sancto participare meruerit, cognitis infallibilibus sacramentis consolationem sine dubio et laetitiam cordis affumit. Cum enim rationes omnium quae fiunt, quare vel qualiter fiant, spiritu indicante cognoverit, in nullo utique conturbari ejus anima poterit, aut ullum sensum moeroris accipere; nec in aliquo terretur, cum Verbo Dei et sapientiae ejus inhaerens dominum Jesum dicit in spiritu sancto. Fru-ctibus autem cognosci potest, qui accepit spiritum sanctum et factus est spiritalis (de orat. 28. p. 255). Spiritus enim „ab- latis atque extinctis peccatoribus et indignis, ipse sibi novum populum creat et renovat faciem terrae, cum per gratiam spi- ritus deponentes veterem hominem cum actibus suis, in no- vitate vitae coeperint ambulare”, (de princ. I, 3, 7. p. 63). „Hic homo”, inquit lib. V. Comm. in Rom. (Huet. l. l. qu. 7. §. 18. p. 118), „qui jam reformatur et reparatur ad imaginem Dei, neque terrenus, neque in hoc mundo est, sed in coelis dicitur esse conversatio ejus, et ideo secundum eum qui dicit: Vos autem non estis de hoc mundo, mors in eum non potest pertransire. — Verum sunt etiam de Origenis sententia alia dona spiritus sancti, quae extraordinaria dici so- lent. Talia non modo Novum T. apostolis aliisque istius aeta- tis Christianis, sed etiam primorum seculorum patres fide dignissimi sui aevi nonnullis data esse narrant (praecipuos hac de re patrum locos collegit Ruaeus ad Orig. c. Cels. I, 2. p. 321. not. a.; cf. Neandri S. V. Denkwürdigkk. aus d. Gesch. d. Christenth. u. des chr. Lebens T. I. p. 154 sqq.). Inter istos auctores eminent Origenes, qui non modo in transitu id attingit, sed argumento hoc contra Judaeos utitur ipsumque sese dat spectatorem. Ita apostolicorum miraculorum vestigia superesse dicit c. Cels. I. p. 321 l. l. Praeterea ib. §. 6. p. 325: „Tanta”, ait, „nominis Jesu contra daemones vis et pote- stas, ut eos interdum vincat etiam ab improbis pronuncia- tum”; ib. §. 67. p. 382: „Hodie quoque Jesu nomen pertur- batos animos componit, exigit daemones, medetur morbis; miram etiam mansuetudinem inserit, mores in officio conti-

net, humanitatem, comitatem, suavitatem inspirat iis, qui non propter vitae commoda humanasque necessitates se Christianos simulant, sed quo par est animo traditam de Deo, Christo futuroque iudicio doctrinam amplexantur"; ib. II, 33, p. 414: „Jesu opus est egregium, in nomine ejus hodieque sanantur, quoscunque Deus sanatos vult"; ib. III, 36. p. 471: „Daemones, solo ejus pronunciato nomine, exeunt e corporibus, quae obfidebant"; ib. VII, 4. p. 696: „Daemones ex obsessis profligant e Christianis multi, idque sine ullo inutili magiae aut incantationis auxilio, solis precibus simplicibusque adjurationibus et quales vel simplicior homo possit adhibere. Hoc enim plerumque faciunt idiotae. Quo quidem ea, quae doctrinae nostrae inest, gratia Christi manifeste prodit contemnendam daemonum infirmitatem, cum, ut vincantur, cedant et ex anima corporeque hominis fugentur, non opus sit sapiente et in probandis fidei rebus versato"; ib. §. 67. p. 741: „Tantum abest ut cultum daemonibus deferamus, ut etiam illos et precibus et aliis modis, quos scripturae s. nobis suppeditant, ejiciamus ex hominum animabus, ex locis ubi confidunt, aliquando etiam ex animantium corporibus"; ib. III, 24. p. 461: „Christianorum quidam in iis, quos curant, significant se per hanc fidem mirificum quidpiam accepisse; quippe nihil aliud super eos, qui curatione opus habent, invocant quam supremum Deum Jesuque nomen, adjuncta de isto historia. His et nos vidimus multos gravibus incommodis liberatos, alienatione mentis, insaniam, aliisque sexcentis, quae neque homines, neque daemones sanaverunt"; ib. I, 46. p. 361: „Quin etiamnum apud Christianos nonnulla supersunt illius spiritus sancti, qui columbae specie apparuit, vestigia. Nam daemones ejiciunt, morbos curant, et volente Verbo futura praevident. Irrideat licet Celsus aut Judaeus quem introduxit, quod dicetur, dicam nihilominus, multos ad religionem christianam accessisse velut invitos; spiritu quodam repente sive per visum sive per somnium in illorum animos agente atque ita illos immutante, ut quod in illam conceperant odium deponerent, et pro illa mortem oppetere statuerent. Multa ejusmodi novimus, quae si scriberemus, tametsi illorum oculati testes fuerimus, be-

nignam rifulam materiam praebere incredulis, qui nos ex eorum ingenio, quos talia finxisse norunt, judicantes, haec etiam a nobis conficta esse existimarent. Testis tamen est Deus, cui arcana conscientiae nostrae patent, nos divinam Jesu doctrinam non falsis narratiunculis, sed variis iisque evidentibus argumentis confirmare velle"; et ib. II, 8. p. 392: „Non amplius Judaeis sunt prophetae, non miracula, cum contra apud Christianos etiamnum miraculorum aliquantum supersint vestigia, immo majora, quam apud illos fuere, interdum fiant; et si hac in re quid ponderis habet nostrum testimonium, nos ipsi vidimus." *Σημεῖα δὲ τοῦ ἁγίου πνεύματος κατ' ἀρχὰς μὲν τοῦ Ἰησοῦ διδασκαλίας, μετὰ δὲ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ πλείονα ἐδείκνυτο, ὕστερον δὲ ἐλάττονα· πλὴν καὶ νῦν ἔτι ἔχρη ἐστὶν αὐτοῦ παρ' ὀλίγοις, τὰς ψυχὰς τῶ λόγῳ καὶ ταῖς κατ' αὐτὸν πράξεσι κεκαθαμένοις. ἅγιον γὰρ πνεῦμα παιδείας (Sap. I, 5) φερέσεται δόλον, καὶ ἀπα- ναστήσεται ἀπὸ λογισμῶν ἀσυνέτων (c. Cell. VII, 3. p. 700).*

Haec omnia sunt effectus spiritus sancti. "Qui autem dignus jam habitus est sancti spiritus participatione, et retro fuerit conversus, hic re ipsa et opere blasphemasse dicitur in spiritum sanctum,, (de princ. I, 3, 7. p. 63).

Verum etiam non directe, per sacramenta et ecclesiae institutum gratia divina Christianis sese praebet efficacem.

Baptismus est *σύμβολον τοῦ ἀποκεκαθάραται* (c. Cell. III, 51. p. 481), initium et fons donorum gratiae divinae, spiritui sancto viam muniens (Comm. in Joh. vol. IV, 133). "Lota sunt,, , ait hom. XI, 7 in Exod. vol. II, 172, "semel vestimenta tua, cum venisti ad gratiam baptismi, purificatus es corpore, mundatus es ab omni inquinamento carnis et spiritus,, , et in Jos. hom. XV, 5. vol. II, 434: "Omne genus peccati, cum ad salutare lavacrum venimus, aufertur., Cf. hom. XIII, 4 in Genes. vol. II, 97 et Comm. in Matth. T. XV, 23. vol. III, 685, ubi baptismo opponitur *τὸ περὶ τῆς γενέσεως μυστήριον*. Neque utilissimum tantum, sed necessarium est baptisma, nam *οὐκ ἔστιν ἄφεσιν ἁμαρτημάτων χωρὶς βαπτίσματος λαβεῖν* — exh. ad mart. 30. vol. I, 293. (Tamen, ut supra vidimus, baptismi sanguinis etiam major est effectus). Verum nemo nisi ille "in remissionem pec-

catorum accipit baptismum, qui peccare desistit; si quis enim peccans ad lavacrum venit, ei non fit remissio peccatorum,, (hom. XXI. in Luc. vol. III, 957). Neque tamen baptismum infantium Origenes rejicit; comprobatur potius assensu suo hanc consuetudinem, quae jam illo tempore in usu erat. Dicit enim homil. VIII, 3 in Levit. vol. II, 230, laudatis locis Iob. XIV, 4 et Ps. LI, 7: "Addi his potest, ut inquiratur, quid causae sit . . . secundum ecclesiae observantiam etiam parvulis baptismum dari; cum utique, si nihil esset in parvulis, quod ad remissionem deberet et indulgentiam pertinere, gratia baptismi superflua videretur,,; et Comm. in Rom. lib. V. vol. IV, 565 legimus: "Pro hoc et ecclesia ab apostolis traditionem accepit, etiam parvulis baptismum dare; sciebant enim . . . quia essent in omnibus genuinae sordes peccati, quae per aquam et spiritum ablui deberent.,, In eandem sententiam redit, quod hom. XV. in Luc. vol. III, 948 invenimus.

De sacra coena *) hi sunt loci praecipui: Ad Matth. XV, 11 T. XI, 14 in Matth. vol. III, 498 sqq. haec habet: „Dixerit autem aliquis, qui in hunc inciderit locum, quemadmodum non quod intrat in os coinquinat hominem, etiamsi a Judaeis impurum existimetur, ita quod ingreditur in os, non sanctificare hominem, etiamsi a simplicioribus existimetur sanctificare, id quod domini panis appellatur. Et sermo qui-

*) Confessionem innuit noster e versione Rufini hom. III, 4 in Levit. vol. II, 196 his verbis: "Est aliquod in hoc mirabile secretum, quod jubet (Levit. V, 5) pronunciare peccatum. Et enim omni genere pronuncianda sunt et in publicum proferenda cuncta quae gerimus. Si quid in occulto gerimus, si quid in sermone solo vel etiam intra cogitationum secreta commisimus, cuncta necesse est publicari, cuncta proferri. Proferri autem ab illo, qui et accusator peccati est et inceptor. Ipse enim nunc nos ut peccemus instigat, ipse etiam cum peccaverimus accusat. Si ergo in vita praeveniamus eum et ipsi nostri accusatores simus, nequitiam diaboli inimici nostri et accusatoris effugimus.,, Pariter hom. II, 4 in Levit. p. 191: "Peccator,, ait, ". . . non erubescit sacerdoti domini indicare peccatum suum et quaerere medicinam.,,

dem ille minime, opinor, aspernandus est, ideoque perspicua indigens explicatione, quae mihi ita se habere videtur. Quemadmodum non cibus, sed conscientia ejus, qui cum dubitatione comedit, comedentem coinquinat; nam qui dubitat, si manducaverit, damnatus est, quia non ex fide; et quemadmodum inquinato et incredulo nihil purum est, non quidem per se, sed propter illius contaminationem et incredulitatem: ita id quod sanctificatum est per Verbum Dei et orationem, non ex se utentem sanctificat; nam si id ita effet, sanctificaret et illum, qui indigne domino comedit, nec ullus propter cibum hunc infirmus factus fuisset, aut imbecillis, aut mortuus; tale enim quidpiam Paulus docuit his verbis (1 Cor. XI, 30). . . Ac proinde in pane domini utilitas est ei qui utitur, cum intemerata mente et pura conscientia panis fit particeps. Sic autem neque bono aliquo privamur, ex eo quod non comedamus de pane per verbum Dei et orationem consecrato, nempe propter ipsam ab esu abstinentionem, neque ex eo quod comedamus, bono aliquo abundamus; nam causa privationis malitia est et peccata, et abundantiae causa justitia est et recte facta (1 Cor. VIII, 8). . . Quodsi id omne, quod intrat in os, in ventrem vadit et in secessum emittitur, et cibus ipse per verbum Dei et orationem consecratus secundum illud quidem ipsum, quod materia constat, in ventrem abit et in secessum ejicitur, secundum orationem autem, quae illi accessit, juxta proportionem fidei, utilis fit efficitque, ut perspicax fiat animus, spectans ad id quod prodest, nec panis materia, sed super eum prolata oratio ea est, quae illum juvat, qui non indigne Deo hunc comedit. Et haec quidem de typico et symbolico corpore. Multa autem de ipso Verbo dici queant, quod caro factum est verusque cibus, quem qui comederit, omnino in aeternum vivet, cum nullus malus eum possit comedere." *Comm. Serie in Matth.* §. 85. vol. III, 898 ad *Matth. XXVI, 16* sqq.: "Panis iste,, inquit, "quem Deus Verbum corpus suum esse fatetur, verbum est nutritorium animarum, verbum de Deo Verbo procedens, et panis de pane coelesti, qui positus est super mensam (*Pf. XXII, 5*). . . Et potus iste, quem Deus Verbum sanguinem suum fatetur, verbum est potans et inebrians praeclare corda bibentium, qui

est in poculo (ibid.). . . Et est potus iste generatio vitis verae, quae dicit: Ego sum vitis vera. Et est sanguis uvae illius, quae missa in torcular passionis protulit potum hunc. Sic et panis est verbum Christi factum de tritico illo, quod cadens in terram multum reddidit fructum. Non enim panem illum visibilem, quem tenebat in manibus, corpus suum dicebat Deus Verbum, sed verbum, in cuius mysterio fuerat panis ille frangendus. Nec potum illum visibilem sanguinem suum dicebat, sed verbum, in cuius mysterio potus ille fuerat effundendus. Nam corpus Dei Verbi aut sanguis, quid aliud esse potest, nisi verbum quod nutrit et verbum quod laetificat cor?,, Quibus cum dictis si comparamus T. XXXII. in Joh. ed. H. II, 411 (R. vol. IV, 444); unde perspicuum fit, offulam Iudae porrectam Origeni ejusdem esse generis, ac panem eucharisticum, hujusque modi alios locos, Origenis de sacra coena sententia non amplius obscura esse potest. Sacrae coenae utilitas ipsi non est, ut id breviter dicam, objectiva, sed subjectiva, pro modulo fidei et sanctimoniae ejus, qui eam celebrat. Panis et vinum non sunt verum Christi corpus, sed typicum et symbolicum, sub quo mysterium de morte Jesu Christi expiatoria intelligendum est. Tota tamen actio eucharistica sui participes divina ratione sanctificat, atque omnino etiam de signis sacris noster summa cum verecundia hom. XIII, 3 in Exod. vol. II, 176 dicit: "Cum fuscipitis corpus domini, cum omni cautela et veneratione servatis, ne ex eo parum quid decidat, ne consecrati muneris aliquid dilabatur. Reos enim vos creditis et recte creditis, si quid inde per negligentiam decidat.,, (Minime vero de omnipraesentia (ubiquitate) corporis Christi opera Origenis loquuntur; etenim quae de omnipraesentia filii Dei inveniuntur c. Cels. II, 9. p. 393; de princ. IV, 28. p. 190; T. II. in Joh. ed. H. II, 82, aliis locis, ea ad *λόγον*, non ad corpus *τοῦ θεανθρώπου* manifesto pertinent, id quod ipse noster confirmat lib. X. Comm. in Rom. (vid. Huet. Orig. l. l. qu. 3. §. 19. p. 57), ubi postquam Christum non alicujus loci terminis circumscribi, sed ubique penetrare et per omnia diffundi declaravit: "Sed ita,, inquit, "debes sentire de Christo, tanquam de Verbo et veritate et sapientia et justitia Dei. Haec autem omnia non in

loco quaeruntur, sed ubique adfunt, neque ab inferni locis evocantur, sed mente sola intellectuque capiuntur.,)

Ecclesia, quae est ἐν ἐκάστη πόλει ἄλλο σύστημα πατριδος, κτισθὲν λόγῳ Θεοῦ, ἡ κατὰ Θεὸν πατρις (c. Celf. VIII, 75. p. 798), „duplex est, congregatis in unum sanctis, altera hominum, altera angelorum” (de orat. 31. vol. I, 269). „Tota Dei ecclesia est Christi corpus a Dei filio animatum; membra autem illus corporis sunt omnes, qui credunt” (c. Celf. VI, 48. p. 670). . Ecclesia terrestris, divina virtute sustentata, omnibus suis hostibus superior est (c. Celf. I, 3. p. 323; 27. p. 345). In sanctis scripturis habet aedificationem (ep. ad African. §. 4. vol. I, 16). Omnis generis homines vocantur in ecclesiam; non soli simplices, sed etiam eruditiores (ζητῶ γὰρ μᾶλλον τοὺς ἐντροχεστέρους καὶ ὀξυτέρους, ὡς δυναμένους παρακολουθεῖσαι τῇ σαφανεῖα τῶν αἰνιγμασῶν καὶ τῶν μετ’ ἐπικρύψεως εἰρημένων ἐν νόμῳ καὶ προφήταις καὶ εὐαγγελίοις — c. Celf. III, 74. p. 496); non soli probi, sed etiam improbi. „Verumtamen si qua par est aequitate coetus noster consideretur, plures ibi videre est, qui a vita non admodum inordinata, quam qui a flagitiosa conversi fuerint. Sic enim natura comparatum est, ut, qui vitae melius actae sibi conscii sunt, cum cupiant vera esse, quae de mercede a Deo bonis tribuenda praedicantur, promptius consensus dictis praebeant, quam qui omnino male vixerint; hos namque conscientia deterret, quominus admittant se ab omnium iudice affectum iri suppliciiis, quae talium scelerum reis infligi decet, et quae iusta de causa intentat supremus iudex. Quin et aliquando contingit, ut pravi homines, etiam si spe veniae poenitentiae obtinendae vellent iis quae de poenis dicuntur assentiri, tamen peccandi consuetudine et nequitia tincti penitus et imbuti, ad vitam sapientem rectaeque rationi consentaneam eniti nisi difficile non possint” (c. Celf. III, 65. p. 490). Scilicet improbi esse in ecclesia desinant necesse est, cum „ecclesia proprie dicta (ἡ κυρίως ἐκκλησία) nec maculam habeat, neque rugam aut quid simile, sed sancta sit et inculpabilis (ἄμωμος)” (de orat. 20. vol. I, 229). (Internam ecclesiam intelligit noster etiam hom. III, 5 in Jos. vol. II, 404, quippe quae nitatur sanguine Christi, et ita quidem h. l.:

„Nemo,, dicit,“ sibi persuadeat, nemo semetipsum decipiat; extra hanc domum i. e. extra ecclesiam nemo salvatur. Nam si quis foras exierit, mortis suae ipse fit reus. Hic sanguis est signum, quia hic est purificatio, quae per sanguinem constat,,). — „Petrus autem ecclesiae est omnis discipulus Christi, de quo bibebant, qui bibebant de spiritali consequente petra (1 Cor. X, 4); et super quamlibet ejusmodi petram aedificatur omnis sermo ecclesiasticus et vitae juxta ipsum institutae ratio; unicuique enim perfecto habenti congregationem sermonum beatitudinem perficientium et operum et cogitationum (*ἐν ἐκάστῳ γὰρ τῶν τελείων ἐχόντων τὸ ἄθροισμα τῶν συμπληρούστων τὴν μακαριότητα λόγων καὶ ἔργων καὶ νοημάτων*) inest ecclesia a Deo aedificata. Si vero super unum illum tantummodo Petrum totam ecclesiam a Deo aedificari arbitraris, quid de Johanne . . et unoquoque apostolorum dixeris? Alioquin an audebimus dicere portas inferi speciatim adversus Petrum non praevalituras, praevalituras autem adversus reliquos apostolos et perfectos? Nonne vero de omnibus et de his singulis dictum est Matth. XVI, 18 . . .?“ (T. XII, 10. 11 in Matth. vol. III, 524) (Tamen — alia ratione habita — ib. T. XIII, 31. p. 613. 614: „Sane“, ait, „si ad evangelica scripta animum diligenter advertimus, ibi magnum inveniemus discrimen, et excellentiam eorum, quae Petro, prae iis quae aliis dicta sunt, etiam in iis rebus, quae Petrum inter eosque, qui ter fratres objurgaverunt, communes esse videntur. Nec enim exigua differentia est claves non unius coeli Petrum, sed plurimorum accepisse; et quaecunque super terram alligaverit, non in uno coelo, sed in omnibus ligata esse, prae pluribus aliis, qui super terram et alligant et solvunt, ita ut haec alligata et soluta sint non in coelis, sicut Petro concessum est, sed in uno coelo; neque enim eo penetrandi facultate pollent, quemadmodum Petrus, ut alligent vel solvant in omnibus coelis. Quo praestantior ergo fuerit qui alligat, eo felicius qui fuerit solutus, cum in omnibus plane coelis solutus sit“). „Quoniam autem qui episcopatus locum vendicant, dictum hoc usurpant, sicut Petrus, et acceptis a servatore clavibus regni coelorum docent ea, quae a se ligata sunt, hoc est condemnata, ligata esse et in coelis,

et quae a se soluta sunt, soluta esse et in coelis; pronuntian-
dum est recte illos dicere, si factum etiam habuerint, propter
quod Petro huic dictum est: Tu es Petrus, ac si tales sunt,
ut super illos aedificetur ecclesia a Christo, et ad illos jure
id referri possit" (T. XII, 14 in Matth. vol. III, 531). "Qui
vocatur ad episcopatum, non ad principatum vocatur, sed
ad servitutem totius ecclesiae,, (hom. VI, 1 in Jesai. vol.
III, 116).

Etsi ecclesia una est, tamen „jam ab initio religionis chri-
stianae de sententia librorum, qui divini esse creduntur, in-
ter fideles erant dissidia" (c. Cels. III, 11. p. 453). Haere-
ses plurimae inde ortae esse dicuntur, quod multi viam non
invenerint, qua esset in sancta scripturarum lectione insisten-
dum (de princ. IV, 8. p. 164), vel e carnali intelligentia scri-
pturae (fragm. ex Stromat. X. vol. I, 41. A.). E multitudine
autem sectarum praestantia christianae religionis sequitur.
De nulla enim re ait c. Cels. III, 12. p. 454 natas esse sectas
dissimiles, quin ejus praeclara fuerit et vitae utilis institutio.
Id quod Graecorum et barbarorum medicorum, philosopho-
rum et Judaeorum exemplis demonstrat. Tum pergit l. l.:
„Simillime quoniam christiana religio praeclarum quid visum
est hominibus, nec solum servili ingenio, ut Celsus putat,
sed etiam multis apud Graecos eruditis; ideo necesse fuit ut
sectae oborirentur, non propter seditionis et contentionis stu-
dium, sed quod ex eruditis plurimi mysteria christianae reli-
gionis intelligere studerent. Qua ex re factum est, ut diverse
intellectis sermonibus, quos omnes ex aequo pro divinis ha-
bebant, existerent sectae iisque nomina darentur eorum, qui
quidem admirabantur hujus doctrinae institutionem, sed qui-
busdam verisimilibus causis qualitercunque movebantur, ut
a se invicem diversa sentirent. Atqui neque medicinam recte
quis fugerit propter sectas in ea exortas, neque servaverit il-
lud quod deceat, qui philosophiam odio habebit hoc nomine,
quod multas sectas pepererit; neque ob sectas inter Judaeos
exortas damnandi sunt sacri Mosis et prophetarum libri."
„Nos autem (c. Cels. V, 63. p. 627), qui Jesu doctrinam se-
quimur curamusque, ut ejus praeceptis nostra cogitata, dicta
factaque consentiant, . . nec dicenda tacendaque adversus eos

dicamus, qui aliter quam nos sentiunt. Quin potius nihil est, quin faciamus ut in viam reducantur, si fieri possit, ut soli creatori adhaerescant, ut omnia agant quasi iudicium subituri. Sin illis dissentientibus a nobis nostram sententiam persuadere non possumus, tum demum huic de illis praecepto paremus: Haeticum hominem post unam et secundam correptionem devita (Tit. III, 10). . Et praeterea qui cogitant beatos esse pacificos et beatos esse mites, ii multum aberunt, ut odio habeant christianae religionis corruptores eosque, qui in errore versantur, cavillando Circas vocent blandosque veneficos.” Probe autem duas haeticorum classes Origenes discernit: ”Juxta mei quidem animi sensum,, ait hom. VII, 3 in Ezech. vol. III, 382, ”multo nocentior est haeticus bonae vitae, et plus in doctrina sua habet auctoritatis eo, qui doctrinam conversatione maculet. Qui enim vitae pessimae est, non facile homines ad falsum dogma sollicitat, nec potest per umbram sanctitatis audientium decipere simplicitatem. Qui vero sermone perversus est et disciplinis saluti contrarius, mores autem compositos et ornatos habet, nihil facit aliud nisi accipit indumenta varia instituti boni, et conversationis quietae, et circumdat ea idolis suis, ut magis decipiat audientes. Iccirco sollicito caveamus haeticos, qui conversationis optimaesunt, quorum forte vitam non tam Deus, quam diabolus instruxit. !! Nam quomodo quasdam illecebras esearum aucupes proponunt, ut facilius aves capiant per oblectamentum gulae, sic (ut audacius dicam) est quaedam castitas diaboli, id est decipula humanae animae, ut per istiusmodi castitatem et mansuetudinem et justitiam possit facilius capere et falsis sermonibus irretire,,; et alia ratione Comm. ser. in Matth. §. 33. vol. III, 852: ”Ipsi qui profitentur se ecclesiasticos esse, de necessariis quibusque capitulis falluntur et seducuntur, sicut ipsa dissensio eorum testimonium est, quoniam et qui intus sunt seducuntur. Sed consequenter, quemadmodum solet esse in errantibus, vias has corporales differentia erroris, et quidam quidem etiam contra ipsam publicam viam quae quaeritur, vadunt errantes, alii autem modicum aliquid de semita recta declinant, ut sint revocabiles; et multae sunt errantium differentiae; hoc modo videmus etiam eos, qui a veritate aber-

?
/is!

!!

is!

AD! Sin Gamilis seu famulorum... in ser. in Matth. §. 33. vol. III, 852: "Ipsi qui profitentur se ecclesiasticos esse, de necessariis quibusque capitulis falluntur et seducuntur, sicut ipsa dissensio eorum testimonium est, quoniam et qui intus sunt seducuntur. Sed consequenter, quemadmodum solet esse in errantibus, vias has corporales differentia erroris, et quidam quidem etiam contra ipsam publicam viam quae quaeritur, vadunt errantes, alii autem modicum aliquid de semita recta declinant, ut sint revocabiles; et multae sunt errantium differentiae; hoc modo videmus etiam eos, qui a veritate aber-

rant. Et Marciones quidem et Basilides et Valentiniani et Apelliani et Ophitae multum a proposita errant via, qui omnino contraria sapiunt veritati. Quidam autem de publicis quidem et manifestis capitulis non dissentiunt: utputa de uno Deo, qui legem et evangelium dedit, aut de Christo Jesu primogenito universae creaturae, qui in fine seculi secundum praedicationes prophetarum venit in mundum, et suscepit in se veram humanae carnis naturam, ut etiam nativitatem subiret ex virgine, et mortem crucis suscepit, et surrexit a mortuis et deificavit quam susceperat humanam naturam. Adhuc autem et de spiritu sancto, quoniam ipse ille fuit in patriarchis et prophetis, qui postea in apostolis datus est, et de resurrectione mortuorum, sicut evangelium docet certissime credunt, et omnia quaecumque feruntur in ecclesiis. De aliis autem non paucis, tamen modicis, nova proponunt dogmata, et ipsi utique sunt ex illis, qui seducuntur a falsis intellectibus et verbis venientibus in nomine Christi, qui est Verbum et veritas., "Et malum quidem est,, pergit, "invenire aliquem secundum mores vitae errantem; multo autem pejus arbitror esse in dogmatibus aberrare et non secundum verissimam regulam scripturarum sentire; quoniam sicut in peccatis mortalibus puniendi sumus amplius propter dogmata falsa peccantes., *

Eschatologia.

Mortuo corpore anima non moritur, cujus potius substantia, quippe divina, incorrupta est et immortalis (de princ.

*) De gentilibus eorumque salute leniter noster judicat. Non iis modo, ex ipsius sententia, quibus Christus revera nuntiatur, viam salutis Deus patefecit, sed (gradu minori) etiam reliquis; dedit enim ipsis, ne longius a veri Dei cultu aberrarent, solem, lunam et stellas (c. Cels. V, 10. p. 583; cf. in Joh. vol. IV, 52). Imo, „semper Deus et quibusque temporibus verbo suo in sanctas animas descendente et amicos Deo prophetasque comparante corrigit, quicumque se dociles praebent” (c. Cels. IV, 8. p. 503; cf. ib. VI, 78. p. 692). (Ex iis vero hominibus, qui Christum noverunt, tot tantummodo ad salutem perveniunt, quot fidem illi habent verique nominis ecclesiae addicti sunt; cf. hom. III, 5 in Jos. vol. II, 404).

IV, 36. vol. I, 194; T. XXIII, 24 in Joh.). (Cf. exh. ad mart. 47. vol. I, 307: „Cur, qui nos condidit, desiderium illud indidisset pie ipsum colendi et cum eo communicandi, quod vel in iis qui errant nonnulla servat divinae voluntatis vestigia, si fieri non posset, ut, quae ratione praedita sunt, id assequerentur quod natura appetunt?“) Quam suam sententiam prospere defendit contra haereticos illos Arabicos, qui animam cum corpore mori et reviviscere dicebant (Euseb. h. e. VI, 37; vid. hujus libelli P. I. p. 57). A Pythagorica doctrina de migratione animarum in alia corpora prorsus sese dicit abhorrere, v. c. c. Cell. V, 49. vol. I, 615; VIII, 30. p. 764: Οὐδαμῶς μὲν τοί γε λέγομεν μετενσωμάτωσιν εἶναι ψυχῆς καὶ κατὰ πτώσιν αὐτῆς μέχρι τῶν ἀλόγων ζώων· δηλονότι οὐδ' ὁμοίως Πυθαγόρα, κὰν ἀπεχώμεθα ποτε ζώων, οὐ χρησόμεθα αὐτῶν ταῖς σαρκί· cf. fragm. e lib. de Proverb. vol. III, 1. In eandem fere sententiam redeunt loci c. Cell. III, 75. p. 495, ubi doctrina *περὶ τῆς μετενσωματώσεως ἄνοια* dicitur, T. VII. in Matth. vol. III, 441 sq.; ib. T. XIII. p. 567. 568; T. VI. in Joh. ed. H. II, 104, al. Quod si vero noster de princ. I, 8, 4. p. 76 haec habet (ex epistola Justiniani ad Menam; Rufinus enim, reliquorum Origenis scriptorum auctoritate commotus, habet contrarium): *Ἡ ψυχὴ ἀπορρέουσα τοῦ καλοῦ, καὶ τῆς κακίας προσκλιναμένη, καὶ ἐπὶ πλεῖον ἐν ταύτῃ γινομένη, εἰ μὴ ὑποστρέφοι, ὑπὸ τῆς ἀνοίας ἀποκτηνοῦται, καὶ ὑπὸ τῆς πονηρίας ἀποθηριοῦται . . . καὶ αἰρεῖται πρὸς τὸ ἀλογωθῆναι, καὶ τὸν ἔνδρον, ἔν' οὕτως εἶπω, βίον· καὶ τάχα κατ' ἀξίαν τῆς ἐπὶ πλεῖον πτώσεως τῆς κακίας ἐνδύεται σώματα οὐδεῖν* („forte ὑδαρῆ“ interponit Ruaeus) *τοιούδε ζώου ἀλόγου*, opinionem, cui juvenis (cum libros de principiis scripsit) favebat, provector aetate (cum contra Celsum disputavit) videtur non constituisse. Jamvero ad quaestiones, quomodo et ubi in statu illo post mortem proximo (resurrectionem corporis praecedente) anima sit, in hunc modum respondet: „Animae e corpore egredienti obtingit figura, quae forma similis est crasso ac terreno huic corpori“, (fragm. de resurrectione vol. I, 35. B.), simulque ei (secundum praedicationem apostolicam) aut praemia aut poenae pro meritis decernuntur (praef. de princ. §. 5. p. 48). Cf. exhort. ad mart. 47.

p. 307. "Neque tamen decedentes hinc sancti continuo integra meritorum suorum praemia consequuntur; sed expectant etiam nos, licet morantes, licet desides. . . Hoc fortasse mihi dicenti non credas. Quis enim ego sum, qui confirmare sententiam tanti dogmatis audeam; sed habeo horum testem, de quo non potes dubitare. . . Hebr. XI, 39. . . Propter haec ergo etiam mysterium illud in ultimam diem dilati iudicii custoditur,, (hom. VII, 2 in Levit. vol. II, 222). Sancti jam illo tempore "pro erroribus nostris dolent et lugent nostra peccata,, (ib.), ipsorumque animae una cum rite orantibus orant (de orat. 11. vol. I, 213 sq.). "Neque omnes sancti, qui de hac vita decesserunt, habentes adhuc caritatem erga eos, qui in hoc mundo sunt, si dicantur curam gerere salutis eorum et juvare eos precibus suis atque interventu suo apud Deum, erit inconueniens,, (in Cant. Cant. lib. III. vol. III, 75). Omnes autem patriarchae et prophetae mortui venerunt ad inferna, expectantes adventum Christi, ducis ad paradysum. Nos vero, si pie vixerimus, statim (quod enim de igni purgatorio ante hanc paradysi conditionem perferendo versionis Latinae aliquot locis suspectae fidei invenitur, caret integrorum Origenis operum auctoritate) ad paradysum pervenimus (cf. vol. II. hom. XXVI. in Num. p. 372; hom. II. in 1 Reg. p. 496—98; Selecta in Psalm. p. 587). "Puto autem, quod sancti quique discedentes de hac vita permanebunt in loco aliquo in terra posito, quem paradysum dicit scriptura divina, velut in quodam eruditionis loco, et, ut ita dixerim, auditorio vel schola animarum, in qua de omnibus his, quae in terris viderant, doceantur, indicia quoque quaedam accipiant etiam de consequentibus et futuris, sicut in hac quoque vita positi indicia quaedam futurorum, licet per speculum et aenigmata, tamen ex aliqua parte conceperant, quae manifestius et lucidius sanctis in suis et locis et temporibus revelantur. Si quis sane mundus corde et purior mente et exercitior sensu fuerit, velocius proficiens cito ad aëris locum ascendet et ad coelorum regna perveniet per locorum singulorum, ut ita dixerim, mansiones, quas Graeci quidem sphaeras, id est globos appellarunt, scriptura vero divina coelos nominat, in quibus singulis primo quidem perspiciet ea, quae ibi geruntur, secundo

vero etiam rationem, quare geruntur, agnoscat, et ita per ordinem digredietur singula, sequens eum qui transgressus est coelos Jesum filium Dei dicentem: Volo ut ubi sum ego, et isti sint mecum,, (de princ. II, 11, 6. p. 106, cf. Comm. fer. in Matth. vol. III, 870. Negotia quae in illo statu erunt animarum accuratius describit noster de princ. l. I. §. 4. 5. p. 105 in hunc fere modum: "Continuo discendi cupiditate ardebimus, interrogantes, qualiter, quomodo, ad quos usus aliquid factum sit; multo etiam magis ardebit animus agnoscere rationem eorum, quae a Deo facta sunt. Post hanc vitam manifestius cognoscemus omnium, quae in terris geruntur, rationes, omnia praecepta levitica, diversitatem animarum cet. . . Rationem astrorum Deus nos docebit, quare illa stella in illo loco coeli posita sit, si propinquior vel longior fuisset, quid ex hoc esset futurum cet. Sic decursis omnibus veniemus etiam ad ea, quae non videntur; paulatim efficiemur *νοῦς* perfectior et intuebitur rationabiles substantias facie ad faciem,,). „Anima enim" (hoc, ait c. Celf. VII, 5. p. 696, *τῷ λόγῳ παρίσταται*, ratione ostenditur) „post suam de corpore separationem, si pura est, nec malitia quasi massa plumbea onerata, sublimis evolat ad ea loca, ubi puriorum et aethereorum corporum sedes est; si autem mala fuerit et ad terram peccatis depressa, hic vagatur et volutatur, alia circa sepulcra, alia circa quaevis corpora terrestria" — hinc spectra, cet. — (c. Celf. l. I.; cf. de princ. II, 8, 3. p. 96).

In hoc statu medio animae versabuntur usque ad resurrectionem corporum. Iltam enim doctrinam vere apostolicam Origenes habuit (de princ. praef. §. 5. p. 48), magis autem spiritalem, quam plurimi suorum hominum, constituit. Jam Platonicum futurum ajebant, ut animae olim „inciperent in corpora velle reverti", easque in corpora a prioribus diversa fore revocandas (vid. Platonis Phaed., de republ. lib. X.; cf. Tertullian. de resurr. carnis c. 1, Augustin. de civ. Dei L. XXII. c. 26. 27). Eo minus noster doctrinae de resurrectione repugnavit. „Jesum", ait c. Celf. II, 77. p. 445, „semel fuscitatus, suam discipulis resurrectionem persuasit, et ita quidem persuasit, ut per ea, quae patiuntur, palam omnibus faciant, se ludos facere quaecunque gravia in vita

molestaque sunt, quia vitam aeternam resurrectionemque sibi verbo et opere demonstratam ante oculos habent.” Neque tamen ecclesiae dogma de resurrectione est e doctrinae christianae principiis. „Videbis”, inquit T. XVII, 29 in Matth. vol. III, 811. 812, „eum, qui receptam ac creditam in ecclesia mortuorum resurrectionem negat, etiamsi falso neget, non plane in hac vita tantum in Christo spem positam habere; nam si, ut id ponamus, vera non sit credita a multis resurrectio, non in hac vita tantum in Christo spem collocavit, qui eam repudiat, si modo vivat anima, non istud quidem resumens corpus, sed aetherium aliud ac melius induens; sed nec miserabiliores sumus omnibus hominibus, si animam quidem vivere dicamus ac supereffe, hoc autem corpus ipsi nequaquam circumponatur illudque eam resumere non fateamur. . Demus enim verum esse quod credunt multi, dogma resurrectionem mortuorum asserens falsum esse, quomodo inde sequitur frustra nos pro animarum nostrarum salute decertantes periclitari?” Resurrectionis compotes erunt omnes, nam „loco Pl. I, 5 maxime freti nonnisi ex fidelibus simpliciores impios negant resurrectionis compotes futuros” (Select. in Pl. vol. II, 532). Jamvero secundum ipsius dicta Origenis sententiam de resurrectionis ratione (cujus disquisitionem esotericae doctrinae dat c. Cels. V, 18. p. 591) accuratius considerabimus. *Χρῆ*, ait Select. in Pl. vol. II, 534, *σωσαί τε καὶ τὴν τῶν ἀρχαίων παράδοσιν, καὶ φυλάξασθαι ἐμπεσεῖν εἰς φθναρίαν πτωχῶν νοημάτων, ἀδυνάτων τε ἅμα καὶ θεοῦ ἀναξίων.* Recupera-
rabimus in resurrectione corpora nostra. Solus Deus est prorsus incorporeus. ”Si confitentur etiam ipsi — qui offenduntur in ecclesiastica fide, quasi velut stulte et penitus insipienter de resurrectione credamus — (de princ. II, 10, 1. p. 100) quia resurrectio sit mortuorum, respondeant nobis, quid est quod mortuum est. Nonne corpus? Corporis ergo resurrectio fiet. Tum deinde dicant, si utendum nobis putant esse corporibus an non? Arbitror apostolo Paulo dicente, quia seminatur corpus animale, resurget corpus spiritale, istos negare non posse quod corpus resurgat, vel quia in resurrectione corporibus utamur. Quid ergo? Si certum est, quod corporibus nobis utendum sit, et corpora, quae ceci-

derunt, resurgere praedicantur (non enim proprie resurgere dicitur, nisi id quod ante ceciderit), nulli dubium est, iccirco ea resurgere, ut his iterum ex resurrectione induamur. Alterum ergo haeret ex altero. Nam et si resurgunt corpora, sine dubio ad indumentum nostrum resurgunt; etsi necesse est nos esse in corporibus, sicut certe necesse est, non in aliis, quam in nostris corporibus esse debemus., "Salvator noster cum ipso corpore resurrexit, quod susceperat ex Maria; ita etiam nostrae resurrectionis repromissio ad hoc corpus pertinet, quod mortuum in terra relinquitur (fragm. e lib. II. de resurr. vol. I, 34). Corpus, quod pro Christo pariter cum anima certavit, resurget (fragm. e lib. I. de res. v. I, 33). Fas non est, ut in aliis corporibus animae peccaverint, et in aliis post resurrectionem torqueantur (de resurr. ex Hieron. ep. 38 — al. 61 — vol. I. Ruaei p. 36), nec iusti iudicis est, alia corpora pro Christo sanguinem fundere et alia coronari (ib.). Idem igitur et individuum, quod quisque dum viveret habuit, corpus resurget., (ib.). Attamen a nostris, qualia nunc sunt, corporibus illa valde different. "Dubium non est, quin abjecta corruptione et deposita mortalitate resurgere dicantur a mortuis; alioquin vanum videbitur et superfluum resurgere quemquam a mortuis, ut iterum moriatur., (de princ. II, 10, 1. p. 101). Neque aliter id esse potest. "Quod utique (ib. §. 3) si credunt apostolo, quia corpus in gloria et virtute et incorruptibilitate resurgens spiritale jam effectum sit, absurdum videtur et contra sensum apostoli dicere id rursus carnis et sanguinis passionibus implicari, cum manifeste dicat apostolus: Quoniam caro et sanguis regnum Dei non possidebunt, neque corruptio incorruptionem possidebit. . Nostra corpora velut granum cadere in terram putanda sunt; quibus insita ratio ea quae substantiam continet corporalem., (*λόγος σπερματικός*, semen vitale dynamicum), "quamvis emortua fuerint corpora et corrupta atque dispersa, verbo tamen Dei ratio illa ipsa, quae semper in substantia corporis salva est, erigat ea de terra, et restituat ac reparet, sicut ea virtus, quae est in grano frumenti, post corruptionem ejus et mortem reparat ac restituit granum in culmi corpus et spicae., „Simpliciores (Sel. in Psalm. vol. II, 532 sqq.) quid

per resurrectionem intelligant, non satis explicant." Jam eorum opiniones tradit, qui crassa haec nostra corpora resurrectura esse dicebant, et ib. p. 534 sq. pergit: „Quocirca sic ad eum locum ratiocinari convenit: corpus omne, quod quidem natura continetur, quae extrinsecus aliquid ei alimenti adsciscit, proque iis quae sufficiuntur, excernit alia; cujusmodi sunt stirpium corpora et animalium pars illa cum materia concreta; nunquam unum idemque remanere. Unde non male fluvius quidam corpus esse dicitur, quoniam, si accurate consideremus, ne biduo quidem prior materia in corporibus nostris eadem constansque perseverat; cum interim Paulus e. g. vel Petrus idem nihilominus persistat, non modo si ejus animam spectes, cujus substantia neque fluxa est in nobis, neque quicquam extrinsecus invectum accipit; sed ob id praeterea, quod tametsi velut in perpetua fluxione sit natura corporis, eadem forma permaneat, quae corporis nostri quasi nota quaedam est propria. Non aliter atque eadem figurae manent, quae Petri Paulique corporum qualitatem confirmando exhibent; per quam etiam qualitatem accidit, ut et cicatrices jam tum a pueris in corporibus permaneant, aliaque nonnulla, quae singulorum propria sunt, cujusmodi sunt lentigines. Ad haec licet similis corporea illa forma sit, qua Petrus Paulusque potissimum constituitur, idque ipsum, quod in resurrectione animae denuo tribuitur, sed in melius conversum; non tamen eadem est illa materia, quae corpori primum insita fuerat. Ac quemadmodum species ipsa ad ultimum usque eadem est, etsi ingens propriarum formarum notarumque videatur esse diversitas: ita et in eo, de quo agimus, intelligendum est praesentem corporis speciem eandem esse cum futura, cum eo tamen, ut incredibilis in melius sit futura mutatio. Necessesse est enim animam corporeis in locis haerentem consentaneis sibi uti corporibus. Atque ut si in aquatiliam naturam conversos vitam in mari nos degere oporteret, necessarium foret nos alia corporum constitutione pisciumque simili esse praeditos: ita qui coelorum regni haereditatem adituri sunt, ac diversis in sedibus habitaturi, spiritalia quoque corpora habeant necesse est; non quod prior extinguatur species, tametsi in illustrius quiddam gloriosiusque mutetur. Quemadmodum

Jesu ac Moſis et Eliae ſpecies in transformatione non alia, quam quae initio erat, exſtitit. Non te igitur offendat, ſi quis primam ſubjectam materiam non eandem tunc futuram dixerit; cum ne biduo quidem modo eandem illam permanere poſſe ratio ipſa declaret, ſi quis mentem velit advertere. Animadverſione praeterea dignum et illud eſt, diverſum (ἐτεροῖον) feminari corpus diverſumque reſurgere 1 Cor. XV, 44. Porro eadem de re c. Cell. IV, 57. p. 548: „In mortuorum”, ait, „reſurrectione, quam futuram conſitemur, dicimus fore, ut corporum qualitates (ποιότητες) immutentur, quandoquidem feminata in corruptione ſurgunt in incorruptione, et feminata in ignobilitate ſurgunt in gloria, et feminata in infirmitate ſurgunt in virtute, et feminata animalia ſurgunt ſpiritualia. Materiam autem, quaſcunque vult opifex, qualitates accipere, nobis, qui providentiam admittimus, nullum dubium eſt, ita ut volente Deo modo alteram, alteram poſtea eamque praetantiorē materia habeat” (cf. ib. VI, 29. p. 655), et T. XVII, 30 in Matth. III, 814: „Talia evadent, qualia ſunt corpora angelorum, aetheria ſcilicet et ſplendidae luci conſimilia.” Neque cum his dictis pugnat, quod in fragm. libr. de reſurr. legitur. „Ea ratio,, dicit fragm. lib. II. vol. I, 34, „quae continet uniuſcujuſque hominis corporalem et individuam ſubſtantiam, ſalva permanet, et in reſurrectione a mortuis ſuſcitantur ii, quibus illa ſubſtantiae corporalis ratio ſalva in corporibus permanebat., Ibidem et l. l. p. 36 reſurrectio mortuorum comparatur feminibus, quae feminantur in terra. „In reſurrectione corporum (l. l. p. 36) ſoliditas carniū, ſanguinis liquor, craſſitudo nervorum venarumque perplexio et oſſium durities denegatur., Igitur” in reſurrectione iidem futuri ſunt homines, licet non eodem ſtatu, neque iisdem paſſionibus obnoxii (l. l. p. 34); non iterum futuri ſunt homines ex coitu viri et mulieris, (ib.); „poſt reſurrectionem aequari nos angelis oportet et ad eundem modum carne nudari” (fragm. de reſurr. e Methodio ed. Ruaii vol. I, 35)*. Minime vero piorum et impiorum corpora

* In libello, quem Theodorus epiſcopus Scythopolitanus Juſtiniano imperatori et quatuor patriarchis obtulit, inter anathe-

aliquando aequalia erunt. In hanc sententiam, uti Pamphilus in apologia tradidit (vid. Huetii Origen. l. l. qu. 9. §. 10. p. 136), lib. XXVIII. in Jes. Apocal. XX, 5 interpretatus est non ita, ut resurrectio piorum tempore prior sit resurrectione reliquorum, sed modo et ratione (cf. hom. II, 3 in Jerem. vol. III, 139). Resurrectio iustorum soli et lunae comparatur c. Cels. IV, 20. p. 523. "Verum uti peccator non animalium corpus aut volucrum aut piscium accipiet: sic neque solis aut lunae aut stellarum formam accipient ii, qui resurgent in gloria,, (de resurr. p. 34). "Et ita his quidem (de princ. II, 10, 3. p. 101), qui regni coelorum haereditatem consequi merebuntur, ratio illa reparandi corporis, quam supra diximus, Dei iussu ex terreno et animali corpore corpus reparat spiritale, quod habitare possit in coelis; his vero, qui inferioris meriti fuerint vel abjectioris vel etiam ultimi et abstrusi, pro uniuscujusque vitae atque animae dignitate etiam gloria corporis et dignitas datur, ita tamen ut etiam eorum, qui ad ignem aeternum vel ad supplicia destinandi sunt, per ipsam resurrectionis permutationem ita corpus incorruptum sit quod resurgit, ut ne suppliciiis quidem corrumpi valeat et dissolvi., "Qualis fuerit uniuscujusque vita (de resurr. l. l. p. 34), talis erit et resurrectio ejus. Bonis corpus gloriosum et apta eis mansio tribuetur; malis vero corpus erit, quod sufficere et perdurare tantummodo possit in poenis; damnati (de princ. II, 10, 8. p. 108) fortasse obscuris et atris post resurrectionem corporibus induentur.,

mata, quibus Origenis dogmata ferit, illud cap. 5. sic legitur biblioth. Coiffin. p. 95: *Ἐἴ τις λέγει ἢ ἔχει ἢ φρονεῖ ἢ διδάσκει, ἐν τῇ ἀναστάσει σφαιροειδῆ τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐγείρεσθαι σώματα, ἢ οὐχ ὁμολογεῖ, ὁρθίους ἡμᾶς ἐγείρεσθαι· ἀνάθεμα ἔστω.* Ipse quidem Origenes de orat. 31. vol. I, 268 coelestium corpora rotunda esse inquit demonstratum ab eis, qui accurate ista tractaverint; unde tamen, quae ipsius fuerit sententia, equidem non concluderim. (Omnino Plato Deum, corpore licet carentem, forma globosa praeditum fingebat, ac proinde animis finem adeptis sphaericam formam tribuebat.) — Conferas quae hac de re habet Huetius Origenian. l. l. qu. 9. §. 9. p. 135 sq.

Jamjam Origeniana hac de re doctrina exposita, restat tantum, ut videamus, qua noster ratione ad dubitationes contra eam allatas responderit. Primum Select. in Psalm. vol. II, 535. 536: „Quod ad eos scripturae locos attinet”, inquit, „qui a fratribus nostris objiciuntur, ita breviter occurrere possumus. . Ezech. XXXVII, 11 resurrectionis illa populo facta promissio ab illa ruina ac velut enecatione, qua velut extincti sunt, dum propter scelera in hostium potestatem traditi sunt, quaedam est excitatio futura. . Ad Matth. VIII, 12 docendi sunt, non omnia perinde accipienda esse, ac scripta sunt.” Interpretatur ibidem praeterea Matth. X, 28; Rom. VIII, 11; Col. III, 4, et tum: „Istud ipsum”, ait, „1 Cor. XV, 35 palam illud ostendit, primam subjectam materiam nullo modo resurgere.” Deinde felicissime; Celsum refutat. Celsus (c. Cels. V, 14. p. 587): „Christianorum spes”, dixerat, „plane dicam, digna vermibus est. Ecquae enim humana anima in corpus putrefactum remeare concupiscat? . . Ad haec cum nihil sit quod respondeant, in hoc absurdissimum praesidium confugiunt, Deo nihil non esse possibile,” cet.; Origenes contra ib. §. 23. p. 594: „Nos”, ait, „non dicimus corruptum corpus redire ad pristinam naturam . . , sed insitam esse corpori vim quandam, quae non corrumpitur et qua fit, ut corpus in incorruptione surgat”, idemque h. l. (p. 595) demonstrat, non modo possibile illud, sed etiam decorum esse Deo (cf. quoque §. 18. p. 590; §. 22. p. 594). Pariter c. Cels. VII, 32. p. 716: „Quoniam”, dicit, „resurrectionis dogma (altum sane et enarratu difficile — *δυσεπιήνευτον* —, quodque omnium maxime indiget viro sapiente, imo sapientia provecto, qui ostendat, quam dignum illud Deo, quam sublime sit; si quidem ex illo discimus, rationem feminis inesse in hoc animae, ut scripturae vocant, tabernaculo, in quo iusti — 2 Cor. V, 1 — ingemiscunt gravati, nolentes exspoliari, sed supervestiri) ideo Celsus irridet, quia non intelligit, nec audivit nisi ab imperitis, qui non illud argumento adstruere poterant: utile fuerit, praeter ea, quae hac de supra dicta sunt, hoc unum observare, quae de resurrectione tradimus, ea non proficisci, ut Celsus putat, e male intellecta animarum e corpo-

ribus in corpora migratione, sed quia scimus animam, natura incorpoream et invifibilem, in nullo corporeo confiftere loco, quin indigeat corpore ad naturam illius loci accommodato; quod corpus modo quidem gestat, exuto priori quod antea neceffarium, poftea inutile fit; modo autem fuper illud, quod prius habebat, induitur meliore, quo indiget, ut ad puriores, aethereos coeleftesque locos perveniat” et qu. fq. Denique Celfus (c. Celf. VIII, 49. p. 777) haec verba fecerat: „Quomodo non abfurda haec veftra, ad corpus adfpirare, et fperare illud e mortuis furrecturum, quafi nihil noftri praeftantius effet atque pretiofius, et idem illud tamen omnibus cruciatibus exponere tanquam rem nullius pretii?” „Calumniatur”, Origenes refpondet ib. p. 778, „nos Celfus, dum hanc nobis adfcribit fententiam, nihil nobis efle corpore praeftantius atque pretiofius. Animam enim et praefertim eam, quae rationis eft particeps, affirmamus efle omni corpore pretiofio-rem. . Quoniam vero (ib. §. 50) nobis etiam exprobrat, quod ad corpus adfpiremus, fciat, fi defiderium malum eft, nihil a nobis defiderari; fin eft medium, defiderari a nobis quicquid iuftis pollicetur Deus. Sic igitur iuftorum refurrectionem optamus et fperamus. Exiftimat praeterea Celfus nos minime nobis conftare, cum hinc quidem fperemus refurrectionem corporis ut digni cui hic a Deo honor habeatur, illinc vero omnibus cruciatibus illud exponamus ut rem nullius pretii. At vile non eft id quod pietatis caufa patitur et propter virtutem discrimina fubit; fed quod in vitiis voluptatibusque confumitur, id vile eft.”

Haec talia de refurrectione Origenes cum doceret, craffiores, quae tunc temporis circumferebantur, de regno Chrifti millenario fententias probare non poterat, fed diferte merito refutabat. „Nonnulli”, ait Select. in Pfalm. vol. II, 570, „crediderunt, fore ut excitatis corporibus” (intelligebant autem ifti priorem refurrectionem folorum vere Chriftianorum) „in vitam reduces juxta primas illas promiffiones edamus hos et illos cibos, et bibamus; aliqui ut liberos etiam quaeramus. Haec fi ad ethnicos pervenerint, magnum ftoliditatis probrum chriftianae religioni affigent, cum meliora fentiant a fide alieni.” Similiter de princ. II, 11, 2. p. 104:

”Quidam,, inquit, ”laborem quodammodo intelligentiae recusantes et superficiem quandam legis literae consectantes, et magis delectationi suae quodammodo ac libidini indulgentes, solius literae discipuli, arbitrantur repromissiones futuras in voluptate et luxuria corporis expectandas; et propterea praecipue carnes iterum desiderant post resurrectionem tales, quibus manducandi et bibendi et omnia quae carnis et sanguinis sunt agendi nunquam desit facultas, apostoli Pauli de resurrectione spiritualis corporis sententiam non sequentes. Quibus consequenter addunt et nuptiarum conventiones et filiorum procreationes etiam post resurrectionem futuras, fingentes sibimet ipsis Jerusalem terrenam urbem reaedificandam lapidibus pretiosis in fundamenta ejus jaciendis, et de lapide jaspide muros ejus erigendos, et propugnacula ejus ex lapide crystallo; peribolum quoque habituram ex lapidibus electis et variis, id est jaspide et sapphiro. . Quinetiam ministros deliciarum suarum dandos sibi alienigenas putant, quos vel aratores habeant, vel structores parietum, a quibus diruta ipsorum et collapsa civitas exstruatur; et arbitrantur, quod facultates gentium accipiant ad edendum, et in divitiis eorum dominantur, ut etiam cameli Madian et Cedar veniant et afferant eis aurum et thus et lapides pretiosos. Et haec conantur auctoritate prophetica confirmare ex his, quae de Jerusalem repromissionibus scripta sunt. . Et de Novo quoque T. vocem proferunt salvatoris, qua discipulis promittit de vini laetitia dicens, quia non bibam ex hoc jam usque quoniam bibam illud vobiscum novum in regno patris mei (Matth. XXVI, 29). Addunt quoque et illud, quod salvator beatorum dicit eos, qui nunc esuriunt et sitiunt, pollicens eis quia saturabuntur; et multa alia ex scripturis exempla proferunt, quorum vim figuraliter intelligi debere non sentiunt. Tum vero secundum formam, quae in hac vita est, et secundum mundi hujus dispositiones dignitatum vel ordinum vel eminentias potestatum, reges se fore et principes arbitrantur, sicut sunt isti terreni, propter Luc. XIX, 17. Et, ut breviter dicam, secundum vitae hujus conversationem per omnia similia volunt esse omnia, quae de repromissionibus expectantur; id est ut iterum sit hoc quod est. Hoc ita sentiunt, qui Christo

quidem credentes, Judaico autem quodam sensu scripturas divinas intelligentes, nihil ex his dignum divinis pollicitationibus praesumpserunt., Pariter T. XVII, 35 in Matth. vol. III, 827: „Errant”, dicit, „qui, cum prophetarum scripta tropologice non interpretentur, corporeos cibos post resurrectionem esuros nos ac bibituros existimant, quia talia scripturarum verbis contineantur” (cf. Proleg. in Cant. Cant. vol. III, 26).

Post resurrectionem instat iudicium Dei. ”Confidera utrum, sicut opinantur simpliciores., (Comm. ser. in Matth. §. 51. vol. III, 870), ”eos tantum, qui tunc inventi fuerint in corpore, congregandos; aut certe omnes qui in Deo patre dilecti sunt, et Jesu Christo sunt conservati; et vide nisi melius est dicere, congregandos esse ab angelis Christi omnes ab adventu Christi usque ad consummationem vocatos atque electos. Quaeseres autem, si etiam eos, qui fuerunt a constitutione mundi usque ad adventum; si tamen electi Christi non solum sunt illi, qui ex adventu ejus sunt sancti, sicut quidam magistri haeresium dicunt, sed omnes qui a constitutione mundi fuerunt, qui viderunt sicut Abraham Christi diem, et divina exultatione exultaverunt in eum., ”Hi qui vivunt, qui reliqui sunt, non praeventient in adventu Christi eos qui dormierunt, sed simul cum eis juncti et sociati rapientur in nubibus obviam Christo in aëra., (hom. I, 3 in Num. vol. II, 277). ”Requiritur sane (lib. II. in Rom.; vid. Huet. Orig. l. l. qu. 10. p. 139) a quibusdam, cur dies hic . . in fine mundi statutus sit, ut omnes, qui ab initio seculi usque ad finem ipsius defuncti sunt, ad hunc ultimum diem judicandi reserventur., ”Et futurum est (hom. IV, 1 in Ezech. vol. III, 370), ut in die iudicii non solum homo, sed etiam universa conditio judicetur. Omnis quippe creatura congemiscit et condolet., Lib. IX. in ep. ad Rom. c. 14. vol. IV, 662 a sacris scriptoribus usurpata dicitur iudiciorum humanorum forma, quo iudicium illud extremum Christi dilucidius explicaretur. ”Declarari videmus., inquit, ”ex omnibus certissime futurum esse iudicium Dei, cujus species ut notior hominibus fieret, judicandi forma ex iis, quae inter homines geruntur, assumpta est., atque ita methaphorice vult intelligi excelsum illud Christi tribunal, et reliquum tremendi illius diei apparatus, illudque duntaxat tenendum,

”judicem omnium Christum natura et majestate ceteris eminentem introspicere corda et conscientiam singulorum, manifestare occulta et obiecta revelare, ut et bonis actibus laudem tribuat, et mali poenam quam merentur accipiant. „ Nec certum aliquem ultimae huic disceptationi locum addicit, sed: ”Ubique,, inquit Ser. Comm. in Matth. §. 70. vol. III, 887, ”futura est Christus, et ipse in conspectu omnium erit ubique, et omnes ubique erunt in conspectu ipsius; et sic constituentur ante sedem gloriae ejus, hoc est ante regnum ejus et potestatem dominationis ipsius,, et paulo post: ”Sic erunt ante eum, ut non localiter audiamus omnes gentes fieri ante eum.„ „ Haec autem ita dicta arbitramur (T. XIV, 9 in Matth. vol. III, 626. 627), quasi multum postulent temporis, ut totius vitae hic anteaetiae temporis rationem reddamus, adeo ut rege rationem ab unoquoque tot servorum repetente, res tantum desiderare temporis existimemus, donec quae a mundi exortu ad consummationem non unius seculi, sed plurimorum gesta sunt, ad finem perducantur. At res ita se non habet; volens enim Deus, quaecunque totius temporis decursu acta sunt, in omnium memoriam confestim revocare, ut rerum a se bene vel male gestarum unusquisque conscius sit, id virtute ineffabili efficiet. . . Audendum est igitur et dicendum, futuri judicii tempus spatium non desideratum, sed quemadmodum resurrectio in puncto temporis, in oculorum nictatione (1 Cor. XV, 52) futura dicitur, tale futurum iudicium existimo.”

Dies illa iudicii erit, ut jam supra p. 292 (I. II. in Rom.) vidimus, in fine mundi, visibilis scilicet. „Iis”, ait noster T. XIII, 1 in Matth. vol. III, 569, „qui mundum minime perituro sciscunt, dicemus, Deum non omnia antequam fiant cognituro, si mundus non interibit, sed in infinitum (ἐπ’ ἀπειρον) perseverabit.” Potius „mundus igne purgandi vi praedito aliquando absumetur, ut aboleantur vitia (*κακία*) et haec renovetur universitas” (c. Celf. IV, 21. p. 515). (C. Celf. V, 15. p. 588 Origenes non suam, sed Graecorum nonnullorum sententiam dat, quamquam suae sine dubio appropinquat.)

”In die iudicii singuli quique pro merito per ea loca, quibus digni sunt, distribuentur iudicio Dei,, (de princ. II, 9, 8

p. 100). Priusquam vero beati praemiis afficientur, igni (verisimilline eo quidem de sententia Origenis cum incendio illo mundi quodammodo cohaerente; cf. c. Cell. V, 15. p. 588) purgabuntur. "Qui salvus sit (hom. VI, 4 in Exod. vol. II, 148), per ignem salvus sit, ut si quid forte de specie plumbi habuerit admixtum, id ignis decoquat et resolvat, ut efficiantur omnes aurum bonum. . Si quis multa opera bona et parum aliquid iniquitatis attulerit, illud parum tanquam plumbum igni resolvitur ac purgatur, et totum remanet aurum purum. Et si quis plus illuc plumbi detulerit, plus exurit, ut amplius decoquatur, ut etsi parum aliquid sit auri, purgatum tamen resideat., Neque est quisquam, quin hac purgatione indigeat. "Ego puto,, inquit hom. XIV. in Luc. vol. III, 948, "quod et post resurrectionem ex mortuis indigemus sacramento eluente nos atque purgante; nemo enim absque fordibus resurgere poterit; nec ullam posse animam reperiri quae universis statim vitiiis careat., "Etiam si Paulus sit aliquis (Sel. in Psalm. hom. III, 1. vol. II, 664) vel Petrus, venit tamen ad illum ignem. . Si vero aliquis similis mei peccator sit, veniet quidem ad ignem illum sicut Petrus et Paulus, sed non sic transiet sicut Petrus et Paulus., Hac purgatione perfuncti jamjam aeterna felicitate frui incipiunt, pro suo quisque merito (hom. I. in Num. vol. II, 277; ib. hom. III. p. 281, al. loc.). "Nonnullis (hom. XIV, 3 in Levit. vol. II, 259) etiam si secundum apostoli sententiam negantur regna coelorum, non tamen alterius beatitudinis abscinditur locus., Alii angelis, alii ipsi Christo subjecti jam vivent (hom. XI, 4 in Num. vol. II, 308). "Ascensura enim post resurrectionem anima ad coelos (hom. XVII, 6 in Num. vol. II, 372) non subito, nec importune ad summa conscendit, sed per multas deducitur mansiones, in quibus . . illustrata sapientiae lumine usque ad ipsum perveniat lumen patrem., In hac autem ipsa cognitione divina (id quod cum Platone noster statuit; vid. Huetii Orig. l. l. qu. 11. §. 13. p. 150) cernitur praecipue felicitas aeterna. Non amplius bifariam natura nostra diffusa erit; "toti in spiritali corpore, quo resurgemus, videbimus, toti audiemus, toti operabimur, toti ambulabimus" (fragm. de resurr. ex Hieron. vol. I. ed. Ruaei p. 37).

Redarguit iccirco noſter de princ. II, 11. p. 104—107, ut ſupra (p. 283 et 291) vidimus, de felicitate externa fabulas (quodſi igitur exh. ad mart. 16. vol. I, 284: „In reſurrectione”, ait „, martyribus reſtitutio parentum bonorumque omnium ad centuplum uſque promittitur, ſola uxore excepta”, id ſine dubio dicere voluit, res plane terreſtres, quale ſit matrimonium, aliquando nullas illic inventum iri, amicitias vero et poſſeſſiones tales fore, quae eas, quibus nunc gaudeamus, centies ſuperent). ”Eſt potius „, in hanc ſententiam de pr. pergit, ”felicitas aeterna *θεωρία* et intellectus Dei., Cf. exh. ad mart. 47. vol. I, 307: „Quid reſugimus et dubitamus, abjecto quod nos impedit corruptibili corpore et terreno tabernaculo, quod animam gravat et onerat mentem ſollicitam, vinculis abſolvi et carnis ac ſanguinis fluctus evadere, ut cum Chriſto Jeſu propria beatudinis requie perfruamur, ipſum omnino per omnia Verbum vivum ſpectantes, ab ipſo innutriti, mire variam in ipſo ſapientiam comprehendentes, ab ipſa veritate informati, et a vero et indeficienti ſcientiae lumine mente illuſtrati ad illa ſpectanda, quae per illud lumen conſpicabilia ſunt iis oculis, quos domini praeceptum illuſtraverit?”

Longe ab hoc piorum ſtatu differt conditio impiorum. Ante quidem etiam hi igni purgatorio immittuntur; ”veniendum enim eſt omnibus ad ignem, veniendum eſt ad conflatorium., (hom. VI, 4 in Exod. vol. II, 148). Verum ”ſi aliquis illuc totus plumbeus venerit, fiet de illo hoc quod ſcriptum eſt, demergetur in profundum, tanquam plumbum in aquam validiſſimam., (ib.). Abhinc ſempiterna poena initium capit, improbis Chriſtianis ſenſu eminenti baptiſma ignis („is, qui poſt fidem et magiſterium Dei ruruſum ad ſcclera converſus eſt, cruciatu purgatur incendii. *Μακάριος ο βαπτιζόμενος ἐν ἁγίῳ πνεύματι, καὶ μὴ δεόμενος βαπτίſματος τοῦ ἀπὸ πυρός.* . Si quis in ſecunda reſurrectione ſervatur, iſte peccator eſt, qui ignis indiget baptiſmo” — hom. II, 3 in Jerem. vol. III, 139). Gradus ſunt etiam poenarum. („Peccata involuntaria, quae expiari poſſint, puniri in gehenna, majora alibi, haud improbabile eſſe” dicit Origenes hom. XVIII, 15 in Jerem. vol. III, 261.) Fragment. e lib. de proverb. vol. III, 1: ”Maniſteſtum eſt „, ait, ”quod una

poena tam daemonum naturae, quam humano generi peccatorum a domino praefinita sit illa, quam dominus sua sententia designavit dicens: *Ite in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis ejus; ostendens quia eadem species poenarum peccatoribus hominibus et diabolo et angelis ejus praeparata sit, licet in eadem poena diversa sit quantitas poenae. Alius enim gravius ac vehementius cruciatur pro magnitudine peccatorum, alius autem remissius, cujus leviora et faciliora peccata sunt., Omnes autem poenae sunt terribiles.* "Unusquisque peccatorum (Jesai. L, 11) flammam sibi ipse proprii ignis accendit (de princ. II, 10, 4. p. 102); et non in aliquem ignem, qui antea jam fuerit accensus ab alio vel ante ipsum substituerit, demergitur. Cujus ignis materia atque esca nostra sunt peccata, quae 1 Cor. III, 12 ligna et foenum et stipula nominantur,, ("ignis ille fortasse talis substantiae est, ut invisibilia comburat ipse invisibilis constitutus,, Comm. Ser. in Matth. §. 72. vol. III, 889). "Quomodo (haec fere habet de princ. l. l. §. 4 l'qq. p. 102. 103) in corpore febris vel morbus nascitur, ita anima cum multitudinem malorum operum in se congregaverit, competenti tempore omnis illa malorum congregatio effervescit ad supplicium; . . cum mens ipsa vel conscientia per divinam virtutem omnia in memoriam recipiens, et historiam quandam scelerum suorum ante oculos videbit (viderit) expositam; tunc ipsa conscientia propriis stimulis agitur, . . noxiis affectibus cruciatur, irae, furoris, insaniae . . quorum mortiferum virus nullo in hac vita emendationis medicamento mitigatum est; quo autem etiam alia suppliciorum species spectat: cum anima extra ordinem, compagem vel harmoniam, qua ad bene agendum et utiliter sentiendum a Deo creata est, fuerit inventa . . poenam cruciatumque putanda est suimet ipsius ferre dissidii et inordinationis sane sentire supplicium., Praeterea (Luc. XII, 46) spiritus sanctus (id quod eodem loco legimus), imago Dei angelusque tutelariorum homini detrahatur. "Adjutorium,, pergit postremo, "ignis (Jesai. IV, 4; XLVII, 14; Malach. III, 3), extrema taligo, non tam est aër, quam ignorantiae tenebris immersi extra omne intelligentiae lumen effecti sunt., Et "si in hac praesenti vita tam intolerabiles sunt poenarum dolores, quid

putandum est, cum non jam crassiori anima utetur indumento, sed cum id spiritale effectum ex resurrectione recipiet, et eo vehementius utique, quo subtilius est, sentiet vim doloris? Puto enim, quod quanta differentia est in praesenti seculo nudum verberari, quam vestitum, ad persentiendum scilicet cruciatum, eo quod vehementius nudum corpus crucient verbera quam vestitum: tantum puto futuram differentiam doloris, cum corpus humanum crassitudinis hujus indumento deposito velut nudum corpus coeperit sustinere tormenta,, (fragm. Comm. in Psalm. VI. Sel. in Pf. vol. II, 580). "Quomodo autem vulnera, quae in corpore sunt, saepe parvo tempore accidunt, medelae vero vulnorum cum tormentis adhibentur ingentibus non juxta aequalitatem temporis quo illatae sunt, sed juxta rationem curationis; verbi gratia in puncto horae fractura manus et pedis contritio accidit; hoc quod in modico factum est, mensibus fere tribus ac longo tempore vix curatur; sic et voluptas quae nervos animae succidit, et luxuria, et senel univcrsa peccata, cum in parvo tempore infelicem animam illexerunt et ad vitia traxerunt, magnum postea tempus in suppliciis et cruciatibus promerentur,, (hom. X, 4 in Ezech. vol. III, 394). "Ignis scilicet hic est aeternus, de quo et Jesaias dicit in fine prophetiae suae: Vernis eorum non morietur et ignis eorum non exstinguitur,, (Comm. ser. in Matth. §. 72. vol. III, 839).

Neque tamen revera hic condemnatorum status durat in aeternum (de vi vocis *αἰώνιος* multa congeffit Huetius Orig. I. I. qu. 11. §. 20. p. 160 sqq.). Decidit quidem noster homini, qui nunc morum emendationem negligat, omnem renovationis spem hom. XVIII, 1 in Jerem. vol. III, 241, al. loc.; idem vero c. Cell. III, 79. p. 499, al. loc. hanc de aeternis poenis doctrinam dicit ita esse proferendam propter hominum peccata, magisque philosophice intelligendam, quam vulgo proferatur. Ipse, ubi non pro concione dicit, aliam opinionem fovet. Deus enim de ipsius sententia non punit, nisi ut liberet creaturas a vitiis. De princ. II, 10, 6. p. 102 dicitur "medicus noster Deus, volens diluere vitia animarum nostrarum, quae ex peccatorum et scelerum diversitate collegerant, uti hujuscemodi poenalibus curis, insuper etiam ignis inferre supplicium his, qui sanitatem

animae perdidit., „ Is Deus (ib. c. 5, 3. p. 88), qui unicuique secundum meritum retribuit, odio malorum retribuit malis mala, et non pro eo quod austerioribus curari indigent medicamentis hi qui deliquerunt, et propterea his adhibet ea, quae emendationis prospectu ad praefens videntur sensum doloris inferre., (Ita Pharao mari demersus est, „ non ut penitus interiret, sed ut ejectis peccatis allevaretur, et forte in pace ex tanto bello animi ad inferos descenderet” Comm. in Exod. vol. II, 115). Quare sperare licet fore, ut aliquando animae cujuscunque peccati purae ideoque poenae expertes sint. Omnino quidem antequam hoc fiat, mundus hic dissolutus fuerit. (Cf. de princ. I, 6, 4. p. 71: „Innovatio coeli et terrae et transmutatio habitus hujus mundi et immutatio coelorum his sine dubio praeparabitur, qui . . ad illum finem beatudinis tendunt, . . in quo omnia et in omnibus dicitur esse Deus,,). Verum etiam si multa secula praeterlabantur (de princ. I, 6, 3. p. 70. 71: „ Si aliqui ex his ordinibus, qui sub principatu diaboli agunt ac malitiae ejus obtemperant, poterunt aliquando in futuris seculis converti ad bonitatem, pro eo quod est in ipsis liberi facultas arbitrii . . tam in his, quae videntur et temporalibus seculis, quam in illis quae non videntur et aeterna sunt, omnes isti pro ordine, pro ratione, pro modo et meritorum dignitatibus dispensantur; ut alii in primis, alii in secundis, nonnulli etiam in ultimis temporibus, et per majora ac graviora supplicia, necnon et diuturna, ac multis, ut ita dicam, seculis tolerata asperioribus emendationibus reparati ac restituti eruditionibus primo angelicis, tum deinde etiam superiorum graduum virtutibus, et sic per singula ad superiora proveci usque ad ea, quae sunt invisibilia et aeterna, perveniant, singulis videlicet quibusque coelestium virtutum officiis quadam eruditionum specie peragratis., „ Quod tamen — de princ. III, 6, 6. p. 154 — non ad subitum fieri, sed paulatim et per partes intelligendum est, infinitis et immensis labentibus seculis,,), aliique interea mundi constituentur*),

*) Praef. ad lib. de princ. Origenes, quid post mundi finem sit futurum, in sacra scriptura et traditione non definiri arbitratur. Alias vero operum ulterius progreditur. „ Mundi finis,,

postremo perfecta *) erit ἀποκατάστασις. "In unum sane finem putamus quod bonitas Dei per Christum suum universam revocet creaturam, subactis et subditis etiam inimicis,, de princ. I, 6, 1. p. 69. Jam omnibus ad sanctitatem animabus reversis, vitia erunt sublata. ,,Afferimus (c. Celf. VIII, 72. p. 795), Verbum sibi naturas omnes ratione praeditas esse subacturum et in suam ipsius perfectionem mutaturum;

ait de princ. II, 1, 3. p. 78, "in diversitate adhuc multa et varietate reperietur, quae utique varietas causas rursus diversitatum alterius mundi post hunc futuri occasionesque praestabit,, et tum, asserta a creaturis libertate, ,,fieri sane potest (de princ. III, 1, 21. p. 136), ut qui nunc ex antea factus est vas honoris, si vase honoris indigna fecerit, altero seculo fiat vas ignominiae, sicut rursus fieri potest, ut qui ex antiquioribus hac vita causis factus est hic vas contumeliae, si se emendaverit, in nova creatione fiat vas sanctificatum." In eandem fere sententiam, audacius vero propositam, redit, quod Hieronymus in ep. ad Avitum ex Origenes de princ. tradit (ap. Ruaeum de princ. III, 1. p. 136): "Ego arbitror, posse quosdam homines a parvis vitiis incipientes ad tantam nequitiam pervenire . . , ut et contrariae fortitudines fiant; et rursus ex inimicis contrariisque virtutibus in tantum quosdam per multa tempora vulneribus suis adhibere medicinam et fluentia prius delicta constringere, ut ad locum transeant optimorum,, et qu. sq., atque (ib. c. 6. p. 153): "Nec dubium est, quin post quaedam intervalla temporum rursus materia subsistat. . . Nec hoc ignorandum, quod multae rationabiles creaturae usque ad secundum et tertium et quartum mundum servant principium, nec mutationi in se locum tribuant; aliae vero tam parum de pristino statu amissurae sint, ut paene nihil perdidisse videantur, et nonnullae grandi ruina in ultimum praecipitandae sint barathrum. Novitque dispensator omnium Deus in conditione mundorum singulis abuti juxta meritum et opportunitates . . , ut, qui omnes vicerit nequitia et penitus se terrae coaequaverit, in alio mundo, qui postea fabricandus est, fiat diabolus . . . Sed haec adeo sunt audacter dicta, ut ne persequi ea quidem juvet.

*) Verbis c. Celf. IV, 22. p. 516: Θαυμάζοντες ξροῦμεν, ὅτι αὐτοῦ (Ἰουδαῖοι) οὐκ ἀποκαταστήσονται, noster nihil aliud sibi vult, quam in pristinum statum (civilem) Judaeos nunquam redituros.

quando unusquisque nuda sua potestate usus eliget quae volet et obtinebit quae elegerit. Nam inter corporum morbos et vulnera sunt quidem, quibus ars medicinae mederi non possit; sed in animarum vitiis negamus ullum esse, quod a supremo Verbo et Deo curari nequeat. Verbum enim suaque remedia omnibus animae morbis potentiora sunt, eaque unicuique pro Dei placito adinovel. *Καὶ τὸ τέλος τῶν πραγμάτων ἀναιρέσει ἡναὶ ἐστὶ τὴν κακίαν.* "Et erit Deus omnia in omnibus, ut universa natura corporea redigatur in eam substantiam, quae omnibus melior est, in divinam scilicet, qua nulla est melior,, (de princ. III, 6, 9. p. 155 e. vers. Hieron.)*). "Ego quidem arbitror (ib. §. 3. p. 153 e. vers. Ruf.), quia hoc, quod in omnibus omnia dicitur esse Deus, significet etiam in singulis eum omnia esse. Per singulos autem omnia erit hoc modo, ut, quicquid rationabilis mens, expurgata omnium vitiorum faece atque omni penitus absterfa nube malitiae, vel sentire vel intelligere vel cogitare potest, omnia Deus fit, nec ultra jam aliud aliquid nisi Deum videat, Deum teneat, omnis motus sui Deus modus et mensura fit; et ita erit omnia Deus; non enim jam ultra boni malique discretio, quia nusquam malum; omnia enim Deus est, cui jam non adjacet malum; nec ultra ex arbore sciendi bonum et malum manducare concupiscet, qui semper in bono est, et cui omnia Deus est. Sic ergo finis ad principium reparatus et rerum exitus collatus initiis restituet illum statum, quem tunc habuit natura rationalis, cum de ligno sciendi bonum et malum comedere

* Cf. de princ. I, 6, 4. p. 71: "In hoc fine si quis materiales naturam i. e. corpoream penitus interituram putet, nullo omnino genere intellectui meo occurrere potest, quomodo tot et tantae substantiae vitam agere et subsistere sine corporibus possunt, cum solius Dei . . . naturae id proprium sit, ut sine materiali substantia et absque ulla corporeae adjectionis societate intelligatur subsistere. Alius fortasse dicet, quoniam in illo fine omnis substantia corporalis ita pura erit atque purgata, ut aetheris in modum et coelestis ejusdem puritatis atque sinceritatis possit intelligi. Certius tamen qualiter se habitura sit res, scit solus Deus, et si qui ejus per Christum et Spiritum sanctum amici sunt.,,

non egebat, ut, amoto omni malitiae sensu et ad sincerum purumque deterfo, solus qui est unus bonus Deus hic ei fiat omnia, et non in paucis aliquibus vel pluribus, sed in omnibus ipse fit omnia. Cum jam nusquam mors, nusquam aculeus mortis, nusquam omnino malum, tunc vere Deus omnia in omnibus erit., Etiam diabolus non amplius erit (vide Dæmonologiam p. 227; cf. de princ. III, 6, 5. 6. p. 154).

Haec omnia Origenes dicere sustinuit. De princ. I, 6, 1. p. 69 vero, Christiani modestiam cum philosophi audacia e more suo conjungens: "Quae quidem,, inquit,, a nobis etiam cum magno metu et cautela dicuntur, discutientibus magis et pertractantibus, quam pro certo ac definito statuentibus.,

Restat ut pauca adjungamus de Origenis

Apologetica.

Quam Origenes viam ad refutandum Celsum, philosophum graecum, cujus a criminationibus omnes religionis christianaes partes defendit, ingressus sit, perspicere licet ex excerptis, quae Roesslerus Biblioth. der Kirchenväter T. II. p. 196 sqq. dedit. Quare non deinceps totos hos libros in nuce trademus, sed ea, quae notatu videntur imprimis digna, promiscue inde eligemus. Multis autem, quae hanc rem spectant, jam supra in singulorum expositione dogmatum inductis (aliisque infra in tractanda ethica inducendis), nunc breviores esse et ad scripta eorum, qui ex proposito hanc rem tractaverunt (Tzschirneri S. V. Gesch. der Apologetik T. I. imprimis p. 225 sqq. et p. 342 sqq.) delegare poterimus.

Praefatur noster libris c. Celsum (de quibus solis nunc agimus) hisce verbis (vol. I. p. 315): 'Ο μὲν σωτήρ καὶ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ψευδομαρτυρούμενος μὲν ἐσιώπα· κατηγορούμενος δὲ οὐδὲν ἀπεκρίνατο· πειθόμενος πάντα τὸν βίον ἑαυτοῦ καὶ τὰς ἐν Ἰουδαίῳ πράξεις κρείττους γενέσθαι φωνῆς ἐλεγχούσης τὴν ψευδομαρτυρίαν, καὶ λέξεων ἀπολογουμένων πρὸς τὰς κατηγορίας. Σὺ δ', ὦ φιλόθεε Ἀμβρόσιε, οὐκ οἶδ' ὅπως πρὸς τὰς Κέλσον κατὰ χριστιανῶν ἐν συγγράμμασι ψευδομαρτυρίας καὶ τῆς πίστεως τῶν ἐκκλησιῶν ἐν βιβλίῳ κατηγορίας ἐβουλήθης ἡμᾶς ἀπολογήσασθαι· ὡς οὐκ ὄντος ἑναργοῦς ἐλέγχου ἐν τοῖς πράγμασι, καὶ πάν-

των γραμμῶτων κρείττονος λόγου, τοῦ τε τὰς ψευδομαρτυρίας ἀφανίζοντος, καὶ ταῖς κατηγορίαις μηδὲ πιθανότητα, εἰς τὸ δόνασθαι τι αὐτὰς, ἐνδιδόντος.

Singulare demonstrationi veritatis religionis christianae pondus Origenes addit argumento, quod dicit, spiritus et vis (c. Cels. I, 2. p. 320), deprompto e miraculis Christi, apostolorum aliorumque Christianorum (de quibus jam supra p. 247 sqq. actum est), atque e vaticiniis et Christi (ib.) et in Vetere T. contentis de Christo. „Nescio”, de his ait I, 49. p. 365, „quomodo Celsus velut data opera praetermittit argumentum, quo maxime ea quae ad Jesum spectant confirmantur; nempe illum a Judaeorum prophetis, a Mose et ab iis, qui ante et post Mosem vixerunt, fuisse praenunciatum. („Venit enim Jesus Christus non ab uno propheta, sed ab omnibus praenunciatus” II, 49. p. 447). Opinor, non potuit refellere argumentum inde ductum, quod neque Judaei, neque ulla usquam haeresis Christum praedictum esse negaverint. Fortasse etiam illa de Jesu vaticinia nesciebat” (cf. lib. II, 28 sqq. p. 411 sqq.). Jam p. 366 sqq. laudat imprimis vaticinia Mich. V, 2; Genes. XLIX, 10; Jesai. XLIX, 9; LII, 13 sqq.; Ps. XLV, 3 sqq. Est autem et aliud praeclarum signum christianae religionis divinitatis. „Christianorum”, ait I, 3. p. 322, „Celsus periculum confert cum periculis, quae ob philosophiam adiit Socrates; addere poterat Pythagoram aliosque philosophos. Cui dicendum, Athenienses confestim poenituisse sui in Socratem facinoris, suumque odium omnino posuisse, sicut et alios erga Pythagoram, siquidem Pythagorici diu scholas habuerunt in ea Italiae parte, quae magna Graecia vocabatur; sed ad Christianos quod spectat, senatum Romanum, imperatores diversis temporibus, milites, populos, ipsos eorum qui credebant parentes, in eorum doctrinam conspirasse; ut tot undique hostium insidiis circumvallata haud dubie oppressa fuisset, nisi divina virtute sustentata non modo evasisset atque emerisisset, sed etiam orbem universum vicisset vel in se conjuratum.”

Refutat Origenes praecipue criminationes a gentilibus prolatas. Exempla nonnulla trademus. Lib. I, 2. p. 320 dicit: „Celsus barbaram ait christianae doctrinae originem; qua

procul dubio Judaismum intelligit, ex quo pendet Christianismus. Hic saltem hanc servat aequitatem, ut id illi non vitio vertat. Nam ipse barbaros laudat, ut qui dogmata excogitare possint. Sed addit non alios esse, qui melius quam Graeci inventa barbarorum dijudicent, argumentis confirment, ad virtutis usum accommodent. Ex ejus igitur dictis id primum ad christianae doctrinae defensionem colligendum, si quis graecanicis disciplinis inbutus in iisque exercitatus ad nos transierit, eum non modo judicaturum vera esse quae credimus; sed etiam rationum momentis firmaturum additurumque ea, quae deesse videntur, ut graecarum scholarum more et legibus demonstrari queant. Sed adjicio doctrinam christianam sua quadam propria ratione demonstrari” et qu. sq. Deinde gentiles christianae religioni opprobrabant esse novam. „An Jesus”, respondet I, 26. p. 343, „suam diffeminaturus doctrinam sine Deo potuit paucis his annis tantum perficere, ut in multis hujusce nostri orbis locis multos Graecos et barbaros, multos sapientes et insipientes ad suam doctrinam alliceret eamque ita eis persuaderet, ut, quod de alia religione nunquam auditum est, ad mortem certare pro christiana, quam eam ejurare mallent?” Cum Celsus christianae religionis simplicitatem non philosophicam vituperaret, noster VI, 1. p. 629: „Si”, ait, „veritatis doctores id sibi proponunt humanitatisque esse ducunt, ut quam possint plurimis profint et ad veritatem adducant quemcunque, tardum, intelligentem, Graecos, barbaros (eximiae autem humanitatis est lucrari Deo vel rusticos et imperitos), perspicuum est, eam illis usurpandam esse orationem eumque stylum, qui popularis sit et ad omnium captum accommodatus.” „Quoniam vero”, ait I, 13. p. 331, „tanquam a multis Christianis usurpatum Celsus posuit illud: Mala res est in hac vita sapientia, bona autem stultitia: respondendum adulterari ab eo Pauli, locum 1 Cor. III, 18, 19. Non simpliciter ait apostolus sapientiam esse stultitiam apud Deum, sed sapientiam hujus mundi. Neque dicit simpliciter: Si quis videtur esse inter vos sapiens, stultus fiat; sed, stultus fiat in hoc seculo, ut sit sapiens. Sapientiam igitur hujus seculi dicimus eam philosophiam, quae falsis opinionibus tota plena est, et quae secundum scripturas inutilis et supervacua

redditur. Neque etiam stultitiam vocamus simpliciter bonam, sed eam, qua quis huic seculo stultus videtur.” „Quodsi (ib. §. 7. p. 325) clanculariam saepe vocat nostram doctrinam, etiam in hoc confutandus est, cum illa sit toti orbi magis cognita, quam ipsamet placita philosophorum. . Ceterum esse quaedam reconditiora nec omnibus resecta, id christianae doctrinae commune est cum philosophia.” Ubicunque, Celsus dixerat, Christiani adolescentulos, servulos et fatuos collectos animadverterint, eo se ingerunt illorumque plausum aucupantur. „At”, Orig. respondet III, 50. 51. p. 480. 481, „quae tandem nostrae illae sunt ineptiae? Aut quid simile circumforaneis circulatoribus facimus, nos qui lectionibus lectionumque explicationibus accendimus ad pietatem erga univerforum Deum et ad virtutes ejusdem cum pietate dignitatis, quique abducimus a contemptu numinis et ab omnibus, quae rectae rationi contraria sunt? Certe et ipsi philosophi optaverint tales congregare, qui suos de honesto sermones audiant. Quod quidem fecerunt maxime quidam e Cynicis, qui publice apud fortuitum auditorium differebant. An etiam illos, qui non eruditos colligunt, sed e triviis auditores arcessunt, conferent cum circulatoribus ineptissima in foro garrientibus? Sed neque Celsus, neque quisquam eadem sentientium illis vitio dabit, quod humanitatis esse duxerint rudem erudire plebeculam. At si minime culpandi sunt illi qui id faciunt; videamus an non magis et melius quam illi ad honestatem provocent Christiani. Illi enim publice verba facientes philosophi non seligunt auditores, sed adstat quisquis vult et audit. Christiani vero” (hoc de loco cfr. Neandri S. V. Antignosticus p. 150 sq.) „ante omnia perterritant quoad licet animas eorum, qui ipsos audire cupiunt, et privatim illas informant; atque cum auditores illi, antequam in coetum admittantur, satis in voluntate honeste vivendi profecisse videntur, tunc tandem illos recipiunt, distinctis ordinibus, altero eorum qui recens inceperunt nuperque admissi sunt, necdum symbolum purificationis acceperunt; altero eorum, qui pro viribus se comprobarunt id habere propositum, ut nihil velint, nisi quae Christianis placeant. Hos inter quidam constituti sunt, qui in vitam et mores eorum, qui admittuntur, inquirant, ut scelerum reis interdiciant aditu

in suum commune concilium; illorum autem dissimiles ex animo amplexi, meliores in singulos dies efficiant. Ea vero est agendi ratio in eos qui peccant et maxime qui libidini se dedunt, ut illos a suo coetu prohibeant. Atque hi sunt, quos ait Celsus esse similes circulatoribus inepte in foro nugantibus." Si Deus, Celsus inquit, ut Jupiter comoediae, longo somno experrectus humanum genus ab ipsius malis liberatum volebat, quorsum illum quem dicitis spiritum in unum terrae angulum misit? Oportuit simili modo insufflare illum in multa corpora et in universum orbem emittere. At comoedus, ut in theatro risum excitaret, scripsit Mercurium ab expergefatto Jove missum ad Athenienses et Lacedaemonios fuisse: tu vero non putas te magis esse ridiculum, qui Dei filium ad Judaeos missum esse contendis? „Et in his", noster pergit III, 78. p. 691, „observa quam inhonestum et philosopho indignum sit comoedum in medium adducere et cum Jove, qui apud illum mittit Mercurium, comparare Deum nostrum hujus universitatis conditorem. Jam supra diximus a Deo non quasi ex longo somno excitato ad humanum genus missum fuisse Jesum, qui bonis de causis nunc quidem exsequutus est incarnationis consilium, sed semper genus humanum beneficiis affecit. Nihil enim boni in hominibus factum est, nisi quia divinum Verbum ad eorum animas advenit, qui vel ad breve potuerunt has vel illas divini Verbi recipere operationes. Justis etiam de causis factum est, ut Jesus in unum angulum advenire videretur. Oportebat enim, ut qui unum Deum docti fuerant, qui prophetas ejus legebant, Christumque illic promissum audiebant, ad illos is qui praedictus fuerat adveniret, et eo quidem tempore, quo in universam terram ex uno angulo Verbum effundi debebat."

Neque vero solas criminationes a gentilibus prolatas noster confutat; sed, quo validius Celsum superet, qui Judaei quoque personam assumpserat, etiam judaicas redarguit (I, 28 sqq. p. 346 sqq.). „Memini", dicit I, 45. p. 360, „me quondam, cum haberem colloquium cum Judaeis ex eorum numero quos sapientes vocant, idque multis adstantibus qui judices essent, his verbis usum esse: Dicite vos, cum duo quidam ad hominum genus advenerint, de quibus stupenda

et quae naturam humanam superant, literis mandata sunt, vester inquam legislator Moses, qui de se ipso scripsit, et Jesus magister noster, qui nullum de se scriptum reliquit, sed de quo discipuli ejus evangelii testimonium perhibent: quae nam haec partitio est Mosi quidem haberi fidem ut veraci, quamvis Aegyptii impostorem eum fuisse et magicis artibus prodigia edere visum esse calumnientur; Jesu vero omnem abrogari fidem, quia vos illum incusatis? Nam utrique sua gens patrocinator: Judaei quidem Mosi, Christiani vero quae de Jesu ab ejus discipulis scripta sunt prodigia pro veris habent, neque iccirco Mosi prophetiam repudiant; immo hinc maxime confirmant quae de Jesu credunt. Quod si nostrae de Jesu fidei rationem poscitis, prius vos dicite, cur Mosi credatis, qui illum praecessit; nos deinde dicemus cur isti credamus. Sed si tergiversemini et recusetis probare cur ei credatis, nos impraesentiarum vos imitabimur, et nostra argumenta tacebimus. Nihilominus fateamini nullas vos de Mose probationes habere, et audite nostras de Jesu ex lege et prophetis desumptas. Et quod mirabile prorsus est, quae nobis de Jesu lex et prophetae argumenta suppeditant, iisdem Mosem et prophetas demonstratur fuisse Dei prophetas." Apud Celsum Judaeus: Innumeri, inquit, Jesum coarguunt, dicentes de se ipsis accipienda esse quae de illo praedicta fuerant. „Equidem", Origenes respondet I, 57. p. 372, „nescimus, an Celsus quospiam cognoverit, qui, dum in hac vita erant, eadem quae Jesus facere, et filios Dei se Deique potentiam appellare voluerint. Cum autem magno veritatis amore quae unusquisque locus offert expendamus, dicemus fuisse, antequam Jesus nasceretur, Theudam quemdam apud Judaeos, qui se magnum quempiam jactaret: at vix animam efflaverat, cum dissipati sunt ii, qui ab illo decepti fuerant. Post illum, census tempore, quando constat natum esse Jesum, Judas quidam Galilaeus a populo Judaico deficiens multos secum traxit, tum sapientia quam simulabat, tum novis quas moliebatur rebus. Sed postquam ipse sceleris poenas dedit, extincta statim est ejus doctrina, nec nisi apud perpaucos nullius nominis obtinuit. Post Jesu tempora voluit et Dositheus quidam Samarita suis persuadere, se esse Christum illum,

quem Moses praedixerat, visusque est nonnullos sibi sua doctrina conciliare. Sed Gamalielis . . sapiens effatum proprius hic est memorandi locus. Hoc enim probat maxime illos a promissione alienos, non filios Dei, non Dei virtutes, sed Jesum Christum vere Dei filium fuisse. . Voluit et Simo Magus Samarita suis magicis artibus quosdam decipere, et tunc decepit quidem; nunc vero non arbitror in toto orbe reperiri posse triginta Simonianos. Ac forte plures dixi, quam revera sunt. Perpauci quidem adhuc in Palaestina versantur; sed in reliquo orbe nullibi nomen ejus in ea est gloria, quam de se diffeminare voluit. Ubi enim cognoscitur, eo nomen ejus apostolorum acta detulerunt; Christianis debet quae de ipso dicuntur, atque etiam res ipsa declaravit nihil divinum in Simone fuisse." Deinde Judaeus apud Celsum vitio Jesu dat, quod ex vico Judaico sit ortus atque ex matre indigena et paupercula nendoque victum quaeritante . . , quod propter paupertatem in Aegypto mercede operam suam locans, ibi arcanas quasdam artes, quas Aegyptii magni aestimant, didicerit, et postea in patriam reversus tantum se propter illas artes extulerit, ut etiam se Deum appellaret. Ad hoc Origenes I, 29 sqq. p. 347 sqq.: „Genus quidem”, respondet, „parentum dignitas et praecellentia, amplae eorum ad filium liberaliter educandum facultates, splendida et illustis patria, multum conferunt ad splendorem, ad gloriam, ad nominis celebritatem; quando vero quis, cui haec omnia secus contigerunt, potest e tot difficultatibus ad claritatem emergere, commovere sui fama audientium animos, fieri celebris et clarus, famaue sui nominis universum orbem implere insolita de ipso praedicantem, quis indolem hujusmodi sponte et ex se ipsa generosam, magnis rebus operam dantem, eximia fiducia praeditam non admiretur? Si quis autem altius scrutari velit, an non is quaesiturus est, quonam modo ille parce et in paupertate educatus, nullisque liberalibus disciplinis eruditus, rudis et imperitus artium, quae sunt ad flectendos, demulcendos conciliandosque sibi plurimum auditorum animos accommodae, aggressus sit nova dogmata promulgare, doctrinae namque in genus humanum invehere, quae et Judaeorum ritus, intactis tamen eorum prophetis, abolet et maxime Grae-

corum de numinis cultu leges evertit? Qui fieri potuit, ut idem ille sic institutus, nihilque magnum, ut ipsi ejus obtretratores confitentur, ab homine edoctus, de Dei judicio, de criminum poenis, de virtutum praemiis talia tanque non contemnenda differeret, ut non agrestes modo et illiteratos, sed etiam non paucos ex iis ad se alliceret, qui acutiori ingenio erant et poterant arcana perscrutari, quae rebus specie vilioribus, ut ita dicam, velut involuta latebant? . . . Quis igitur, qui naturam rerum haud negligenter consideret, non admiretur eum gloria potuisse vincere et ea omnia, quae infamiae esse poterant (*τὰ ποιητικὰ ἀδοξίας*), et quotquot unquam celebres fuerunt? Nam ex iis, qui sibi inter homines nomen fecerunt, paucos reperias, qui pluribus simul nominibus gloriam comparaverint. . . Ille autem praeter cetera et sapientia et miraculorum potestate et imperandi scientia fuit admirabilis. Neque enim ut tyrannus quibusdam persuasit secum a legibus deficere, nec ut latro qui adversus homines suos armat affeclas, nec ut opulentus qui obvios allicit largitionibus, nec ut quispiam eorum quorum agendi ratio manifeste est vituperanda; sed ut magister, qui summi Dei doctrinam, cultum omnemque morum tradit disciplinam, quae supremo Deo conciliare potest, quicumque suos ad eam mores composuerint. Ac Themistoclis quidem aut ullius virorum illustrium nihil erat quod gloriae adversaretur. Ille autem praeter jam dicta, quae tenebris obruere poterant indolem quamlibet generosam, sublatus in crucem mortem passus est, quae visa fuit ignominiosa, et quae erat hujusmodi, ut ea vel jam ante comparata gloria obliterari, abalienari ab ipso quicumque, ut putant qui ejus doctrinam non receperunt, decepti fuerant, et ad damnandum impostorem excitari potuissent. Mirum etiam est unde discipulis, qui, ut obtretratores Jesu dicunt, nec eum a mortuis suscitatum vidissent, nec eum divinum quidpiam esse persuasum habuissent; in mentem venisset non reformidare quae magister passus fuerat, intrepide se periculis committere, patriamque relinquere, ut ex voluntate Jesu doctrinam sibi ab ipso traditam docerent. Nam arbitror neminem fore qui, rebus diligenter perpensis, dicat illos tumultuosam vitam propter Jesu doctrinam electuros fuisse, nisi eis vehementer per-

suafisset et ex suis praeceptis vivere et alios ad ea capeffenda adducere; praesertim cum, ut sunt humanae res, in praesens exitii periculum se conjiciat, quisquis nova quocunque promulgare audeat, infensosque sibi reddere, quicumque sunt priscis dogmatis et consuetudinibus addicti. Nonne id periculi viderunt Jesu apostoli, cum ausi sunt non solum Judaeis ex propheticis sermonibus probare, eum esse quem prophetae praedixerant; sed etiam reliquis gentibus eum, qui heri et nudius tertius cruci affixus fuerat, hanc ultro mortem pro humano genere subiisse?" et qu. sq. Porro I, 43. p. 359: „Si falsa sunt”, dicit Judaeo, „quae de Jesu scripta sunt, quia nobis deest, ut putas, unde ea vera esse evidenter demonstramus, utpote quae ab illo solo, et, ut tibi observasse videris, ab altero ex supplicii sociis visa et audita fuerunt; quanto magis dicere licebit mera portenta finxisse Ezechielem, cum ait apertos fuisse coelos et qu. sq.? Et haec Jesaiae VI, 1 . . . unde habes vere ab illo fuisse conspecta? Nihil enim, o Judaeae, in iis rebus suspicari mendacii, credis non modo eas a spiritu sancto ostensas fuisse prophetae, sed illum etiam ab eodem spiritu afflatum eas et dixisse et literis consignasse. Utri vero magis adjungenda fides est, illi qui sibi dicit apertos fuisse coelos, vocem exaudivisse, vidisse dominum Zebaoth sedentem super folium excelsum et elevatum, an Jesu? Nihil enim fecerunt Jesaias et Ezechiel, quod cum iis, quae Jesus fecit, comparari queat; hujus autem virtutes non enituerent solum tempore illo, quo corpus indutus cum hominibus versatus est; sed adhuc ejus potestate fit, ut qui Deo per illum credunt, a vitiis ad meliorem vitam revocentur. Quam morum mutationem ejus potestate fieri planum et evidens hinc est, quod, cum, ut ipse dixit et experientia comprobatur, omnino deficient qui messi animarum dent operam, tot animae tamen in areas Dei, quae sunt ecclesiae, comportentur et congregentur. Atque his Judaeum urgeo, non quod Ezechielis et Jesaiae testimonio fidem abrogem; nam Christianus ego sum; sed usus sum iis, quae una mecum credit, ut persuaderem, Jesum magis, quam prophetas, fide esse dignum.” „Exclamat Judaeus (II, 74. p. 442): Altissime coelorum Deus! quis Deus inter homines versatus non impe-

travit fidem? — Ad quod sic ego respondeo. Narrat Mo-
saica lex Deum Hebraeis praesentem affuisse, neque solum
cum in Aegypto signa et prodigia patravit, cum per mare ru-
brum transitum aperuit, cum per columnam igneam, per lu-
minosam nubem illis praeivit, sed etiam cum decalogum tra-
didit; nec tamen a videntibus impetravit fidem. Nam ei
quem videbant et audiebant fidem si habuissent, non vitulum
sibi conflasset (Ps. CVI, 20; Exod. XXXII, 4). Hic obser-
ves velim, an non semper iidem sint Judaei. Quantalibet
miracula fecerit Deus, quamlibet perspicue illis assuerit, ni-
hilo magis illi fidem tribuerunt toto illo tempore, quo in de-
serto permanserunt, ut in lege Moysis scriptum est. Et nunc
nec admirabilis Jesu adventus, nec sermones cum potestate
habiti, nec insolita coram omni populo patrata miracula eos
adducere potuerunt, ut eum reciperent.” „Dicit praeterea
Judaeus (II, 9. p. 392): . . . Non conveniebat illi, qui Deus
effet, fugere et vinctum abduci; indignissimum autem eo,
qui servator, Dei maximi filius, angelus credebatur, relinqui
et prodi ab iis quibuscum vixerat, quos sibi in suis omnibus
privatis rebus conscios fecerat, quique illo magistro uteban-
tur. — Ad quae respondeo, Deum a nobis non existimari
corpus illud Jesu quod sub aspectum cadebat et subjectum sen-
sibus erat. . . Id ne de anima quidem a nobis creditur. . .
Deinde (§. 11. p. 395) quod ait Celsi Judaens, Jesum ab iis
proditum esse, quos suos discipulos vocaverat, id didicit quidem
ex evangeliiis, sed plurium discipulorum numero unum Judam
ea mente significavit, ut accusationi plus ponderis adderet.
At quae de Juda scripta sunt, non satis consideravit, Judam
nempe contrariis de magistro distractum judiciis, nec ex toto
animo insensum ei fuisse, nec ex toto animo servasse debitam
magistro reverentiam.” „Jesus autem (inquit Origenes I, 61.
p. 375) rex erat futurus, non tamen ut existimabat Herodes,
sed quemadmodum decebat regem esse, cui Deus regnum
contulerit; nempe qui subditis bene faceret, non tribuendis
mediae naturae et, ut ita dicam, indifferentibus beneficiis,
sed erudiendo eos regendoque legibus vere divinis.” Necnon
Judaens Jesu opprobavit, discipulos elegisse homines famosos,
publicanos nautasque nequissimos. „Ad haec”, Origenes

inquit I, 62. p. 376, „respondeo, qui prudenter et candidè res ab apostolis Jesu gestas possint examinare, iis manifestum fieri illos divina virtute roboratos edocuisse christianam religionem et homines verbo Dei subjecisse. Non enim eis secundum artes Graecorum dialecticas aut rhetoricas dicendi facultas et differendi ratio inerat qua auditores sibi conciliarent. Atque etiam si Jesus elegisset et doctrinae suae ministros adhibuisset eos, qui multorum opinione sapientes habentur, et aut cogitandi subtilitate aut sermonis facundia multitudinis plausus captare possunt; iusta meo quidem iudicio suspicio fuisset simili eum ratione atque via usum fuisse, qua philosophi sectae cujuscumque auctores usi sunt, neque, quod promissum est de doctrinae ejus divinitate, videretur adimpletum. . . Nunc autem (p. 377) ecquis est, qui, cum videt pisces et publicanos vel primorum elementorum imperitos (id enim de illis scriptura testatur, et Celsus ipsis insipientiam vere describentibus credit) confidenter de fide Jesu adjungenda non modo apud Judaeos disputare, sed etiam apud reliquas gentes prospere Jesum annunciare, non quaesierit unde illis fuerit persuadendi facultas? neque enim erat vulgaris. Ecquis non dixerit Jesum in apostolis divina quadam virtute exequutum fuisse, quod his promiserat verbis: Venite post me, faciam vos pisces hominum. . . Quoniam autem Celsus (§. 63. p. 378) etiam infames fuisse homines dixit apostolos quos publicanos et nautas nequissimos vocat, ea de re respondebimus ipsum videri, ut obtrectet nostrae doctrinae, ex iis quae scripta sunt eligere pro libidine quod credat, et omnino non credere evangelii, ne divinitatem in illis libris evidenter demonstratam confiteri cogatur; cum contra deceret eum, qui, qua sinceritate auctores illi scripserint, videbat, eo magis diviniorebus rebus quas narrant fidem adjungere, quod ne abjectiora quidem praetermiserant. Verum est in Barnabae epistola, unde fortasse Celsus hauserit apostolos infames fuisse, et nequissimos, legi apostolos a Jesu fuisse electos, qui improbi erant ut nulli magis. Et in Ev. Luc. dicit ad Jesum Petrus: Discede a me, quia homo peccator sum domine. Sed et Paulus, qui et ipse postea factus est Jesu apostolus, in ep. ad Tim. sic scribit: Fi-

delis sermo, quod Christus venit in hunc mundum peccatores salvos facere, quorum primus ego sum. At nescio quomodo oblitus fuerit aut ne cogitarit quidem mentionem facere de Paulo, qui post Jesum ecclesias in Christo constituit. Verisimile est illum vidisse, non posse se de Paulo loqui, quin simul rationem redderet, cur, qui fuerat ecclesiam Dei persequutus, fideles acerrime infectatus fuerat, Jesu discipulos morti tradere obstinaverat, is usque adeo mutatus fuerit, ut ab Hierosolymis ad Illyricum evangelium Christi evulgaret, tantoque studio fungeretur hoc munere, ut in alieno fundamento aedificare nolens ea loca peteret, quo nunquam Dei in Christo evangelium pervaserat. Quid ergo absurdi est, si Jesus ostensurus humano generi, quam efficacia sint quae morbis animarum adhibet remedia, infames et nequissimos elegerit, illosque eo provexerit, ut purissimae vitae exemplum essent iis, qui eorum ministerio ad evangelium Christi adducerentur?" Judaeus quoque haec dixerat: Quomodo, cum a nostris sacris ducatis initium, paulo progressi eadem illa contemnitis? Neque enim aliud vestrae doctrinae dicere habetis initium quam nostram legem. — „Verum est”, respondet noster II, 4. p. 389, „Mosaicae legis ritus literasque propheticas esse religionis christianae prima veluti rudimenta, et ab eis progressos tum proficere, cum illa scrutentur eorumque mentem inspiciant, cum quaerant secundum revelationem mysterium temporibus aeternis tacitum, quod nunc patefactum est per scripturas prophetarum et domini nostri Jesu Christi adventum. At non verum quod dicitis, qui proficiunt, ab eis Mosaicam legem despiciatui haberi. Immo plus illi honoris deferunt; ostendunt enim, quam alta, quam abstracta sit sapientia eorum, quae sub illis latent literis, in quas nunquam Judaei introspexerunt.”

Haec talia dixit Origenes ad religionis christianae veritatem cum Judaeis, tum Graecis persuadendam. „Judaei quidem”, ait II, 79. p. 447, „et Graeci Christi doctrinae increduli assentiri nolunt. Nos vero Jesu documentis instructi Deo credere non unquam desinemus, et illos ad Dei cultum caecutientes ad meliorem frugem velle revocare; quamvis nos caecitatis accusent, ipsi vero caeci, et nos decipere homines

criminentur, cum ipsi sive Judaei sive Graeci audientes se decipiant. Pulchra profecto nostra decipiendi ratio, quippe qui faciamus, ut ex intemperantibus temperantes fiant aut studeant temperantiae, ex injustis justi sint aut ad justitiam tendant, ex imprudentibus evadant prudentes aut viam prudentiae sectentur, ex timidis, ignavis, imbecillis animosi sint et fortes; qua virtute tum praefertim eminent, cum ad pietatem erga Deum omnium conditorem servandam decertant.

Jam ex his perspicuum est, quam sit istud opus (c. Cels.), primum id quidem quod docte contra adversarium religionis christianae philosophum conscriptum exstat, praeclarum ingenii Origeniani et pietatis documentum, lectuque, licet vitiorum minime expers (cf. Schroeckhii Kirchengeschichte T. IV. p. 109 sq.), etiam nostris temporibus dignissimum.

DIONYSIUS.

Cum Origenis discipulus Dionysius esset cumque (vid. Euseb. h. e. VII, 7) integre omnium haeticorum sententias examinaret, apparet, ab ipso philosophiam a theologia non esse exclusam.

Theologia.

Ὁ Θεός, ait Dionysius (e Niceta apud Routhium reliqu. sacr. II, 405), ἐστὶν αἰεὶ, καὶ σύμπας ὁ αἰὼν ἐνέστηκεν ὄλος αὐτῷ καὶ πάρεστιν.

Ubi de creatione loquitur, in libro de natura (quem asservavit Eusebius in capitibus quinque postremis libri penultimi praeparat. evangel. p. 772 sqq. ed. Vigeriae, quemque invenire licet apud Routhium l. I, IV, 345 sqq.) acerrime et felicissime pugnat contra eos philosophos, qui ex atomis mundum conflatum esse dixerunt, atque ex siderum potissimum ipsiusque hominis contemplatione de creatore Deo doctrinam demonstrat. Universi autem mundi duas esse partes statuit (ib. ap. Routh. p. 350), φαινόμενα μὲν, ἥλιον, καὶ σελήνην, ἀστέρας, γῆν τε καὶ ὕδωρ· ἀφανῆ δὲ Θεοῦς τε (angelos) καὶ δαίμονας καὶ ψυχάς. Creaturarum vero nullam adorandam esse Dionysius censuit. Ita Aemiliano praefecto

dixit, quemadmodum ipse narrat in epistola apud Eusebium h. e. VII, 11. p. 497 ed. Zimm.: *Ἀντικρυς διεμαρτυράμην, ὅτι τὸν θεὸν τὸν ὄντα μόνον, καὶ οὐδένα ἕτερον σέβων, οὐδ' ἂν μετατεθείμην, οὐδὲ παυσάμην ποτὲ χριστιανὸς ὢν.* Et cum Aemilianus ipsum Deos imperii una cum isto Deo adorare juberet, respondit (ib. p. 499): *Ἡμεῖς οὐδένα ἕτερον προσκυνοῦμεν.*

De trinitate qui suo tempore male senserunt, strenue Dionysius impugnavit. Quamquam epistolae ad Paulum Samosatenum scriptae authenticia dubia est, tamen aliunde constat, quid de hoc homine noster statuerit. Scripsit, id quod refert Eusebius h. e. VII, 30. p. 541 (cf. h. e. VII, 27), epistolam synodicam ad Antiochenos, sed illam erroris ducem ne salutatione quidem dignatus est. Praecipue vero contra Sabellium pugnavit. Dedit enim literas contra Sabellium ad Ammonem (Euseb. h. e. VII, 26) et in epistola ad Xystum, episcopum Romanum (apud Euseb. h. e. VII, 6), haec habet: „De dogmate illo, quod nuper Ptolemaide urbe Pentapoleos commotum est, pleno impietatis ac blasphemiae adversus omnipotentem Deum patrem domini nostri Jesu Christi, pleno etiam incredulitatis erga unigenitum ejus filium, primogenitum omnis creaturae, Verbum, quod inter homines versatum est, pleno denique stuporis adversus spiritum sanctum, cum ab utraque parte et literae ad me allatae essent, et fratres mecum disserturi venissent, epistolas quasdam, quantum Deo juvante potui, tractatoris more fusius scripsi, quarum exemplaria ad te misi.” Cf. quoque Athanas. lib. de sent. Dionys. c. 5. Haec autem ipsa causa est, cur nonnullis patribus minus noster placeat. *Ὅτι Βασιλειος ἔ ἐν ἁγίοις, inquit Photius cod. CCXXXII. ed. Rothom. p. 901, τὸν ἐν ἁγίοις Διονύσιον Ἀλεξανδρείας οὐκ ἐν πολλοῖς ἀποδέχεται· μάλιστα δὲ ἐν τοῖς τὸ Ἀρειανῶν ἔθνος ἐπερείδεται. ἀπολογεῖται δὲ ὑπὲρ αὐτοῦ· ὡς οὐκ ἀσεβεῖ γνώμη, μάχη δὲ τῆ πρὸς Σαβέλλιον εἰς τὴν ἀντίθετον κατὰ τοὺς λόγους περὶ τραπήναι δυσσημίαν. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ πνεύματος οὐκ εὐαγεῖς αὐτὸν ἀφείναι φωνάς.* Neque id temere Basilii dixit. Nam Athanasius in libro de sent. Dionysii Alexandrini nonnullas tradit opiniones, Dionysii epistolae cuidam (ad Eu-

phranorem et Ammonem) a quibusdam datas, valde lubricas. Ita cap. 4. (ed. Benedictin.): *Φασίν, αἰτ, ἐν ἐπιστολῇ τὸν μακαρίτην Διονύσιον εἰρηκέναι, ποίημα καὶ γενητὸν εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, μήτε δὲ φύσει ἴδιον, ἀλλὰ ξένον κατ' οὐσίαν αὐτὸν εἶναι τοῦ πατρὸς, ὡςπερ ἔστιν ὁ γεωργὸς πρὸς τὴν ἀμπελον καὶ ὁ ναυπηγὸς πρὸς τὸ σκάφος· καὶ γὰρ ὡς ποίημα ὢν, οὐκ ἦν πρὶν γένηται.* Deinde cap. 14. Dionysius fertur dixisse: *Οὐκ ἀεὶ ἦν ὁ Θεὸς πατήρ· οὐκ ἀεὶ ἦν ὁ υἱός· ἀλλ' ὁ μὲν Θεὸς ἦν χωρὶς τοῦ λόγου, αὐτὸς δὲ ὁ υἱὸς οὐκ ἦν, πρὶν γεννήθῃ· ἀλλ' ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν· οὐ γὰρ αἰδιός ἔστιν, ἀλλ' ὕστερον ἐπιγέγονεν.* Denique cap. 16. dicitur: *Πατέρα λέγων Διονύσιος οὐκ ὀνομάζει τὸν υἱὸν, καὶ πάλιν υἱὸν λέγων οὐκ ὀνομάζει τὸν πατέρα, ἀλλὰ διαιρεῖ καὶ μερίζει τὸν υἱὸν ἀπὸ τοῦ πατρὸς.* Apparet, haec Dionysii dicta ab Arianorum sensis proxime abesse. Neque tamen ex his sequitur, hanc veram fuisse Dionysii sententiam. Potuit contra Sabellium suam sententiam acrius defendendo paene invitus istas in sententias incidere easque posthac, errore cognito, meliorem in partem interpretari. Neque potuit solum, sed id ita factum esse verisimillimum est. *Ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας Ἀθανάσιος, Photius inquit l. 1., τοῦ αὐτοῦ ἀνδρὸς Διονυσίου ὑπεραπολογεῖται. τὰ γὰρ Ἀρείου, φησὶ, Διονύσιος οὔτε ἐφρόνησέ ποτε, οὔτε ἠγνόησε τὴν ἀλήθειαν· οὔτε γὰρ ὑφ' ἑτέρων ἐπισκόπων ἐπ' ἀσεβείᾳ κατεγνώσθη, οὔτε τὰς Ἀρειανικὰς φωνὰς ἐφθέγγετο ὡς δογματίζων. ἀλλὰ καὶ Θεοδώρητος τοὺς αὐτοὺς ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου Διονυσίου λογισμοὺς ἀποδίδωσιν.* Habet autem ipse Athanasius de sent. Dion. cap. 4. haecce: „Scripsisse Dionysium istius generis epistolam (qua illa haeretice dicta contineantur), agnoscimus; verum non hanc solum, sed plurimas ab eo postmodum scriptas esse dicimus, quas ab istis quoque legi oportuit, ut ex omnibus simul, non ex unica duntaxat iudicium de ejus fide constitui posset” (praefertim, addimus, cum, ut Athanasius ib. c. 14. p. 253 ait, queratur Dionysius, quod accusatores sententias suas non integras referant, sed truncatas, et quod non bona conscientia, sed mala pro libidine loquantur; quos similes ait beati apostoli epistolârum calumniatoribus). „Non enim”, pergit Ath. l. 1., „fabri pe-

ritia solertiaque, qui multas triremes aedificavit, ex unica navi, sed ex omnibus simul dijudicari debet. Si igitur simpliciter, tanquam qui fidem suam ederet, hanc quam dicunt scripsit epistolam aut scripsit hanc solam, esto, accusent eum, ut velint; non enim crimine caruerit istiusmodi sententia. Quodsi temporis et personae ratio eum ad talia scribenda traxit, aliasque postmodum epistolas subdidit, quibus se de suspicione purgat, non oportuit ommissis causis, cur ita scribendum fuerat, homini temere odium conciliari, ne alioqui viderentur nihil nisi dictiunculas aucupari et veritatem et fidem rerum, quae ex aliis epistolis elucet, praetermittere.” Jamvero ex una harum aliarum epistolarum, ex epistola quadripartita *ἐλέγχου καὶ ἀπολογίας* ad Dionysium episcopum Romanum, multa Athanasius (nonnulla etiam Basilius Magnus) nobis tradidit, quae (collecta apud Routhium l. l. III, 194 — 203), etiam si interdum prius ab ipso dicta torqueant, tamen veram nostri de trinitate doctrinam nobis proponunt. „Si quis”, Dionysius ait apud Athanas. de sententia D. c. 20. p. 257 (ed. Bened.), „calumniator, eo quod Deum omnium factorem et creatorem dixi, putet me etiam Christi creatorem dixisse, advertat me prius patrem ipsum appellasse; quo in vocabulo simul enuntiatus est et filius. Postquam enim patrem dixi factorem, subdidi: neque pater eorum est, quorum est factor, si proprie is pater esse intelligatur qui genuit (latitudinem enim vocabuli hujus, pater, in sequentibus expendemus): neque factor pater, si solus opifex factor dicatur. Apud Graecos enim qui sapientes sunt, suorum librorum factores vocantur. Apostolus quoque ait, factor legis. Rerum etiam extrinsecarum, cujusmodi sunt virtus et vitium, factores nuncupantur, quemadmodum dixit Deus: Expectavi ut faceret iudicium, fecit autem iniquitatem.” „Christus (de sent. Dionysii ap. Ath. c. 15. p. 253) semper est, utpote verbum et sapientia et vis. *Ὁὐ γὰρ δὴ τοῦτων ἄγονος ὢν ὁ Θεὸς, εἶτα ἐπαιδοποιήσατο, ἀλλ’ ὅτι μὴ παρ’ ἑαυτοῦ ὁ υἱὸς, ἀλλ’ ἐκ τοῦ πατρὸς ἔχει τὸ εἶναι.* Cum sit splendor lucis aeternae, prorsus et ipse aeternus est. Luce enim semper existente, manifestum est et splendorem semper existere; eo quippe lux esse intelligitur, quod splendeat, ac fieri ne-

quit ut lux non luceat. . . Deus autem aeterna lux est, quae neque incepit, neque deficiet unquam. Ipsi ergo prae-lucet, καὶ σύνεστιν αὐτῷ τὸ ἀπαύγασμα ἀναρχον καὶ ἀειγε-νές, προφαινόμενον αὐτοῦ. . . Cum ergo aeternus sit pater, aeternus est et filius, lumen de lumine. Ὅντος γὰρ γονέως ἔστι καὶ τέκνον. Si autem proles non est, quomodo et cujus potest esse genitor? Atqui ambo sunt et semper sunt. . . Μό-νος δὲ ὁ υἱὸς ἀεὶ συνὼν τῷ πατρὶ, καὶ τοῦ ὄντος πληρούμε-νος, καὶ αὐτὸς ἐστίν, ὡν ἐκ τοῦ πατρὸς.” „Deus (ap. Ath. c. 23. p. 259) est fons bonorum omnium. Filius vero dictus est fluvius ὑπ’ (fort. ἀπ’ — Routh.) αὐτοῦ προχεόμενος. Verbum quippe est mentis emanatio (ἀπόρροια νοῦ), et, ut humano more loquar, ex corde per os emittitur. Mens vero, quae per linguam profilit, alia est a verbo, quod per linguam profilit alia est a verbo quod in corde existit. Hoc enim postquam illam praemisit (προπέμψας), remanet, estque quale antea erat; illa vero praemissa avolat et circumquaque fertur; καὶ οὕτως ἐστίν ἐκάτερος ἐν ἐκατέρῳ, ἕτερος ὡν θατέρον· καὶ ἕν εἰσιν, ὄντες δύο. οὕτω γὰρ καὶ ὁ πατήρ καὶ ὁ υἱὸς ἕν, καὶ ἐν ἀλλήλοις ἐλέχθησαν εἶναι.” „Neque pater (ib. c. 17. p. 254), qua pater est, a filio alienari potest; nam illud nomen causa est evidens cohaerentiae et conjunctionis; neque filius a patre separatur; hoc namque vocabulum pater communicationem indicat.” „Vita (c. 18. p. 256) ex vita genita est, quemadmodum e fonte flumen emanavit, et ex inexstincto lumine splendidum lumen accensum est.” „Sicut mens (νοῦς) nostra (c. 23. p. 259) eructat a se ipsa verbum estque utrumque alterum ab altero, proprium et ab altero distinctum obtinens locum, cum illud quidem in corde, istud vero in lingua et ore commoretur et moveatur; neque tamen inter se distant, aut se invicem privantur; neque mens sine verbo est, neque verbum sine mente, sed mens verbum facit et in ipso apparet, ac verbum exhibet mentem in qua factum est. Et mens quidem est quasi verbum immanens, verbum vero mens profiliens. Mens in verbum transit, verbum autem mentem in circumstantes auditores transmittit, sicque mens per verbum in auditorum animis insidet, simul ingressa cum verbo. Ac mens quidem est quasi pater verbi

in se ipsa existens, verbum autem velut filius mentis, nec ante ipsam, neque extra ipsam factum esse potest, sed cum ipsa existit, a qua germen et originem sumpsit. Eodem quoque modo pater maximus et mens universalis ante omnia filium habet Verbum ac sermonem sui ipsius et angelum.”

„Adversum me proferunt crimen (c. 18. p. 255), me scilicet non asserere, Christum esse Deo *δμοούσιον*. Tametsi enim me nusquam in scripturis sacris hoc vocabulum vel invenisse vel legisse dico, alia tamen argumenta, quae subinde adjunxi, quaeque illi tacuerunt, ab hac intelligentia nihil discrepant. Etenim prolem humanam, quae certe ejusdem generis est atque genitor, in exemplum attuli, dixique revera parentes hoc solum distingui a filiis, quod ipsi non sint filii . . . Plantam, sive ex semine sive e radice succrescentem, aliam esse dixi ab eo unde pullulavit, tametsi ejusdem omnino sit naturae,” et qu. sq. „Patrem dixi (c. 17. p. 254), et priusquam filii mentionem facerem, jam eum in patre significavi. Filium adjunxi, ac pater, etiamsi eum non prius nominassem, jam omnino in filio comprehensus fuerat. Spiritum sanctum addidi, sed simul unde et per quem processerit subtexui.”

„Singula nomina (ib.) a me prolata a se invicem nec separari queunt, nec dividi.” „Neque enim spiritus sanctus (ib.) a mittente (*τοῦ πέμποντος*), neque a ferente (*τοῦ φέροντος*) divelli potest.” Et ita quidem *ἡμεῖς* (ib.) *εἰς τε τὴν τριάδα τὴν μονάδα πλατύνομεν ἀδιαίρετον, καὶ τὴν τριάδα πάλιν ἀμείωτον εἰς τὴν μονάδα συγκεφαλαιούμεθα*. *Θειοτάτη γὰρ διὰ τοῦτο* (apud Basilium M. de spiritu sancto cap. penult. p. 61 ed. Benedictin.) *μετὰ τὴν μονάδα καὶ ἡ τριάς*. Quare concludit noster hanc epistolam apologeticam apud Basilium l. l. p. 60 verbis: *Τῷ δὲ θεῷ πατρὶ, καὶ υἱῷ τῷ κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, σὺν τῷ ἁγίῳ πνεύματι, δόξα καὶ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*

Summa igitur disquisitionis de Dionysii sententia est Athanasio c. 14. p. 253: *Σαβέλλιον μὲν ἐν ἐκείνοις* (scil. in prius scriptis) *ἀνατρέπει, ἐν τούτοις δὲ δείκνυσιν ὀλόκληρον ἑαυτοῦ τὴν εὐσεβῆ πίστιν*. Magis definite nos dicemus: Patrem et filium duas Dionysio esse hypostasies, nimis perspicuum fit ex priora illa ejus epistola, filium autem (sicuti verisimillime

etiam spiritum sanctum) ejusdem cum patre naturae, satis apparet ex ep. ad Dion. Rom. Cf. Christologiam.

Anthropologia.

Hominem esse liberum sine dubio Dionysius credit; tamen quod in eo sit bonum effici a Deo dicit fragmentis Niceianis apud Routh. l. 1. II, 406 sq.: *Μία γὰρ ἡ τῆς σοφίας πηγή ὁ Θεός. . . εἰς ὃ τῆς σοφίας γενεσιουργὸς καὶ δοτὴρ, καὶ εἴ τις αὐτῆς μετέσχεν, ἔχει παρ' ἐκείνου λαβών. . . ἐν χειρὶ αὐτοῦ καὶ ἡμεῖς, καὶ οἱ λόγοι ἡμῶν, πᾶσα τε φρόνησις καὶ ἐργατειῶν ἐπιστήμη. οὐ γὰρ ἄλλοθεν ποθεν ἦκεν εἰς ἡμᾶς τῶν ἀγαθῶν καὶ θανάσιων οὐδέν. ἀλλ' εἴ τι ἀγαθόν, αὐτοῦ, καὶ εἴ τι καλόν, παρ' αὐτοῦ* (Zachar. IX, 17). Ceterum, uti jam supra vidimus, in historia Adami allegoriam noster non invenit (ib. p. 395 sq.).

Christologia.

Moshemius Comm. de reb. Christ. ante Const. M. sec. III. §. 83. p. 697 in doctrina de persona Christi Dionysio errorem opprobrat. „Ut Sabellium”, ait, „qui Deum ipsum sive patrem in Christo natum, poenas passum et mortuum esse asseverabat, fortius comprimeret, negabat humana Christi, quod clare satis scribit Athanasius c. 5. p. 246, ad Deum in Christo residentem pertinere, et unice ad filium referebat. Ad alteram igitur extremitatem contendendi studio declinabat. Distinguebat nempe Dionysius in Christo verbum seu personam divinam a patre distinctam et filium, aut si mavis duplicem filium, divinum et humanum. Verbum seu filium divinum ab omnibus Christi ἀνθρωπίνοις, ab omnibus quae Christus ut homo fecit et perpeffus est, excludebat; haec vero omnia ἀνθρώπινα, nasci, pati, mori, ad unum filium hominis ex Maria natum pertinere disputabat. In vitio haec sunt et recta via ducunt ad illam, quae Nestorio tribuitur, sententiam. Nam si ad filium Dei seu verbum Christo homini junctum nihil earum rerum pertinet, quae filius hominis fecit et sustinuit, perspicuum est, duplicem in Christo et naturam et personam esse, filiumque Dei seu Verbum filium tantum hominis roborasse, illuminasse, juvisse. Nec igitur temere Dionysius Romae ac-

cusfabatur, quamquam parum distincte ac perite." Refutavit Moshemium Routhius l. l. IV, 286 sqq., cujus, ne Routhii praestantissimum opus omnibus in promptu non sit verenti, plurima verba tradere mihi liceat. Dionysium distrahendae personae in Christo unquam postulatum fuisse, vetat nos credere sua ipsius defensio, tot locis ab Athanasio commemorata, quae tota in eo versatur, ut arceatur a se crimen negatae vel certe imminutae divinae Christi naturae, non duos pro uno Christo asserendi. Neque in sequentibus seculis Dionysii auctoritate se unquam tuebantur Nestoriani dogmatis patroni. Ipse porro, quem indicat Moshemius, Athanasii locus nihil valet ad obtinendam causam adversus Alexandrinum antistitem. „Dionysius", ait Moshemius, „teste Athanasio negabat humana Christi ad Deum in Christo residentem pertinere, et unice ad filium referebat." Loco vero, quem significavit, haec Athanasius enarrat (c. 5. p. 246): *Ἐν Πενταπόλει, inquit, τῆς ἀνω Αἰβύης τηρικαῦτά τινες τῶν ἐπισκόπων ἐφρόνησαν τὰ Σαβελλίου· καὶ τοσοῦτον ἴσχυσαν ταῖς ἐπινοίαις, ὥς ὀλίγου δεῖν μηκέτι ἐν ταῖς ἐκκλησίαις κηρύττεσθαι τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ. τοῦτο μαθὼν Διονύσιος, αὐτὸς γὰρ εἶχε τὴν μέριμναν τῶν ἐκκλησιῶν ἐκείνων, πέμπει καὶ συμβουλεύει τοῖς αἰτίοις παύσασθαι τῆς κακοδοξίας· ὡς δὲ οὐκ ἐπαύοντο, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἀναιδέστερον ἠσέβουν, ἠναγκάσθη πρὸς τὴν ἀναιδειαν ἐκείνων γράψαι τὴν τοιαύτην ἐπιστολὴν, καὶ τὰ ἀνθρώπινα τοῦ σωτῆρος ἐκ τῶν εὐαγγελίων παραθέσθαι· ἵν' ἐπειδὴ τολμηρότερον ἐκεῖνοι τὸν υἱὸν ἠρνοῦντο, καὶ τὰ ἀνθρώπινα αὐτοῦ τῷ πατρὶ ἀντίθεσαν, οὕτως οὕτως δείξας, ὅτι οὐχ ὁ πατὴρ, ἀλλ' ὁ υἱὸς ἐστὶν ὁ γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν ἄνθρωπος, πείσῃ τοὺς ἀμαθεῖς, μὴ εἶναι τὸν πατέρα υἱόν· καὶ οὕτως λοιπὸν κατ' ὀλίγον ἐκείνους εἰς τὴν ἀληθινὴν ἀναγὰγῃ θεότητα τοῦ υἱοῦ, καὶ τὴν γνῶσιν τὴν περὶ τοῦ πατρὸς.* Hic certe, Dionysio rationeque ejus certandi comprobatis, Athanasius ostendit, Sabellianos, quibus ille se opposuit, ad patrem, non ait ad Deum, humana Christi retulisse. Dionysium autem per patrem intellexisse primam personam triadis, quicquid revera statuebant Sabelliani, cum per omnia fragmenta ejus constat, tum sine libelli sui Athanasius haec quae sequuntur scribens demonstra-

vit. Postquam enim id laudavit, praeclare Dionysium in disputatione cum Sabellianis non ab argumentis filii divinitatem probantibus initium duxisse, sed praemisisse τὰ ἀνθρωπίνως εἰρημένα de servatore, cujusmodi sunt esurire, laborare, quod vitis sit, quod oraverit, quod passus sit; haec addit: Ὅσα γὰρ ταῦτα ταπεινὰ λέγεται, τοσοῦτα δείκνται μὴ ὁ πατὴρ γενόμενος ἄνθρωπος. ἀνάγκη γὰρ ἀμπέλου, λεγομένου τοῦ κυρίου, εἶναι καὶ γεωργόν· καὶ εὐχομένου αὐτοῦ, εἶναι τὸν ἐπακούοντα· καὶ αἰτοῦντος αὐτοῦ, εἶναι τὸν δίδοντα. Τὰ δὲ τοιαῦτα μᾶλλον εὐκολώτερον τὴν τῶν Σαβελλιανῶν μανίαν δείκνυσιν· ὅτι ἕτερος ὁ εὐχόμενος, ἕτερος ὁ ἐπακούων, καὶ ἄλλος ἢ ἄμπελος, καὶ ἄλλος ὁ γεωργός (cap. 26. p. 261). Cum vero inter haec verba patris persona, non Christi divina natura intelligatur, constat Athanasium quidem nullum odoratum esse vestigium Dionysii λύειν τὸν Χριστὸν gestientis. Et Dionysius (referente eodem Athanasio p. 256), εἰ καὶ τὰς λέξεις εἴρηκε (scil. voces γενητός cet.), διὰ τοῦτό φησιν εἰρηκέναι, πρὸς τὸ μόνον δεῖξαι, ὅτι μὴ ὁ πατὴρ ἔστιν, ἀλλ' ὁ υἱός, ὁ τὸ γενητὸν καὶ κτιστὸν καὶ ποιητὸν ἐνδυσάμενος σῶμα. Jam res ita comparata videtur, ut omnem moverit lapidem Dionysius, ne pater cum filio Dei atque hominis confunderetur, de duplici autem Christo ne per somnium quidem cogitarit. Neque enim eo minus valebant argumenta ejus contra illud, quod ipse putabat dogma esse Sabellii, quod arctissima unio erat Dei atque hominis; immo iccirco vel efficaciores essent eadem probationes ad ostendendam veram inter patrem et filium distinctionem. Origenes denique (de eo enim potissimum hoc dicere malumus, quod de tota schola Alexandrina Routhius contendit) arctissimam utriusque in Christo naturae unionem docuit; quare minime existimandum est, lapsum hac in re esse magnum ejus discipulum. Quamvis igitur tanquam Origenis discipulus duas in Christo naturas esse noster non statuere non poterit, tamen alterius ab altera Nestorianice separatae culpa ipsi assignari non potest.

De opere Christi sensu strictiori in scriptis Dionysii, quae supersunt, nihil memorabile invenitur. — Gratiae divinae

magnam efficaciam ab eo tribui, colligi licet ex eo dicto, quod in Anthropologia tradidimus.

Eis, qui ab haereticis ad ecclesiam redirent, (e regula Heraclae) nequaquam iterato Dionysius existimabat baptismate opus esse (ap. Euf. h. e. VII, 7), si jam antea verae ecclesiae baptismi participes facti essent. De eis, qui tales facti non erant: „Revera”, ait apud Euf. h. e. VII, 5, „in maximis, ut audio, episcoporum conciliis decretum est, ut, qui ab haereticis ad ecclesiam accedunt, primum catechumeni fierent, ac deinde veteris et impuri fermenti sordibus per baptismum purgarentur.” Neque ipse tamen haereticum secundo baptismo initiare audebat. Enarrat enim apud Eusebium h. e. VII, 9 haecce: „Quidam ex fratribus, qui ad ecclesiam conveniunt, jampridem pro fideli habitus, et qui ante meam ordinationem, ac ni fallor ante ipsius quoque Heraclae episcopatum, coetus fidelium particeps fuerat, cum interfuisset baptismum eorum, qui nuper baptizabantur, et interrogationes responsaque illorum audiisset, ad me accessit flens et vicem suam ingemiscens. Pedibusque meis advolutus confiteri atque dejerare coepit, baptismum, quo apud haereticos initiatus fuerat, non hujusmodi esse, nec cum hoc nostro quidquam commune habere. Quippe illum plenum esse blasphemiae et impietatis. Ajebatque animum suum acerbissimo doloris sensu compungi, ac ne oculos quidem ad Deum attollere se audere, quippe qui scelestis illis verbis ac caerimoniis initiatus fuisset. Proinde orabat, ut hoc purissimo lavacro verissimaque adoptione et gratia donaretur. Quod equidem facere non sum ausus, sed diuturnam illi communionem ad id sufficere dixi. Nam qui gratiarum actionem frequenter audierit et qui cum ceteris responderit Amen, qui ad sacramentam adstiterit et manus ad suscipiendum sacrum cibum porrexerit; qui illum exceperit et corporis ac sanguinis domini nostri Jesu Christi particeps fuerit (*μετασχών*) diutissime, eum ego de integro renovare non ausim. Porro ut bono animo esset, et cum firma fide bonae spei plenus *τῆ μετοχῆ τῶν αγίων* accederet, jussi.”

Simul apparet, ex hoc loco, de sacra coena nostrum sensisse, accipientes participes fieri corporis et sanguinis Christi.

Haereticos pestem ecclesiae esse Dionysius putabat. „Ego vero”, ait apud Eusebium h. e. VII, 7, „in libris et traditionibus haeticorum cognoscendis operam posui, *χραινὼν μὲν μου πρὸς ὀλίγον τὴν ψυχὴν ταῖς παμμιάρους αὐτῶν ἐνθυμήσεσιν· ὄνησιν δ' οὖν ἀπ' αὐτῶν ταύτην λαμβάνων, τὸ ἐξελέγχειν αὐτοὺς παρ' ἑμαυτῷ, καὶ πολὺ πλεον βδελύττεσθαι.*” De „heterodoxia” Novati, quam improbareret necesse erat, cum lapsos non condemnaret (cf. quod ipse dicit apud Euseb. h. e. VI, 42) apud Euseb. h. e. VII, 8 quid sentiat ostendit. „Novatianum” (al. Novatum), inquit, „merito averſamur, qui quidem ecclesiam discidit, et quosdam ex fratribus ad impietatem blasphemiamque pertraxit, qui nefariam de Deo doctrinam invexit, et clementissimum dominum nostrum Jesum Christum quasi implacabilem calumniatur; qui praeterea sacrum lavacrum obliterat fidemque et confessionem, quae baptismum praecedunt, evertit, et spiritum sanctum penitus ab illis fugat, tametsi” (id leniter addit et digne viro christiano) „spes aliqua subsit vel quod in illis adhuc maneat, vel quod ad eos reversurus sit.” Literis autem ad „Novatum” datis (apud Euseb. h. e. VI, 45) haec verba facit: „Si quidem invitus, ut asseris, eo adductus es, id nobis ostendes tua sponte redeundo. Satius quidem fuerat, quidvis pati, ne ecclesia Dei discinderetur. Nec minus gloriosum fuisset iccirco subire martyrium, ne ecclesiam scinderes, quam ut ne idolis sacrificares. Imo illud meo quidem iudicio illustrius fuisset; hic enim pro sua unius anima, illic pro omni ecclesia martyrium quis sustinet. Si tamen vel nunc persuaseris fratribus aut eos coegeris, ut ad concordiam redeant, majus tibi meritum erit, quam culpa. Et haec quidem non imputabitur, illud vero praedicabitur. Quodsi fratribus parere recusantibus id efficere non potes, tuam ipse animam serva. Opto ut pacifludens in domino bene valeas.”

Eschatologia.

Crassioſorem de regno Christi millenario doctrinam Dionysius impugnavit. Scripsit enim de sententia Eusebii h. e. VII, 24 initio propterea contra Nepotem, „quod is promissiones sanctis hominibus factas in divinis voluminibus iudaico

sensu exhibendas docebat, et nescio quod mille annorum spatium corporalibus refertum deliciis in hac terra fore affirmabat." Id quod eo melius noster poterat, quod apocalypsin Johanni apostolo abjudicabat. Chiliastarum illam sententiam etiam in disputatione quadam impugnavit, cujus historiam enarrare (verbis Dionysii apud Euseb. h. e. VII, 24. p. 525) a consilio non alienum videtur. „Cum essem", inquit, „in Arfinoitica praefectura, in qua jampridem, ut nosti, increbuit haec opinio, adeo ut schismata et integrarum ecclesiarum defectiones fierent; convocatis presbyteris ac doctoribus, qui per singulos vicos fratribus praedicabant, praesentibus item fratribus, qui adesse voluerant, hortatus sum illos, ut ea doctrina palam in concione examinaretur. Cumque hunc librum (Apoc.) tanquam scutum quoddam murumque inexpugnabilem mihi opposuissent, tres continuos dies a prima luce usque ad vesperam cum ipsis sedens, quaecunque in eo libro scripta erant, discutere aggressus sum. Tum vero fratrum constantiam et ardentissimum cognoscendae veritatis studium, et docilitatem atque intelligentiam magnopere sum admiratus. Adeo moderate et ordine interrogationes rationesque dubitandi et assensiones a nobis fiebant. Ac studiose quidem cavebamus, ne ea, quae semel nobis placuissent, tametsi vera esse deprehenderentur, pertinaciter defenderemus; nec aliorum objectiones subterfugebamus. Sed quoad fieri poterat, ad ea, de quibus instituta erat disputatio, eniti eaque stabilire conabamur; sin autem rationibus convicti essemus, non pudebat nos mutare sententiam, et aliis assentiri. Quin potius cum bona animi conscientia, absque ulla simulatione, expansis ad Deum cordibus, quaecunque certissimis argumentis et auctoritate sacrae scripturae confirmata essent, suscipiebamus. Tandem denique Coracio, qui hujus doctrinae auctor et signifer fuerat, audientibus cunctis, qui aderant, fratribus, pollicitus nobis et contestatus est, se in posterum hanc opinionem amplexurum non esse, nec de ea disputaturum, nec loquuturum, nec populo praedicaturum, quippe qui argumentis oppositis satis superque convictus fuisset. Fratribus autem, qui aderant, haec disputatio et omnium inter se reconciliatio atque consensus non mediocrem attulit voluptatem."

PIERIUS.

Nihil de dogmaticis Pierii sententiis scimus, nisi quod Photius biblioth. cod. CXIX. p. 300 ed. Rothom. nobis tradidit, unde Routhius l. I. III, 211. 212 ea dedit.

Theologia.

„De patre”, Photius ait, „et filio pie credit, nisi quod substantias (οὐσίας) duas totidemque naturas (φύσεις) esse dicit; substantiae et naturae nomine . . pro hypostasi usus; non ita vero, ut qui Ario adhaerent. Verumtamen de spiritu sancto periculose nimis atque parum pie docet, dum hunc inferioris esse gloriae, quam sit pater et filius, affirmat.” Neque id mirandum in eo, qui Origenem imitari voluerit.

Angelologia.

„Cherubos (Photius refert) factos quidem fatetur, at divinae tantum providentiae ratione fuisse concessos nugatur (οικονομίας δὲ λόγῳ συγχωρηθῆναι ματαιολογεῖ), ὡς οὐδὲν ἦσαν ὡς ἕτερα τὰ γεγενημένα. Neque vestigium (τύπον) aliud praeferebant alicujus formae, sed alarum duntaxat speciem fabulatur illos ferre.”

Anthropologia.

Ἐπαινίττεται δὲ οὗτος, κατὰ τὸν Ὠριγένους ὕθλον, καὶ προὔπαρξιν ψυχῶν.

THEOGNOSTUS.

Praeter ea, quae ex Theognosti libris Hypotyposeon Photius tradidit cod. CV. p. 280 (verisimillime is tamen acrius in Theognostum invectus), supersunt quoque fragmenta nonnulla opusculi de blasphemia in spiritum sanctum ex Athanasii epist. 4. ad Serapionem §. 11. p. 703 ed. Bened., et libri secundi Hypotyposeon ex ejusdem ep. de decretis synodi Nicaenae §. 25. p. 230. Omnia Routhius collegit l. I. III, 221 sqq.

Theologia.

„Primo Hypot. libro (inquit Photius) de patre agit, eumque esse rerum opificem ostendere nititur, etiam contra eos, qui materiam Deo coaeternam faciunt.”

„De filio (ait Photius) secundo Hypot. libro argumenta quidem ponit, quibus effici dicit necessario, patrem habere filium. At cum filium dicit, creaturam (*κτίσμα*) esse ipsum demonstrat, et ratione praeditis tantum praeesse. Ac plura id genus alia una cum Origene filio adscribit, sive eadem impietate ductus, sive, ut quis dixerit, illius defendendi studio, exercitationis isthaec gratia, et non ex sua sententia proponens, sive a veritate nonnihil abduci sinens ob imbecillitatem captumque auditoris, qui nulla fortasse fidei christianae cognitione imbutus, minus poterat accuratiorem religionis cognitionem admittere, ut filii propterea qualemcunque cognitionem auditori utiliore existimarit esse, quam si omnino nec agnitus ille sit, nec auditus. . . . Septimo libro, quem de Dei creatione inscripsit, aliquanto pie magis . . . agit praesertim de filio in extrema operis parte.” Ipse noster apud Athanas. l. l. „Non extrinsecus”, ait, „adinventa est filii substantia, οὐδὲ ἐκ μὴ ὄντων ἐπεισέχθη· ἀλλὰ ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας ἔφω, ut lucis splendor et aquae vapor; neque enim splendor aut vapor ipsa aqua vel ipse sol est, neque rursus aliquid est alienum; [fortasse addendum: οὕτως οὔτε ὁ υἱὸς αὐτὸς ὁ πατὴρ ἐστίν, οὔτε ἀλλότριος.] ἀλλὰ ἀπόρροια τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας, ita tamen, ut nullam divisionem eadem patris substantia sit perpessa. Ut enim sol idem manens radiis ab ipso profluentibus non minuitur; ita neque patris substantia mutationem ullam patitur, cum filium sui ipsius imaginem habet.”

„De spiritu sancto (Photius l. l.) tertio Hyp. libro argumenta quidem adhibet, quibus spiritum sanctum esse conatur ostendere; verum cetera, ad modum Origenis libro de principiis, etiam hic nugando delirat (*παραληρηεῖ*).”

Angelologia et Daemonologia.

„Quarto Hyp. libro (de sententia Photii) inania aequae atque Origenes de angelis et daemionibus jactans exilia (*λεπτὰ*) ipsis corpora induit.”

Christologia.

„Quinto et sexto H. I. (ib.) agit *περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Σωτῆρος*, tentatque suo more demonstrare, incarnationem filii fieri potuisse.” De blasphemia in spiritum sanctum, qui Christianis efficacem sese praebeat, apud Athanas. l. I. haec verba facit: „Qui primum et secundum terminum transgressus est, minori supplicio dignus videri possit; qui autem tertium contempserit, non ulterius veniam consequetur” (ubi Athanasius addit: „Primum autem terminum et secundum terminum ait doctrinam de patre et filio acceptam; tertium vero verbum in initiatione et participatione spiritus traditum; quod confirmatur adducit Joh. XVI, 12. 13”). „Sicut eos (pergit), qui perfecta nondum capere possunt, alloquitur salvator, ad illorum sese parvitatem demitteus; cum perfectis autem spiritus sanctus versatur; neque tamen quis ideo dixerit, a spiritus sancti doctrina filii doctrinam superari; sed quod filius quidem sese demittat ad imperfectos, spiritus vero sanctus sigillum sit perfectorum; sic non propter excellentiam spiritus sancti prae filio inexpiabilis et citra veniam est blasphemia in spiritum, sed quia imperfectis datur venia, iis vero, qui donum coeleste gustaverunt et initiati sunt, nulla veniae relinquitur excusatio vel deprecatio.”

Quod reliquum est, inde, quod a Photio noster dicitur demonstrasse, filium necessario esse ejusque incarnationem fieri potuisse, sequi videtur, adjutrice philosophia ipsam theologiam tractavisse.

PETRUS MARTYR.

Anthropologia.

In priore de anima sermone, qui inscribitur *περὶ τοῦ μηδὲ προὔπαρχειν τὴν ψυχὴν, μηδὲ ἀμαρτήσασαν τοῦτο εἰς σῶμα βληθῆναι* (vid. Routh. l. I. III, 346), dicit: *Ὀὐκ ἐνδέχεται πρὸ σωμάτων ἐν οὐρανῷ ἀμαρτάνειν ψυχὰς, μηδὲ ὄλως πρὸ σωμάτων ὑποστάσας. τὸ γὰρ μάθημα τοῦτο τῆς ἑλληνικῆς ἐστὶ φιλοσοφίας, ξένης καὶ ἀλλοτριᾶς οὐσίης τῶν ἐν Χριστῷ εὐσεβῶς θελούντων ζῆν* (ex Justiniani ep. ad Me-
nam. ap. Routh. l. I. p. 347).

Christologia.

„Dei voluntate verbum factum est caro, habituque inventum ut homo non recessit a deitate” (ex libri de divinitate fragm. ap. Routh. l. I. III, 344). Quare jure Ephremius patriarcha Antiochenus apud Photium in biblioth. cod. CCXXIX. p. 805: *Ὅτι δὲ δύο φύσεων ἔνωσιν, αἰτ, καὶ μίαν ὑπόστασιν καὶ πρόσωπον ἐν ὁμολογεῖν, τοῦ ὁρθοῦ φρονήματός ἐστι, καὶ τῶν πατέρων κήρυγμα. Ἰωάννης μὲν ὁ Χρυσόστομος μαρτυρεῖ, . . ἀλλὰ καὶ Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυς etc.*

„Et signa omnia, quae fecit, et virtutes demonstrant, αὐτὸν θεὸν εἶναι ἐνανθρωπήσαντα. τὰ συναμφοτέρα τοίνυν δεικνυται· ὅτι θεὸς ἦν φύσει καὶ γέγονεν ἄνθρωπος φύσει” (ex homil. de adventu salvatoris nostri apud Routh. l. I. p. 346).

„Neque vero ea de causa egenus factus est, cum esset dives, ut virtutis aut majestatis suae perfectione exueretur; sed ut et mortem pro nobis peccatoribus susciperet (1 Petri III, 18) . .” (de divinit. l. I. p. 344).

„Deus autem Λόγος citra viri commercium, Dei, qui quidvis efficere potest, voluntate in virginis utero incarnatus est, viri operatione aut praesentia ad hoc minime requisita. Dei namque virtus virginem per spiritus sancti adventum obumbrans, viro efficacius operata est” (ib. p. 345). „Magi infanti obtulerunt maxime opportuna et magnifica dona, aurum et thus et myrrham, ut regi et Deo et homini” (de poenitentia can. 13 ap. Routh. III, 341).

Sacra coena Petro est *μετάληψις τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος* (ib. c. 8. p. 329).

ARIUS.

Theologia.

Praecipuas Arii de filio Dei sententias ex ipsis Thalia tradidit Athanasius contra Arianos orat II. ed. Colon. T. I. p. 310—312 (cf. orat. I. p. 294 sq.): *Ὅνκ ἀεὶ ὁ θεὸς πατὴρ ἦν, ἀλλ' ἦν, ὅτε θεὸς μόνος ἦν καὶ οὐπω πατὴρ ἦν. Ὑστερον δὲ ἐπεὶ γέγονε πατὴρ, οὐκ ἀεὶ ἦν ὁ υἱός. Πάντων γὰρ γενομένων ἐξ οὐκ ὄντων, καὶ πάντων ὄντων κτισμάτων καὶ ποιημάτων γενομένων, καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἐξ οὐκ ὄντων γέγονεν· καὶ ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν, καὶ οὐκ ἦν, πρὶν*

γενηθῆ· ἀλλ' ἀρχὴν τοῦ κτίζεσθαι ἔχει καὶ αὐτός. Ἦν γὰρ, φησὶ, μόνος ὁ θεὸς, καὶ οὐπω ἦν ὁ λόγος καὶ ἡ σοφία. Εἶτα θελήσας ἡμᾶς δημιουργῆσαι, τότε δὴ πεποιήκεν ἓνα τινα, καὶ ὠνόμασεν αὐτὸν λόγον καὶ υἷον καὶ σοφίαν, ἵνα ἡμᾶς δι' αὐτοῦ δημιουργήσῃ. Καὶ τῇ μὲν φύσει, ὡςπερ πάντες, οὕτως καὶ αὐτὸς ὁ λόγος ἐστὶ τρεπτὸς, τῷ δὲ ἰδίῳ αὐτεξουσίῳ, ἕως βούλεται, μένει καλὸς, ὅτε μέντοι θέλει, δύναται τρέπεσθαι καὶ αὐτὸς ὡςπερ καὶ ἡμεῖς, τρεπτῆς ὡν φύσεως. Διὰ τοῦτο γὰρ φησὶ καὶ προγινώσκων ὁ θεὸς ἔσεσθαι καλὸν αὐτὸν, προλαβὼν ταύτην αὐτῷ τὴν δόξαν ἔδωκεν, ἣν ἂν καὶ ἐκ τῆς ἀρετῆς ἔσχε μετὰ ταῦτα. Εἰπεῖν δὲ πάλιν ἐτόλμησεν, ὅτι οὐδὲ θεὸς ἀληθινὸς ἐστὶν ὁ λόγος, εἰ δὲ καὶ λέγεται θεός, ἀλλ' οὐκ ἀληθινός ἐστιν, ἀλλὰ μετοχῆ χάριτος, ὡςπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς λέγεσθαι ὀνόματι θεός. Καὶ πάντων ξένων καὶ ἀνομοίων ὄντων τῷ θεῷ κατ' οὐσίαν, οὕτω καὶ ὁ λόγος ἀλλότριος μὲν καὶ ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας καὶ αἰδιότητός ἐστι. Τῶν δὲ γενητῶν καὶ κτισμάτων, ἴδιος καὶ εἰς αὐτῶν τυγχάνει. Καὶ τῷ υἱῷ ὁ πατὴρ ἀόρατος ὑπάρχει, καὶ οὔτε ὁρᾶν, οὔτε γινώσκειν τελείως καὶ ἀκριβῶς δύναται ὁ λόγος τὸν ἑαυτοῦ πατέρα. ἀλλὰ καὶ ὃ γινώσκει καὶ ὃ βλέπει, ἀναλόγως τοῖς ἰδίῳις μέτροις οἶδε καὶ βλέπει. Καὶ γὰρ καὶ ὁ υἱός, φησὶν, οὐ μόνον τὸν πατέρα ἀκριβῶς οὐ γινώσκει, λείπει γὰρ αὐτῷ εἰς τὸ καταλαβεῖν· ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν οὐκ οἶδε. Καὶ ὅτι μεμερισμέναί τῃ φύσει καὶ ἀπεξενωμέναί καὶ ἀπεσχοινοσμέναί καὶ ἀλλότριοι καὶ ἀμέτοχοί εἰσιν ἀλλήλων αἱ οὐσίαι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, καὶ ὡς αὐτὸς ἐφθέγγετο, ἀνόμοιοι πάνπαν ἀλλήλων ταῖς τε οὐσίαις καὶ δόξαις εἰσὶν ἐπ' ἄπειρον. Τὸν γοῦν λόγον φησὶν εἰς ὁμοιότητα δόξης καὶ οὐσίας, ἀλλότριον εἶναι παντελῶς ἑκατέρων, τοῦ τε πατρὸς καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος. — Τούτοις γὰρ ἐφθέγγετο, Athanasius ait, τοῖς ῥήμασιν ὁ ἀσεβῆς, καὶ διηρημένον δε εἶναι καθ' ἑαυτὸν, καὶ ἀμέτοχον κατὰ πάντα τοῦ πατρὸς τὸν υἷον ἔφησεν. — Non repugnat, quod, alia quidem ratione et cautius, Arius in epistola ad Eusebium Nicomed. apud Theodoretum hist. eccl. I, 4 de filio dicit: "Οτι ὁ υἱὸς οὐκ ἔστιν ἀγέννητος, οὐδὲ μέρος ἀγεννήτου, κατ' οὐδένα τρόπον, οὐδὲ ἐξ ὑποκει-

μένου τινός· ἀλλ' ὅτι θελήματι καὶ βουλῇ ὑπέστη πρὸ χρόνων καὶ πρὸ αἰώνων πλήρης (ex Arii scilicet interpretatione) θεός, μονογενής, ἀναλλοίωτος, καὶ πρὶν γεννηθῆν ἦτοι κτισθῆν ἢ ὀρισθῆν ἢ θεμελιωθῆν, οὐκ ἦν· ἀγέννητος γὰρ οὐκ ἦν.

Christologia.

Illam suam sententiam Arius etiam ex iis Novi T. locis derivavit, ubi de sola humana Jesu Christi natura sermo est, indeque fit perspicuum, id quod praeterea Athanasius (v. c. de salutari adventu J. Chr. ed. Col. T. I. p. 635. 636) hisce verbis: Ἄρειος δὲ σάρκα μόνην πρὸς ἀποκρυφὴν τῆς θεότητος ὁμολογεῖ· ἀντὶ δὲ τοῦ ἔσωθεν ἐν ἡμῖν ἀνθρώπου, τοῦτ' ἐστὶ τῆς ψυχῆς, τὸν λόγον ἐν τῇ σαρκὶ λέγει γενονέναι, τὴν τοῦ πάθους νόησιν καὶ τὴν ἐξ ἕδου ἀνάστασιν τῆ θεότητι προσάγειν τολμῶν) et Didymus (v. c. de trinitate lib. III. c. 21. p. 396; c. 30. p. 424) pluribus locis dicunt, humanam Jesu naturam ad solum corpus ab Ario esse relatam *).

(MACARIUS POLITICUS **).

Affervavit Cavius hist. lit. script. eccl. ed. Genev. 1693. p. 146 — 148 sermonem Macarii περὶ ἐξόδου ψυχῆς δικαίων καὶ ἀμαρτωλῶν, τὸ πῶς χωρίζονται ἐκ τοῦ σώματος καὶ πῶς εἰσιν, in quo revelationes describit ab angelis quondam in eremo acceptas et, ut alia missa faciam, etiam haec habet: „Peccatrix anima dum adhuc in corpore manet, malarum actionum foetorem emittit quendam, post mortem vero multo majorem. . E natura sua anima lucida est et pura, immortalis quippe lucis spiramen; in corpore autem posita si illud bene non gubernet, a peccato quodammodo polluitur, ista quidem magis, illa

*) Athanasium h. l. praeterimus, quia sententia de ipsius scholae Alex. cat. praefectura probabilis non est. Doctrinae ejus primariae de ὁμοουσίᾳ filii cum patre paulo post adstipulatus est Didymus, cujus doctrinam deinceps exponemus.

**) Quae ad hunc pertinent, parenthesi inclusa dabimus, quippe a Macario non amplius catecheta (si unquam, quod dubium est, catecheta fuit), sed monacho dicta et nimium a ceterorum Alexandrinorum differendi ratione discrepantia.

vero minus. . Animas et iustorum et iniustorum angeli e vita educunt, iniustorum animas praesentiam angelorum exhorrescentes. . Anima iniusti antequam sistatur iudici, a conscientia sua indefinenter iudicatur." His expositis ab angelis Macarius quaerit: „Quandoquidem ex patribus traditum est, tertia et nona et quadragesima die oblationem pro mortuo in ecclesia Deo reddi, quid utilitatis exinde animae in exitu redundat?" Dicit angelus: „Nil inopportune neque inutiliter in ecclesia sua fieri concessit Deus, coelestia vero et terrena ipsius mysteria in ecclesia sua fieri concessit Deus et celebrari iussit. . Per duos dies permittitur animae, ab angelis satellitibus stipatae, in terra, ubicunque velit, obambulare. Quae corporis igitur amanti mancipata est anima, aliquando domum, in qua separata est, circumvagatur, nonnunquam sepulcrum, in quo reconditum est corpus; et ad hunc modum biduum exigit, portus ad instar cadaver suum quaerens. Pia vero anima ad locos, in quibus iustitiam operari consuevit, abit. Tertio autem die omnes Christianorum animas ad coelos adduci iubet, qui die tertio a mortuis resurrexit, Christus omnium Deus, ut resurrectionem ipsius imitatae Deum omnium creaturarum adorent. . Posthac a Deo mandatur, ut diversa amoenaque sanctorum habitacula et paradisi pulchritudo animae ostendantur. Ista omnia perdiscit anima sex diebus. . Tum repente mutatur et doloris sui, quem in corpore posita patiebatur, obliviscitur. Sin vero peccatis obnoxia sit, cum sanctorum voluptates videt, contristari se ipsamque condemnare incipit. . Tum anima rursus ad adorandum Deum adducitur. . Deinde in infernum deducitur, . . et diversae ostenduntur impiorum poenae, quibus assidentes peccatorum animae assidue lugent ac dentes stridunt. Per hasce poenarum diversitates circumfertur anima XXX dies. . Die XL. iterum ad adorandum Deum reducit, et tum secundum opera illius locum illi, ubi in aeternum affervetur, indicit iudex. . Animas non baptizatas angeli inclementes ex corpore excipiunt, verberantes illas et dicentes: Ades dum impia anima; quis dominus tuus omniumque Deus, quem scire noluiti, in mundo secura degens? Nunc vero eum agnosce aeternis addicta poenis" et qu. sq.)

DIDYMUS.

Cf. quae Mingarellius in editione sua (vid. huj. comm. p. 3) de Didymi doctrina exposuit.

Systema suum theologiae Didymus solius ex scripturae sacrae dictis exstruere conatur; neque est cur hoc uberius demonstramus, quippe quod omnes librorum de trinitate paginae, dictis librorum sacrorum probantibus refertae, diterrissime ostendant. Argumentum ex traditione petitum attingit quidem, sed non urget, illud tantum haereticis veluti obiter exprobrare contentus, novam esse eorum doctrinam, ipsosque ex „inconcussa domo” (de trin. lib. II. c. 6. p. 174), ex ecclesia egressos esse. Attamen juxta scripturam s. omnino a nostro etiam traditionem tanquam fidei fontem acceptam esse, jam colligi licebit ex crebro vocabuli orthodoxiae usu (quam quidem in sustentandis decretis Nicaenis maxime ponit); cf. de trin. II, 11. p. 247; 27, 309; III, 3, 334 al. loc. Praeterea in Enarratt. in 1 Petri II. (biblioth. patr. max. Lugd. T. IV.) p. 324. D. dici quicquam vetat praeter sensum et sanctiones ecclesiasticas.,,

Quamquam in scriptis quae supersunt Didymus imprimis acuminis ingenii et, ut ita dicam, doctrinae biblicae specimina edidit, tamen, isque Origenis doctrinam ac docendi rationem haud mediocriter admiratus (id quod Mingarellius Veterum Testimon. de Did. in ed. sua p. 473 sqq. comprobavit), philosophiam ex theologia minime removit, sed juxta τὴν πλίστην τοῦς λόγους plurimi fecit (cf. de trin. III, 1, 316). Ita in Commentariis in Acta Apostolorum ad cap. VII. T. IV. Anecdotorum Wolfii p. 23 docet, „doctrinam externam non omnino contemnendam esse; in laude enim ponitur, quod Moses omni sapientia Aegyptiorum fuerit instructus, sicut et de Daniele et sociis ejus Judaeis praedicatur, quod omnes in Chaldaeorum philosophia affinibusque scientiis superarint”, atque, sicut superiores Alexandrini, interdum (cf. Comm. ad Act. II, 26 in Wolfii Anecd. IV, 11) „simpliciorum” sententias a suis separant. Neque igitur mirum est, quod profanorum scriptorum dicta haud raro allegavit. Sic de trin. I, 26, 29 laudat τοῦς ἔξω, atque ib. III, 1, 314 et 5, 354 Aristotelis,

Handwritten notes at the bottom of the page, including references to Didymus, Origenes, and other patristic sources. Visible text includes: "Didymus", "Origenes", "Athenagoras", "Theodoret", "Hieronymus", and "Epiphanius".

vitii ad abstinendum a fine potestatis, qui est actus (ἀμφοτέρων τὰς δυνάμεις ἐνείεις τῷ λογικῷ, διὰ τοῦτο ἐνῆγεν αὐτὰς, ἵνα τὴν μὲν εἰς ἐνέργειαν μεταλάβωμεν, τῆς δὲ ἐτέρας δυνάμεως τοῦ τέλους, ὕπερ ἔστιν ἡ ἐνέργεια, ἀπεχώμεθα). Quare omnis particeps rationis factus est, ut esset probus et non pravus. Si quis igitur ratione utentium via auctori et gubernatori contraria ingressus est, non est culpa fabricatoris et legislatoris, sed eorum, qui contra leges sancitas et earum providentiam vires intenderunt (τῶν ἀντιτείναντων πρὸς τοὺς δοθέντας τοὺς προνοουμένους νόμους)" (contra Manichaeos in Canifii lectionibus antiquis ed. Basnag. vol. I. p. 212). Quod autem ad mala attinet, πᾶν τὸ ὑπὸ Θεοῦ ἐπιφερόμενον (omne, quod a Deo infligitur) χρησίμως ἐπιφέρεται, τυγχάνον ἢ ἀγαθοῦ ποιητικὸν ἢ κωλυτικὸν κακοῦ· ὁ ἄρα Θεὸς κωλύειν τὸ κακὸν βουλόμενος ἐπιφέρει τοῦτο (ib. p. 216).
 Doctrinam

de trinitate

e Nicaenae synodi decretis Didymus constituit (cf. quae de Didymi hermeneutica supra tradidimus).

De patre, cujus est ὑπόστασις ἀόρατος καὶ ὑπερούσιος καὶ προούσιος καὶ καθολικὴ καὶ ἄμορφος (de trin. II, 4, 134), quid Didymus porro statuerit, in exponenda doctrina de filio et spiritu sancto cognoscemus.

Filium singularem ὑπόστασιν esse, multis locis Didymus ait, veluti de trin. I, 18, 48. "Considera,, ait Enarr. in 1 Joh. V. p. 335. B., "quemadmodum consubstantialis patri, et non idem numero secundum Sabellium filius sit cum patre., "Unus (de sp. scto II. p. 515) est patri filius, non juxta Sabellii dictum patrem et filium confundentis, sed juxta indiscretionem essentiae sive substantiae., Jam diu, antequam homo factus est, per gratiam suam filius efficacem sese hominibus praebuit (Enarr. in 1 Petri I. p. 322; de trin. III, 28, 421). "Eadem, qua pater, est divinitate,, (En. in 1 Petr. I. p. 323. A. D.; in 2 Joh. p. 335. G.); "est Deus substantialiter repraesentatus (En. in 1 Joh. IV. p. 333. E.), verus Deus,, (in 1 Joh. V. p. 335. B.; in ep. Jud. p. 336. E.). "Loqui patrem et audire filium, vel e contrario filio loquente

audire patrem, ejusdem naturae in patre et filio consensusque significatio est, (de sp. sc̄to II. p. 515). "Filius eadem a patre accipere dicitur, quibus ipse subsistit; neque enim quid aliud est filius, exceptis his quae ei dantur a patre (neque alia substantia est spiritus sancti praeter id quod datur ei a filio), (ib. p. 516). Uberrime libris de trinitate (maxime lib. I.) de homousia patris filiique noster agit. „Qui filio credunt, vereri non debent, ne accusentur, quod creatis diis (*κτιστοῖς θεοῖς*) honorem et gloriam referant" (de tr. I, 7. p. 1). „Numquid, haeretici inquirunt (ib. 9. p. 8. 9), volens genuit Deus, an nolens? Sed nos prius, quinam sit illorum scopus, dicere oportet, tum respondere. Eorum ergo scopus est, ut contra simplices homines ex utralibet responsione objectionem ducant. Nam si respondeas: Nolens genuit (nemo autem ipsis sic respondit), dicunt: Ergo quod non vult Deus, patitur filium generans, naturali necessitate ipsum invitum ad hoc cogente. Sin vero ipsis reposueris: Volens genuit; inferunt: Ergo filii generatio ex patris voluntate pendet, quae existentiam ipsi per creationem dat. Maxime autem liberalis (*εὐνουσία*) est ista responsio; nam voluntatem et noluntatem (*ἀνεθελήσιαν*) et omnem cogitationem antecedit cum Deus et pater qui generavit, tum splendor gloriae illius, filius, nihilque medium inter hunc et illum, ex quo est, cogitari potest. Similiter et imago Dei se habet. Est autem praeterea filius prima existentia, quae velle aut nolle incipit, nec definit (*ὁ υἱὸς οὐκ ἀρχομένη οὐδὲ παυομένη πρώτη ὑπαρξις τῆς θελήσεως ἢ μὴ θελήσεως*). Generavit ergo in natura, quae consilio et mente superior est. Sed insuper ista, quam proponunt, quaestio absurditate plena est", et qu. sq. (veluti: „Si omnia per filium ex voluntate patris facta esse credunt, non praexistit voluntas; fieri enim nullo modo potest, ut opifex non subsistat, et postea putetur aliquid per ipsum creatum esse"). „Ipforum (ib. 10. p. 14. 15) est etiam inane hoc et adfurdum sophisma, hujusmodi verbis expositum: Si totus generativus (*γεννητικός*) est ingenitus Deus, non substantialiter (*οὐσιωδῶς*) generatus est is, qui generatus est, cum tota ipsius substantia habeat hoc, quod est generare, non vero generari. Sed audiant responsionem. Si tota lux est generativa,

non substantialiter splendorem (*ἀπαύγασμα*) generat, sed ab extrinseco eum acquirit, cum tota ipsius essentia habeat hoc quod est generare, non vero generari. Quod si lux non ab extrinseco splendorem accipit, sed ex tota essentia illum continuo generat, ne Deus quidem filium ab extrinseco sibi additum habuit, sed eum ex tota substantia continuo genuit, utpote incorporeus; ex quo fit, ut fit vere pater. Inferunt rursus, iis, quae scriptura docet, semper contraria docentes: Si transformata Dei essentia *γέννημα* dicitur, non est immutabilis eius essentia, cum filii facturam (*ἰδιοποίησιν*), quae patris propria est, operata sit mutatio. Sed ne hoc quidem quisquam ipsis concedit ut dicant; haec enim a Christianis aliena esse, commemorata scripturae dictio (Hebr. I, 3) probat, quae cuiusvis haeretico permolesto morbo obsistit. Si enim transformata lux fit splendor, non est immutabilis lux, cum splendoris facturam, quae lucis propria est, mutatio operetur; si vero lux non mutata splendorem generavit, manens ipsa lux et splendorem habens connaturaliter (*συμφύτως*) ex se ipsa perfectum; etiam Deus manet immutabiliter Deus, etsi proprii splendoris pater sit, cum non ab extrinseco illum acceperit, sed ex substantia eum generaverit perfectum." „Paulus Hebraeis scribit (ib. 15. p. 23): Qui cum sit splendor gloriae patris, i. e. coaeternus ipsi et *ὁμοούσιος*. Ut enim ea, quae comparationem non admittunt, comparatione aliqua et exemplo illustrentur, atque hoc saltem modo aliquantulum illud, quod supra mentem est, mente concipiatur, dicam (cum parvo id comparans, quod magnum est et duntaxat magnum), simulac sol existit, e solis natura et ex toto disco indivise et continue et aequali mensura totam lucem simul exeri simulque operari, ac simul calorem rebus, quae hanc sensationem excipere queunt, praebere; substantiae vero, a qua lux effunditur, qualitatem omnem in semetipso exeri ipsum lumen, quippe cum primo ipso momento, non vero posteriori, ab ea profundatur simulque cum ea et procedat et subsistat. Quod si splendor, eorum quidem sententia, aliquando non erat, ubinam erat ea, ex qua splendor ipse est, lucis hypostasis?" „Filius (ib. 16. p. 38 sqq.) ab aeterno genitus est, cum vero suo patre, veluti lux cum solis disco, et simul existens

et simul operans; illud vero etiam habet, ut et sit et a scripturis dicatur Deus, Dominus, Sanctus, Creator, Incorruptibilis, Vita, Lux et omnia quaecumque est pater. Ac potius ex pluribus similitudinem habere debet et aequalitatem, quam ex uno dissimilitudinem. Quomodo autem Adamus et Eva, qui geniti non fuerant, neque patrem habuerant, nobis, qui ex ipsis orti sumus, natura aequales fuerunt? Aut qualis omnino est ea comparatio vel mensura, ad quam illum, qui est, ut ipsi inquirunt, ἀνόμοιος, referunt, dum in eo insistent, ut patrem praestantiorem dicant atque maiorem? cum scriptura quidem ex una parte neque naturarum in sancta et aeterna, una individuaque trinitate distinctionem admittat, neque alteri hoc attribuat, ut prior sit, alteri autem, ut posterior; ex alia vero parte duo haec manifesta sint: primo scilicet manifesto non sequi, ut quod majus est, sit ἑτεροούσιον, deinde comparativa de iis, quae ὁμοούσια sunt, non de iis, quae sunt ἑτεροούσια, enunciari. Neque vero temporarium (καίριον) illum dicere tentabunt (haeretici), quia ne de illo quidem, qui ἀσύγκριτος (parem excludens) et major est, dicitur. Non quoad quantitatem (μέγεθος) aut quamdam molem (ὄγκον) (sc. filius est minor patre); etenim sine magnitudine est ac sine latitudine, et a quavis quantitate et compositione et figura alienus Deus Verbum, quemadmodum etiam pater et sanctus illius spiritus; et a nulla quidem re ipse continetur, omnia vero in se continet, eo quod omnium etiam quantitatum principium est, utpote earum factor. Quomodo enim in supremis et incorporeis et divinis hypostasibus magnitudo esse potest? Nec quoad aeternitatem (ἀναρχον); etenim una cum patre coexistens est, utpote splendor gloriae illius, et non habens ante se Deum. Nam in principio, inquit, erat Verbum. Neque vero Deus commensuratur tempori, neque factor facturae; alioqui necessitas eos illuc adiget, ut ante aeternum et creatae menti incomprehensibilem Deum patrem tempus subsistens ponant, ac tum comparisonem instituant, quod vel cogitare periculosum est. . . Neque ut causa (αἴτιος); neque enim est illius causa, cum filius quoque unigenitus principio carens ostensus sit; alioqui simili ratione ipso ac nobis major esset pater, quod absit ut dicamus aut dicenti aures

praebeamus. Neque quoad essentiam (*οὐσίαν*) et similitudinem (*ὁμοίον*); ex eo enim est sicut unigenitus a patre, plenus gratiae et veritatis, et sicut character hypostaseos . . et sicut imago Dei (Col. II, 9). . . Neque quoad qualitatis intensiōnem (*ποιότητος ἐπίτασιν*), quoniam qualitates non sunt divinae et ineffabiles personae; in corporibus enim est qualitas, illae autem incorporeae sunt et intelligibiles. Sed ne illud quidem de ipsis cogitare potestis, esse in illis pulcro pulcrius. . . Neque quoad aequalitatem (*τὸ ἴσον*), quia magnus et super omnia Deus dicitur filius in scriptura et aequalem se ipsum faciens patri. . . Neque quoad potentiam (*δύναμιν*). Scriptum est enim: Christum Dei virtutem et Dei sapientiam, et omnia quaecunque facit pater, filius quoque similiter facit. . . Neque quoad gloriam aut quandam dignitatem (*κατὰ τὴν δόξαν ἢ τι ἀξίωμα*) — 1 Cor. II, 8; Joh. V, 23. . . Secundum quid ergo restat, ut major sit pater et dissimilis filius? Secundum nihil, ut ostensum est.” . . Alioqui (p. 41) ne pater quidem unigenitus atque incomparabilis dicendus jam erit, si ille, qui creatus et ei dissimilis est, ipsius imago et character est. Divina haec et interpretatione non indigentia oracula recte non intelligentes haeretici, sed et ea pervertentes, et humanis commentis ad impugnanda Dei verba utentes, sic ajunt: Aliud est Deus, aliud imago Dei; sicut aliud est homo, aliud imago hominis; ac vivum atque operantem Deum Verbum imagini motu destitutae quodammodo assimilant, cum is et quoad essentiam et quoad omnia imago sit patris omni omnino diversitate carens et aeterna, non vero ad illius formam ac figuram sit, instar simulacri a plaste efficti aut sculpti, quod inanimatum est, nec sua se vi movens; neque secundum illius speciem et colorem sit, cujusmodi est artificiosa ad imitationem facta et muta effigies; hujusmodi enim imagines neque quoad naturam, neque ex integro quoad alia prototypum exhibent. Porro hominis etiam filius imago est substantiae patris sui, sed diversus ab ipso est aetate aut specie aut sententia aut vi aut dignitate aut his omnibus simul, aut aliqua etiam alia re. At Deus Verbum sine ullo discrimine et adamussim quoad omnia simplicem et incompositam et varietate carentem patris divinitatem naturaliter et ab aeterno habet ut patris imago;

nam ipsum esse Dei imaginem secundum quid et propter aliquid ne cogitare quidem licet (p. 42). Nec vero quidquam illius imago est, qui ejus respectu incomparabilis sit; neque per eum, qui dissimilis sit aut minor aut subjectus, repraesentari potest ille, qui verus sit et archetypus et major, et sui ipse juris et incomparabilis; neque pariter per creaturam naturalis forina creatoris intelligi potest; nam ne alia quidem ulla natura alteram in semetipsa repraesentat." „Quaecunque (ib. p. 43) de sua deitate dixit Unigenitus, ea omnia sunt filii semetipsum comparantis patri, et unum cum illo eodemque honore dignum se demonstrantis. Quin spectata coelesti infinita generatione, quam nihil omnino exprimere ac repraesentare valet, neque τέκνον, neque παιδίον, neque γέννημα unquam dictus fuit; ne scilicet aliquid humile imaginetur quis, aut quod praedictis eorum blasphemiis artificiose confictis suspicionem praebet; verum *ὡς* dicitur ob perfectam atque aeternam generationem eandemque plane cum patre naturam." Ib. c. 27. p. 77 sqq. pro filii divinitate locos scripturae s. inducit, quibus dicatur, *ὅτι ἐν αὐτῷ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος, καὶ ὅτι θεὸς μέγας καὶ ἐπὶ πάντων, πρὸς ὃν οὐ λογισθήσεται ἕτερος, καὶ ἀληθινὸς θεὸς καὶ ζωὴ αἰώνιος καὶ μόνος δεσπότης καὶ μόνος θανατοῦργός καὶ ὕψιστος καὶ βασιλεὺς καὶ ἐξουσιαστής καὶ πάντα ἐν πᾶσι Χριστὸς, καὶ τὰ λοιπά.* Est autem filius a patre genitus *φυσικῶς καὶ ἀδιαστάτως* (ib. c. 32. p. 99). „Nullius (ib. 34. p. 102) creatae potentiae, sed increatae duntaxat propria sunt et ea quae commemorata sunt, et substantiam e nihilo creare, et rationalem eam facere, et illam vivificare, et peccata condonare, et creaturam sui ipsius propriam dicere, et patrem ex aequo cognoscere, sicut semetipsum ipse cognoscit, et aequalem una cum Deo patre operationem habere, et esse in patre et patrem in ipso aequaliter, et angelos sibi famulantes habere, et, quod his etiam praestantius est, unigenitum filium a scriptura vocari, ac Deum, et lucem ex luce, et vitam aeternam et veritatem, et salvatorem dici, et ubique adesse, et omnia in ipso firmata fuisse, et regnum coelorum divinamque pacem, utpote quae ipsius sit, sine invidia omnibus largiri, et credentibus . . securitatem in perpetua salute

litam praeberere.” „Cumque filius ita sit genitus (de tr. II, 3, 130), ut cum genitore existat, habet ex ipsa natura bonitatem, et reliqua quaecumque habet pater.” Vituperandus igitur est „Manichaeus”, qui patris filiique naturas separat, *μη προσιέμενος τὴν παλαιὰν διαθήκην, ἀλλ’ ἀποκαλῶν τὸν μὲν πατέρα ἀπάνθρωπον ὡς ἐκβαλόντα τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τοῦ παραδείσου, τὸν δὲ υἱὸν μόνον φιλόανθρωπον ὡς δι’ ἑαυτοῦ παραγενόμενον καὶ σώσαντα* (ib. c. 18. p. 383). Denique de omniscientia filii noster differit de tr. III, 22, 404 sqq., et interpretans locum Marc. XIII, 32 haec habet: „Matthaeus quidem (XXIV, 36 sqq.) ante Marcum aliis verbis eandem rem nihil omittendo narrans non dixit, filium ignorare, sed vel ipsum modum consummationis mundi filio notum esse ostendit. . . Ceteri autem evangelistae hujus rei ne meminissent quidem omnino. Sed responsum, quo hocce haereticorum argumentum solveremus, nobis ministrarunt apostoli, qui in evangelio Joh. sic loquuntur: Nunc cognovimus, te omnia scire; nempe quatenus filius *λόγος* Dei, per quem omnia facta sunt; in omnium autem rerum censu comprehenditur etiam ultimus dies. Convenienti autem sensu interpretari oportet, quod provide a Christo negatum est. Nam quemadmodum propter nos formam servi accipere voluit, sic etiam dicere voluit se nescire; hoc enim veluti pharmaco usus est, quia prodest humanitati id nescire, de quo ipsa interrogat, ut semper exspectans et in januis esse putans iudicii tempus, per opera et per fidem parata maneat, ut salvetur. Neque enim imprudens condidit ipse illud tempus, quod nesciret, neque praeterea alterum suum adventum ignoravit is, qui et est in patre et patrem habet in semetipso; haud dubium vero, quin eum habeat cum cognitione, quam habet pater. Si enim in ipso est pater qui omnia scit, novit id et ipse qui omnia contemplatur in patre. Quomodo enim non videat is, qui lucem habet in semetipso, qui omnia in ordinem redegit et ornavit, qui omnia scit antequam oriantur, qui est creator temporum, qui et terminum posuit creaturae, et numerum dierum stabilivit, quibus ipsius creaturae constitutio perseveratura est, quique dixit: Sicut sur in nocte, venit ultima dies, et rursus: Non erit in nocte, ut dies in tenebris

vos deprehendat; — qui etiam futura signa illius temporis praedixit, et oriri faciet ipsam illam terribilem ac vespera carentem diem, qui et iudicii formam et modum praemonstravit, qui dictus est habere thesauros sapientiae et scientiae, qui haec praemonuit: Erunt in vobis haereses et schismata, qui negationem Judae et Petri negationem ante galli cantum, et dissolutionem templi praenunciavit, qui pseudoprophetas postremis temporibus futuros praesignificavit, qui ait: Nemo novit patrem, nisi filius, et: Sicut novit me pater, et ego novi eum? Evidens autem est, nosse ipsum cum ea cognitione, quam habet pater. Quodsi aliud est nosse patrem, aliud vero nosse quae sunt patris, majus erit nosse patrem, quam nosse quae ejus sunt, id est etiam ultimum diem; quatenus unusquisque major est ipsemet, quam quae sui ipsius sunt. Sed ita etiam sumi potest illud, Nemo novit diem illam aut horam, neque filius, nisi pater, sicut quidam sanctorum patrum sapientiae plenus simpliciter docuit (Basilio erat illi nomen); quasi scilicet idem sit ac si diceret: Nisi pater nosset, ne filius quidem nosset; ex quo sequitur, ut, si pater novit, non possim ego ignorare; sed non dico, inquit; omnia enim facio secundum voluntatem patris; non est autem voluntas patris, vos hoc nosse. Vobis ergo, inquit, ignoro, etsi re ipsa non ignorem; praedixi enim vobis per Psaltem: Longe a salute mea verba delictorum meorum, i. e. longe a mea deitate verba, quae dico in incarnatione. Sic autem se gerit etiam respectu Lazari; nam prius quidem, utpote omnia cognoscens, dixit: Lazarus dormivit; deinde vero, quasi nihil sciret, interrogavit: Ubi posuistis eum? ac demum ut Deus illum fuscitavit. Sic etiam se gessit respectu mulieris haemorrhoidae laborantis; nam prius quidem, quasi homo ignorans, dixit: Quis tetigit me? deinde illam sanavit ut Salvator, et qu. sq. (exempla e V. T. deprompta). Quae omnia cum ita Didymus statuerit, dubium esse non potest, quin preces fundi licere ad filium censuerit. „Cum ipsum”, ait de trin. I, 53, 100, „viderimus glorificatum, videamus eundem etiam adoratum; utrumque enim Deo et convenit et debetur, non vero creaturae”, ad eumque finem allegat locos Ps. XCIV, 6. 7; XXI, 29 — 31; CXXXI, 7; Hebr. I, 6; Matth. II, 1. 2;

VIII, 2; XIV, 32. 33; IX, 18; XXVIII, 17 (cf. de tr. I, 34. p. 102). Pariter de tr. II, 5, 139: Ἐξ Ἰσου, αἰτ, τῷ πατρὶ θεὸν τε εἶναι τὸν μονογενῆ λόγον πιστεύομεν καὶ προσκυνούμεν καὶ λατρύομεν αὐτῷ, et ib. c. 21. p. 292: Ἐν τῷ υἱῷ προσκυνούμεν τὸν πατέρα προσκυνούμεν καὶ τὸν υἱόν. Comprehendit repetendo suam de divinitate filii Dei sententiam XXXIV propositionibus de tr. III, 2, 322 sqq., quas h. l. tradere longius est.

De spiritu sancto verba noster facit tum in libris de sp. sc̄to, tum de trinitate. Librorum de sp. sc̄to conscriptorum rationem indicat de sp. sc̄to III. p. 530, ubi: "Si quis,, ait, hoc volumen legere voluerit, quaesumus ut mundet se ab omni opere malo et cogitationibus pessimis, quo possit illuminato corde ea intelligere quae dicuntur, et plenus sanctitate atque sapientia agnoscere nobis, sicubi voluntatem nostram non implevit effectus, et tantummodo consideret quae mente quid dictum sit, non quibus expressum sermonibus. Sicut enim pietatis sensum nobis audaciter juxta nostram conscientiam vendicamus: ita quantum de eo loqui pertinet, venustatem rhetoricam facundiamque juxta consequentiam textumque sermonis, nos procul abesse simpliciter confitemur. Studii quippe nostri fuit, de scripturis sanctis differentibus pie intelligere quae scripta sunt, et imperitiam mensuramque nostri non ignorare sermonis., Personam spiritum esse, significat lib. II. p. 507: "Unde discentes operatricem et, ita dicam, distributricem naturam spiritus sancti; non abducantur ab his qui dicunt operationem, et non substantiam Dei esse spiritum sanctum. Et ex aliis quoque plurimis locis subsistens natura demonstratur spiritus sancti; ut in illo quod apostoli scribunt (Act. XV, 28): Visum est enim spiritui sancto et nobis, — quia hoc quod dicitur visum est, non operationem significat, sed naturam., (Cf. de tr. I, 18, 48 et praecipue p. 53, ubi Didymus laudatis verbis Zachar. IV, 6 ait: „Quibus in verbis immorandum est; cum enim interdum heterodoxi spiritum, si una cum patre commemoretur, significare dicant quandam virtutem non subsistentem — ἀνπόστατον δύναμιν τινα —, ad eorum cavendas insidias valet illud testimonium.") Est autem spiritus sanctus, (qui quidem Dei et

Christi unus est, de sp. sct. lib. II. p. 518) revera Deus, quippe diversus ab omni creatura (l. I. p. 495. 496), immutabilis (ib. 496), ubique praesens (p. 497), increatus (p. 498. 502. 509), indivisus (p. 499), miraculosus (ib.), praebens veri nominis gaudium et sapientiam (p. 500), tanquam substantiam suam (p. 501), ejusdemque cum patre filioque naturae (praecipue p. 505 sqq.). Hinc est, quod "patri filioque sociatus eadem potestate creaverit omnia quae pater creavit et filius,, (lib. II. p. 514). "Iste spiritus sanctus (ib. p. 509) consolator a filio mittitur, non secundum angelorum aut prophetarum aut apostolorum ministerium, sed ut mitti decet a sapientia et veritate spiritum Dei, indivisam habentem cum eadem sapientia et veritate naturam. Etenim filius missus a patre non separatur, nec disjungitur ab eo, manens in eo et habens illum in semetipso. Quin spiritus veritatis supradicto modo missus a filio de patre egreditur, non aliunde ad alia transmigrans. Impossibile quippe hoc pariter et blasphemum est. Si enim hic spiritus veritatis juxta naturas corporum certo spatio circumscriptus est, alium deserens locum, ad alium commigravit. Sed quomodo pater non consistens in loco, ultra omnem corporum est naturam: ita et spiritus veritatis nequaquam locorum sine clauditur, cum sit incorporealis, et ut verius dicam, excellens universam rationalem creaturam., (Qua ratione progressus sit Didymus in libris de sp. scto ad demonstrandam spiritus sancti divinitatem, exposuit Schroekhius Kirchengeschichte T. VII. p. 78 sqq.). Eodem redit, quod libris de trinitate statuitur de sp. scto. Agitur ibi de divinitate sp. scti praecipue lib. II., in quo toto de sp. scto sermo est, atque imprimis c. 6 — 8., quorum argumentum (c. 6: „Omnia, quae propria sint deitatis, dici in scriptura de spiritu", c. 7: „de divinis operationibus et largitionibus sp. scti" et c. 8: „de potestate, quam habet propria spiritus s.") ipse fusius dedit p. 107 sqq. Cap. 9., quod deest, spiritum sanctum esse *δουούσιον* patri et filio sese ostensurum esse, ubi argumentum indicat (p. 109) pollicetur. Cap. 27. autem adeo Graecorum sapientes ac proceres in ipsorum scriptis spiritus sancti cum Deo homousiam illiusque ex hoc processione agnoscere dicit (p. 111). Jamjam nonnulla de divinitate spiritus s. e libris Didymi de tr.,

maximeque e secundo depromemus. „Filius (de tr. I, 9, 6) est γεννητῶς, Spiritus s. ἐκπορευτικῶς. Frustra vero (p. 8) quaeritur discrimen generationis et processiois, cuius sicut modus est ignotus, sic et differentia, si hoc ipsum audire licet aut dicere; nam eorum causas reddere, quae omnem causam et intelligentiam superant, audacis est; divinitatem vero admirari et timorem Dei in eo positum esse existimare, ut cum timore de ipso cogitemus, tutum est.” „Nuncupatio Spiritus Dei (de tr. II, 2, 118) vel sola, multoque magis cum additamento vocum meus et tuus, perspicue indicat, ipsum et increatum esse et Deum, neque hoc Dei nomen adscititium habere, sed ideo habere, quod ex natura sit id, quod vocatus fuit. Quod autem scriptum est, ipsum esse spiritum filii, ostendit similiter (p. 119), communem esse spiritui et filio naturam, ut opinari non liceat filii creaturam esse spiritum; quomodo enim proprio patri, quasi eum antea ex se ipso non habenti, condidisse dici potest filius illum, qui et est et dictus fuit in scripturis spiritus Dei? Id quidem non modo blasphemum est, sed etiam stultum. Intelligatur autem spiritus Christi i. e. virtus Christi eo modo quo dictum est: Christum Dei virtutem et Dei sapientiam. Quoniam enim ex uno patre natura, non vero creatrice operatione processerunt beatæ istæ hypostases, ad eundem unum referuntur. Etenim ne suspiceris, ipsi initium esse aut finem, sed eum vere credas ob ipsius processionem secundum naturam spiritum Dei esse, ab aeterno spiritum, non vero factum, quasi unus foret ex aliis Deo famulantibus spiritibus, in ev. Joh. hæc dominus docet: Spiritus veritatis, qui a patre procedit. Non ait autem, creatur; omnis enim generatio et processio in iis, qui æquales et similes sunt, perficitur; maxime autem et præstantiori modo generatio ac processio, quæ est ab uno patre, est secundum unitatem deitatis ipsius patris.” Atque in creaturis quidem tempore præcedit prototypus, at vero in Deo non ita se res habet; sed personæ sic subsistunt, ut simul subsistant, et ita procedunt, ut simul procedant.” „Ita spiritum sanctum (ib. p. 121) ex paterna hypostasi processisse ostenditur non ex eo quod simpliciter vocetur spiritus, sed ex eo quod connexa fuerit huic nomini aut, cum loquitur Deus, vox meus, aut, cum loquitur

creatura, vox tuus, aut etiam vox sanctus vel incorruptibilis vel aeternus; neque vero ex eo quod homonyme administratorii spiritus, ac nostri quoque spiritus aut sancti vocati fuerint aut aeterni, concludi potest, eum secundum naturam non esse verum spiritum Dei; nam vel in ipsis loquutionibus arcanis, quae de illo dictae sunt, invenitur omnino aliquid, quod divinam ejus naturam ac potentiam manifestat. Creaturae autem superadditam ipsarum naturae sanctitatem atque aeternitatem acceperunt, ac nunquam ista ex se ipsis secundum naturam habuerunt ullo modo." Praeterea „testantur (ib. c. 3. p. 123) divina oracula, varia esse ac diversa spiritus Dei nomina, divinae majestati convenientia, quae non modo allatis antea capitulis atque animadversionibus sublimem aliam speciem et emphasin haud modicam conferunt, atque habitudinem (σχέσιν) supra omnia elevatam, et a patre ac filio non disjunctam et quavis vel magnificentissima interpretatione potiore ostendunt; verum etiam eorum alia quidem divinam ejus naturam, alia vero propriam ejus potestatem exprimunt, ac nostram consolantur impotentiam, qui pro merito illam assequi aut textuum explicatione aut mentis contemplatione non valeamus, et animum nobis addunt, ut eum confidenter ac sine errandi periculo ὁμοούσιον Deo vocemus." "Ὁμοιον (ib. p. 130) καὶ ἴσον τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ μονογενοῦς θεότητος καὶ ἐκ τῆς τῶν τοιούτων δείκνυται κρίσεως αὐτὸ τῆ ἡ φύσει ἀγρότης καὶ ἀγαθότης καὶ δύναμις ὑπάρχον ἅτε ἐν ὄν ἐκ τοῦ ἑνός.

„Hic spiritus sanctus (ib. 4. p. 134 sqq.), qui divino modo omnia collustrat (πνεῦμα ὑπερπαραφάεις), ex ineffabili (ἀπὸ τῆς ἀδόρητου) et super substantiali (ὑπερουσίου) et ante omnes substantias existente (προουσίου) et universalī (καθολικῆς) et formae experte (ἀμόρφου) paterna hypostasi per identitatem (ἐνοειδῶς) et unitatem naturae (συμφυῶς) ab aeterno (ἀχρόνως) processit, et nominatus est divinus, et unus est, non multiplicatus (ἀπλήθυντον), bonus, magnificus (ἄφθονον), inaccessus (ἀπρόσιτον), nulla potis intelligentia circumscribi (ἀπερίγραφον πάσαις νοήσεσιν), infinita potentia praeditus (ἀπειροδύναμον), ineffabilis (ἀνέκλεστον), singulari modo et unico existens (μόνως ὑπάρχον), et naturā cum sanctus, tum spiritus Dei, et in rerum omnium censu non numerandus (οὐδὲ ὄν τῶν πάν-

των), sed Deus et in coelo et nobiscum et in nobis existens, omnia in omnibus bona efficiens, omnibus quidem immaterialiter (ἀύλωσ), sine forma (ἀνειδέωσ), sine transfiguratione (ἀμετασχηματίστωσ) praesens; nunquam vero cum patre ineffabiliter manere ac veluti confidere cessans (οὐκ ἐξιστάμενοσ τοῦ συνιδρύσθαι ἀφράστωσ τῷ πατρί), et ubique diffusus (ἐξάπλούμενοσ πάντη), et capiens (χωρῶν), et in omnibus sine commixtione (ἀμιγῶσ) inhabitans, et in cogitationes cum nostras, tum eorum, qui nobis invisibiles sunt, se insinuans (ἐμβατεύων), et accurate scrutans omnia, etiam si omnia noscat, et sine voce infonans (ἀφώνωσ ἐνηχῶν), et animas intus tacite clamantes exaudiens, easque omnes sine cunctatione in omnibus misericordia prosequens et corroborans (καὶ πάσασ ἐπὶ πᾶσιν οἰκτείρων ἀμελλητὶ, καὶ ἐπιρωρνύων), et inexplicabilem laetitiam omnibus ubique naturis infundens, hujus universi constitutionem continens, et omnia sub semetipso habens, et divina luce ea colluminans, et illis immensa sua efficacia ac bonitate beneficiens; eos quidem, quibus melior intentio est (τὰ μὲν ἀμείνω τὴν γνώμην), ad perfectiorem scopum ducens; quorum vero deterior, atque adeo prava mens ac vita est, eos sua ipsius regia et concordia et indivisa gubernatione non privans, sed desiderium in eis ingenerans et considerationem consubstantialis omniumque generatim honorum largitricis trinitatis et omnibus recte operantibus opem ferens, cum simul sit ab omnibus segregatus, hac ratione videlicet, quod alteri quidem apostolorum in India degenti, alteri vero in Hispania, alteri autem ab ipso in aliam regionem usque ad extremam terram misso, suam infallibilem et incontaminatam impertiebatur sapientiam; nequaquam alteri quidem nunc, alteri vero alias praesto existens, neque alterum quidem magis, alterum autem minus assilans; sed simul et universis conjunctim, et singulis seorsum simili semper modo illucescens; sicut etiam dominus qui dixit: Vobiscum sum omnibus diebus usque ad consummationem seculi." „Verba autem illa. (de tr. III, 38, 440): Qui a patre procedit (ἐκπορεύεται), significant, ipsum ab aeterno et consubstantialiter ex paterna hypostasi editum esse; omnis enim processio per aequalia et similia perficitur; filii autem ex Deo generatio ac

spiritus ipsius processio in eo ab aliis processioibus secernitur, quod consubstantialiter facta sit." Quare etiam ad spiritum sanctum precandum esse Didymus ait. Quemadmodum, inquit de tr. II, 5, 139, filium adoramus, τὸν ἴσον τρόπον καὶ περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος διακείμεθα, et ib. c. 21. p. 292: Ὁν τρόπον ἐν τῷ υἱῷ προσκυνοῦντες τὸν πατέρα προσκυνοῦμεν καὶ τὸν υἱόν· τὸν ἴσον τρόπον ἐν τῷ ἁγίῳ πνεύματι προσκυνοῦντες συμπροσκυνοῦμεν καὶ αὐτό. Necnon de spiritu sancto, uti de filio, doctrinam thesibus quibusdam (XXI) de tr. III, 2, 329 sqq. repetendo comprehendit; sed praeterea etiam ib. II, 25, 295 sqq. summam disquisitionis de spiritu s. tradit hisce verbis: „Cum ergo sublimium divinorumque textuum testimonio probetur, spiritum sanctum coaeterne ex una et suprema divina natura (ἐκ τῆς μιᾶς καὶ ἀνωτάτω θεϊκῆς φύσεως) eluxisse, eumque secundum essentiam et potentiam aequae ac patrem et filium sine ulla discrepantia infinitum esse et incorruptibilem, et propria potestate praeditum (τὸ ἀντεξούσιον) et bonum et sanctum, et omnia habere, quae antea dicta sunt, adeo ut ex ipso cognoscamus, Deum in nobis habitare; cumque pater, dum illum declarat esse ipsius spiritum, manifesto testetur etiam, eum ipsi consubstantialem esse et Deum increatum; cumque ne filius quidem dedignatus sit, ob communionem, quam cum ipso habet, deitatis et regni et gloriae, et in ipso ungi, et eum manentem apud ipsum habere, et per semetipsum illius adventum praenunciare, et aequalitatem honoris ei tribuere, quam apostolus etiam servavit, qui communicationem quoque et unitatem ipsius commemoravit; et cum similiter omnes aliae scripturae unam esse divinam naturam ostendant, et unum nomen esse dicant summe honorandae trinitati, et illum in tantis et talibus donis aut simul cum filio collocent, aut etiam seorsum ipsum de divinis operibus et virtutibus loquentes memorent, et eum vocent per excellentiam spiritum sanctum, spiritum Dei, et ex Deo existentem, et a patre procedentem, et spiritum unum, et spiritum veritatis, et spiritum divinum, et flatum omnipotentis, quae vel sola per se sufficiunt contra omnes haeticas perversitates; cumque eadem testentur, quod nos et Dei filios facit et deificat et liberat et rursus creat, et peccatorem venia dignatur,

et sapientiam ac cognitionem nobis praebet, et omne quod factum est, sanctificat, et implet orbem terrarum, et continet omnia, et ipse coelorum virtutes firmavit atque corroboravit, et ipsi descendentis coeli aperti sunt, et a mundi constitutione super aquas ferebatur easque sanctificabat, et prophetas atque apostolos inspiravit, eosque misit ut dominus, et una cum patre et filio cooperatur, et solus novit quae sunt Dei, quemadmodum Unigenitus, et spirat ubi vult, et divina donat, ut vult, et fidelis homo templum ipsius est aequae ac patris, et sicut in honorem et gloriam deitatis Unigeniti sanctum pascha, ita et in honorem et gloriam spiritus festum Pentecostes ab initio celebratum est, et ei ministrat Gabriel sicut omnipotenti Deo patri: quomodo Deus non est — *κατὰ αἰρετικούς* — ille qui nos deificat? Quomodo non est dominus ille, qui nos libertate donat? Quomodo non est rex et glorificatus ille, qui in hymno simul cum creaturis Deum laudare non jubetur, quique nos dignos facit, ut per baptismum regnemus et glorificemur cum Christo? Nihil enim in iis omnibus, quae antea de divino spiritu dicta sunt, invenitur, quod creaturarum proprium sit, neque coelestibus unquam virtutibus hic honor delatus est, ut simul cum Deo et patre et cum filio commemorarentur, cum de divina aut gratia aut operatione aut glorificatione sermo est. Quae vero creaturarum propria non sunt, ea solius Dei propria esse perspicuum est; Deus autem non creatur."

His de natura filii et spiritus sancti (quem, uti vidimus, a patre proficisci mittique a filio statuit) e Didymi mente propositis, jamjam dilucide apparet, de trinitate ipsum symbolo Nicaeno convenientissime docuisse. Quod quo etiam penitus intelligatur, dicta ipsius nonnulla, quibus de trinitate vel triade universa agit, eandem rem variis modis et demonstrantia et illustrantia, adscribemus. Vehementissime, ut id anticipemus, de tr. III, 41, 445 „Montanistas” reprehendit, *ὅτι ἀπομαντεύονται ἐν πρόσωπον εἶναι τῶν τριῶν θεῶν ὑποστάσεων*. Porro „Quicumque,, inquit de sp. sc̄to l. I. p. 505, „communicat spiritui sancto, statim communicat patri et filio; et qui caritatem habet patris, habet eam a filio; contributam per spiritum sanctum. Sed et

qui particeps est gratiae Jesu Christi, eandem gratiam habet, datam a patre per spiritum sanctum. In omnibus enim approbatur eandem operationem esse patris et filii et spiritus sancti. Quorum autem una est operatio, una est et substantia; quia quae ejusdem substantiae, *ὁμοούσια* sunt, easdem habent operationes, et quae alterius substantiae et *ἀνομοούσια*, dissona atque diversa sunt., Ib. II. p. 507: "Operante patre multiplicem charismatum plenitudinem, multiplicat eam filius subsistentem per spiritum sanctum., (quod paene iisdem verbis Origenes dixit). Ib. p. 508: "Haec est salus credentium, et dispensatio ecclesiasticae disciplinae in hac trinitate perficitur., „Quod a creatura gignitur (de tr. I, 15, 26), per communionem alterius ad alterum generatur, neque ejusdem naturae est cum generante, nec perfectum statim est, nec sine passione procedit: in divinitate vero res contraria ratione se habet; nam cum creatura sic generet, generationis auctor contrario modo gignit, non vero similiter ut propriae illius creaturae faciunt, sed eo modo, quem illa duntaxat cognitum habet, quae haec novit, beata trinitas (*ἡ μακαρία τριάς*); nam neque incomprehensibilis esset, si comprehenderetur, nec mysterium foret si cognosceretur, nec Deus si caperetur, nec omnium conditor, si certo tempore existi coepisset, nec incompositus et partibus carens, si cum corporibus conferri posset." „Ex eo quod sit pater (ib. p. 31) colligitur, eum neque tempore, nec essentia differre a filio aut a spiritu ipsius; nam si posterius gigneret, immutaretur aut converteretur, quod alienum est a deitate." Ib. c. 18. p. 52 dum scripturae s. locis comprobatur, et patrem et filium et spiritum s. bonos appellari, concludit esse hos *ὁμοουσίους*. „Divinarum autem", inquit ib. p. 56, „omnique honore colendarum hypostasium aequalis vis ac potentia in eo etiam similiter significatur, quod dominus Deus Verbum per praedictam suam de baptismo hymnis semper celebrandam vocem aequalitatem honoris cum patre sibi et spiritui s. servaverit. Atque ob hanc aequalitatem sacri libri modo quidem prius mentionem faciunt patris, tum filii aut spiritus s.; modo vero prius memorant filium, quod natura ab iis individuus sit et quod Dei nomen sine ulla discrepantia omnibus conveniat." „Propter hanc ipsam porro rationem

(ib. c. 24. p. 66) aut homines Dei aut Christiani aut Spiritales in scriptura cognominamur," et patet simul, „cur, nimirum ob consubstantialitatem, ea quae alicubi dicant sacrae literae esse patris, alibi dicant esse filii aut spiritus sancti" (c. 25. p. 67). Est enim *ἀγία καὶ σεπτὴ* (adoranda) *καὶ παρ' ἡμῶν δοξαζομένη δημοσίους τριᾶς* (c. 34. p. 104). „Qui (II, 1, 112 sqq.) templum se esse student aliquatenus dignum spiritu sancto in fidelibus habitante, utpote qui illucescentem ipsis inaccessibleem lucem semel habuerunt, aequaliter glorificant eodemque honore prosequuntur, sicut dominus in mystica baptismi institutione praecepit, cum ingenitum Deum ac patrem, tum ipsi ex ipso coexistentem dilectum et unigenitum filium Verbum, tum commemoratum spiritum s., qui solus ex ejus hypostasi ab aeterno et continuo processit; consubstantialitati quidem trinitatis fidem non denegantes, modum vero ac discrimen generationis et processionis non investigantes; id enim vel coelestibus Deo inservientibus potestatibus ignotum est, ineffabile et ad cogitandum formidabile; nec modum inquirentes, quo in semetipsa ab aeterno subsisterit sancta et uno semper eodemque modo se habens trinitas, quae ex aeterno, ubi confidet, folio abyssos conspiceri potest, et tacens audiri et tacentes audire, et quae futura sunt, antequam fiant, scire, et verbo duntaxat, imo verbo citius et sola voluntate omnia producere, et priusquam in corde tuo consideres quid petas, dummodo fideliter et iuste petas, statim postulata concedere, et omnibus tempus ad beneficia eis conferenda disponere, et ad iram quidem tarda esse, ad benefaciendum vero prompta, et irasci quidem ob nostra delicta, poenam autem ob propriam ipsius benignitatem condonare. Ac ne illud quidem in ipsa comprehendi potest, quomodo et unam habeat voluntatem et ita loquatur largiaturque, ut loquela ac largitio tribus personis communis sit, et non tam bonam corporum habitudinem spectet, quam ipsum contritum cor. Insuper ne hoc quidem intelligere licet, quomodo ipsa vel seraphicis oculis invisibilis sit, incomprehensibilis existat, ratione aut loco capi nequeat, individuum potentiam habeat, tangi non possit, quantitatis expers sit, profunditate, latitudine et forma careat, omnia inspiciat, omnia audiat et omnium spes in ea sita sit, ac coe-

lesti luce supra modum splendidior, et omni celsitudine, ultra quam dici possit, excelsior existat, et cujusvis mentis infinita ratione intelligentiam excedat. Quomodo enim ea, quae ad trinitatem pertinent, omnibus incomprehensibilia non sint, cum ipsa rerum omnium creatrix sit, et supra quamlibet intelligentem, imo et intelligibilem creaturam quam longissime extollatur, ac post ipsam nihil omnino ulterius sit, sed omnia potius sub ipsa sint, et propter ipsam, et sub pedibus ipsius, utpote creata? Auspicatus est enim pater complacendo (*προκατήρξατο εὐδοκήσας*), creavit (*ἐδημιούργησεν*) autem Unigenitus et sanctificavit spiritus Dei, et sanctificando perfecit, illuminavit, corroboravit, vivificavit, totus in omnibus et in singulis existens, et totus ab omnibus propter ipsius bonitatem participatus et receptus, non tamen divisus, neque alio transmigrans, neque mutationem subiens, sed omnibus eodem semper modo, non vero ex parte, inspirans, et propriam puritatem a corporibus incontaminatam servans, et omnia divino modo illuminans et ubique sanctificationem, caritatem, pacem, sapientiam, gaudium, securitatem et omne bonum adaugens, utpote qui ex paterno fonte subsistenter emanaverit atque eluxerit (*ἐννποστάτως ἐκλάμψαν*); per quem et propter quem nobiscum versatur Deus et pater, quocum spiritus ipse et in coelis est et apud nos manet; nam potest quidem unaquaeque divina persona omnia perfecte sine ullius indigentia facere; verum ut eadem ostenderetur operatio, eademque cum essentia ipsarum, tum adoratio et gloria et gratiarum actio, quae eis reddi a nobis debet" (ita v. c. de tr. II, 27, 306 universam trinitatem noster adorat, exorsus verbis: *Ἀγαθωτάτη καὶ παναλκυστάτη τριάς*), „ideo communiter a sancta trinitate creatio completa fuit." (Cf. de tr. II, 17. p. 282). „Si in trinitate (ib. III, 2. §. 50. p. 322) naturam non distinguit scriptura, nec prima et secunda et tertia natura in ipsa trinitate distinguitur; quamnam rationem asserre possunt haeretici adversus eos, qui illam credunt essentialiter quidem unam esse, in proprietatibus vero hypostasium distinctam (*ἡνώσθαι μὲν αὐτὴν οὐσιωδῶς, διακεκρίσθαι δὲ ἐν ἰδιότησιν ὑποστάσεων*)?"

Adjungimus denique verba, quae noster sub finem librorum de spiritu s. p. 529 fecit: "Abunde, ut reor,, ait, "occursum est propositae quaestioni. Quia vero ineptum et stultum videtur adversus fatua respondere, et si quid in buccam ruerit impiorum, hoc velle dissolvere; non enim tantum impietatis est scelerata proponere, quantum et de sceleratis saltem resistantem velle tractare: iccirco illud quod solent tractare praetereo, sacrilega adversus nos audacia proclamantes: si spiritus sanctus creatus non est, aut frater est Dei patris aut patruus est unigeniti Jesu Christi, aut filius Christi est, aut nepos est Dei patris, aut ipse filius Dei est, et jam non erit unigenitus dominus Jesus Christus, cum alterum fratrem habeat. Miseri atque miserabiles, non sentientes de incorporeis et invisibilibus juxta corporalium et visibilium disputari non licere naturam. Fratrem esse vel patruum, nepotem vel filium corporum nomina sunt et imbecillitatis humanae vocabula. Trinitas vero omnes has praetergreditur nuncupationes; et quotiescunque in aliqua de his cadit, nominibus nostris et incongruis vocabulis, non sua natura loquitur. Cum igitur sancta scriptura amplius de trinitate non dicat, nisi Deum patrem esse salvatoris et filium generatum esse a patre, hoc tantummodo debemus sentire quod scriptum est, et ostenso quod spiritus sanctus increatus sit, consequenter intelligere, quod, cujus non est creata substantia, recte patri filioque societur.,

Angelologia et Daemonologia.

Distinguit Didymus inter angelos sanctos (Enarr. in 1 Petri I. p. 322) vel proprie angelos dictos et angelos lapsos (quamquam ne illi quidem sint Deo prorsus puri — de tr. II, 7, 192). *Ἡ κτίσις ἡ λογικὴ*, ait de tr. II, 6, 157, *ἀρετῆς τε καίας τε ἐστὶν δεχτικὴ· ὡς εὐρίσκομεν ἐν ἀσωμάτοις μὲν καθὰ προείπομεν ἀρετῆς ἐντὸς τοὺς εὐδοκίμους ἀγγέλους· καίας δὲ τοὺς ἐκρηγέντας· ἐν δὲ σώμασιν, ὡς ἐσμεν ἡμεῖς αὐτοί· ἅγιοι* (de tr. II, 4, 132) *μετὰ τὸ ἁγιασθῆναι ὡς οἱ ἄνθρωποι· πνεύματα δὲ, καθὸ πρὸς ἡμᾶς ἀσώματοι.* Unde etiam incorporei dicti sunt de tr. II, 6, 157. (Cf. Enarr. in 2 Petri II. p. 326: "Angeli manentes in sanctitate, quam,,

(scilicet ex indole) "habent a Deo, sunt potiores hominibus; licet excellenter beati sint homines. . Non solum virtutis scientiaeque differentia potiores sunt angeli, sed etiam quod non sint gravibus ac passibilibus perplexi corporibus.,) „Sunt quidem (de tr. III, 16, 375) cum animae, tum angeli invisibiles oculo corporis nostri, quia carent visibilibus proprietatibus, colore scilicet, habitu, magnitudine; visibiles autem sunt menti, qui est oculus animae, quoniam incomprehensibiles non existunt, utpote creati, sed eos mente complecti et cogitatione assequi possumus. Itaque etsi spectato corporei oculi appulsu ac sensu sint invisibiles, spectata tamen contemplatione ac scientia, qua eos percipere valemus et comprehendere, visibiles sunt." *Τοὺς μὲν ἁγίους φωταγωγοὶ φυλάττουσιν ἄγγελοι* (vid. fragm., quod sub Didymi nomine scriptum reperit Mingarellius — Comm. de Did. c. 13. p. LI. —; cf. Enarr. in 2 Petri l. 1.: "Custodiunt angeli sanctos viros et eis auxiliantur, dum homines nequaquam valeant angelis praebere solatia.,). Statuit etiam noster esse archangelos (de tr. II, 4, 137 al. loc.), varii muneris *), angelosque sanctos alloqui non dubitat (ib. c. 7. p. 199). (De angelorum immortalitate videlicet Eschatologiam de immortalitate animarum humanarum.)

Angelorum apostatarum, quos in terram e coelo deturbatos fuisse ait Didymus apud Wolsium T. IV. Anecdotorum p. 26 („Cum ibi" (nempe in coelo), inquit, „adhuc essent angeli apostatae, terrae affectum affixerant, ex quo illud consequutum est, ut e coelo in terram projicerentur"), quosque in fragmento jam laudato (Ming. Comm. de

*) Gabrieli separatim apud patrem et spiritum sanctum ministerium tribuit de tr. II, 25, 296 verbis: *Καὶ διακονεῖ αὐτῷ* (spiritui s.) *ὁ Γαβριήλ ὡς τῷ παντοκράτορι θεῷ πατρὶ.* Ib. c. 7. p. 199 autem eidem etiam aliud munus adscribit: *Σὺ δὲ, αἶτ, ὦ ἅγιε Γαβριήλ, διακονήσασθαι τῷ μιστηρίῳ τῆς ἀφράστου οἰκονομίας (incarnationis) ὡς ἐχέμυθος καὶ πιστὸς ἐξελέγης.* Alio munere fungitur Michaël. *Κρίσει τῇ ὑπεριότη, ib. inquit, σὺ μὲν ὦ ἅγιε Μιχαήλ ἄρχειν τῶν ἀσωμάτων στρατιῶν προεχειρισθης, καὶ ζῶνῃ οἶον νοερεῖ ἐτιμῆθης, καὶ εὐδοκία τις τῆς πάντων δεσποζούσης παναγοῦς καὶ οἰκτιρμοнос τριάδος ὑπάρχεις.*

Did. p. LI.) improborum custodes esse docet (τοὺς δὲ φάλους σκοτεινοί, scil. φυλάττουσιν ἄγγελοι), princeps est diabolus, quem ἀσάρκοις annumerat (de tr. II, 6, 168), quemque ex Iobi cap. XL, 10 sqq. demonstrat primam esse Dei creaturam (de tr. I, 17, 44: Ὡστε τὸν διάβολον πρῶτον κτίσμα εἶναι λέγει, ἐαυτὸν ποιήσαντα ἐγκαταπαίζεσθαι ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀγγέλων διὰ τὸ ἀνόσιον αὐτοῦ καὶ κακόβουλον τῆς προαιρέσεως, unde h. l. et de tr. III, 32, 429 concludit, spiritum sanctum primam creaturam esse non posse; ἄλλως τε δὲ, ait loco posteriori, σεσήμανται ὁ πρωτόκτιστος, ὃς τῆς πρωτείας δι' οἰκείαν ἀλαζονείαν εἰς τὰ ἔσχατα τῶν ἐσχάτων ἐρήρη). Ingenitus enim esse diabolus haudquaquam potest; id quod contra Manichaeos praecipue p. 204 sqq. hisce noster verbis ostendit: „Nulla oppositio contrariorum fit ex toto, quin sint in eis aliqua contrariorum communia. Verbi gratia album, quod est contrarium nigro, et nigrum in iis tantum, quibus differunt, contraria sunt, cum habeant alioqui communem colorem et qualitatem. . In communibus autem non est contrarietas; oportet enim colorem esse et qualitatem esse, ut sit album, similiter in nigro. Ad eundem modum virtus et vitium prius conveniunt in communi ratione qualitatis et affectionis, quam sint contraria. Si igitur duo principia ingenita sunt, et haec sunt contraria, vel ex toto sunt contraria vel sunt aliqua eorum communia; et nihil ex toto recipit contrarietatem, habent igitur haec communia, esse scilicet et substantias esse, et si quid aliud in eis commune reperitur. Contraria vero ea facit esse alterum bonum, alterum malum; esse item alterum lumen, alterum tenebras. Prius autem cogitatur esse ea substantias, quam cogitentur esse bonum et malum. Contrarietas igitur non est circa communia, sed circa propria. Positum autem est esse ea ingenita; nihil autem est ante ingenitum; at est ante haec contraria aliquid, id scilicet, quod dixi esse in eis commune. Ergo non sunt principia ingenita, quia haec ingenita sunt contraria. Quod autem inest eis commune, ante ipsa contraria est; non sunt igitur ingenita principia, quia ante ingenitum nihil est. Sin vero dixerint, non esse contraria ratione ingeniti, reperietur igitur commune eorum hoc. Sed rursus quia malum ingenite est malum, et bo-

num ingenite bonum, reperietur ingenitum malum commune amborum, et ingenitum bonum commune item amborum. Si enim bonum sine ingenito non potest reperiri, commune autem est ingenitum, commune rursus erit, quod necessario sequitur ingenitum; hoc autem est bonum. Si vero dicant, non esse commune eorum esse ingenitum; nam quatenus alterutrum est ingenitum, non est alterum ingenitum; erit igitur ingenitum vel bonum vel malum, non autem bonum et malum. Quare si reperietur bonum ingenitum, malum erit genitum. Aliter: Omne malum est puniendum; nihil quod puniendum est, est incorruptibile; nullum igitur malum est incorruptibile, quin sit incorruptibiliter corruptibile. Nihil corruptibile est ingenitum; est autem malum corruptibile; malum igitur non est ingenitum. Nullum est malum secundum substantiam; malum autem esse est affectum esse qualitate malitiae. At affectum esse qualitate non est substantia; malum igitur non est substantia. Omnia contraria se vicissim interimunt. Quae ingenita sunt, non intereunt; non sunt igitur contraria; contraria enim non sunt ab interitu libera. Nihil ingenitum est mutabile; mutatur autem hoc bonum a malo superatum. Bonum igitur hoc non est ingenitum. Quod est ingenitum, non expetit ullius interitum; malum autem expetit interitum; malum igitur non est ingenitum. Scripturae divinae non solum malos, sed etiam ipsum diabolum dicunt afficiendum esse supplicio; quod autem supplicio afficiendum est, id omne mutabile est; nihil autem mutabile ingenitum est; nullum igitur ex malis ingenitum est. Eorum, quae ex toto sunt contraria, nihil est commune; quare omnino necesse est, ut quod uni inest, alteri non inest; inest autem bono esse ingenitum, malo igitur neutrum horum inest; quare malum non est ingenitum. Quicumque recte aliquid expetit, si recte expetit, expetito potitur; expetit autem Deus malitiam delere; igitur malitia deleri potest. Quod si deleri potest, delebitur; deleta autem non est ingenita. Si malum est ingenitum, natura ei inest esse malum; at nemo operans secundum naturam peccat; igitur malum ingenitum non peccat; quod autem non peccat, non est in culpa, et reus non est; reus autem et in culpa est Satanus; Satanus igitur

non est ingentus." Ex his jam sequitur, Didymo diabolum non esse natura malum; lapsus est potius libertate abusus; id quod praeterea multis noster locis demonstrat. Ita Enarr. in 1 Joh. III. p. 330. G.: "Diabolus,, inquit, "non substantia- liter, sed voluntariae operationis indicium est., Enarr. in Jud. p. 336. G.: "Nec est,, ait, "diabolus terrena substan- tia. Habuit enim aliquando divinam gloriam et sanctam Dei scientiam, licet conversus de magnitudine tanta ceciderit. Ostenditur itaque ex communi sensu, quem habemus de cun- ctis rationabilibus, quoniam cum sint arbitrii liberi, et con- versio,, (scilicet in malam partem, non, uti Basnagius in Ca- nifii lectt. antiqu. p. 199 inconsulto dicit, in bonam) "sit facta diaboli, natura non malus est. . . Voluntatis enim ejus, non essentiae diaboli nomen est, ut frequenter dictum est., Con- tra Manich. p. 207: Ἄλλ', inquit, οὐδ' αὐτὸς ὁ διάβολος κατὰ φύσιν κακός, ἀλλ' ἐκ τροπῆς τοῦ ἰδίου ἀντεξουσίου, et ib. p. 211, explicitis diaboli nominibus, ait: Εἰ τοίνυν διὰ πάντων ὧν σημαίνει ὁ ἀρχέκακος καὶ πρῶτος ἀποστάτης τῆς ἀρετῆς προαιρετικῶς ἐστὶ τοιοῦτος, οὐ δύναται κατ' οὐ- σίαν εἶναι κακός. „Inimicus Dei (ib. p. 213) non ingente contra eum se extulit, sed potius factus ut esset bonus, pote- statem virtutis capiendae imperfectam et mancam fervavit; potestatem vero vitii suscipiendi ad actum perduxit." Quare vitio nequaquam vertendum est Deo, diabolum creasse; et ita quidem noster, ib. p. 212 his verbis factis: „Fortasse dicent: cur eum, qui futurus erat perniciosus et pestifer, bonus Deus produxit?" ib. respondet: Κὰν τὴν οὐσίαν τὴν καλουμένην διάβολον ὁ Θεὸς ἐποίησεν, οὐχὶ διάβολον αὐτὴν ἐδημιούργη- σεν, ἀλλὰ δεκτικὴν ἀρετῆς, ἵνα ταύτην ἔχη, καὶ δεκτικὴν κακίας, ἵνα ταύτης ἀπέχηται. — Quae sint scelestia diaboli opera, saepius Didymus dicit. Ὁ διάβολος, inquit c. Ma- nich. p. 211, Θεὸν ἀνθρώποις διαβάλλει, καὶ ἀνθρώπους Θεῷ, καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους ἀλλήλοις („unde nomen istud accepit"), omni modo (ib. p. 213) hominibus nocet, bonisque separatim (de tr. II, 27, 306) „semper invidet eo- rumque adversarius est." Hanc suam efficaciam praecipue in Juda ostendit. "Observans,, Didymus ait de sp. scto III. p. 528, "diabolus quibusdam motibus et operationum signis,

ad quae potissimum Judae cor esset vitia proclivius, apprehendit eum patere insidiis avaritiae; et reperta cupiditatis janua, misit in mentem ejus, quomodo desideratam pecuniam acciperet, et per occasionem lucri proditor magistri et salvatoris sui existeret. . Haec ergo cogitationis occasio locum tribuit Satanae, ut in cor ejus introiens impleret eum pessima voluntate., Pergit h. l.: "Introivit ergo non secundum substantiam, sed secundum operationem, quia introire in aliquem increatae naturae est ejus quae participetur a pluribus. Imparticipabilis ergo diabolus est, non creator, sed creatura subsistens. Unde et convertibilis atque mutabilis e sanctitate decedit atque virtute., — Mutabilis autem diabolus est etiam in bonam partem, et duobus locis Didymus (quamquam contra Manich. p. 213 *πρὸς αἰωνίω* diabolum a Deo traditum iri dixerit) futuram quandam salutem lapforum angelorum revera videtur significare. Ita Enarr. in 1 Petri I. ad vers. 10 — 12. p. 322. E. postrema v. 12. verba ita interpretatur: "Sic exponitur, si quis existimaverit, quaesitam a prophetis salutem in fine esse mundi, quod in omnibus et in summo est appetitu; quando ipsius quidem causa alia cuncta fiunt, ipsum vero cujus causa nullius agitur [mendosa esse lectio videtur]. Non abs re est etiam intelligi de sanctis angelis et simpliciter cunctis beatis rationabilibus hoc dictum, cum omnes appetitum habeant prospicere ea, quae in fine seculi sunt agenda. Si vero alium quemdam statum fecerunt beatum (per ea quae revelata sunt a spiritu sancto eis, qui evangelium susceperunt) praeter eum qui ductus [Ming.: dictus] est; dicendum est et concupiscere in eum prospicere angelos, qui in transgressione quadam inventi sunt. Nam licet quidam eorum pravi sint, attamen detenti supplicio, resipiscentes [respicientes?] unde ceciderunt (quod etiam studiosis hominibus compromittitur) habebunt desiderium vel per fenestras ea respicere., Ille autem locus est obscurus, ita ut parum inde demonstrare liceat. Alterum locum clariorum Enarr. in 1 Petri III. p. 325. G. H. infra (p. 368) inducimus, ubi de opere Christi disputabitur.

Anthropologia.

Συνεστάναι homines Didymus ait de tr. I, 9, 11 ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος καὶ εἶναι λογικούς. Ita tres hominis partes distinguit. Item de sp. scto III. p. 525: "Dicitur,, ait, "etiam excepta anima et excepto spiritu sancto spiritus alius quis esse in homine, de quo Paulus scribit (1 Cor. II, 11). . . Si enim voluerit contendere quispiam animam hic significari in spiritu: quis erit homo, cujus cogitationes et arcana et secreta cordis occulta nesciat homo, nisi spiritus ejus, quia de corpore solitario hoc intelligere velle perstultum est,, et ib. p. 526 ad 1 Theff. V, 23: "Sicut alia est anima et corpus aliud; sic et aliud est spiritus ab anima, quae suo loco specialiter appellatur. De quo et oravit, ut integer cum anima fervetur et corpore; quia incredibile est atque blasphemum, orare apostolum, ut spiritus sanctus integer fervetur, qui nec immutationem potest recipere, nec profectum. De humano ergo, ut diximus, spiritu in hoc loco apostoli sermo testatus est,, (cf. p. 527). In eandem redit sententiam, quod apud Corderium in Catena ad Pf. L, 14. p. 1002 intelligi posse ait nomine spiritus aut spiritum sanctum, aut τὸ τοῦ ἀνθρώπου (πνεῦμα) τὸ ἐν ἀπτῶ ἕτερον ὄν τῆς τοῦ ἀνθρώπου ψυχῆς. Plerumque vero animam et spiritum communi animae nomine comprehendit (ψυχὴν μὲν, ἣν καὶ πνεῦμα φασί, de tr. II, 20, 289). Minime quidem corpus est natura malum (etenim „si glorificatur Deus in corpore hominum — 1 Cor. VI, 20 — et Deus non glorificatur in malo, non est corpus natura malum" c. Manich. p. 207; praeterea — ib. p. 208 — „si natura malum est, non potest recipere sanctificationem. Si vero recipit, liquet non esse natura malum, cum bonitatem recipiat. Quod enim natura malum est, non potest capere bonum, sicut rursus quod natura bonum, non potest capere malum" *)), tamen „animam in sese, velut in caeca custodia (ἐν τυφλῷ φρουρίῳ) inclusam habet" (de tr. III, 1, 314) et contaminat (de tr. II, 1, 113). "Alia scilicet est animae et alia carnis substantia,, (Enarr. in 1 Petri II. p. 324. B.), et

*) Hinc vero est etiam, quod coll. 2 Cor. VII, 1 ib. ne spiritum quidem secundum substantiam bonum esse Didymus dicit.

anima *) καὶ αὐτὴν ἐν τῷ νοητῷ ἀπαθῆς ὑπάρχει (de tr. III, 1, 314). Sed etiam bona corpus animae affert haud contemnenda, τὴν τῶν αἰσθητῶν γνῶσιν καὶ τὴν ἄλλην ὑπερησίου (ib. p. 316).

De praeexistentia animarum doctrinae, quam aperte nostro Hieronymus vitio vertit adv. Rufin. I, 6; II, 16; III, 12. 23, in scriptis Didymi, quae supersunt, pauca tantum vestigia inveniuntur. Enarr. enim in 1 Petri I. p. 321 explicatis literaliter verbis v. 1 „advenis dispersionis Ponti”, in hunc modum pergit: „Si quid autem supra textum hic potest intelligi, animadvertendum est hoc de animae ratione, quasi advenam eam velit agnosci. Unde etiam dictum videtur: Peregrinus ergo [ego] in terra, et advena, sicut omnes patres mei. Et iterum: Heu me, quoniam incolatus meus prolongatus est. Advenae siquidem fiunt hominum animae corporibus copulatae, dum in eis temporaliter esse constituuntur. Nam si essent ex ea substantia, vera corpora essent habitatrices terrae. Denique animae habentes compassionem carnis, esse in habitatione carnea nuncupantur, et velatione, quanquam advenae sunt in terram; sed magis assimulantur indigenis. Unde et terrores inferuntur (Apoc. VIII, 13) super habitatores terrae, rapientes utique ea quae terrena sunt, et terreni indutos imagine. „Ita Didymus. Qui vero notas in margine adjecit: „Cautè lege”, inquit, „nam subdole videtur insinuare haeresin Origenis de praeexistentia animarum ante corpora et mundum visibilem.” Fortasse ad eandem doctrinam spectat, quod baptismo Didymus ait de tr II, 14, 267 nos τὴν ἀρχαίαν ἀπολαμβάνειν πατρίδα, et spiritum s. docet ib. c. 12. p. 248 nobis ἀντὶ γῆς πάλιν δωρεῖσθαι τὸν οὐρανόν.

Libertatem arbitrii ubique Didymus hominis animae concedit (vid. c. Manich. p. 212; de tr. III, 2, 331; Enarr. in 1 Petri II, 13; in Jud. p. 336. H., multos al. loc.; cf. quae supra diximus e Didymi mente de Dei providentia et de diabolo). Neque tamen per se solum homo bonus esse valet (qua de re infra, ubi de gratia sermo erit, pluribus age-

*) Animam bestiarum censet esse τὸ ἐξ ὕλης αἶμα de tr. III, 1, 317.

mus); potius "quicumque facti sunt boni et sancti, Dei participatione sunt tales,, (Enarr. in 1 Joh. III. p. 330. A.).

Jamvero homines non in statu integro versantur, sed aegrotant. "Animae substantia (En. in 1 Petri II. p. 324. B.), siquidem incorrupta et immortalis, incorrupta immortaliaque desiderat; carnis autem substantia cum sit corrupta atque diffusa, turpia et languentia concupiscit. Hac igitur differentia consistente circa carnem et animam hominum, necesse est et studia uniuscujusque substantiae esse contraria. . . Quando subtrahit se anima a passionibus corporalibus, munda et splendida conservatur, salubriter operationes dignas et pure intelligens ac perficiens, memoriam habens boni, diligens Deum, et scientiam ejus habere volens. Quando vero carnis passionibus implicatur, omnia apud eam his adversa reperiuntur, quae intellexerit oblivioni repente tradit, quae dudum sciebat amittit, amorem libidinis habens potius, quam Dei dilectionem, ita ut paene ad hoc usque credatur pervenire, quatenus tota putetur converti in carnem.,
 „Cur patiatur anima (de tr. III, 1, 314), in causa est ejus conjunctio cum corpore, et propria ipsius voluntas atque electio aut cognitionis appetitus. Nam corpus cum eam in se ipso velut in caeca custodia inclusam habeat, per materiales passiones ipsam a Dei consortio abducit, ac deorsum in terram atque in terrenas, ut puto, sollicitudines ipsam inclinat; atque ita imperare conatur ei, quae natura praestantior est et tanto praestantior, quanto id, quod immortale est, excellentius est eo, quod est mortale. Desiderium insuper propriae ipsius explendae voluntatis aut acquirendae cognitionis illuc eam trahit, eoque tendit, ut quaedam scire velit; sed cum rectum ac tutum viae ducem non habeat, aut pravorum hominum consuetudine utatur, aberrat et anceps haeret, ac tandem ad quam forte appulsa fuerit opinionem, eam inconsiderate amplectitur, atque ita miserrima est, quippe quae, dum bonam cognitionem aucupetur eamque se invenisse putet, in pravas incidens sententias depravetur." Hinc omnium hominum peccata. "Non mirandum, si aliter faciant, quam vult ille, per quem adepti sunt potestatem. Nam paene apud omnes invenis esse peccata,, (Enarr. in 1 Petri II, 13). Et

„dum sit mundus a peccato, quis actibus castus invenitur?,, (En. in 1 Joh. III. p. 329. E.). „Omnino creatura non potest aut impeccabilis esse, aut quidquam horum, quae dixi (v. c. peccata dimittere), de suo facere; nam ne spirituum quidem ullus . . est impeccabilis, imo, ut hyperbole sermonis utar, ne ulla quidem fortasse creatura irrationalis; nam coelum ipsum et sol, si cum Dei puritate conferantur, irreprehensibiles non sunt” (de tr. II, 7, 192). Inhaeret nobis *παλαιὰ ἁμαρτία* (de tr. II, 12, 257), *ἐκείνη ἡ ἁμαρτία* (qua etiam naturales res, veluti nuptiae, usque dum Christus apparuerit, inquinatae sunt), *ἥπερ καὶ οἱ ἐκ τοῦ Ἀδάμ πάντες κατὰ διαδοχὴν ὑπῆρχον* (c. Manich. p. 209). Quare Enarr. in 1 Joh. V. p. 334 verborum: Totus mundus in maligno positus est — interpretationem sic exorditur: „Mundus i. e. mundi amatores maligno ortui sunt subjecti. Totus ait, quod omnes sub peccato nascimur, quoniam ipse ortus in vitio est., Et lapsus quidem est genus humanum ex statu pristino sanctiori. (Historiam de Adamo ad literam noster accipit c. Manich. p. 209, de tr. I, 16, 43.) *Ἡ πρώτη* enim *εἰκὼν* est perdita (de tr. III, 2, 331), et *τὸ ἀκαλλές* nostrum, quale nunc est, longe differt *ἀπὸ τοῦ πρεσβυτέρου κάλλους* (de tr. II, 12, 248). Per Christum *τὴν γεγραμμένην εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ ἀπολαμβάνομεν, ἣν ἐδεξάμεθα διὰ τοῦ θεϊκοῦ ἐμφυσήματος, καὶ ἀπώλεσαμεν διὰ τοῦ ἁμαρτήματος, καὶ αὐθις ἐδρισκόμεθα, οἳ ἐπὶ τοῦ πρωτοπλάστου ἐγενήθημεν, ἀναμάρτητοι καὶ ἀντεξούσιοι* (de tr. II, 12, 255). Attamen „increpandi sunt haeretici, dicentes eos qui peccant naturaliter malos ex diabolo esse et substantialiter esse malum,, (Enarr. in 1 Joh. III. p. 330. F.). Neque parvuli peccant (ib. p. 331. B.; „aetate autem prohibentur, non virtute peccare, ut non aliud quicquam dicamus asserentes non salubriter exponi de infantibus qui peccatum faciunt; non enim idem est non peccare et peccatum non facere,,). Paulus vero ad Ephes. II, 3 haudquam dicit, peccatum esse naturale quid; *φύσει* enim h. l. nihil significat, nisi vere (c. Manich. p. 206); omnino quoque

voluntates non sunt substantiae malae (ib. p. 210); neque Judas iccirco natura erat malus (ib. p. 207. 211).

Didymus igitur censuit, ex Adami lapsu continuam peccatorum feriem profectam esse, negavit vero malitiam hominum naturalem. Neque, si hanc homini tribuisset, dixisset, quod Maximus serm. LV. (vid. Mingarellii Comm. de Didymo p. XXXVI.) e Didymo affert: *Τὰ μὲν ἀκούσια ἁμαρτήματα καὶ νόμος συγχωρεῖ καὶ θεὸς παρορᾷ, φιλάνθρωπος ὢν καὶ οὐκ ἀπηνῆς καὶ τῶν ἐκουσίων* (nec vel eorum, quae voluntaria sunt, immitis ultor). . . (Reliqua desiderantur; eandem autem sententiam eodem modo affert e Didymo Johannes Damascenus in Parallelis Tit. XXI., nisi quod pro *ἐκουσίων* legitur ibi *ἐκουσίως*).

Christologia.

De persona Christi Didymus docet: "Deus Verbum hominem assumpsit,, (Enarr. in 1 Petri III. p. 325. H.). Vere autem homo Christus erat, hominis et corpore et anima praeditus. Neque enim corpus Christi erat *ἄψυχον* (de tr. III, 21, 393. 396; 30, 424) (cf. de tr. III, 2, 328, ubi in verbis: *Οὐκ ἄρα διὰ ψυχῆς ἢ ἀδότητος ἐνανθρώπησις* pro *διὰ* legendum videtur *δίχα*, id quod jam Mingarellius annotavit). Corpus autem ipsius et vere humanum et muneri aptum esse oportebat salvatorio. „Necessse erat“, noster ait contra Manich. p. 209, „ut qui ad salutem hominum veniebat, non acciperet corpus ex conjunctione viri; neque rursus extra successionem hominum, sicut primus homo, ne corpus ipsius alius generis esse putaretur. Etenim si ipse etiam ex terra formatus fuisset, sicut fuit princeps generis humani, suspicionem cepissent, qui apparitionem per fictionem introducant, non gestasse re et veritate corpus hominis. Rursus si corpus ex conjunctione sumpisset nulla differentia, existimatus utique esset obnoxius esse illi peccato, cui per successionem obnoxii erant omnes ex Adamo orti." (Diserte Docetas Didymus improbat Enarr. in 1 Joh. IV. p. 332. B.). Humana Christi natura intima ratione divinae erat conjuncta, verumtamen *ἀσυγχύτως* (de tr. III, 21, 402: *Ἄλλ' εὐχεται* — Christus — *διὰ τὸ κατ' ἡμᾶς ἀσυγχύτως καὶ δίχα πταιίσματος γεγονέναι*. Cf. de tr. II, 7, 200) et *ἀτρέπτως*

(de tr. II, 7, 200). "Licet unitas divina sit sancta et impartita hominis ad Verbum, verumtamen alter est intellectus hominis assumpti et alter assumentis eum Verbi Dei,, (Enarr. in 1 Petri II. p. 325. A.). "Licet praecipua unitas facta sit Dei Verbi ad hominem quem Deus assumpsit, verumtamen essentia Verbi non est in hominem conversa,, (En. in 1 Joh. IV. p. 333. D.). („Neque praeterea agonia et cibi appetitus et somnus et similia deitati attribuenda sunt", de tr. III, 2, 328). Ceterum Nestorianorum sententiam Didymus adeo non fovit, ut eam in antecessum repudiaverit. Habet enim de tr. III, 6, 356 haecce: *Οὐκ ἄλλον πιστεύομεν εἶναι τὸν ἐκ πατρὸς υἱὸν, καὶ ἄλλον τὸν γεγόμενον σάρκα καὶ σταυρωθέντα: ἐπεὶ μήποτε διαζευγνῦσθαι ἑαυτῆς, μὴ δὲ τρέπεσθαι πέφυκεν ἡ Θεότης.* Quare etiam Mariam saepius *Θεοτόκον* nuncupavit (de tr. I, 31, 94; II, 4, 133).

Quod ad Jesu vitam terrestrem attinet, de nativitate ejus Didymus de tr. I, 15, 25: „Quemadmodum", ait, „terrena ejus in incarnatione nativitas nulli alteri nativitati comparari potest; nam et ex virgine fuit, et sine fluxione (*ἀρευστος*) ac sine violatione (*ἀπήμαντος*), id quod natura nostra non habet: ita etiam coelestis nativitas incomprehensibilis maxime est et a quavis discrepans nativitate. Neque vero aut fides deneganda est, aut tuta res nobis est quaerere sive exponere, quomodo illa se habeat, cum ne dicere quidem possimus, quomodo virgo pepererit manens virgo." Idem fere habet de tr. III, 2, 20. p. 326; cf. quoque c. Manich. p. 209. Maria autem de Didymi sententia semper virgo mansit (*ἀεὶ παρθένος*), nec unquam praeter Jesum liberos peperit (de tr. I, 27, 84; III, 4, 349). Ipse vero Jesus "naturam non habuit ad peccandum, quasi substantiale sit ejus bonum,, (En. in 1 Petri II. p. 325. A.). Miraculis Christi Didymus etiam symbolicam significationem tribuit; veluti de tr. II, 13, 261: „Puto", dicit, „ob hanc etiam rationem aquam in vinum et in id, quod melius erat vino, a Christo mutatam esse, atque eum nuptiali coenae hilaritatem praebuisse, quia mystice (*ἀσυμφανῶς*) docere voluit, *ὅτι καὶ τὸ ὕδωρ εἰς ἀθάνατον χρῆσιν τοῦ βαπτίσματος μετέθηκεν καὶ διὰ τοῦ βαπτίσματος*

τὸ λείπον τῆς πίστεως ἀνθρώποις ἀνεπλήρωσεν μετὰ τοῦ θεοῦ καὶ πατρός. ”

Doctrinam de opere Jesu Christi praeparet locus Didymeus de tr. II, 7, 200, simul doctrinam de persona Christi comprehendens, cujus haec sunt verba: Ὁ γὰρ θεὸς λόγος οὐ διὰ τοὺς ἁμαρτήσαντας ἀγγέλους ἄγγελος, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἐν ἁμαρτίᾳ ἀνθρώπους ἄνθρωπος, ἄτρεπτος (sine dubio legendum ἀτρέπτως), ἀσυγγύτως, ἀναμαρτήτως, ἀφράστως ὡς οἶδεν καὶ ἠβουλήθη, ἐκ τῆς παρθένου καὶ κατὰ τὴν σάρκα αὐτῆς καὶ πάντων ἡμῶν ἐγένετο, μείνας ὁ ἦν καὶ ἔστιν καὶ ἔσται εἷς καὶ ὁ αὐτός.

Jam antea quidem, quam homo factus est, Christus efficacem se hominibus praebuit. ” Duo adventus sunt Christi (En. in 1 Petri I. p. 322. B.); unus quidem intelligibilis, secundum quem recipitur tanquam Deus Verbum, alter vero sensibilis, secundum quem videtur ex Maria progressus; sed divinius intelligibilis, quam sensibilis, qui etiam pravis hominibus est collatus. Omnibus itaque sanctis, qui post adventum fuerunt et ante adventum, intelligibiliter adveniens Dei Verbum, proportionem actuum, quos unusquisque gessit, sanctificat eos, quibus semetipsum decenter irradiavit, non minoratis scilicet eis propter sensibilem praesentiam qui fuerunt ante ejus adventum. Non enim propter malitiam, sed propter temporis diversitatem hoc adventu frui nequiverant., Verum ” ut unguentum (de sp. scto I. p. 501), quod in vase continetur, habet quidem odoris substantiam, sed prohibetur longius spargi, quia vase intrinsecus clauditur; cum autem vas foris fuerit effusum, emittit procul benevolentiam suam: ita Christi nomen bene olens ante adventum ejus in solo Israëlis populo versabatur, quasi Judaeae vase inclusum. . Quando autem coruscans in carne sua salvator, in universam terram, quin potius in omnem creaturam extendit vocabulum suum, . . tunc completum est., Primum Christo ejusque doctrinae debemus illuminationem. Est enim φῶς ἀγαθοειδές καὶ ἀγαθοποιὸν καὶ ἥλιος νοητὸς τῷ ἀφ’ ἑαυτοῦ ἀλήκτω φωτὶ ἀπολαμπρύνων τὰ ὄμματα τῶν ἀπλανῶν καὶ δεκτικῶν ψυχῶν· καὶ εἶσω τῆς νοητῆς ἄγων περιοπῆς καὶ ποιῶν ὄρεῖν, ἂ μὴ πρότερον δι’ ἁμαρτίας ὄρεῖν καθ’ αὐτὰ ἐπεφύκει· ἢ καὶ

ὄλον τὸν αἰτιον ἄνθρωπον φωτοειδῆ ποιῶν, ὡς ὁ ἥλιος ἡλιοει-
 δῆ τὰ σώματα τὰ ἐν οἷς παραγίνεται (de tr. I, 28, 86). Vitam
 deinde Jesus Christus sanctissimam vixit nobis salutiferam; "il-
 lius enim personam gerit homo assumptus a Dei Verbo., (En. in
 1 Petri II. p. 323. D.). Denique mors ipsius peccata nostra
 expiavit, diaboli imperium, quod in nos iste exercebat, de-
 struxit nosque Deo reconciliavit. "Evangelium unum et eun-
 dem sacerdotem regemque constituit; Christus namque utrum-
 que est., (En. in 1 Petri II. p. 323. G.). Ἐν τῇ οἰκονομίᾳ ἡ
 μεσιτεία: ἐν ἣ ὑπὲρ παντὸς τοῦ ἀνθρωπέου γένους ἑαυτὸν
 ἀφράστως ἱερουργήσας καὶ ἐν τάξει θυμιάματος νοητοῦ τῷ
 ἰδίῳ πατρὶ προσαγαγὼν· αὐτὸν τε ἐξεδυσώπησεν, καὶ τὸν
 ἐπληρημένον τῷ κοινῷ γένει θάνατον ἀπέσβεσεν, καὶ ἡμᾶς
 τῶν εἰδώλων ἀπέστησεν καὶ τῇ θεογνωσίᾳ προσήνωσεν· τὸν
 τε παράδεισον ἀπέδωκεν καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀνήγαγεν, συνά-
 ψας ὡς θεὸς ἐξουσιαστὴς τὰ ἐπίγεια τοῖς ἐπουρανίοις, καὶ
 τὴν γενομένην διάστασιν συναρμόσας, καὶ ἐπαναγαγὼν τὸν
 ἄνθρωπον εἰς ἐκείνην τὴν χάριν, ἀφ' ἧς διώλισθεν (de tr. III;
 27, 420). "Pro hominum salute proprio filio non parcens pa-
 ter, tradidit eum in mortem, ut per mortem filii sui destru-
 cto eo qui habebat mortis imperium, hoc est diabolo, redi-
 meret omnes qui ab eo captivitatis vinculo tenebantur., (de
 sp. fcto III. p. 521). Ita Christus "redemit homines
 (ib.) et suscepit eos et exaltavit illós. Suscipit enim exaltat-
 que salvatos, et redemptos in sublime tollit virtutum alis, et
 eruditione et scientia veritatis, non ad unum tantum et alte-
 rum diem, sed in omnibus diebus aeternitatis habitans in eis
 et cum eis, et usque ad consummationem seculi vitam eis tri-
 buens salutisque auctor existens. Omnibus autem diebus se-
 culi illuminans corda eorum, non finit eos in tenebris igno-
 rantiae et errore versari. Et hoc puto esse quod scriptum est,
 in omnibus diebus exaltari eos., Acceperunt enim homines
 Christi opere συγγένειαν πρὸς τὸν θεόν, ἧς οὐκ ἠξιώθησαν
 (dignati erant) ἄγγελοι (de tr. II, 12, 249). "Filii Dei sumus
 jam a praesenti seculo, quod seculum significat, eo quod nunc
 tales sumus, dum constat in nobis, sicuti possibile est, in prae-
 senti vita filiorum adoptio., (En. in 1 Joh. III. p. 329. D.).
 Quae cum omnia Christo debeamus (cf. de tr. II, 12, 255 I.

supra — p. 363 — laud.), ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ ἐστὶν σωτηρία (de tr. I, 29, 89).

Neque vero solis hominibus, sed universo mundo, rationali potissimum, (etiam, ut videtur, lapsis angelis), Christus opere suo profuit. Est enim (de tr. I, 28, 88) ὁ καλλίνικος ὁ σωτὴρ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ θαλάσσης. In Enarr. autem in 1 Petri III. p. 325. G. Petri verba v. 22 sic exponit: "Sicut per filium Dei, quod Verbum est seu ratio, essentiam cuncta rationalia et ut essent habuerunt; sic per eum omnium eorum salus effecta est. Qui [quia?] non substantialiter, sed acquisitive sanctitatem habent, cum creaturae sunt [sint?], jure purgatio facta est circa cuncta hoc modo habentia bonitatem. Unde etiam sublimi ore [sublimiorem?] correctionem suscipiunt. Pacificavit enim Jesus per sanguinem crucis suae quae in coelis et quae in terra sunt, omne bellum destruens et tumultum. Mox etenim in descensu ejus et nativitate facta de virgine dictum est: Gloria in excelsis Deo et in terra pax. Concorditer autem et in praesentibus dictum est, quia, cum resurrexisset a mortuis et sederet in dextera in excelsis, profectus in coelum, subjecti sunt angeli ei, potestates atque virtutes. Sicut enim homines abstinentes a peccatis subjecti sunt, ita et superiora rationalia correcta spontaneis culpis, quae [quas?] forsitan habuerunt, ei subjecta sunt, completa dispensatione habita pro salute cunctorum. Possibile est autem aliquos hujusmodi spontaneis passionis voluntatibus abstinentes dicere, quia non omnino mutatio facta significatur subditorum animalium supernorum.,,

3 Jamvero opus Christi prodesse nobis nequit, nisi ei fidem habeamus piisque operibus eum imitemur. Παρέχει (Christus) ἄφεσιν ἁμαρτιῶν τοῖς πιστεύουσιν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ (de tr. I, 29, 89; cf. II, 14, 274; III, 1, 316). "Vita aeterna ex fide salvatoris atque virtute generatur,, (En. in 1 Joh. III. p. 331. D.). "Cogitandum est, ut fides habeatur cum operibus virtute dignis, ut non mortua, sed viva consistat. Nam et qui habet corpus animale non mortuum, sed vivum, illud per societatem spiritus vult habere. Notandum scilicet, quia cum fides mortua sit praeter opera, jam neque

fides est. Nam neque homo mortuus homo est. Quomodo vero aliqui causam esse spiritum dicentes, quo corpus vivat, honorabiliorem esse corpore dicunt, et ideo consequenter et opera honorabiliora magis quam fidem asseverant vivificantia eam, perfectius studui, ut quod mihi videtur exponerem. Non enim sicut indubitanter spiritum corpore meliorem, ita sine reluctatione opera fidei praeponenda sunt, quando gratia salvatur homo non ex operibus, sed ex fide; nisi forte et hoc in quaestione sit, quod salvet fides quae cum operibus propriis vivit, tanquam aliud genus operum sit, praeter quae salus ex fide proveniat; nec autem sunt opera quae sub umbra legis observantur,, (En. in ep. Jacobi II. p. 320). "Confessio Christi oportet ut conjuncta sit rectis dogmatibus et bonis operibus,, (En. in 1 Joh. IV. p. 333. D.). "Qui ex Deo nascuntur adimplendo quae virtutis sunt, hujusmodi fiunt. His itaque proxime dictum est etiam illud. Qui facit justitiam et diligit inimicos suos et orat pro eis, fiet filius patris coelestis ex eo natus. Cum haec ita sint, et qui nascitur ex Deo, credens utique quia Jesus est Christus, non solam confessionem hujus de assumptione Christi, sed illam fidem, secundum quam ei virtutis opera conjunguntur, nasci dicitur ex Deo,, (ib. in c. V. G.). "Quisquis enim peccando in tenebris ambulans dixerit se communionem habere per participium apud Deum, et mente non esse tenebrosa, mentitur non faciens veritatem,, (En. in 1 Joh. I. p. 327. G.). Itaque homo *ἔτοιμος γίνεται δι' ἔργων καὶ πίστεως εἰς τὸ σωθῆναι* (de tr. III, 22, 405).

Jamjam quaeritur, quamnam de gratiae divinae necessitate ad arripiendam fidem et vitam degendam vere christianam noster sententiam foverit. Cum ea Didymus floreret tempestate, qua Manichaei libertatem arbitrii de medio tollentes ecclesiam vexabant, maxime sollicitus erat, ut arbitrii libertatem adstrueret. Ita initium fidei ac virtutis in nobismetipsis esse statuit *). De trin. II, 14, 269. 270 *πίστις* dicitur

*) Quare praedestinatio Dei potius est Didymo praescientia. "Praevideos,, ait En. in 1 Petri I. p. 321. F., "Deus fidem et actus hominum, quae [qui?] aguntur per evangelicam doctrinam, praescienter elegit eos in Christo ante mundi origi-

ἀρχομένη ἐξ ἡμῶν. Ib. I, 9, 11: Προαιρέσει, αἰτ, ἰδίᾳ ἔχομεν τὸ εἶναι καλοὺς ἢ κακοὺς· ἐπιστήμονάς τε κατ' ἐπιτηδειότητα, ἢ ἀνεπιστήμονας κατὰ ῥαθυμίαν. (Cf. de tr. I, 18, 51: Ἡ κτίσις κατὰ μετοχὴν τὴν ἀγαθότητα ἔχει ἀπομιμουμένη πρὸς δύναμιν τὴν ἑαυτῆς, εἰ θέμις εἰπεῖν, τὴν ἔμφυτον καὶ τελείαν τοῦ θεοῦ ἀγαθότητα καὶ δι' αὐτῆς σωζομένη.) Verum ut ad fidem vere perveniamus pieque agamus, cooperatione gratiae divinae, τῇ θεοῦ συνεργείᾳ, opus est (Caten. Corderian. ad Pf. L, 2. p. 993). „Curam nostri habes, domine”, ait noster in Cat. Corder. Pf. XCIII, 20. p. 936; „unde si quid adest nobis boni, scimus id ipsum, quantumcunque est, abs te etiam existere.” Cf. En. in 1 Joh. III. p. 330. A.; de tr. III, 1, 317. Haec Dei gratia cooperans maxime cernitur in dono spiritus sancti. „Fidei effectus est particeps, quae ex spiritu sancto venit,, (de sp. sc̄to I. p. 499). Τὸ πειθαρχεῖν θεῷ προαιρετικόν, ὡς περ τὸ πιστεύειν, οἷς κατὰ ἀναλογίαν δέδοται τὸ πνεῦμα, τοῖς τῶν χαρισμάτων αὐτοῦ τυγχάνουσι (apud Wolfium Anecdot. T. IV. p. 21). Δίχα τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐπιφοιτήσεως οὐδὲ μία ἡμῖν πρὸς τὸν θεὸν δύναμις ἢ ἐλπίς ὑπάρχει (de tr. II, 6, 12. p. 167). Δίχα τοῦ ἁγίου πνεύματος μὴ δ' ὀτιοῦν τῶν ἀγαθῶν ὑπάρχει τῇ κτίσει (id. c. 17. p. 282). Demum spiritus sancti operationes vere christiane vivere nos docent (de sp. sc̄to I. p. 499. 501; II, 511. 513; III, 524; de trin. I, 20, 61 sqq.; II, 1, 113. 114; II, 10, 235 (οἱ γὰρ ἀξιούμενοι ἔχειν κατοικοῦν ἐν αὐτοῖς τὸ πληροῦν τὰ πάντα ἐνυπόστατον πνεῦμα τοῦ θεοῦ· οὔτε κατὰ ὁμωνυμίαν ἢ συνωνυμίαν, οὔτε κατὰ ἀλληγορίαν, οὔτε κατὰ μεταφορὰν καὶ αὐτοῦ ὠνομάσμεθα, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατὰ ἀλήθειαν); II, 12, 248; III, 1, 317; 39, 443 („a sancta trinitate omnis nobis salus donata est; pater quidem ad adoptionem in filios nos vocavit; unigenitus autem et verus ac genuinus filius fratres denomi-

nem, jam tunc praedestinans eos filios esse participio sanctos adoptionis. Praescientia enim nihil aliud est putanda, quam contemplatio futurorum, quae non est jam praescientia postea, sed scientia, dum ea, quae primitus contemplata sunt, veniunt ad effectum.,,

nāvit, et permittit ut vocarem nostrum patrem Deum; spiritus vero sanctus inhabitavit, inspiravit, . . . insuper nos regeneravit, et a peccato ac morte liberavit, et sanctificavit" cel.)), et regeneratio per spiritum s. effecta summum est Christianorum bonum (Enarr. in 1 Petri I. p. 323. B. C.; de tr. II, 12, 255. 256. 259). Quare blasphemia in spiritum sanctum est finis malorum (Enarr. in Jud. p. 337). Haec βλασφημία, ait de tr. III, 2, 333, ἐστὶ τὸ μὴ λέγειν αὐτὸ θεόν, et de tr. II, 26, 298: Ἄλλη ποία νοεῖται περὶ αὐτοῦ βλασφημία, ἢ τὸ μὴ ὁμολογεῖν αὐτὸ θεὸν ὁμοούσιον καὶ συνάροχον τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ; Hinc ib. cavendum esse dicit, τοιοῦτο μὴ δὲ κατὰ ἄγνοιαν ἀμαρτῆσαι. De sp. scto III. p. 530 autem idem peccatum etiam in patrem filiumque patrari posse censet. "Quicumque,, inquit, "in spiritum blasphemaverit, non solum in hoc seculo, verum etiam in futuro non dimittetur ei, nec ulla misericordia et venia reservabitur illi, qui conculcaverit filium Dei et injuriam fecerit spiritui gratiae ejus, in quo sanctificatus est. Quod quidem et in Deo patre est intelligendum. Nam qui blasphemaverit in eum et impie egerit, sine venia cruciabitur, nullo pro eo dominum deprecante, sicut scriptum est: Qui autem in dominum Deum peccaverit, quis orabit pro eo? Necnon et qui filium negaverit eorum hominibus, negabitur ab eo coram patre et angelis ejus. Ergo quia nulla venia in trinitatem conceditur blasphemantibus, omni studio et cautela est providendum, ut ne in brevi quidem parvoque sermone de ea disputantes labamur.,

Baptisma *) supplet, quod fidei deest hominibus (de tr. II, 13, 261); ,,renovat nos in baptismo (de tr. II, 12, 248)

*) Baptismi varios Didymus invenit typos de tr. II, 14, ex parte commemoratos a nobis (p. 93 sq.), ubi de hermeneutica Didymi actum est. Addit p. 272 haec: ,,Inveniemus autem praeter illa, quae commemorata sunt, piscinam etiam Hierosolymis olim existentem, cui nomen Bethesda, nemine diffitente imaginem baptismi esse, non vero ipsam veritatem; nam imago censetur, quae ad tempus, veritas vero, quae in perpetuum permanet. Ideo ab angelo commota, quae in ipsa erat, aqua et semel in anno, et unum duntaxat, qui primus in eam descendisset, et corporis morbum, non vero animae sanabat. Authenticus enim ba-

Spiritus s. ut Deus una cum patre et filio, nosque e deformi statu ad pristinam pulchritudinem reducit, ac sua implet gratia, adeo ut nullam amplius rem, quae expetenda non sit, capere possimus; et liberat a peccato atque a morte, et ex terrenis ., spirituales facit et participes divinae gloriae (cf. de tr. II, 25, 297), et filios et haeredes Dei ac patris, et conformes imaginis filii, et cohaeredes ejus, et fratres, una cum eo glorificandos, simulque cum ipso regnatos; et pro terra rursus donat coelum et paradysum liberaliter largitur, et angelis jam honoratioribus facit, et divinis piscinae fluentis tantam gehennae inextinguibilem flammam extinguit.”

Δίχα τοῦ ἀναγεννηθῆναι βαπτίσματι ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ καὶ σφραγισθῆναι τῷ ἁγιασμῷ καὶ ναὸς αὐτοῦ γενέσθαι· οὐδεὶς τῶν ἐπουρανίων ἔτιχεν ἁγαθῶν, κἂν τὸν ἄλλον βίον ἄμεμπτος εὐρέθῃ (de tr. II, 12, 256). *Καὶ οὐδέποτε παρ’ οὐδενὶ ἄνευ τοῦ βαπτιστικοῦ ὕδατος ὁ Χριστὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα* (ib. 13, 261). Unam tantum exceptionem noster concedit, qua sine baptismate ad salutem perveniatur.

Ἄλλα, inquit de tr. II, 12, 256, καὶ οἱ πρὸ βαπτίσματος μαρτυροῦσαι ἐπιτυχόντες, τῷ ἰδίῳ ἀπολουσάμενοι αἵματι οὕτως ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος τοῦ Θεοῦ ἐζωοποιήθησαν. — Semper in nomine univerfae trinitatis baptismata est impertiendum.

”Non arbitror,, ait de sp. scto II. p. 508, ”quemquam tam vecordem atque insanum futurum, ut perfectum baptismata putet id quod datur in nomine patris et filii, sine assumptione spiritus s., aut rursus in nomine patris et spiritus s., filii vocabulo praetermissio, aut certe in nomine filii et spiritus s., non proposito vocabulo patris. Licet enim quis possit existere saevi cordis, et penitus mentis alienae, qui ita baptizare conuetur, ut unum de praeceptis nominibus praetermittat, vide-

ptismus post filii et spiritus s. apparitionem et quotidie aut potius singulis horis, aut ut verius dicam continuo et omnes in piscinam descendentes et ab omni peccato in perpetuum liberat, ac multarum et diversarum et exorbitantium et curatu difficilium affectionum, cum spiritualium, tum corporalium sanatio una invenitur, ac nullum plane jam e vetustis malis peccatisque sive interioribus sive exterioribus baptizatos comitatur.”

licet contrarius legislator Christi, tamen sine perfectione baptizabit, imo penitus a peccatis liberare non poterit, quos a se baptizatos existimaverit., Eandem sententiam profert de trin. II, 12, 250. 254. — Quod ad materiam baptismalem attinet: „Promiscue”, dicit de tr. II, 14, 263, „quaevs aqua, etiam in mari, si repentina necessitas tulerit, baptismus fit, quod una sit aquarum natura et tota fuerit sanctificata” (scilicet Dei spiritu, qui ferebatur super aquas, Genes. I.). — Quam de baptismo haereticorum sententiam fovet, dicit de tr. II, 15, 278. 279 hisce verbis: *Μετεροχόμενοι τοίνυν εις τὴν ὀρθοδοξίαν, κὰν τυχὸν ὤσιν βεβαπτισμένοι, βαπτίζονται μὲν· οὐ γὰρ λέγομεν ἀναβαπτίζονται, ἐπειδὴ μὴ ἔχουσι τὸ ἀληθὲς βάπτισμα· (οἱ δὲ Εὐνομιανοὶ μὲν διὰ τὸ μίαν κατὰδυσιν ποιεῖσθαι λέγοντες μόνον εἰς τὸν θάνατον τοῦ κυρίου βαπτίζεσθαι· Φρύγες δὲ διὰ τὸ μὴ εἰς τὰς τρεῖς ἁγίας ὑποστάσεις βαπτίζειν, ἀλλὰ πιστεύειν τὸν αὐτὸν εἶναι πατέρα καὶ υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα.)*

In sacra coena (quae ἀναίμακτος λατρεία dicitur de tr. I, 25. p. 67 et ἀναίμακτος θυσία de tr. III, 7, 201, de tr. III, 21, 398 autem ἀκρότατον καὶ διαιώνιον μυστήριον) verum Christi corpus et sanguinem exhiberi (vel si mavis distribui) saepius Didymus significat. Ita de tr. II, 6, 179 ad Jesai. XXV, 6 vinum interpretatur τὸ δεσποτικὸν σωτήριον αἶμα et ib. II, 13, 262 Christus, cujus nomine Didymus loquitur, verbis de se utitur: *Θρέψας τῷ σώματί μου καὶ τῷ αἵματι.* Cf. de tr. II, 14, 277 (*κοινωνία τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ δεσποτικοῦ*) et ib. III, 21, 398 (*ἔμφοβοι μετέχοντες τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ*) *).

*) Praeter illa veri nominis sacramenta celebrat Didymus etiam sanctum χρίσμα. „Chrisma”, ait de tr. II, 14, 274, quo uncti sunt cum Aaron a Mose, tum praeterea omnes etiam, qui e sacerdotali cornu ungebantur, quique ex chrismate Christi denominati sunt, typum gerebat sanctificati chrismatis, quod nos accipimus. Et si enim corporaliter hoc fluat, tamen spiritaliter prodest; nam simulac venerit in cor nostrum fides beatissimae trinitatis et verbum spiritale in os, et ob signatio Christi in frontem, simulac baptismus susceptus fuerit et chrisma nos confirmaverit, statim inquam propitia invenitur quae na-

Quod ad ecclesiam pertinet, de sententia Didymi Petrus (*ὁ ἐν ἀποστόλοις χορηγαῖος* de tr. I, 27, 85 et *ὁ τὰ πρωτεῖα ἐν τοῖς ἀποστόλοις ἔχων* de tr. II, 10, 231) potestatem ecclesiasticam accepit, *μᾶλλον δὲ καὶ πάντες δι' αὐτοῦ* de tr. I, 30, 92). Imaginem ecclesiae noster habet arcam Noachi (de tr. II, 14, 265). — Haeticos eos, "qui falsa de Christo docent", nominat Antichristos (En. in 1 Joh. II. p. 328), eosque in duas dividit classes. "Non habent (in 1 Joh. IV. p. 332. B.) spiritum sanctum, qui dicunt dominum Jesum, et non faciunt quae praecipit, cum procul ab eo sint corde, solis eum labiis honorantes. . Negans enim virtutem qua fingit esse pium, operibus respuit Jesum, et licet ore confiteatur eum in carne venisse. . Sunt autem quidam haetici, qui neque usque ad sermonem consentiunt in carne venisse Jesum, sed aut corpus coeleste eum detulisse putant, aut certe ad phantasiam hominem apparuisse confirmant., Saepius contra haeticos Didymus invehitur. Ita de tr. II, 11, 242: „Haetici", ait, „eam, quam initio elegerunt, viam tenentes, et proprias speculationes doctrinasque per medium veluti chaos promoventes, in hoc etiam oraculum insultant, ac temere, ut assolent, contradicunt, atque impietatem cum impietate. . colligare ac nectere conantur, fuites rationes proferendo", et de tr. III, 1, 317 praeter alia verba haec habet: „Saepe numero quae de ipso filio aut ab ipso dicta non fuerunt, aut quae arcano atque aenigmatico sensu scripta sunt, ea sine examine quasi contra ipsum aut ab ipso pronunciata proponunt, et pravam quamlibet atque infirmam interpretationem plurimi faciunt; ac semetipfos nihil ab irrationalibus animalibus discrepantes exhibent huic optatissimo (*περιποθήτω*) domino, qui credentes ducit sine violentia in patris, sui ipsius et sancti spiritus unum individuum regnum." Pagina sequente autem addit: *Ταράττειν δὲ καὶ ταράττεσθαι δοκοῦσιν οἱ τεχνικοὶ λόγοι* (artificiose argumentationes), *οἱ πλεονά-*

tura est bonorum largitrix trinitas", et ib. 15, 279: „Unguntur autem qui a quavis haeresi accedunt, quia non habent sanctum chrisma; episcopus vero solus per coelestem gratiam percipit chrisma."

ζουσιν αίρετικοῖς τοῖς τῆς θεολογικῆς θεωρίας ὡς καὶ Ἕλλη-
νες ἄλλοτρίοις, id quod fusius porro demonstrat. Disputat
noster adversus haereticos praecipue de tr. lib. III.; omnino
autem libris de trin. (alibi improbat etiam Nicolaitas, Marcio-
nitas — En. in Jud. p. 336 —, al.) praeter Arianos et Mace-
donianos, in quos semper oratio sua conversa est, diserte vel
confutat vel saltem improbat Simonem Magnum (de tr. III,
42), Menandrum (ib.), Montanum (III, 18. 38. 41), Basili-
dem (III, 41), Carpocratem (ib.), Valentinum (ib. et II, 6.
§. 19), Manetem (III, 18. 42) et Novatum Sabbatiumque
(I, 30)*.

Eschatologia.

Animas hominum esse immortales sacpius Di-
dymus contendit. Τὸ πνεῦμα, ait de tr. II, 7, τὸ ἀθάνατον
ἔχομεν, et ib. III, 1, 314 dicit, corpus nostrum κατακρατεῖν
ἐπιχειρεῖν τῆς φύσει κρείττονος (ψυχῆς), καὶ τοσοῦτω κρείτ-
τονος, ὅσον τὸ ἀθάνατον τοῦ θνητοῦ. Uberius de tr. III, 16.
p. 373 sqq. doctrinam de immortalitate defendit hisce verbis:
„Iis, qui dicunt: Ergo animae et angeli non sunt immor-
tales et invisibiles, occurrendum est sic. Quod spectat ad
immortalitatem, primum quidem hoc modo: quod scilicet
horum immortalitas nequaquam eadem est ac primitiva et in-
finita immortalitas, sed longe inferior atque diversa, quantum
creatura a creatore, ideoque solus habere immortalitatem
Deus dictus est. . Alio autem modo quod animae et angeli
sunt et immortales quoad immunitatem a morte atque essen-
tiae incorruptibilitatem, et mortales, quatenus mente ali-
quando corrumpuntur; nam ex mutatione est, quando labun-
tur in peccatum, ex quo supervenit mors, juxta quem mo-
dum Paulus scribit: Et in deliciis vivens vidua mortua est;
etsi ea nondum ex hac vita migraverit; . . et intelligitur in
animabus atque angelis immortalitas, si, praeterquam quod

*) De salute proborum gentilium is videtur non desperasse,
qui et ab ipsis dictorum auctoritate utebatur et (vid. Christol.
p. 366) ab omni inde tempore in hominum piorum castorumque
animis τὸν λόγον efficacem sese praeuisse dicebat.

mortis capaces non sunt, hoc est dissolvi nequeunt, utpote incompositi, et ex ipsorum essentia immunes a morte, ne corruptioni quidem mentis succumbant, i. e. si immobiles (ἀτρέπτοι) permaneant. Mortalitas vero intelligitur per oppositionem hujus” et qu. sq.

Post corporis mortem ”omnes, qui secundum Christum finiuntur, in Abrahae sinum proficisci,, ait En. in 1 Petri I. p. 322 et de tr. III, 29, 423. Sinum hunc intelligere videtur locum aethereum in fragmento, quod Mingarellius ex codice Veneto exscripsit (vid. Commentar. de Did. p. XXXVII.), ubi sic Didymus loquitur: *Τῶν προαίων τόπος αἰθέριος ὢν, ὡς πρὸς τὸν ὑπερκείμενον οὐρανὸν, γῆ τῶν οἰκούντων ἐστίν· ἐν αὐτῇ τοίνυν οἱ προαῖς κατασκηνοῦσιν, εἰς αὐτὸν προσδεχόμενοι τὸν οὐρανὸν ἐμφανισθῆναι τῷ προσώπῳ τοῦ Θεοῦ· μήπω γὰρ τῶν ἐπαγγελιῶν τυχόντες οὐκ οἰκοῦσιν, ἀλλὰ κατασκηνοῦσιν.* Hi sancti pro nobis intercedunt (de tr. II, 7, 202: *Τῶν ἐκ τῆς ἡμετέρας φύσεως γεγονότων ἁγίων πρεσβευόντων*).

Resurrectionem Didymus fore statuit En. in 1 Petri IV. p. 326; de tr. II, 7, 181, eamque corporis. Eadem enim, quae nunc habemus, corpora recuperabimus. „Neque verbum prohibebit, quominus (homines) corpora sua igni aliave ratione absumpta resumant” (ex Corderiana Catena in Joh. p. 159). Corpora autem erunt spiritalia. Loquitur enim T. IV. Anecdotorum Wolfii p. 11 ad Actor. II, 26 in hunc modum: „Si quis vero haec ex persona Davidis dici opinatur, desinat sese simpliciorum sententiae de resurrectione opponere. Quamvis enim hi demonstrare ad oculum non possint quod credunt; pie tamen se gerunt, cum ajunt carnem resurgere, ut spiritale et incorruptibile corpus sit; sicut enim mortuus qui resurgit post resurrectionem vivus est, non vero mortuus, ita caro resuscitata post resurrectionem spiritale et incorruptibile corpus est.” Huic autem loco non dissimilis est alter, qui in extremis Enarratt. (in Jud. p. 337) ita legitur: ”Scriptum namque de hujusmodi justis est (Dan. XIII, 3): Fulgebunt sicut claritas firmamenti, et intelligentes erunt sicut alstra. Propterea namque sancti resurgentes a mortuis cum incorruptibili et spiritali corpore, solis et lunae et sive-

rum gloriae comparantur., (Chiliastrarum crassas opiniones noster aperte respuit. "Si ergo., ait En. in 1 Petri I. p. 321. G., "in coelis fidelibus haec servatur haereditas, frivola quaedam et tepida proferunt aliqui putantes eam se percipere in terrena Jerusalem. Mille annis existimant esse deliciarum praemia proprietate recepturos. Qui etiam interrogandi sunt, quomodo astruant delicias corporales, cum dicatur hanc haereditatem nec corrumpi posse nec marcescere, maxime cum ipsi dicant, haec posse finire completo anno millesimo.,)

Resurrectionis tempore *) Christus veniet (ὡς ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανοὺς ἀνέβη, ἥξει τὸ δεύτερον διακονουμένων αὐτῷ ἀγγελικῶν φαλαγγῶν μυριάδων· καὶ ἔτι καὶ κρινεῖ καὶ ποιήσει κατὰ τὴν φιλανθρωπίαν αὐτοῦ — de tr. II, 7, 200) ad iudicium extremum a patre et semet ipso habendum (En. in 1 Petri I. p. 323. A.; de tr. I, 29, 89) **).

*) Antea Antichristus in terra apparuerit necesse est, ,,cujus, ut eventa indicent, plenum gravi conflictu tempus (ὁ ἀγωνίας δεινῆς γέμων χρόνος) jam appropinquare (ἤγγικεν ἡδῆ)" Didymus ait de tr. II, 27, 306.

**) "Illo die coeli magno impetu et sine dilatione transibunt, elementis utique tabefactis ab igne illato, post quod coelis radicitus amputatis novi coeli novaque terra erit, in quibus iustitiam et promissiones Dei in sua habitatione possideant iusti., Haec Didymus tradit Enarr. in 2 Petri III. p. 326. F. tanquam hujus epistolae auctoris sententiam. Fortasse igitur quoque sua ipsius est, praesertim si additamentum hujus enarrationis, quo posteriori Petri epistolae quippe falsatae canonica auctoritas abjudicatur, non est ab ipso Didymo profectum. Verum esse etiam potest, ut vel tota haec enarratio non sit Didymi, vel cum eam scripserit noster de divina istius epistolae auctoritate revera dubitaverit (vid. Didymi Criticam p. 30 sq.). Quare, an haec de fine mundi sententia vere sit Didymi, non supra omnem dubitationem elatum est. — Ibidem de sententia Petri ait, ex ista mundi renovatione tertium mundum proditurum esse ("omnibus enim manifestum est tres mundos per successionem consistere,): "Coelum erat olim et terra, ex aqua et per aquam constituta verbo Dei, per quae qui tunc erat mundus aqua inundatus deperit; qui autem nunc sunt coeli et terra, verbo repositi sunt igni reservandi. Et post alia: Novos vero coelos et terram novam secundum promissa ipsius expectamus.,

Beatorum jamjam haereditas in infinitum permanebit (En. in 1 Petri I.), regnabuntque cum Christo (de tr. I, 31, 95; II, 12, 248), sed ita, „ut regni quidem bonis fruituri sint, reges vero futuri non sint” (de tr. II, 12, 258). Imperium enim tenebit s. trinitas (ib.). „Non habeo,, inquit de illa felicitate En. in 1 Joh. III. p. 329. F., „quod dicam. . . Hanc itaque perfectionem habendam putandum est in futuro post omnia, dum sicut pater et filius unum sunt, unum erunt in patre et filio, qui hanc perfectionem expectant, similes patri filioque futuri participatione trinitatis.„ Improbri vero (ἤδη δι' αὐτοῦ ἀμαρτάνειν ὁ φαῦλος παροῦσαν ἔχει τὴν κόλασιν — c. Manich. p. 215) ἀπέραντα πονήσουσιν (de tr. II, 3, 131); neque enim in iudicio illo amplius est poenitentia (de tr. II, 7, 193); est potius improborum τῆς γενένης ἄσβεστος φλόξ (ib. II, 12, 248). Cf. de tr. III, 42, 449. Item ad Prov. IX, 18 Catenae ed. a Peltano p. 153 dicit: „Qui illius (meretricis) moribus atque consiliis obsequuntur, . . ad sempiternum tandem interitum abducuntur.” Attamen qui (ut supra vidimus) angelorum lapsorum resipiscentiam speravit En. in 1 Petri I. addiditque h. l.: „Quod etiam studiosis hominibus compromittitur,, quique En. in 1 Petri III.: „Pacificavit Jesus,, inquit, „per sanguinem crucis suae quae in coelis et quae in terra sunt, omne bellum destruens et tumultum,, is de damnatorum hominum salute licet post aeternum demum seculum reparanda non omnino videtur desperasse *).

SUMMA. **)

Sacra scriptura regulam fidei contineri cum omnibus omnium temporum Christianis etiam Alexandrini nostri

* Apologeticam Didymi non habemus describendam, quia non in eo noster erat, ut (apologetice) contra gentiles et Judaeos, sed in eo, ut (polemice) contra haereticos fidem christianam defenderet, quod qua ratione in universum egerit, jam e descripta ipsius dogmatica satis videtur constare.

** In describenda summa Alexandrinae theologiae hoc potissimum (quod sensu strictiori dicimus) Alexandrinum aevum con-

docuerunt. Proximis autem apostolorum aevo temporibus esse non poterat, quin juxta sacram scripturam effatis apostolorum eorumque discipulorum multum auctoritatis tribueretur; et sic ortum est dogma de auctoritate traditionis ecclesiasticae. Comprobarunt id non modo Irenaeus adv. haeres. I, 9, 4; III, 4 (ed. Massuet. Paris.), et Tertullianus de praescript. haeret. (vid. A. Neandri S. V. Antignost. p. 311 sqq.), verum etiam Clemens atque Origenes (necnon Didymus). De eo autem inter hos omnes convenit (id quod etiam disertus Cyprianus dicit ep. 74. p. 215 sq. (ed. Joh. Fell., Brem. 1690); 71, 194 sq.; 63, 175), non vinciri scripturam sacram ecclesiastica traditione; et ne Tertullianus quidem Montani sectator novum dogma e traditione derivavit, sed tantummodo aut ritus ecclesiasticos inde deducere (de corona milit. c. 23), aut eâ scripturam s. illustrare voluit (de virg. veland. c. 1). Ita quoque nostri nihil aliud in traditione invenerunt, quam in scriptura sacra, et Origenes praef. de princ. eodem utramque redire haud obscure significavit. Posteris demum temporibus traditio ecclesiastica, in patrum dictis scriptisque quaesita, non amplius juxta, sed revera supra scripturam s. ponebatur, idque eo majori injuria, quo ab apostolorum aevo haec tempora longius aberant.

Minus de philosophia ecclesia occidentalis consensit cum Alexandrina. Uti enim in religione judaica ab altera parte anthropomorphitas videmus literae scripturae s. adhaerentes, ab altera idealitas Platonica philosophia corruptos; ita quoque jam primo christianae religionis aevo duo similiter opposita studia apparuerunt (die Fleischlichkeit, — cfr. A. Neandri S. V. Joh. Chrysoftomus T. II. p. 164 sqq. — die das Christenthum zu sehr ins Fleischliche herabziehen will, statt sich durch dasselbe vergeistigen zu lassen, und die Geistlichkeit, welche Alles in der Religion zu sehr zu vergeisti-

siderabimus, quod ad finem usque seculi III. p. Chr. porrigitur (quoniam seculo IV. non amplius aequè perspicuis Alexandrina theologia proprietatibus prae occidentali excelluit) posteriorum Alexandrinorum ad dogmata quod attinet, id magis tanquam appendicis loco addituri (Macarii vero revelationes, ne dicam somnia, prorsus omiffuri).

gen und zu verflüchtigen strebt, dadurch in ein bodenloses und unftätes Schwärmen geräth, statt die, für die blofse inhaltsleere Idee, die kernlofe Schale, von dem Chriftenthum ihr dargebotene Wirklichkeit demüthig anzunehmen und ſich anzueignen); ab altera enim parte videmus crassiores chiliaftas (veluti Papiam), ab altera gnosticos. Gnostici id, quod in christiana religione intima ratione unitum esse debet, separabant, prehendebant ideam sine historia, divinum sine humano, contemplationem (excepto scilicet Marcione; vid. Neand. Genet. Entw. d. gnost. Syst. p. 276) sine vita, et evangelium Christi philosophiae suae subjicientes de ejusque scitis figurantes, *γνώσιν τῶν πνευματικῶν* opponebant *πίστει τῶν πολλῶν* (*ψυχικῶν*). Basilides quidem fidem habuit pro suprema cognitione, neque eam gnosi subjecit; minime vero eam fidem intellexit, qualem Paulus apostolus commendat et christianae religionis natura postulat (Neandri gnost. Syst. p. 56 sq.). Gnosticae autem theosophiae veritatem Valentinus adeo sibi persuasam habuit, ut (Neand. gnost. Syst. p. 137) Jesum appellaret ascetam perfectissimum et theosophum maxime sublinem. Recta gnosticis adversabantur crassiores chiliaftae (cum Montanistis), literae scripturae s. adhaerendo spiritum haud raro negligentes. Horum praecipua principia Alexandrinorum aevi (sensu strictiori) occidentales doctores, imprimis Irenaeus, ex schola Asiae minoris profectus, Tertullianus (praesertim tanquam Montanista) et Cyprianus, iique ambo scholam Africae septentrionalis Carthaginensem repraesentantes, sua reddebant, atque ii quidem excelebant eximio studio, (plerumque) neglectis et repudiatis philosophicis speculationibus, dogmata christiana ad vitam christiane instituendam adhibendi. Tertullianus, quanquam et ipse interdum Platonicas notiones immiscet, tamen haudquaquam in bonam partem judicat de Socrate (de anima c. 1., apologet. c. 46.), Platonem „omnium haereticorum condimentarium“ (de anima c. 23.) omnesque omnino philosophos patriarchas haereticorum appellat (ib. c. 3.), nihil homini christiano cum Platone commune esse debere statuit (de praescr. haer. c. 7.; adv. Marcion. lib. V. c. 19.), argumentum pro veritate religionis christianae depromptum ex ejus consensu cum philosophia

rejecit (de testimonio animae c. 1.), et insigni loco de anima c. 7. (vid. Rosenmülleri hist. interpret. lib. f. II, 8 sqq.) omnem philosophiae usum in theologia damnat. Pariter Irenaeus gnosis quasi fidem perfectiorem rejicit (adv. haer. III, 27. p. 155); tantumque abest, ut arcana quadam, quae ad sese pervenerit, traditione apostolica gloriantur, ut et Irenaeus (l. I. III, 3. 5) et Tertullianus (praefr. haer. c. 22.; cf. Neand. Antign. p. 334) acriter contra istam opinionem pugnaverint. Medium fere inter gnosticos et occidentales doctores (quorum utrorumque studia Neander S. V. descripsit in libris: Genet. Entwicklung der vorz. gnost. Syst. et Antignostikus Geist des Tertullianus) locum tenent Alexandrini (cf. praefat. Neandri ad Antignostic.), quippe qui (uti jam antea Justinus Martyr) philosophiae usum in theologia concedant, sed non (sit venia verborum) constitutivam, sed illustrativam auctoritatem ei praebent. Id quod jam in Athenagora (et Pantano), clarissime vero in Clemente et Origene conspici licet. Neque Dionysius, Theognostus et Didymus huic docendi rationi adversantur. Philosophiam Clemens et Origenes laudant, quae ad fidem paulatim deducat, Platonem graecosque philosophos magni faciunt illumque adhibent ad sua dogmata enucleanda (quae sententia allegoriarum studium non promovere non potuit), in eis licet inficiis jam τὸν λόγον efficacem sese praeuisse censent, et eam demum veram esse sapientiam dicunt, quae doctrinam christianam habeat philosophiae reconciliatam. Simul vero varias gnosticorum sectas Origenes, quocum Clementem his de rebus convenire satis constat, haereticis annumerat, et ea, quam immutabilem omnium Christianorum doctrinam scriptura s. et traditione ecclesiastica firmatam esse dicit in praef. ad l. de princ., nullis rebus gravioribus differt a regulis fidei ab Irenaeo adv. haer. I, 10. p. 48 — 51 et Tertulliano de vel. virg. c. 1., adv. Prax. c. 2. et de praefr. haer. c. 13. propositis. Tamen uterque (Clemens et Origenes) et simplicem fidem minoris ducit, et gnosis quae dicitur comprobatur (Clemens etiam apostolos gnosticos appellat), γνώσειν vero ἀληθινὴν, oppositam et γνώσει ψευδωνύμῳ et πίστει ἀλόγῳ καὶ ἰδιωτικῇ. Id autem potissimum inter utrumque discrimen obtinet, quod Clementis

(quae aequo majorem scientiam pollicetur) notio de doctrina esoterica sive gnosi — etsi haec quoque maxime ad formam doctrinae christianae pertinet, id quod satis Clementem a gnosticis (haereticæ notæ) distinguit — magis materiam tangat, quam Origeniana, praesertim cum solus Clemens diserte suam gnosi separaverit a fide, hanc quidem arctioribus, quam Origenes, finibus circumscribere solitus, idemque solus diserte gloriatur arcana, quae ad sese venerit, traditione apostolica, quam a communi illa ecclesiastica, de qua jam actum est, discernit, revera quoque a pluribus, quam Origenes, gnosticorum illorum sensus propius remotus; quamquam Origenes (omnino is vero in universum ad purificandos ipsos magis, quam ad comparandam antea perfectam cognitionem homines adhortatus) pluribus, quam Clemens, per suam esotericam doctrinam vel gnosi (nomine autem ipso de ea non utitur) mere philosophicis (imprimis Platonicis) sententiis doctrinam christianam illustraverit.

Libros nostros sacros cum Veteris tum Novi T., quippe conscriptos ab hominibus singulari spiritus sancti auxilio sustentatis, majoris esse debere auctoritatis, quam quaecunque alia hominum scripta, haec est doctrina ex primariis nostrae religionis. Attamen jam primis post apostolos temporibus ea variis modis oppugnata est. Marcionitæ elatum quidem esse dixerunt Vetus Test. supra fictiones humanas, habuerunt autem id pro opere non omnipotentis sanctissimique Dei, sed demiurgi, ideoque aequo acrius separarunt Vetus T. a Novo (Neand. Gnost. Syst. p. 283). Valentiniani eo quod elementum *ψυχικὸν* iater et *πνευματικὸν* Veteris T. distinxerunt, haud sustulerunt quidem de inspiratione Veteris T. doctrinam, multifariam tamen falso de eo sentiendi occasionem dederunt. Nonnulli denique gnostici etiam in Novo T. divino humani ac Judaici aliquid admixtum esse censuerunt. Esse igitur non poterat, quin jam illius aevi doctores christiani divinam librorum sacrorum auctoritatem vindicare conarentur. Itaque Athenagoras, Clemens et Origenes (necnon Didymus) in eo conveniunt, quod totius scripturae s. (Athenagoras autem praecipue Veteris T.) inspirationem ipsi persuasam sibi habent aliisque student persuadere. Omnes autem, impri-

mis Clemens, negligentibus verborum et cogitationum inspirationis distinctionem, non separant formalis et materialis inspirationis notiones (qua ratione apud Christianos philosophantes allegoriarum studium nutriri manifestum est). Unus Origenes (qui sapientem scripturae s. lectionem studiosissime commendat) eo, quod uno loco manifestiores in apostolicis, quam in prophetis scriptis invenit proprietates humanas, futurae istiusmodi distinctioni (qua scholae Antiochenae doctores excelluisse videntur; vid. Münteri tr. de schola Antiochena in Staeudlini et Tzschirneri Archiv für Kirch.gesch. vol. I. fasc. 1. p. 21) viam patefecit. Occidentales vero doctores multo evidentius distinctionem illam neglexerunt. Irenaeus enim adv. haer. III, 16, 2 singula s. f. verba inspirata esse asserit, et Tertullianus contra Marcion. IV, 22 eam ait esse veri nominis inspirationem, „ut homo excidat sensu.”

Religio christiana, ut Deum esse hominibus persuadeat, delegat maxime ad ipsam cujusque hominis conscientiam. Conscientiam autem Dei potentissimi et sanctissimi omnibus in hominibus vivere negavit Marcio, qui ante divinitus revelatam christianam religionem conscientiam illam solum ad demiurgum duxisse asseruit (Neand. Gnost. Syst. p. 292; Antign. p. 347): Refutavit eum praecipue libris contra Marcionem Tertullianus, qui de „sensu publico naturae” et de „testimonio animae naturaliter christianae” validissima verba fecit (cf. Neand. Antign. p. 349 sq.). Necnon Clemens Alex. Deum esse ex conscientia ostendit; alias tamen demonstrationes philosophicas non, ut Tertullianus, neglexit. Origenes inveniri Deum posse negavit nisi ab eo, qui ab ipso Deo adjuvetur. Hunc Deum unum esse, etiam Alexandrini, sicut omnes illius aevi patres, contra polytheistas demonstrabant. De natura Dei christianae doctrinae decreta pariter distant a Stoicorum pantheismo atque a Platoniorum (recentiorum imprimis) idealismo, et maxime appropinquantia humanae de rebus humanis sentiendi rationi miro modo homines efferre valent ad vere divina de Deo sensa. Studiosae vero hoc loco Anthropomorphitarum evitandae sunt opiniones, in quas, qui philosophiam repudiat, facile incidere potest. Nonnulli illius aevi Christiani a scopulo isto propius aberant. — Valentini

Deus est ὁ βυθὸς ἀωνόμαστος, πρὸ ἀγνωστον (Neand. Gnost. Syst. p. 98), et de sententia Saturnini praeest τῷ πληρώματι omnium honorum fons, Θεὸς ἄγνωστος, ἀκατάληπτος, ἀκατονόμαστος (ib. p. 269). (Recentiores Platonici cum Plotino τὸ ὄν dicebant κρεῖττον συνειδήσεως καὶ πάσης νοήσεως.) Tertullianus adv. Prax. c. 7. (cf. de carne Christi c. 11.) et spiritum et corpus Deum esse dicit (Neand. Antign. p. 450); Irenaeus vero egregie operam esse dandam contendit, ut Deum potius intima ex animi sententia diligamus, quam qualis sit anxie meditemur (lib. II, 13. 28). Alexandrini (Clemens, Origenes et Didymus, aliquanto minus Athenagoras) corporeas notiones e natura Dei remouent, menteque dicunt capi Deum non posse. Imprimis Origenes Anthropomorphitarum opiniones fortiter impugnat. Saepius Clemens et Origenes repetunt, inveniri nonnulla in scriptura s., quae in naturam Dei, qualis ea vere sit, non quadrent, proposita ea tamen, ut homo pro sua mentis imbecillitate cogitare Deum possit, jubentque homines cavere, ne de ipsa Dei natura audacius judicent. Et ita quidem una cum gnosticis Anthropomorphitas aggrediuntur, simul vero iis gnosticis repugnant, qui ad illum finem Veteris T. auctoritatem violant. Quod ad singulas virtutes divinas attinet, de omnipotentia Dei Origenes (qui etiam Platonis de anima mundi sententiam saltem per comparisonem fovet) non ita ait Deum esse potentem, ut aeternas divinae rationis leges tollat; necnon tantum modo docet a Deo esse creatum, quanto sufficere ille queat. Praeterea Valentinianorum error, ex quo Deus non simul sit bonus et justus, confutatur ab Origene (et Didymo). Alia ratione Clemens cum Valentino convenit. Distinguit enim, ubi de Dei amore agit, masculini et feminini aliquid in Deo; Valentinus autem aeonas συζυγίαις conjungi ponit, et ὁ βυθὸς ab aliis Valentinianis ἀρρῆνοθηλὸς dictus est, quippe in quo virile et femininum conjunctum sit, ab aliis ἄζυγος, dicentibus, omnino neque hanc rationem ad illum adhiberi, neque de ipso quicquam praedicari posse (cfr. Irenaeus I, 11: μήτε ἀρρῆνα, μήτε θήλειαν, μήτε ὅλως ὄντα τι. Vid. Neand. Gnost. Syst. p. 97).

Doctrina christiana de creatione e nihilo (de qua cf. Neand. Antignost. p. 424) permutabatur a plurimis gnosticis in doctrinam de emanationibus et de demiurgo ac de aeterna materia. Utramque, et christianam et gnosticam, rejecit Hermogenes (vid. Neand. ib. p. 425 sqq.) et Platonium de ὕλη dogma in christianum convertere studuit. Contra Hermogenem Tertullianus acriter disputavit (ib.). Irenaeus vult, ut ne ultra scripturam s. quis sapere velit. De sententia Pantaei cognoscit Deus mundum ut suam ipsius voluntatem. Clemens, quantum ex ipsius scriptis perspici licet, simpliciter mundum a Deo esse creatum dicit, ante ordinatum vero mundum chaos fuisse significat. Origenes dilerte quidem improbat gnosticorum de aeonibus, de demiurgo et de aeterna materia sententias, neque negat hujus mundi initium esse statuendum; in Deo vero, omnis vitae fonte, censet initium communicationis vitae accipi non posse, ideoque infinitam mundorum seriem a Deo creari (et creaturam spiritalem quidem propter ipsius Dei bonitatem, corpoream propter spiritalem) arbitratur (refutatus postea a Methodio; vid. Photii bibl. cod. CCXXXV.). Idem astra opinatur esse animata (uti Clemens corpora spiritalia), et, quae priva Origenis est sententia, creaturas rationales, libero arbitrio praeditas, cum initio rerum in coelis versarentur, gravius leviusve lapsas esse et pro poena corporibus indutas. Dionysius de doctrina de creatione bene meritus est, et Theognostus gnosticis de Deo opiniones impugnavit.

Gravitatem dogmatis de providentia divina etiam Alexandrini agnoverunt, neque opinionibus recentiorum Platoniorum, quorum πρόνοια non actiones divinas complectitur, sed eventus proficiscentes secundum naturae leges inde a summo principio τῷ ὄντι usque ad singulas res, doctrinam illam corruerunt. Athenagoras, Clemens et Origenes ministris Deo dant in providentiae opere angelos, additque Clemens (quodammodo etiam Origenes) siderum instrumenta. Origenes praecipue libertati humanae Dei providentiam non repugnare conatur demonstrare. Varia sunt ecclesiae antiquae de origine mali (ethici) et malorum (physicorum) judicia. Gnostici contendebant, ex creatione e nihilo sequi,

Deum ipsum esse auctorem mali, et mali originem e materia trahebant. Irenaeus lib. II, 28 hortatur, ne quis meditando de his talibus rebus, quas mens humana dijudicare nequeat, operam perdat, gnosticosque hoc nomine vituperat; ipse tamen lib. IV, 53 opinatur, malum esse, quo clarius bonum elucescat. Tertullianus adv. Marcion. II, 14 simpliciter bonum Deo, malum diabolo adscribit (de diabolo autem ib. c. 9.: „Quod”, ait, „factus a Deo est, id est angelus, id erit ejus qui fecit; quod autem factus a Deo non est, superest ut ipse sese fecerit”). Cyprianus (ad Demetrianum p. 186. 187 ed. Fell.) inter malorum causas praecipuas esse dicit senectutem mundi. Athenagoras mala ex angelorum incuria proficisci censet; de Clementis sententia punit Deus, quos in melius mutet, malum autem admittit. Origenes terrestrem animarum sortem ait constitutam esse pro earum meritis et rebus ante hoc tempus ab eis gestis, malum autem exortum ex abusu libertatis; Deum id admisisse quidem, sed omnia Dei instituta eo spectare, ut anima purgetur, et fore aliquando, ut omnes sint purae in Deo. Ita, pro sua scilicet hypothese, mali originem et malorum cum Dei et sanctitate et benignitate felicissime reconciliavit. Didymus mala esse correctoria, malum autem Deo non prohibente ex abusu nostrae libertatis effici arbitratur.

Propria christianae religioni est doctrina de redemptione filii Dei et de sanctificatione spiritus sancti, unde dogma de s. trinitate, patre, filio et spiritu sancto. Incipiemus a doctrina de filio. Exstabant per Dei providentiam jam Christi tempore placita nonnulla, ad quae christianum de trinitate et separatim de filio dogma sese adjungere, quaeque ex usu unice contemplativo ad usum vitae inservientem transferre, ex praesentia in ipsam historicam veritatem convertere poterat. Ita in orientalibus systematis emanationum quasi duplex invenitur Deus, et qui mente nostra comprehendi nequit, et qui sui notitia nos imbuit, natura Dei qualis est et qualem sese revelat; apud Philonem δ Θεός ὦν et δ Θεός λεγόμενος (δ λόγος τοῦ ὄντος) et apud alios Judaeos distinctio inter יהוה et דבר יהוה, מִימְרָא דִּי יי; apud Platonem τὸ ὄν (τὸ αὐτὸ ἀγαθόν) et δ Θεός γεννητός, et apud recentiores Platonicos τὸ ὄν, ὁ νοῦς et ἡ ψυχὴ, quorum inde ab aeterno primum

principium fons est alterius, alterum tertii, sed non in tempore, verum in notione. (Habent itaque recentiores Platonici ideam et aeternae generationis et subordinationis in triade — cf. Plotin. Ennead. V. lib. I. c. 6. — eandem quam Alexandrini nostri.) Ex orientalibus praecipue systematis venit ad gnosticos doctrina de *βυθῶ, προαρχῆ* et de *μονογενεῖ, ἀρχῆ τῶν πάντων* sive *πρώτῳ καταληπτῶ*. Ceterum gnostici aeonum systematis doctrinam christianam de trinitate in universon et de filio Dei separatim nimium quantum corruerunt, ideoque quaeremus maxime hoc loco, quid id sit, quo occidentalis ecclesia ab Alexandrina differat. Irenaeus doctrina de trinitate vult ut liberior sit a theoreticis distinctionibus (lib. II, 28), et patris filiique (licet hunc aliqua ratione minorem esse illo censeat, lib. IV, 28) aperte *μίαν οὐσίαν* contendit, ubi patrem per semetipsum mundum creasse dicit (lib. II, 30, 9). Tertullianus Montanista dicit quidem filium prolatione generatum patrique non profus aequalem, agnoscit tamen „unam Dei substantiam in tribus cohaerentibus”, filiumque esse statuit Deum de Deo, modulo, non numero — (quippe unam substantiam) — a patre diversum. (Sententiam suam multis locis imprimis libri adv. Prax. exposuit; vid. v. c. adv. Prax. c. 2.; apol. c. 21.; cf. Neand. Antign. p. 480 sqq. 491). Dionysius Romanus homousiam patris filiique fortiter defendit (doctrinam ejus, qua nulla antenicaena synodi Nicaenae decretis convenientior est, asservavit Athanasius de decret. synodi Nic., Opp. ed. Col. 1686. T. I. p. 275. 276). Occidentales igitur praecipui patres illius aevi eandem esse patris filiique naturam uno ore docuerunt (quae doctrinae de trinitate forma illius aevi Antitrinitariorum haeresibus — tum eorum, qui dialecticis speculationibus indulgentes filium vim quandam patris esse contendebant (Theodoti, Artemonis, Pauli Samosatani et Sabellii), tum eorum, qui simpliciter unum esse Deum, patrem, dicebant, eumque in Christo apparuisse (Praxeae, Noëti, in universon quoque Berylli ante conversionem) — vid. Neandri historiam antiquiorem dogmatis de trinitate, in Antignost. p. 467 sqq. — spatium dedit). Jamjam ut ad Alexandrinos convertamur, primum Athenagoras filio, quem emanasse ex patre dicit, eandem quam

patri naturam tribuit, adeoque doctrinae occidentali de
 homouſia non repugnat, ut a Patripaſſianorum erroribus pro-
 prius abeſſe videatur. Clemens patris filiiſque (quem cum Ba-
 ſilide — vid. Neand. Gnoſt. Syſt. p. 45 — Θεοῦ διάκονον appel-
 lat) hypoftaſes acriter ſeparat, filiumque Deum quidem (evitato
 ſcilicet vocabulo *δομοῦσιος*) — et ab aeterno genitum, tamen,
 ratione habita patris, τοῦ ἀγεννίτου καὶ προεβίſτου, (gnoſti-
 corum dicendi rationi appropinquans) τὸ προγεννηθὲν καὶ προ-
 σβύτερον patreque minorem eſſe cenſet. Origenes licet multo
 diſertius hypoftaſes ſeparaverit, ita ut aeternum filium (qui
 ex patre puriſſime emanaverit, — id quod cum gnoſticorum
 doctrina de aeonibus, quam alioqui vehementer improbat,
 verbo tenus convenienter noſter ſtatuit) etiam οὐσίᾳ a patre ma-
 jore diſferre dixerit, tamen naturam vere divinam filio tribuit,
 et (cum Clemente, ut videtur) non tam de materia, quam de
 forma ab occidentalis eccleſiae patribus diſſenſit (quod jam
 Rufinus ſine dubio intellexit, quippe qui non dubitaverit
 Origenis libris *περὶ ἀρχῶν* Athanaſii diſciplinam inferre).
 Origenem ſequutus eſt Dionyſius Alex., qui in ardore
 pugnae contra Sabellium initium exiſtendi filio dedit, et ita
 quidem non de forma amplius, ſed de materia diſſenſit ab ec-
 cleſia occidentali. Mox vero ad quietam mentem reverſus,
 Dionyſio Romano errorem excuſavit eumque emendavit, ita
 ut ne *δομοῦσιον* quidem amplius filium patri dicere recuſaret.
 Origenis ſententiam ſervarunt Pierius et Theognoſtus. Tandem
 Arius, magis quae falſa ipſi videbantur opprimens, quam (id quod
 poſtea acutius et conſtantius Eunomius egit) quae vera illuſtrans,
 priorem Dionyſii ſententiam perſequutus eo devenit, ut non mo-
 do aperte occidentali eccleſiae, ſed etiam, licet occultius, Orige-
 nianae diſciplinæ adverſaretur. (Hinc ingens neceſſario pugna
 exorta eſt, inteſtinis totius eccleſiae de illo dogmatemotibus ac-
 cenſa, nullisque externis ejus vexationibus exſtincta.) Origenis
 ſententiae de filio Dei ſectatores (Semiariani regionum orienta-
 lium) — minores factiones e controverſia Ariana proſectas, v. c.
 Photini, Pauli Samofateni ſectatoris, h. l. praeterimus — impro-
 barunt quidem ab occidentalis doctrinae amicis pertinacioribus et
 ipſis anteſignanis, Alexandro et Athanaſio Alexandrinis dogma
 de homouſia filii tanquam regulam fidei proponi; poſtremo vero

itidem statuere, quam filium patri *ἀνόμοιον* dicere maluerunt, ideoque (suaute quidem constantia acieque dialectica) doctrina ecclesiae occidentalis de orientalibus placitis triumphavit (Neand. Antign. p. 482). Etiam Didymus catecheta Alexandrinus ab Athanasii partibus stetit.

De spiritu sancto doctrina, quatenus ad vitam utilis est, tum ab occidentalibus, tum ab Alexandrinis patribus (etiam a Clemente, quamquam apud ipsum plura hac de re desiderantur) proferebatur. Irenaeus sibi constans id tantum de spiritu sancto obtinet (cf. lib. IV, 33), quod ad institutionem vitae vere christianae spectet. Athenagoras et Clemens (sicut Tertullianus, cui spiritus sanctus est „gradus tertius trinitatis” adv. Prax. c. 4., cf. c. 8.) etiam theoreticam huius dogmatis partem tangunt, sed ambiguus uterque utitur verbis. Clarissime Origenes (repugnans igitur Sabellianis opinionibus) personam divinam spiritum sanctum esse dicit, gradu vero eum filio minorem (quippe *γενητόν* a patre per filium pendentemque a filio), omnibus tamen filii creaturis sublimiorem. Idem Pierius et Theognostus censuisse feruntur; Dionysius autem eandem quam patri filioque naturam spiritui videtur tribuisse, id quod Arius negavit. Arianis demum istis controversiis — contra Macedonianos — stabile aliquid hac in doctrina decernebatur, istisque placitis convenienter Didymus spiritum sanctum patri filioque *ὁμοούσιον* esse (et procedentem eum quidem de patre mitti a filio) dixit.

In doctrina de angelis et daemonibus, quae quidem non est e christianae religionis fundamentalibus primariis, de rebus gravioribus nostri consentiunt (neque ab occidentalis ecclesiae patribus ita dissentiunt, ut utrorumque singulas discrepantias comparare operae pretium sit). Omnes nostri angelos, haud prorsus incorporeos, libero praedito esse arbitrio censent; alios autem bene illo usos esse (et ne hos quidem omnis vitii expertes esse Origenes cum Didymo putat), alios vero, quorum princeps sit diabolus, libertate abusos, ex communione cum Deo esse lapsos (omnes enim nostri in eo conveniunt, quod gnosticorum syrorum sensa de aeterno materiae principe improbant, et Didymus separatim diabolum non esse ingenitum multis contra Manichaeos ostendit). Illos (quos Didymus et

Origenes alloquuntur), Dei in administrando mundo (de sententia Athenagorae, Clementis et Origenis) ministros, hominumque (judicibus Clemente, Didymo et maxime Origene) tutelares, bona, hos, Deo sapienter non prohibente, mala hominibus afferre. (Neque tamen — de sententia Clementis, Didymi et praecipue Origenis — de horum salute plane desperandum est, dummodo, id quod omnino valeant, ad Deum revertantur, quam conversionem Origenes — verisimiliter etiam Clemens et Didymus — revera expectat). Quae aliis Alexandrinis aliter visa sunt (quemadmodum Athenagoras et Clemens — cum Tertulliano de idol. c. 9., de vel. virg. c. 7., aliis — favent literalis narrationis de concubitu daemonum cum mulieribus humanis interpretationi, Origenes allegoricae), omnia tractare singula (quippe quae communi ratione conspici vix queant), longius est, neque necessarium, cum ex supra allatis singulorum opinionibus facile comparatio institui possit. Neque tamen gnosticae quaedam opiniones praetermittendae sunt. Basilides eadem ratione de suo archonte (cf. Neand. Gnost. Syst. p. 47. 80) et Valentiniani de suo demiurgo cogitarunt, qua Origenes de singulis angelis, reliquis gentibus extra populum Dei a Deo praefectis. Sententia porro Clementis, ex qua angeli, quibus mundi cura data est, solventur aliquando hoc munere, valde appropinquat gnosticorum opinioni dicentium, mundum per demiurgum ejusque angelos administrari, usque dum, spiritualibus naturis in *πλήρωμα* elatis, ipsi ab isto officio molesto liberentur (Neand. l. I. p. 219). Denique cum nostris Marcio contendit, idololatriam ab impiis daemonibus effici (ib. p. 285).

Hominem tribus constare ex partibus, corpore, anima et spiritu (mente), Clemens, Origenes et Didymus dicunt, ideoque, quod ad verba attinet, a gnosticis, qui tria in homine principia distinguunt, τὸ πνευματικόν, τὸ ψυχικόν et τὸ ὑλικόν, propius absunt, quam Tertullianus, qui hominis animam et spiritum minime separat (cf. de anima c. 10 — 12. 20. 21.). Gnostica vero ista principia si se invicem excludunt, haec sententia, haereticae notae gnosticis propria, Alexandrinis minime probatur (id quod de Origene et Didymo apparet, neque de Clemente dubium esse potest,

quippe qui per fidem perveniri ad gnosin dixerit, nec fideles a gnosticis adeo ut fidelis fieri non posset gnosticus separaverit). *Tò ὑλικὸν* gnostici ab omni parte malum esse dicebant, unde in ascetica sua disciplina praecipue corpus jubebant castigari. Athenagoras vero non solum corpus peccare ait, et Clemens corpus neque bonum, neque malum esse asseruit; gnosticis sententiis paulo convenientius Origenes (a quo Didymus proxime, procul vero Tertullianus abest, qui corporis dignitatem egregie laudat de ref. carn. c. 43. 44. 47. — Neand. Antign. p. 409 —) corpus esse statuit additamentum molestum, sedem peccati. Si autem gnostici nonnulli omnes naturas humanas, exceptis pneumaticis, fato subjiciunt ideoque nocent doctrinae christianae de (vera) libertate; omnes contra Alexandrini plenam hominis animo libertatem (quam neque occidentales negant, cfr. Irenaeus lib. IV, 4 et de Tertulliano Neand. Antign. p. 372) tribuunt hancque (studiosius quam occidentales) prae omnibus doctrinam commendant, quamquam simul haudquaquam negant, ad bonum perficiendum auxilio divino opus esse. Eo, quod doctrinam de praesentia animarum (cui quidem Petrus Martyr contradicit) Clemens (lenissime), Origenes, Pierius et Didymus proferunt, conveniunt cum Basilide (Clem. Strom. IV, 12, 600), Bardesane (Pseudorig. dial. de recta in Deum fide Opp. Or. ed. Ruai I, 862), Julio Cassiano (Clem. Str. IV, 13, 553), aliis, valde autem dissentiant a Tertulliano (ejusque affectis), qui (de anima c. 19. 20 — 27., Neand. Antign. p. 454) de traduce animae (quam Clemente et Origene minime assentientibus „nihil, si non corpus” esse dicit de anima c. 7.) sententiam fovet. Pariter omnium, quae ab initio fuerit, animarum aequalitatem Origenes contra Heracleonem contendit, Tertullianus vero (de anima c. 23.) contra Basilidem rejicit. — Occidentales et Alexandrini imaginem Dei homini inditam esse censent, hoc autem discrimine, ut schola Alexandrina hac in doctrina Anthropomorphitas praecipue refutans sola in spiritali hominis natura imaginem Dei quaerendam esse dicat, Tertullianus autem et ipse quidem praecipue in anima eam ponat (Neand. Antign. p. 372), sed eo, quod de resurr. carnis c. 6. primum hominem „imaginem Christi futuri

in carne" nominat, aliqua ratione etiam in corpore inveniri eam censeat (Neand. l. l. p. 407. 408). Jamvero polluit homo hanc imaginem peccando. Historiam de Adami lapsu multi gnostici allegorice interpretabantur, atque Ophitae eo etiam procedebant, ut lapsum illum omnis sapientiae fontem dicerent. Tertullianus contra — cujus super doctrina de Adami integritate cf. Neand. Antignost. p. 375 — literalem hujus narrationis sententiam premit apolog. c. 47. (eique in capite rei Dionysius Alex. et Didymus adstipulantur); Clemens aliqua ratione pro suis opinionibus locum torquet, statuit tamen (uti Athenagoras peccatum ortum esse ait e libero arbitrio per daemones corrupto), a diabolo, serpentis forma induto, primos homines (haudquaquam perfectos, sed aptos ad perfectionem) ad peccandum concitatos esse (ideoque cum Clemente Marcio convenit, qui item de diabolo locum de Adami peccato interpretatus est, dum serpentem symbolum habuit daemonis perniciem molientis et homines ad transgredienda creatoris praecepta instigantis; Neand. Gnost. Syst. p. 289). Origenes autem diserte historiam Adami allegorice sumit, et si revera primorum hominum vestes pelliceas intelligit de indumento animae, corpore terrestri, in eo separatim cum Bardesaniitis (de quibus cf. Pseudorig. dial. de recta in Deum fide in Or. Opp. I, 862) convenit. De peccato in universum omnes et occidentales et Alexandrini, necnon plurimi gnostici (dualistae, non pantheistae) eo, quod maximum est, consentiunt, quod hominem adeo contaminari peccatis concedunt, ut alieno a Deo statu esse persuasissimum cuique esse debeat; dissentiunt vero de ratione, qua malum istud contemplandum sit. Gnostici dualistae totum vitae terrestris cursum intuebantur aut tanquam mali daemonis aut imperfecti demiurgi opus, ac dicebant, generatione hominem materiae imperio subjici. Contra hanc sententiam Clemens generationem mali non esse causam asserbat; ita vero in opinionem incidebat, Carthaginensium doctorum sententiae paene contrariam. Tertullianus enim diserte de „originis vitio" doctrinam profert (de anima c. 21. 25. 40. 41.; de testim. an. c. 3., contra Marcion. V, 17; cf. Neand. Antign. p. 455), et Cyprianus peccatum hominis ortum esse dicit ex peccato Ada-

mi et veneno serpentis (de opere et eleemos. p. 196) et ep. 59 ad Fidum loquitur de „contagio mortis antiquae.” Origenes medium inter Clementinam et Carthaginiensium doctrinam locum tenet, quippe qui omnes quidem homines propter peccata olim ab ipsorum animabus perpetrata natura peccatores et propter mysterium generationis impuros esse dixerit, sed natura peccantes esse negaverit arbitrii libertatem semper praedicaverit. Didymus denique ex Adami lapsu continuam peccatorum seriem profectam esse censet, naturalem vero hominis malitiam negat. Duplex igitur studium apud illius aevi patres apparet, ab altera parte libertatem arbitrii contra gnosticos validissime contendendi, ab altera corruptionem humanae naturae et regenerationis necessitatem perspicue pingendi; studium utrimque autem praeruptarum antithesium declinationem invenimus, eaque causa est, cur multo demum post pugna his de dogmatibus eruperit.

De persona Christi jam proximis apostolorum aevo temporibus plures sectae falso senserunt; nam praeterquam quod Ebionitae (et postea Theodotiani, Alogi ut videtur, Paulus Samosatenus et Photinus) Deum esse eum negarunt, tres gnosticorum classes surrexerunt, quae male de Christo iudicarunt. Prima Docetarum (sensu strictiori) in eo vim tantummodo agnovit divinam omniaque humana pro specie habuit *); altera tribuit ei quidem corpus, sed nonnisi in speciem nostro aequale, revera *σῶμα πνευματικὸν* vel *ψυχικόν*. Tertia *λόγον* factum esse hominem negavit, et cum homine Jesu (*τῷ κάτω Χριστῷ*) baptismatis demum momento (neque abhinc in sempiternum) *λόγον* (*τὸν ἄνω Χριστόν*) sese conjunxisse dixit. Jamvero nostri aevi et occidentales et Alexandrini patres in eo conveniunt, quod Christo et vere divinam et humanam naturam adscribunt. Contra Docetas Clemens, Origenes et Didymus disputant; tamen nostris acrior fuit in refutanda ista haeresi Tertullianus adv. Mar-

*) Huic classi anumerari possunt etiam Manichaei; Manetis enim ex sententia spiritus ille solis, ex purissima Dei luce constans, in terram descendit, et in speciem tantum humana suscepit.

cion. III, 8. 20, de carne Christi c. 5. 9., aliis locis (Neand. Antiqu. p. 397), necnon Irenaeus III, 18. A secundae gnōsticorum classis sententia patres occidentales procul absunt; appropinquat ei vero Clemens, seductus fortasse stoica et Platonica ἀπαθείας doctrina, minus Origenes. Tertiae opinionem nostri cum occidentalibus improbarunt, quamquam Origenes (et ut videtur Didymus) λόγον cum homine Christo penitus conjunctum, quam ipsum hominem factum esse dicere maluerit. Omnino autem Origenes primus τὸν λόγον non corpus solum humanum, sed etiam animam (quae quidem sanctitate sua dignam sese hac communione effecerit) fuisse demonstravit; etenim Irenaeus (V, 1 al.) an etiam animam humanam Christo tribuat, haud diserte dicit, Clemens multo obscurius loquitur, et licet Tertullianus (Traducianus) adv. Prax. c. 30. et de carne Christi c. 10 — 12. Origenis sententiae valde appropinquet, tamen sumit potius (cf. de carne Chr. c. 5. 13.; adv. Prax. c. 16. 27.; apol. c. 21.) id, quod Origenes (Praeexistentialis) demonstrat. (Arius postea — et Apollinaris — Origenis de anima Christi humana sententiam rejecit.) Distinxit igitur primus Origenes (eodem fere tempore quo Manes humanam Christi naturam negavit) duas in una Jesu Christi persona naturas intime unitas, humanam ac divinam (quam quoque recentiorum Platoniorum auctoritate sententiam defendere potuit). Tum Alexandrina schola (cf. quae exposita sunt de Dionysio et Petro M.) id maxime egit, ut divinae et humanae Christi naturarum attributa accuratius distinguerentur, et accusavit adversarios crimine ea confundendi, incidit vero apud eos, qui (sicuti jam Origenis tempore Beryllus ante conversionem) humani atque divini, quod Christo inest, unitatem obtinere studebant, in suspicionem criminis utrumque acrius disjungendi, qua ex opinionum diversitate altiores indies radices agente postea (Didymus idem fere quod Origenes contendit, sed videtur etiam disertius, quam Origenes, verbis suis futuram Nestorianorum haeresin improbasse) Nestorianorum ac Monophysitarum controversiae profectae sunt.

In describenda vita Jesu Christi terrestri eo dissentiunt Clemens et Origenes ab Irenaeo, quod illi (Orige-

nes, ut videtur, non profus constanter) unum tantum annum Christum docuisse statuunt, quam Irenaeus sententiam oppugnat (adv. haer. II, 22, 4. 5). Reliqua de vita Christi h. l. non repetemus.

Doctrina christiana de redemptione per Christum facta etiam a gnosticis annumeratur primariis; multa autem inveniuntur in eorum decretis integrae scripturae s. disciplinae repugnantia. Necessariam esse statuunt redemptionem ad liberandos homines a potestate materiae, ideoque multa, quae ad vitam vere christiane instituendam pertinent, non tangunt, quoniam in physicis saepissime disquisitionibus acquiescunt. Apparuisse naturam divinam sufficit; passus sit filius Dei necne, haud maximi interest. Quin Basilides etiam pugnat contra doctrinam de morte Jesu Christi expiatoria. Ac ne exemplum quidem Christi celebrare omnibus gnosticis licet, quippe in speciem tantummodo corpore humano praediti. Quare e contrario et occidentales et Alexandrini patres semper christiana hujus doctrinae elementa, haud quidem systematice, verum ad instituendam vitam vere christianam aptissime illustrant. Maxime autem eo Irenaeus (cf. lib. V, 16, 3; 17, 1) et Tertullianus ab Alexandrinis differunt*), quod illi (Tertullianus primus est de opere Christi vocabulo satisfactionis usus, de pudicit. c. 9. 13.; de patient. c. 3. 9.) diserte ad doctrinam de obedientia Christi nostras vices sustinente recurrunt. Clemens (neque de morte Christi tacens) plurima de Christi doctrina ad veram gnosis perducente de ejusque exemplo (proposito a Deo ad efficiendos nos divinos) verba facit; Origenes (haudquaquam neglecta doctrina) plurima pariter de Jesu vita (et ea quidem tum ante tum post ipsius adven-

*) Ad inferos Christus descendit de sententia Tertulliani (de anima c. 55.) et Irenaei (adv. h. IV, 27; V, 31, qui etiam alios non profus videtur a salute illa excludere) servaturus pios Veteris Test., de sententia Marcionis ethnicos demiurgi ditioni erepturus, et de Alexandrinorum (Clementis et Origenis) sententia omnibus, qui morem gerant, hominibus, etiam gentilibus, salutis viam annunciaturus. (De sententia Clementis separatim hujus operis socios et successores habuit, qui gentilium maxime salutem curarent, apostolos.)

tum terrestrem ad proponendum nobis vivendi nostraeque animae τῷ λόγῳ adhaerendi exemplum acta) et praeterea de pretio solutionis morte ipsius (quam etiam Petrus Martyr pro maximo ejus opere habere videtur) diabolo dato (nonnulla etiam de continuato Christi opere — scil. de intercessione cet.) habet. (Didymus in rebus gravissimis cum Origene consentire, propius tamen ab illa ecclesiae occidentalis docendi ratione videtur abesse.) Insuper Origenes (cum Didymo) etiam angelorum salvatorem esse Christum censet, quam Tertullianus (jam ante Origenem) opinionem refellit de carne Christi c. 14.

Vindicare sibi homo potest Christi opus (veniamque peccatorum eo comparatam) ex sententia Clementis et Origenis fide indeque profluentibus christianaе sanctitatis bonis operibus (cum poenitentia), imprimis martyrio (etiam a Didymo celebrato)*, hoc autem discrimine, ut Clemens (qua in re Didymum habet assentatorem) cum fide (quam praesertim ad gnoscendam perductam Clemens intelligere malit) arctius opera conjungere videatur, quam Origenes. Tertullianus contra saepius fide sola nos justificari ait (adv. Marc. V, 3; adv. Jud. c. 8.), et Cyprianus (de opere et eleem. p. 200) fidem operaque inseparabiliter conjungit. Uterque, et Clemens et Origenes, necnon (Dionysius et) Didymus, ad excipiendum Christum fide et operibus imitandum gratiae divinae auxilio opus esse concedunt, cujus ad participationem, ut ajunt, pro ipsius quemque dignitate Deus praedestinavit. Quod ad occidentalium doctorum consensum hac in re attinet, majorem (neque tamen irresistibilem) Tertullianus (de anima c. 21.; vid. Neand. Antign. p. 459 sq.) gratiae divinae efficaciam concedit, multoque disertius, quam Alexandrini, cooperans tantum gratiae munus tribuentes, Cyprianus (de gratia Dei ad Donat. p. 3. 4; de orat. domini p. 145; ep. 76. p. 232) omne quod homo agat bonum a solo Deo derivat. Gratiam, quae per spiritum sanctum (regenerantem)

*) Origenes proclivis est ad dicendum, etiam a martyre aliis hominibus quandam peccatorum veniam comparari posse, quod Tertullianus de pudicit. c. 22. negat (Neand. Antign. p. 275).

operetur, Clemens rarius, Origenes saepissime tangit (cum Didymo) istique operationi etiam quae suo tempore fiebant miracula adscribit. De blasphemia in spiritum s. cum Origene Theognostus videtur consentire. Didymus minus recte de ea loquitur.

Baptisma etiam gnosticis necessarium videbatur, ut baptizandus cum genio redimente conjungeretur istaque ratione ad supremi Dei communionem efferretur. Negabant contra baptismatis necessitatem sectae quaedam mysticae, veluti Cajani; adversus hos Tertullianus libro de baptismo illam defendit, nimium vero signo externo tribuit, dum a quam „vim sanctificandi continere” ait (Neand. Antignost. p. 192 sqq. 411). Clemens Al. multum quidem abest a Tertulliano, neque tamen accurate distinguit rem baptismi exhibendam signumque ejus externum, et ita quidem maxime cum Irenaeo convenit, cedit autem Cypriano, qui (de gratia Dei p. 3; ep. 69. p. 188; ep. 73. p. 203) cum Lactantio (Institutt. lib. III. c. 26.; VII, 5) etiam majorem baptismi vim tribuit. Primus Origenes distinctione illa excellere incipit, Didymus vero signum et quod sub signo exhibetur non separat. Baptisma infantium jam Irenaeus significare videtur I. II, 22, rejicit Tertullianus de bapt. c. 18. (Neand. Antign. p. 209), comprobatur Origenes, et tanquam necessarium commendat Cyprianus (ep. 59). Haereticos, unico haereticorum baptismi imbutos, ad ecclesiam catholicam regredientes iterum baptizari iussit ecclesia Africae septentrionalis (vid. Cypriani epp. 70 sqq.) cum Didymo et, ut videtur, Clemente nostris (Dionysii nostri hac de re sententia non satis stabilis est); vetuit Romana.

De coena sacra et Docetae, qui verum Christi corpus negabant, et gnostici ii qui omnia ad materiam pertinentia (ergo etiam panem et vinum) profana habebant, falso non statuere non poterant. Patres vero aevi Alexandrini tres in classes dividi possunt. Prima, cui praeter Ignatium Antiochenum et Justinum Martyrem Irenaeus annumerandus est (cf. adv. haer. V, 2) et, ut videtur, Didymus, comprehendit eos, qui sacrae coenae participes et spiritali et corporali ratione cum servatore conjungi et in signa externa corpus et san-

guinem Christi mystice penetrare censuerunt; altera (Tertulian. — vid. Neand. Antign. p. 517 sqq. — adv. Marc. I, 14; V, 40; de anima c. 17.; de resurr. c. 8.; de pudic. c. 9.; de coron. milit. c. 3.; de orat. c. 6., et Cyprian. ep. 65.) eos, quorum ex sententia signis externis et symbolicis conjuncta est sanctificans et naturae vires excedens corporis Christi communiō; tertia denique eos, qui externa quidem signa pro nihilo habuerunt nisi pro symbolis, et diserte distinxerunt inter externam et spiritalem sacrae coenae perceptionem, tamen precibus eucharisticis totique actioni conjunctam esse statuerunt fere eandem vim, quam secunda classis corpori Christi adscripsit. Hujus classis antesignanum habemus Origenem. Clemens (secundae classis sententiae haud repugnans) obscurius eodem fere redit; Dionysius vero et Petrus M. istius tertiae, an, id quod multo verisimilius est, primae aut secundae classis cives sint, haud satis constat. Quarta classis eorum, quibus tota sacra coena nihil sit nisi symbolum, epulae in Christi mortis memoriam symbolice institutae, isto seculo non invenitur (Neand. Antign. p. 524 sq.). Notiones, quae de sacra coena tanquam sacrificio reperiuntur apud Irenaeum (IV, 16 — 18), Tertulianum (exhort. ad cast. c. 11., de corona c. 3., adv. Marc. IV, 1; de monogam. c. 10.) et Cyprianum (ep. 67. ad Magnum p. 155), a nostris, excepto solo Didymo, non sistentur. Neque vero praeter Cyprianum et, ut videtur, Didymum a Romanae ecclesiae dogmate de sacrificio missae quisquam propius abfuerit. (De ceteris vocabulorum eucharisticorum sacrificii, *προσφορᾶς*, significationibus vid. Neand. Antignost. p. 155. 184.)

Ecclesiam gnostici multi, quorum sola contemplatione systema nitebatur, nonnisi invisibilem esse sibi persuaserunt, et ne id quidem egerunt, sed in scholis philosophicis erigendis videntur acquievissent. Neque defuerunt, qui a communi Christianorum coetu sese avellerent et ecclesiolas separatim conderent. Hinc factum est, ut multi patres necessitatem et unitatem ecclesiae defendere conarentur. Esse autem vix potuit, quin externa et interna ecclesiae unitas et visibilis et invisibilis ecclesiae notio mox confunderetur. Vestigia istius permissionis perspicua jam apud Irenaeum inve-

niuntur (adv. haer. III, 4, 1), qui haereticos acerbis poenis obnoxios esse statuit (IV, 33; IV, 26, 2. 4). Praecipue autem Cypriano permutatio ista vitio est vertenda, quippe qui in certamine contra Novatianos (hos quidem aequae ac postea Donatistas ejusdem culpae reos) externae ecclesiae fere eadem tribuerit proprietates, quae internae vere sunt (vid. libr. de unitate eccl., imprimis p. 109). Adversarii istius permissionis exstiterunt Montanistae, et ita quidem a Tertulliano, licet is aliis locis (de praescr. haer. c. 21., de bapt. c. 8.) Cypriano appropinquaverit, de pudic. c. 21. ab externa ecclesia episcoporum separatur „ecclesia spiritus per spiritales homines” (Neand. Antign. p. 272). Sicuti autem Montanistae studio suo hac una ratione spiritali, ita Clemens et Origenes philosophia commovebantur ad repugnandum audacibus de externa ecclesia decretis. Veram ecclesiam intelligunt coetum sanctorum, et imprimis Origenes, violentia sacerdotali concitatus, sanctificandam esse statuit potentiam episcopalem spiritu apostolorum. De haereticis severe quidem, haud tamen acerbè judicant. Uterque (necnon Tertullianus; vid. Neand. Antign. p. 420) etiam ex haeresibus varia ecclesiae commoda ait redundare. Dionysius de haereticis et schismaticis severius judicat, et Didymus haereticos, eos praesertim, qui falso de Christo statuunt, pro peste habet ecclesiae. Uterque internae et externae ecclesiae notiones non separat *).

Postremo quod ad conditionem attinet post mortem nos manfuram, gnostici multi hominis mortui animam putabant in Deum reverti, atque sic personam porro esse hominem definere. Pariter multi statum, in quo ante resurrectionem animae versentur, haud accipiebant, resurrectionem vero corpori cuivis infestiores nonnisi spiritalem seu allegori-

*) De salute gentilium Clementem et Origenem (qui fortasse Didymum sectatorem habent) non desperare, jam ex supra — p. 381. 395 — (ubi de philosophiae utilitate et de descensu Christi ad inferos actum est) allatis perspicuum erit. Uterque, et praecipue Clemens, idololatriae causam in gentilium incertitia ponit, Tertullianus contra in mala voluntate (de idolol. c. 1., de poenit. c. 5.).

cam (de qua cf. Neand. Antign. p. 414 sq.) nonnulli intelligebant. E contrario patres christiani hominis personam immortalem esse asseverant, distinguunt status animarum ante et post resurrectionem istamque etiam ad corpora referunt. Neque tamen de omnibus inter ipsos rebus convenit. Irenaeus (V, 31) et Tertullianus (libro deperdito de paradiso, cujus consilium tradit de anima c. 55. 56.) defendunt doctrinam de hade seu orco, ubi, de sententia Tertulliani (cf. quoque de ref. carn. c. 43., et Neand. Antign. p. 501 sq.) exceptis patriarchis prophetisque Veteris T. et martyribus, omnis homo ad resurrectionum usque versetur necesse sit; ignis purgatorii prima occidentalia vestigia apud Cyprianum inveniuntur ep. 52.; sententiam de regno Christi millenario, quae illo tempore circumferebatur, defendunt Irenaeus l. V. fine et — comparatus cum reliquis Montanistis (Montanistae enim maxime fovebant doctrinam illam, quae iccirco Montanistarum adversarios — veluti Cajum presbyterum; cf. Euseb. h. e. III, 28; VI, 20 — etiam suos habuit) — satis spiritualiter (dum sperat „omnium bonorum utique spiritualium copiam”) Tertullianus libro deperdito de spe fidelium, cujus argumentum tradit adv. Marc. III, 24 (vid. Neand. Antign. p. 499 sqq.), iidemque resurrectionem carnis agnoscunt (Iren. V, 12, 3; 13, 1 et Tert. de ref. carnis, imprimis c. 35. 55 — 57. 60. 61.). Denique (judicium scilicet extremum uterque credit idque sequens status aut beati aut miseri exordium) Irenaeus adv. h. V, 27, 2 multisque aliis locis, cui Tertullianus adstipulatur (de ref. carn. c. 35.; de test. an. c. 4.), omnium poenas improborum habet aeternas. Alexandrini purius, tamen haudquaquam sine audacia de statu post mortem nos mansuro decreverunt. Repetemus quae sunt praecipua. Impugnat quidem Origenes doctrinam de migratione animarum, tamen improborum animas non statim ab hac terra sese removere dicit, sed pro meritis hic eas puniri opinatur. Piorum animae de Clementis sententia ad Dei sinum, de Origenis sententia in paradysum (Didymo iudice in locum aethereum) evehuntur. In hoc statu medio, pro ratione vitae hominum vario, animae praeparantur ad sortem futuram; de Clementis sententia igni coe-

lesti *) omnes purgantur, etiamque invitae impiae supplicio ad poenitentiam ducentur. Resurrectio (Athenagoras defendit resurrectionem carnis argumentis e ratione deductis) contenditur ab Origene (cujus adversarius posthac Methodius surrexit) et Didymo (quibuscum Clemens, qui obscurius hoc de dogmate loquitur, in rebus gravioribus convenit) eorundem nostrorum corporum, sed spiritualium (et ita quidem etiam hac in doctrina nostri medium locum tenent inter gnosticos et occidentales). Carnales de regno Christi millenario opiniones Clemens non habet, et Origenes, quoties eas commemorat, confutat. Fortissimus et sapientissimus postea Chiliastarum (Nepotis aliorumque) doctrinae adversarius fuit Dionysius, cui Didymus adstipulatus est. Post resurrectionem habebitur judicium (Clem., Orig., Did.), quocum Origenes (an Didymus assentiat, dubium est) conjungit mundi visibilis interitum (quem Clemens ante resurrectionem ponit, instare afferens finem mundi, quando non amplius qui sal terrae nominari possint in eo versentur, conveniens hoc loco scholae Valentinianae dicenti, finem mundi irruere, quando naturae spirituales, saepe, quo universum contineatur, adempto, ad maturitatem pervenerint — Neand. Gnost. Syst. p. 141. 218 —; praeterea Clemens dum docet, singulas substantias nunc mixtas aliquando reversuras esse in suam proprietatem, his verbis satis cum Basilide congruit — Neand. l. l. p. 37. 79 —). Tum Origenis opinione omnes igni examinabuntur, pii ut etiam magis purgentur, impii ut fraude sua cognoscantur. Jam (de Clementis multoque clariore Origenis sententia) piorum beata, impiorum misera, quae in ingens durat seculum, vita initium capiet, cujus a descriptione Origenes, uti ubique solet, corporeas notiones accurate separat. Postremo, ut Origenis opinio tulit, post alios interea mundos fortasse deletos, omnibus creaturis revera purificatis atque diaboli etiam malitia deleta,

*) De igni quodam purgatorio sententias suas, pro cujusque arbitrio formatas, debent Alexandrini imprimis religioni Zoroastri, cujus e decretis postremam Ormuzdi victoriam, omnia quae sunt specie divina ornaturam, praecedet communis atque universa ingenti ignium rivo efficienda purgatio.

erit ἀποκατάστασις Deusque omnia in omnibus. Similem spem Clemens quoque — et si obscurius — (et fortasse Didymus), necnon schola Antiochena (cf. Münteri tr. de schola Antiochena l. l. p. 30 sq.) fovit.

Jamjam singulis religionis christianae dogmatis, qualia schola Alexandrina sibi formaverit, recensitis, elucet, quae gnosticos inter, Alexandrinos et occidentales doctores mutua ratio obtineat. Neque alia obtinere potuit, cum nostri philosophiam neque repudiantes uti occidentales, neque supra scripturam sacram ponentes uti gnostici, eo potissimum spectaverint, ut solam doctrinam christianam, scriptura sacra contentam, veram esse sapientiam, cui serviret (praesertim Platonica) philosophia, demonstrarent.

[Faint handwritten text in German, likely bleed-through from the reverse side of the page. Some legible words include: "Lup. J. hunc...", "gilt der...", "proude..."]

CAPUT QUARTUM.

E T H I C A.

ATHENAGORAS.

Cf. Staeudlini S. V. Geschichte der Sittenlehre Jesu P. II. p. 127 — 144.

De resurr. c. 11. p. 174 sqq. Athenagoras quaestionem instituit, *πότερον ἀπλῶς καὶ μίαν γενέσθαι ἀνθρώπου, ἢ τινος ἐνεκεν· εἰ δὲ τινος ἐνεκεν, πότερον ἐπὶ τοῦτο γενόμενον, αὐτὸ τὸ ζῆν καὶ διαμένειν καθ' ἣν ἐγένετο φύσει, ἢ διὰ χρείαν τινός· εἰ δὲ κατὰ χρείαν, ἦτοι τὴν αὐτοῦ ποιήσαντος, ἢ ἄλλου τινός τῶν αὐτῶν προσηκόντων καὶ πλείονος φροντίδος ἡξιωμένων,* et hoc postremo statuit p. 178: „Quamobrem si neque sine causa, neque temere aut frustra creatus est homo . . , neque item ob conditoris aut cuiusdam ex illius creaturis utilitatem, satis liquet, inspectu primariae et universalis rationis Deum hominem creavisse propter se ipsum suamque et bonitatem et sapientiam, quam facile in omnibus creatis perspicias; quodsi propinquiorem cohaerentemque ipsis creatis hominibus causam explores, deprehendes ideo hominem natum esse ut viveret, non autem vitam brevem, sed aeternam.” „Non igitur”, ib. c. 18. p. 216 ait, „indolentia (τὸ ἄλυπον) propria est hominum finisque peculiaris, neque eorum quae corpus vel alunt vel oblectant perfructio aut copia voluptatum, neque item beatitudo animae a corpore segregatae; non enim alterutrius partis, ex quibus partibus homo constat, respicimus aut vitam aut finem, sed τοῦ συνεστῶτος ἐξ ἀμφοῖν.” — Ut ad singula convertamur (scilicet quae jam supra in Anthropologia dicta sunt, non repetimus): Christiani — in hunc fere modum loquitur apol. c. 28. p. 128 — nos tanquam consanguineos contemplamur; pro aetatis enim discrimine alios pro filiis et filiabus, alios pro fratribus et sororibus habemus;

proveciores aetate patrum et matrum loco honoramus. Tantum abesse dicit (ib. c. 30. p. 133), Christiani ut hominis caede se polluant, ut ne iuste quidem quemquam interimere videre velint. Quare de spectaculis gladiatoriiis et pugnis cum bellis subeundis ib. p. 134: Nos, ait, non ita multum interesse iudicantes, sive spectator sit aliquis, sive auctor caedis, alieno ab his spectaculis animo sumus. Mulieres, quae medicamentis abortivis utuntur, nostro sunt homicidae (ib. p. 135). „Quis obsecro”, inquit, „futuram resurrectionem credens, corporibus resurrecturis seipsum praebet sepulcrum?” Illatas iniurias de ipsius sententia Christiani non ulciscuntur, οὐ μόνον, uti ib. c. 1. p. 10 dicit, τὸ μὴ ἀντιπαίειν, οὐδὲ μὴν δικάζεσθαι τοῖς ἄγουσι καὶ ἀρπάζουσιν ἡμᾶς μεμαθηγότες· ἀλλὰ τοῖς μὲν, κἂν κατὰ κόρηης προσπηλακίζωσι, καὶ τὸ ἕτερον παίειν παρέχειν τῆς κεφαλῆς μέρος· τοῖς δὲ, εἰ τὸν χιτῶνα ἀφαιροῖντο, ἐπιδιδόναι καὶ τὸ ἱμάτιον. Servorum usum neque rejicit, neque laudat; commemorat tantum, esse Christianis servos (ib. c. 30. p. 133). Christianorum opes bonamque famam externam dicit (ib. c. 1. p. 9. 10) adversariorum insidias esse obnoxias. Τούτων (illorum quidem bonorum amissionis), pergit, καταφρονοῦμεν, κἂν τοῖς πολλοῖς δοκῆ σπουδαῖα γε ὄντα. Praecipue commendat castitatem. Ἡμεῖς, ait ib. c. 23. p. 127 sqq., τοσοῦτον ἀδιάφοροι εἶναι ἀπέχομεν (tantum a promiscua venere absumus), ὥς μηδὲ ἰδεῖν ἡμῖν πρὸς ἐπιθυμίαν ἐξεῖναι. Osculum fraternum liberum ib. p. 128 dicit esse a cupiditate, ideoque non repeti. Matrimonium minime contemnit, sed uxorem ad sobolem procreandam, non ad voluptatem esse vult, ib. p. 129; vitam tamen perpetuo castam et virginalem maximi facit (ib.). Ὁ δεύτερος γάμος εὐπρεπὴς ἐστὶ μοιχεία (p. 130; cf. de simillima Tertulliani sententia Neandri S. V. Antignostic. p. 236 sqq.). Jam ex his apparet, Athenagorae tantum esse studium commendandae vitae quam sanctissime instituendae, ut a Montanistarum severitate multis haud procul abesse videatur.

PANTAENUS.

Ad Pantaeni ethicam formandam sine dubio aliquid valuit, quod a philosophia stoica ad fidem christianam trans-

it (vid. huj. comm. P. I. p. 28). Ceterum de ea nihil scimus.

CLEMENS.

Cf. Münfcheri Darstellung der moralischen Ideen des Clemens Alex. u. Tertullian in Henke Magazin für Rel. phil., Exeg. u. K.g. T. VI. p. 106 — 140, et Staendlini Gesch. d. Sittenlehre Jesu II, 165 — 221.

Finis bonorum est de Clementis sententia, ut jam supra vidimus, perfecta gnosis. Tota Clementis disciplina ethica nihil est nisi descriptio gnostici sive propositio exempli hominis, qui meditatione divinitatem doctrinae operisque Christi adeo sibi persuasam habeat, ut in hac persuasione firmissime sibi constet, ideoque, ne vivendi i. e. cogitandi, loquendi agendique sua ratione inconstantiae maximae reus fiat, non omnibus e libertatis suae viribus cavere nequeat. (Itaque, ut id jam h. l. praemoneamus, Clemens de re ethica optime est meritus, quippe mentem christianam postulando externae cuidam asceticae adversatus.)

Gnosticus semper Deum colit. „Jubemur“, Clemens ait Strom. VII, 7. p. 851, „colere et honorare eundem, quem et verbum esse et servatorem atque ducem habemus persuasum, et per ipsum, patrem, non selectis diebus, ut alii, sed continenter per totam vitam hoc agentes et omnibus modis. . Nec in definito loco, neque in templo selecto, neque diebus aliquibus festis et praestitutis, sed per totam vitam gnosticus, in omni loco, etiam si per se sit solus, et si secum habuerit alios, qui eandem fidem amplexi sunt, Deum honorat, hoc est agit gratias propter rectae vitae cognitionem. Si autem alicujus boni viri praesentia per ipsius observantiam et reverentiam eum quicum versatur semper in melius format et effingit; quomodo is, qui cum Deo semper est praesens per cognitionem et vitam et gratiarum actionem, non jure se melior semper evadat in omnibus et factis et verbis et affectu? Talis est is cui est persuasum, Deum ubique adesse, non autem certis ac definitis locis esse conclusum, ut cum se absque eo esse aliquando existimaverit, noctu et interdum intemperantiae se dedat et libidini. Per totam ergo vitam diem se-

stum agentes, ubique et omni ex parte Deum adesse credentes, laudantes agros colimus, hymnos canentes navigamus, et in omni alio vitae instituto ut decet ex arte versamur. Propius autem Deo jungitur gnosticus, ut qui simul gravitatem et hilaritatem ostendat in omnibus; gravitatem quidem propterea quod ad Deum se convertat, hilaritatem autem propterea quod humana bona reputet quae dedit nobis Deus.” „Is (ib. p. 853), qui gnoscere possidet, et petit et precatur ea quae sunt vere bona, bona animae. . . Est autem (p. 854), ut audacius dicam, precatio cum Deo conversatio (*ὁμιλία πρὸς τὸν Θεόν*), et licet susurrantes et nec labra quidem aperientes tacite loquamur, intus clamavimus. . . Quodsi nonnulli certas ac definitas horas constituunt precationi, . . at gnosticus per totam orat vitam, dum per preces suas cum Deo studet versari. . . Is solus est vere pius Dei cultor (p. 855), qui ex regula ecclesiastica vere est gnosticus, cui soli id quod petit secundum Dei voluntatem tribuitur, et cum petit et cum cogitavit. Quemadmodum enim quicquid vult potest Deus, ita quicquid petierit gnosticus, id accipit. Omnino enim novit Deus eos qui bonis digni sunt et qui non sunt. Unde dat ea quae singulis conveniunt. Quamobrem indignis, etiamsi saepe petierint, non dabit, dabit vero dignis. Neque supervacua tamen propterea est petitio, etiamsi absque petitione dentur bona. Jam et gratiarum actio et petitio eorum, quae pertinent ad conversionem proximorum, est opus gnostici; qua quidem ratione oravit quoque dominus, gratias agens quod ministerium perfecerat, rogans autem ut ad cognitionem venirent quam plurimi. . . Quin etiam fides, qua quis credit accepturum esse se quod petit, quaedam precatio est, in animo gnostice reposita. Ceterum si conversationis cum Deo occasio est precatio, accedendi sane ad Deum nulla est praetermittenda occasio.” Cf. de oratione potissimum Str. VII, 12, 879 sq., quem locum infra trademus.

„Martyrium”, Str. IV, 4, 570 Clemens dicit, „consummationem (*τελείωσιν*) vocamus, non quod vitae finem homo acceperit, ut reliqui loquuntur, sed quod perfectum ac consummatum opus ostenderit caritatis. . . Si autem Deo confiteri (*ἡ πρὸς Θεόν ὁμολογία*) sit martyrium, quaecunque

anima pure cum agnitione Dei vitam instituit et praeceptis paruit, ea vita et sermone est martyr, quomocumque liberetur a corpore; fidem scilicet tanquam sanguinem per totam vitam atque etiam in exitu profundens. . . Quidam exhaereticis (p. 571), cum male dominum intellexerint, impie simul et timide vitae tenentur cupiditate, dicentes verum esse martyrium veri Dei cognitionem (quod quidem nos quoque fatemur); eum autem esse sui occiforem et sibi mortem consciscere, qui per mortem fuerit Deum confessus; et alia ejusmodi sophismata, quae sua suggessit timiditas, in medium asserunt. Adversus quos dicetur, cum tempus postulaverit; diffident enim a nobis de principiis. Dicimus nos quoque, eos, qui de industria mortem quaerunt (sunt enim quidam, eatenus solum nostri, quod ejusdem nominis participes sint, qui seipfos magno studio contendunt tradere et propter odium in creatorem miseri mortem cupiunt), eos, inquam, dicimus seipfos e vita exigere absque ullo martyrio, etsi publice puniantur. Fidelis enim martyrii non servant characterem, quandoquidem verum Deum non cognovere, vanae autem morti seipfos tradunt, sicut se temere in ignem conjiciunt Indorum gymnosophistae." „Martyr — qui vere est — (ib. c. 5. p. 573) eam quae spe capitur voluptatem eligit per praesentem dolorem." „Quodsi quis (ib. c. 9. p. 597) etiam transierit ad caritatem, is revera est beatus et germanus martyr, ut qui sit perfecte confessus, et praeceptis et Deo per dominum; quem diligendo significavit esse fratrem, cum totum seipsum tradiderit propter Deum, tanquam aliquod depositum, grate et amanter reddens hominem cum exigitur. Cum autem (ib. c. 10.) rursus dixerit: Quando vos persecuti fuerint in hac civitate, fugite in aliam —, non suadet fugere, tanquam malum sit pati persecutionem; nec ut mortem extimescentes jubet nos eam fuga declinare; vult autem nos nulli esse auctores, neque adjuutores mali, nec nobis ipsis, nec ei, qui persequitur, nec ei qui interimit." „Si autem, Paulus inquit — 1 Cor. XIII, 1 — (ib. c. 18. p. 614), non ex affectione electa per caritatem gnosticam martyrium passus fuero, sed metu forte et spe mercedis excitatus, labra movens ad

testimonium, fuero confessus dominum, sum homo communis, dominum resonans, non cognoscens.”

Imprimis gnosticus est verax. „Qui aliquid vendit (Paed. III, 11, 299) aut emit, eorum, quae a se venduntur aut emuntur, nunquam dicat duo pretia; unum autem ac simplex dicens et vera dicere studens, si id non consequatur, dum veritatem assequitur, dives est recta animi affectione.” „Qui iuste vivit (Str. VII, 8, 862), nihil ex iis quae officium postulat transfiliens, ubi examinatur iudicium veritatis, is factis vere jurat. Est ergo ei supervacuum linguae testimonium. Cum ei semper sit persuasum, Deum esse ubique, cumque erubescat non verum dicere, et falsum dicere cognoscat se esse indignum, divina et sua ipsius contentus est conscientia, ideoque non mentitur, neque praeter pacta conventa facit aliquid. Unde etiam neque jurat, si fuerit rogatus, neque unquam quod juravit negat, ne falsum dicat, etiamsi moriatur in tormentis.” „Quicquid habet in mente (ib. c. 9. p. 863), id etiam fert in lingua, atque apud eos, qui digni sunt qui audiant, ex assensione et sententia simul loquitur et vivit. Vera enim simul sentit et dicit, nisi quando loco medicinae, ut medicus ad aegrotantes, ad eorum qui laborant salutem, mentietur vel falsum dicet, ut ajunt Sophistae.” (Hujus sententiae periculum temperat Clemens exemplo, quod annectit.) „Ecce enim”, pergit, „Timotheum praeclarus circumcidit apostolus, cum interea vociferaretur et scriberet circumcisionem manu factam nihil prodesse; sed ne repente a lege avellens ad eam, quae est ex fide cordis, circumcisionem, adhuc reluctantes eos, qui audiebant, Hebraeos a synagoga sese cogeret distrahere, se Judaeis accommodans, factus est Judaeus ut omnes lucrifaceret. Qui ergo propter proximorum salutem, quibus se accommodat, se demittit, is nullius simulationis omnino cogitur esse particeps ob periculum quod imminet iustis ab iis qui eis invident. Propter solam autem propinquorum utilitatem faciet quaedam, quae primario (*προηγουμένως*) non fierent ab eo, si non faceret illorum causa.” „Gnosticus (p. 864) est ejusmodi ut a timore non redigatur in servitutem, verus in sermone, tolerans in labore, nec in prolato sermone unquam mentiens, et in eo se semper ita gerens, ut non peccet,

quandoquidem ipsum mendacium, ut quod cum aliquo dolo dictum sit, non est sermo otiosus, sed exercetur ad vitium. Undique ergo veritati testimonium fert solus gnosticus, et facto et oratione; semper enim in omnibus omnino se recte gerit, et in sermone, et in actione, et in ipsa cogitatione."

Ex his jam colligi licet, quid de jurejurando Clemens docuerit. „Absit”, ait Paed. III, 11, 299, „ante omnia jusjurandum, rerum, quae venduntur, causa susceptum. Absit autem etiam in aliis jusjurandum.” Similiter Str. V, 14, 707 interdictum nobis esse jusjurandum dicit, et Str. VII, 8, 861 haec verba facit: „Multum abest ut, qui in tali pietate probatus est, sit ad mentiendum propensus et ad jurandum; ὄρκος μὲν γὰρ ἐστὶν ὁμολογία καθοριστικὴ μετὰ προπαραλήψεως θείας. Qui est semel fidelis, quomodo seipsum infidelem praeberit, ut etiam opus habeat jurejurando, et non ita vitam instituat, ut ea sit firmum ac definitum jusjurandum, fidemque ostendat confessionis in constanti stabilique vita et sermone? Si autem in judicio ejus, qui agit et loquitur, positum est facere injuriam, non in perpeffione ejus, qui patitur persequutionem, neque mentietur, neque pejerabit, ut qui Deum afficeret injuria, cum eum sciat natura esse hujusmodi ut minime laedi possit. Sed neque propter proximum mentietur vel aliquid transgredietur, quem didicit diligere, etiamsi non sit familiaris. Propter seipsum autem multo minus aut mentietur aut pejerabit, siquidem nunquam sua sponte in seipsum injustus invenietur. Sed neque jurat, ut qui in affirmatione quidem τὸ ναί, in negatione autem τὸ οὐ usurpare constituerit. Ὁμύναί γὰρ ἐστὶ τὸ ὄρκον, ἢ αὖ ἂν ὄρκον, ἀπὸ διανοίας προσφέρεσθαι παραστατικῶς. Sufficit igitur ei vel affirmationi vel negationi addere illud, vere dico, ut fidem faciat iis, qui responsi ejus non perspicunt stabilitatem. Oportet enim eum habere, ut ego quidem existimo, apud externos vitam fide dignam, ut ne postuletur quidem ab ipso jusjurandum, apud semetipsum autem et qui cum ipso conversantur animi aequitatem, quae est justitia voluntaria. Jam vero recte gnosticus jurat, proclivis autem ad jurandum non est; raro accedit ad jurandum eo quem diximus modo."

„Patriam et leges civiles vir justus, qui est magni excellique animi, lubentissime contemnere debet, ut (i. e. si modo hoc contemptu) Deo fiat amicus et consequatur dexteras partes sanctuarii, sicut et fecerunt apostoli” (Str. IV, 4, 570). Verum „si quando fuerit in magistratu constitutus (Str. VII, 3, 837), non secus ac Moses praeibit ad salutem iis in quos obtinet imperium, et mansuefaciet id quod est agreste et infidele, cum honore quidem eorum qui sunt optimi ac praestantissimi, supplicio autem improborum, quatenus conveniens rationi est ad disciplinam.”

De dignitate muneris docendi haec Clemens habet Str. VII, 9, 862: „Gnostici dignitatem maxime auget et amplificat, qui aliorum docendorum suscepit praefecturam, ut qui maximi quod est in terris boni dispensationem et verbo et facto acceperit, per quam tanquam mediator hominem cum Deo conjungit.”

Beneficentia (benefacit enim gnosticus pro viribus hominibus, qui voluerint, Str. VII, 3, 837, etiam inimicis, Str. VII, 12, 873) nec propter metum, nec propter spem promissi honoris est exercenda; *μόνη δ' ἢ δι' ἀγάπην εὐποιΐα, ἢ δι' αὐτὸ τὸ καλὸν αἰρετὴ τῶ γνωστικῶ* (Str. IV, 22, 625). In benefaciendi habitu constitutus (*ἐν ἔξει εὐποιΐας*), ne propter mercedem quidem a Deo expectandam gnosticus agit (ib. p. 626).

De amicitia noster haec dicit Str. II, 19, 483: „Docemur, esse triplex genus amicitiae; et eorum primum quidem est, idque optimum ac praestantissimum, id quod virtute conciliatur; valida enim est, quae e ratione oritur, dilectio. Secundum ac medium e remuneratione; est autem hoc genus aptum ad societatem ac communicationem, lubenter impertiens, et vitae conducibile. Communis enim est quae e gratia oritur amicitia. Ultimum ac tertium nos dicimus id, quod est ex consuetudine; illi vero (philosophi) id, quod propter voluptatem vertitur ac mutatur. Ac mihi quidem pulcherrime Hippodamus Pythagoreus videtur describere amicitias: *Ἄ μὲν ἐξ ἐπιστάμας θεῶν· ἃ δ' ἐκ παροχῆς ἀνθρώπων, ἃ δὲ ἐξ ἀδονῆς ζώων.* Est ergo una philosophi amicitia, altera hominis, tertia animalis.”

Servorum possessionem per se non vituperat Clemens, omnino vero multorum (Paed. III, 4, 268).

Divitiae in universum, id in libro Qu. div. salv. Clemens ostendit, per se non nocent; omnia enim externa per se sunt neque bona, neque mala. Nocet tantummodo amor honorum terrestrium. Verae autem divitiae sunt paupertas cupiditatum (Paed. II, 3, 191), iustitia et *λόγος, ὁ παντὸς Θεσαυροῦ πολυτιμιώτερος* (ib. III, 6, 275). „Quae quidem divitiae (ib.) ex pecoribus et praediis non augentur, sed a Deo donantur, divitiae quae auferri non possunt, quarum est thesaurus sola anima, possessio ei, qui illam possidet, optima, quae hominem vere reddit beatum.” Itaque solus pius Christianus (et gnosticus Str. VII, 3, 838) appellandus est dives (Cohort. 12, 94).

Corporis cura non est negligenda; sed non est curandum, nisi ut conservetur corpus (Str. VI, 9, 775. 777) et animae negotia prospere succedere queant (ib. IV, 5, 573. 571; VI, 12, 790). Cupiditates corporis (i. e. omnes omnino cupiditates, quippe quae ex corpore et ex anima corporali profisciscantur) sunt contemnendae (ib. VII, 12, 880) et coercendae (ib. II, 20, 486). Liber a quacunque gnosticus esto (ib. VI, 9, 777; VII, 12, 875; VI, 9, 776), imprimis a voluptate (II, 20, 485), adeo liber, ut sit *ἀπαθής* (cf. — quamquam non omnibus his locis ipsum hoc nomen inveniatur — Str. II, 13, 460; 19, 480; 20, 492; IV, 6, 581; 18, 617; 23, 632; VI, 9, 775. 777; VII, 12, 875). Occisus cupiditatibus (IV, 3, 569; 22, 626; VI, 10, 777) abstinentia et continentia virtutis esto fundamentum (II, 20, 484; III, 1, 511; 7, 537). (Uberius haec exposuit Keilius de doct. vet. ecll. culp. etc. l. I. p. 761 sqq., qui p. 784 sq. etiam fontes istiusmodi sententiarum investigavit eosque et Platonis et Judaeorum (Nasiraeorum, Essenorum, Therapeutarum, Philonis) et singulorum quorundam Novi T. locorum doctrinam esse censuit).

Ita gnosticus infestissimus est omni intemperantiae, etiam in edendo, (jejunia tamen commendat Clemens tantum moralia; „jejunia”, inquit Str. VI, 12, 791, „significant omnem abstinentiam ab omnibus malis tam quae actu fiunt,

quam quae verbis et ipsa cogitatione;" cf. Str. VII, 12, 877.), bibendo, (vini permodicus usus permittitur Paed. II, 2, 177 sqq.), dormiendo. (Copiosissime hanc rem, respectu vulgi Christianorum habito, tractavit Clemens Paedagogi libro secundo, praecipue c. 1. 2. 4. 9.; vid. Keil. l. l. p. 787 sqq.; Staeudlin. l. l. p. 191 sqq.) Ἀπλῶς (Paed. II, 5, 196) ὅποσα φυσικὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐστὶ, ταῦτα οὐκ ἀναιρεῖν ἐξ αὐτῶν δεῖ, μᾶλλον δὲ μέτρον αὐτοῖς καὶ καιρὸν ἐπιτιθέναι πρόποντα. Verum etsi maxime coërcendus quoque est coeundi appetitus (uti — de voluptate — modo vidimus; cf. Paed. II, 10, 224 al. loc.), tamen matrimonium conceditur (ib. p. 227), etiam gnostico*). Multis de matrimonio (de quo quid senserit, hoc loco breviter interponere liceat) agit Clemens Strom. II, 23, 502 sqq. et III, 1 sqq., 508 sqq., idque defendit et philosophorum et scripturae s. auctoritate ab adversariorum criminationibus. „Est matrimonium (p. 502) prima legitima viri et mulieris conjunctio, ad liberorum legitinorum procreationem. . Neque vero est uxor ducenda cuilibet, neque semper, neque omni modo ac temere." „Oportet felix matrimonium (Str. IV, 20, 621) neque unquam divitiis, nec pulchritudine cenferi, sed virtute." „Eum (Str. III, 7, 538), qui uxorem duxit propter liberorum procreationem, exercere oportet continentiam, ut ne suam quidem concupiscat uxorem, quam debet diligere, honesta et moderata voluntate operam dans liberis." „Conservandum est matrimonium (Str. II, 23, 506), tanquam sacra aliqua statua, mundum ab iis quae polluant; et a somnis quidem expergiscamur cum domino, eamus autem dormitum cum gratiarum actione et ore-mus, . . tota nostra vita dominum testantes, pietatem quidem ac religionem anima possidentes, temperantiam vero etiam usque ad corpus deducentes." „Res autem est pulcherrima (Paed. III, 11, 293) mulier domus custos (οἰκουρός), quae et se et maritum propriis ornamentis induit, per quae omnes exultant, liberi quidem propter matrem, maritus propter uxorem, ipsa propter eos, omnes autem propter Deum." (Cf. Str. IV, 20,

*) Osculum Christianorum fraternum ab omni impuritate liberum est, Paed. III, 11, 301.

620 sq.). De secundis nuptiis haec Clemens habet: „Dominus (Str. III, 12, 548) dum vetera renovat, non amplius concedit polygamiam, sed monogamiam introducit propter liberorum procreationem et domus curam, ad quam data est mulier adjutrix; et si cui apostolus propter intemperantiam et uisionem veniam secundi concedit matrimonii, is quidem non peccat ex testamento, neque vero implet summam illam vitae perfectionem, quae agitur ex evangelio. Gloriam sibi acquirit coelestem, qui apud se manserit, eam quae est morte dissoluta impollutam servans conjunctionem, et grato ac lubente animo parens oeconomiae, per quam effectum est, ut divelli non possit a domini ministerio.”

De externo hominis habitu (cf. Staedlin. I. I. p. 194 sqq.; Keil. I. I. p. 841 sqq.) Paed. I. II. et III. (per multis locis) Clemens ita statuit, ut omnem vestitum non nisi ad tegendum corpus hominis valere debere judicaverit (II, 10, 233), omnem splendorem a vestibus remotum voluerit ideoque sumptuosas vestes ne in mulieribus quidem probaverit. Simili modo in reliquis etiam, quae ad corporis cultum referri solent, summam simplicitatem postulat. Sicut omnes feminarum corporis colendi artes, in crinibus crispandis vel alienis capillis assumendis, genis fucandis, oculis pingendis pilisque tingendis tunc temporis maxime positas, acriter impugnat (Paed. II, 12, 243: *Χρὴ γὰρ εἶναι κοσμίας ἔνδοθεν, καὶ τῆν τῶν ἔσω γυναῖκα δεικνύναι καλήν· ἐν μόνῃ γὰρ τῇ ψυχῇ καταφαίνεται καὶ τὸ κάλλος, καὶ τὸ αἴσχος· . . ἡ δὲ ἀρετὴ μόνῃ καὶ διὰ καλοῦ τοῦ σώματος καταφαίνεται, καὶ ἐπανθεῖ τῇ σαρκί, τὸ ὠραῖον τῆς σωφροσύνης ἀξιέραστον δεικνύουσα, ὅτ' ἂν οἰονεὶ φέγγος ἐπιλάμπῃ τῇ μορφῇ τὸ ἥθος*), atque auri et gemmarum ornatum *) unguentorumque (Paed. II, 8, 208: „Nefas est dolosa vestimenta et unguenta in civitatem veritatis ingredi; oportet viros imprimis apud nos unguenta non olere, sed vitae probitatem; spiritet autem femina Christum, qui est regalis unctio, non unguenta et diapasmata; divina semper ungetur pudicitiae unctione, sancto delectata un-

*) Necnon Paed. III, 11, 289 annulos signatorios imaginibus deorum insignitos gestare viris et feminis interdicit.

guento, nempe spiritu. Hanc suavis odoris unctionem discipulis suis Christus parat, ex aromatibus coelestibus hoc unguentum componens. Hoc unguento ipse quoque dominus ungitur") et (una cum Tertulliano; vid. Neand. Antignostic. p. 96 sqq. et imprimis p. 119 sqq.) coronarum ex floribus confectarum usum iis dissuadet (Paed. l. l. p. 214: „Pulchra", ait, „amaranti corona ei est reposita, qui se recte gesserit. Hunc florem terra ferre non potest; coelum tantummodo eum potest producere. A ratione alienum est, nos, qui audierimus dominum spinis fuisse coronatum, ipsos venerabili domini passioni insultantes habere capita redimita floribus"), earumque capita velari vult; ita in maribus et barbae tonsuram ac pilorum abscissionem et alium quemcunque ornatum improbat. Munditiam vero adhiberi jubet ad sanitatem (Paed. II, 10, 238). Pariter de omnibus fere rebus Paed. lib. II. et III. verba facit ad externos hominis mores pertinentibus. Sic Paed. II, 7, 203 de loquendo: „Uterque", ait, „qui differit, „vocem suam metiatur iuxta proportionem. Elatus enim clamor pronuntiationis est res insanissima; cum proximis autem ita loqui, ut non audiaris, est ejus qui nullo est sensu praeditus, neque enim audient; et est hoc quidem pusilli et abjecti animi indicium, illud vero arrogantiae. Absit etiam vehementis contentio verborum pro inani victoria; nobis enim finis est esse a perturbatione alienos, et hoc sibi vult illud: Pax tibi. Priusquam autem audieris, ne verbum responde. Jamvero vox quoque fracta et enervata est effeminati; modesti autem et prudentis est in voce moderatio, qui a magnitudine simul et prolixitate celeritateque et multitudine orationem temperabit" et qu. sq. Quicquid agat, semper „quies, pax et tranquillitas est Christiani propria" (ib. p. 204).

Quod attinet ad externum ecclesiarum christianarum habitum, quem h. l. tangere liceat, comprobatur Clemens Str. V, 4, 662 legem Mosaicam, quae, ne rerum divinarum imagines habeantur, interdicit, *ὡς μὴ τοῖς αἰσθητοῖς προσανέχωμεν, ἐπὶ δὲ τὰ νοητὰ μετίωμεν. ἐξευτελίξει γὰρ τὴν τοῦ θεοῦ σεμνότητα ἢ ἐν ἐτοιμῶ τῆς ὄψεως συνήθεια, καὶ τὴν νοητὴν οὐσίαν δι' ὕλης σεβάξασθαι, ἀτιμάζειν ἐστὶν αὐτὴν δι' αἰσθήσεως.*

De spectaculis Paed. III, 11, 298 haec dicit: „Minime ad spectacula nos paedagogus deducet. Nec inconcinne stadia et theatra pestium cathedram quis vocaverit (Pf. I, 1); nam hic quoque scelestum est consilium, quemadmodum adversus justum, ideoque maledictis devovetur, quae adversus eum fit, congregatio. Magna quippe confusione et iniquitate hi coetus pleni sunt, et occasio conventus causa est turpitudinis, cum viri et feminae mixtim conveniant, alter ad alterius spectaculum. Hic perperam jam agitur concilium. Dum enim lasciviunt oculi, calescunt appetitiones, et oculi per otium ibi concessum proximos impudentius respicere affuefacti, intendunt cupiditates. Prohibeantur ergo spectacula et acroamata, quae scurrilitate ac vaniloquentia plena sunt. Quod enim turpe factum non ostenditur in theatro? Quod verbum impudens non proferunt, qui risum movent, scurrae et histriones? Qui e vitio, quod in se (*ἐν ἑαυτοῖς*, fortasse cum Louthio legendum *ἐν αὐτοῖς*, et referendum ad *γελωτοποιοῖ*, quod praecessit) est, delectationem aliquam perceperunt, evidentes domi imagines imprimunt. Contra qui his demulceri et affici nequeunt, in ignavas voluptates non prolabentur. Si dixerint, pro ludo assumi spectacula ad recreandos animos, dicemus non sapere civitates, quae seriam ludis operam dant. Neque enim ludus est saeva gloriae cupiditas, quae [ludis gladiatoriiis] tot mortes infert; neque vana studia et rationis experts ambitio et praeterea facultatum impensae. Neque quae his de causis excitantur seditiones [populares] amplius ludi sunt. Vano studio nunquam emendum est otium; neque sapiens jucundum ei quod est melius praetulerit.”

Ad mores hominum et in melius et in pejus formandos valere nonnihil dicit etiam musicam. „Est attingenda musica (Str. VI, 11, 785) ad mores ornandos et componendos. Certe etiam in convivio nobis invicem psallendo propinquamus, nostram lenientes cupiditatem, et Deum glorificantes propter copiosam donationem eorum quibus fruuntur homines, et quod perpetuo suppeditet nutrimenta ad augmentum corporis et animae. Est autem supervacanea respuenda musica illa nimis artificiosa, quae frangit animos et varie afficit passionibus,

ut quae sit aliquando lugubris, aliquando limphata et infana.”

Singulis his gnosticae et christianae virtutis signis consideratis, haud inviti uno loco (Str. VII, 11 — 13. p. 867 sqq.) celebrantem deinceps totam gnosticam sanctimoniam Clementem audiemus, penitius eo et plenius principia ejus ethica (sententiasque de ἀπαθεία) cognituri. „Facto”, ait (c. 11. p. 867), „ab admiratione rerum creatarum initio, atque eo ipso certum indicium, quod ad percipiendam sit idoneus cognitionem, domo secum asserens, sit alacer et promptus domini discipulus. . . Merito (p. 868) nunquam jucundum praefert utili, nec si casu aliquo invadat eum meretricioque more forte fortuna provocet formosa mulier. . Si vel morbus vel casus aliquis gnosticum invaserit, atque adeo mors quae est omnium maxime terribilis, manet animo interritus, sciens quaecumque sunt hujusmodi esse naturae necessitatem; sed sic quoque Dei virtute ea effici medicamentum salutis, ut quae per disciplinam eos beneficio afficiant qui difficiliter transformantur, et a bona vere pro meritis dispertiantur providentia. Utens igitur rebus creatis, quando et quantum dicet verbum, eique qui creavit agens gratias, usus earum fit dominus. Nunquam acceptae est memor injuriae, nemini fit insensus, etiamsi sit odio dignus propter ea quae facit; colit enim creatorem, diligit autem vitae socium, ejus misertus et pro eo orans propter ejus ignorantiam. In corpus quoque suum per consensionem afficitur, cui quidem natura patibili est alligatus. Non tamen primario movetur ex perturbatione (ὁ πρωτοπαθεῖ κατὰ τὸ πάθος). In involuntariis certe casibus, a doloribus se deducens ad ea quae sunt ipsius propria, non abducitur ab iis quae sunt ab ipso aliena; sed iis solum cedit et se accommodat quae sunt ipsi necessaria, quousque illaesa conservatur anima. Non enim existimatione solum aut externa specie vult esse fidelis, sed cognitione et veritate, hoc est firmo stabilique facto et sermone efficaci. Non solum ergo laudat bona et honesta, sed ipse etiam contendit (βιάζεται) esse bonus et honestus, a bono et fideli servo factus per caritatem amicus, propter perfectionem habitus (p. 869), quam ex vera disciplina et multa exercitatione pure acquisivit. . . Hac ratione labores et

tormenta et afflictiones sustinet, non ut qui sunt fortes apud philosophos propter spem, praesentes cessaturos esse dolores, ipsosque rursus jucundorum fore participes; sed cognitio ipsi persuasionem ingeneravit firmissimam, fore ut recipiat quae sperat. Est ergo in quovis casu fortis ac valida gnostici anima, quae veluti corpus athletae et optima est habitudine et maximas habet vires. Est enim optimi consilii in iis quae ad homines pertinent, quid sit iusto faciendum decernens, ut quae principia coelitus, et ut divinitati fieret similis, lenitatem quandam ac moderationem (p. 870) in voluptatibus corporis doloribusque sibi comparaverit; audacter insurgit adversus metus, in Deo habens fiduciam. Revera ergo terrestris divinae virtutis imago est anima gnostica, perfecta virtute exornata ex his omnibus simul, natura, exercitatione, et quae simul cum eo crevit, ratione. Haec pulchritudo animae sit templum sancti spiritus, quando dispositionem evangelio consentientem per totam vitam habuerit. Qui est ejusmodi insurgit adversus omnem metum, omne periculum et quicquid est formidabile; non solum mortem, sed etiam paupertatem et morbum et ignominiam et quaecumque sunt hujus generis, ut qui et a voluptate vinci nequeat, et rationis expertibus dominetur cupiditatibus. Bene enim novit quae sint agenda et quae non sint, ut qui strenue noverit, quanam sint revera gravia et quae non sint. Unde scienter ea sustinet quae oportet, et quae deere ei dicat ratio, scienter distinguens ea de quibus habenda est fiducia, hoc est ea quae sunt bona, ab iis quae videntur, et terribilia ab iis quae apparent, morte scilicet, morbo et paupertate, quae quidem sunt opinionis potius quam veritatis. Hic est revera vir bonus, qui per habitum vel dispositionem animae virtute praeditae remotus ab animi perturbationibus universam illam vitam superavit, quae perturbationibus est obnoxia. Hujus omnia a se ipso pendent (*εἰς ἑαυτὸν ἀνήττηται*) ad finem acquirendum. Nam quae fortunae dicuntur incommoda, ea viro bono non sunt formidabilia, quoniam non sunt mala; quae autem vere sunt gravia, ea sunt a christiano gnostico aliena, utpote quae e diametro pugnant cum bonis; sunt enim mala, nec fieri potest ut eidem eodem tempore simul insint contraria. Qui citra ullam ergo

reprehensionem agit actum vitae, quem ei Deus agendum praeberit, quae sunt agenda et quae sustinenda cognoscit. . Quare solus gnosticus fidenti est animo, ut qui norit bona quae sunt et futura sunt, cum his autem, ut dixi, una sciat ea quae non sunt revera gravia; sciens quippe solum vitium esse inimicum et exitium afferre iis qui proficiunt ad cognitionem, armis domini munitus, adversus id bellum gerit (p. 871). . Nemo citra rationem (*ἀλόγως*) fortis, est gnosticus. . Qui est autem revera fortis, cum per populi malitiam in manifestum sit periculum adductus, quod occurrit fidenter admittit; hac ratione discretus ab aliis qui dicuntur martyres, quod alii quidem sibi ipsi praebeant occasionem et se nescio quomodo in ipsa pericula injiciunt, hi vero primo e recta ratione declinantes, deinde cum Deus vocaverit prompto et alacri animo se tradentes, et confirmant vocationem ex eo quod nihil temere de se constituerint, et virum praebeant in vera ac rationali fortitudine probandum. . Gnosticus vir evasit in ea quae est erga Deum caritate. . Metu ergo (p. 872) et formidine vacuum et in domino confidentem reddit suum athletam, inungens ipsum et exercens caritas, quemadmodum ei tribuit justitia ut per totam vitam verum dicat. . Amicitia perficitur per similitudinem, cum communitas sita sit in uno. Gnosticus igitur, cum diligat eum qui vere est unus Deus, et vir est vere perfectus et Dei amicus et in filii locum cooptatus. . Convenienter legi divinae (c. 12. p. 873) non despicit fratrem eodem patre et eadem matre natum; eum qui affligitur, levat consolationibus, adhortationibus, iis quae sunt ad vitam necessaria succurrens, dans omnibus egentibus, verum juste et pro meritis; quinetiam ei qui ipsum persequitur et odio habet, si eo indigeat; parum curans eos qui dicunt, propter metum ei dedisse, si non fecerit propter metum, sed ut ei opem ferret. Qui autem ut inimicis subveniant non parcunt pecuniae, quomodo non erit in suos major ipsorum caritas? Qui talis est, ex hoc progreditur ad perfecte sciendum, et cuinam maxime, et quantum, et quomodo sit daturus. Quis autem ejus viri jure fuerit inimicus, qui nullam inimicitiarum causam praebebat omnino? . . Et comedit et bibit et uxorem ducit, non per se ac principaliter, sed necessitate adductus

(p. 874). . Qui fuerit perfectus, exempla habet apostolos, et revera vir esse probatur, non in eo quod vitam elegerit monasticam (*μονήσιν βίον*); verum ille viros vincit, qui in matrimonio et liberorum procreatione et domus cura citra voluptatem et dolorem se exercet, et cum in familiae versetur curatione, indivulsus tamen est a Dei caritate, insurgitque adversus omnem tentationem, quae affertur per filios, uxorem et famulos et possessiones. . Ut mors est animae separatio a corpore, ita cognitio est veluti mors rationalis, abducens et separans animam a motibus et perturbationibus, et deducens (p. 875) ad vitam bonarum operationum, ut tum Deo dicat libere, vivo sicut tu vis. . Quomodo cibus et potus et Venus ei amplius fuerit delectabilis, cum etiam sermonem qui aliquam affert voluptatem, motumque cogitationis et operationem jucundam habeat suspectam? . . Hae autem sunt animae gnosticae, quas assimilavit evangelium virginibus sanctificatis quae dominum expectant. Nam virgines quidem sunt, ut quae a malis abstinuerint, expectant autem dominum propter caritatem, suumque accendunt lumen ad rerum contemplationem, prudentes animae, dicentes: O domine, jam tandem desideramus te recipere; secundum ea quae tu mandasti viximus, nihil praetermissimus eorum quae praecipisti. Quamobrem promissa quoque petimus. Precamur autem quae sunt utilia, cum non conveniat abs te petere quae sunt pulcherrima; et accipiemus omnia pro utilibus, etiamsi videantur esse mala quae offerentur nobis exercitia, quae quidem nobis tua offert dispensatio ac cura, ad stabilitatem exercendam ac constantiam. . Precatio scilicet gnostico est universa vita et cum Deo conversatio. . Multum autem abest (p. 876), ut terrenis voluptatibus et spectaculis delectetur, qui mundanas, etsi sunt divinae, contemplit promissiones. . Novit ipse jejunii quoque aenigmata (p. 877) horum dierum, quarti inquam et sexti. Dicitur autem ille quidem Mercurii, hic vero Veneris. Hinc ille jejunat in vita et ab avaritia et a libidine, ex quibus omnia oriuntur vitia. Fornicationis enim tres ex apostoli sententia sunt differentiae, libido, avaritia, idololatria. Jejunat ergo etiam ex lege a malis actionibus, et ex evangelii perfectione a malis cogitationibus. Ei

adhibentur etiam tentationes, non ad emundationem, sed ad propinquorum utilitatem, si laborum facto periculo eos contempserit et ablegarit. Eadem est ratio de voluptate; est enim res maxima, cum quis eam expertus fuerit, deinde abstinere. Quid enim magnum, si quis se contineat ab iis quae non novit? Is vero exsequens praeceptum evangelii, facit illum diem dominicum, quo malam abjecerit animi sententiam et acceperit eam quae est ex cognitione, eam quae est in ipso domini glorificans resurrectionem. . . Quodsi propter vitae necessitatem in se nutriendo consumat exiguam temporis particulam (p. 878), fraudari se debito existimat, dum avellitur per negotium. Hinc fit revera ut ne somnium quidem videat, quod non electo conveniat. Nam totus revera is est hospes et peregrinus in tota vita, qui in civitate habitans contemnit ea quae in civitate sunt et quae alii mirantur, vivitque in civitate ut solitudine, ut non locus ipsum cogat, sed vivendi institutum ostendat esse justum. Hujusmodi gnosticus, ut summatim dicam, apostolicam compensat absentiam, recte vivens, accurate cognoscens, suos juvans necessarios, montes propinquorum transmovens, et inaequalitates ipsorum animae abiciens. . . Ipse per caritatis perfectionem seipsum diminuit, ne unquam contemnat afflicto fratrem, si se sciverit facilius laturum egestatem. Existimat certe illius dolorem esse dolorem proprium, et si ex sua praebens inopia propter beneficentiam aliquo afficiatur incommodo, id non aegre fert, sed etiam magis auget beneficium. . . Idem (p. 879) per spem propriam avulsus non gustat ea quae sunt in mundo pulchra, omnia quae hic sunt magno animo despiciens; sed et miseretur eorum, qui post mortem castigati per supplicium inviti consententur, bonam semper habens conscientiam, et semper paratus ad exitum, ut peregrinus et hospes earum quae hic sunt haereditatum, memor tantum propriorum; quae autem hic sunt omnia aliena existimans, non solum domini mandata admirans, sed et, ut ita dicam, per ipsam cognitionem particeps divinae voluntatis, vere familiaris domini et mandatorum electus, ut qui sit justus, imperandi autem et regnandi cupiditate praeditus, ut qui sit gnosticus; omne praeterea aurum, quod est super terram et sub

terra, et regnum quod est a finibus ad fines oceani despiciens, ut solum domini cultum teneat. Quocirca et comedens et bibens et uxorem ducens, si dicat Logos, quinetiam somnia aspiciens, sancta facit et cogitat, ea ratione semper mundus ad orationem. . Audit a domino: Non vos amplius dico servos, sed amicos; et cum fiducia accedit ad preces. Genus autem ipsum precationis est gratiarum actio propter praeterita, praesentia et futura, ut quae sint per fidem jam praesentia; id autem cognitionis praecedit acceptio (p. 880). Quinetiam petit ut vivat vitam in carne definitam, tanquam gnosticus, tanquam expers carnis, et consequatur quae sunt optima, fugiat autem quae sunt deteriora. Petit sublevationem quoque eorum quae nos peccavimus, et conversionem ad agnitionem, tam acriter sequens eum qui vocat in excessu, quam ille vocat praecedens, per bonam conscientiam ut ita dicam festinans ad agendas gratias, et ut cum illic cum Christo fuerit, ut qui seipsum dignum praebuerit propter puritatem, per quandam quasi temperationem habeat Dei virtutem quae suppeditatur per Christum. Non enim caloris participatione calidus, neque ignis lucidus, sed vult totus esse lux. Etiam insurgit adversus animam corpoream, imperium detrectanti spiritui, experti rationis, frenum injiciens. . Hic cum ad benefaciendi habitum pervenerit, dicto citius beneficio afficit, orans ut fratrum peccatorum sit particeps ad confessionem et cognatorum conversionem, et ad propria bona cum amicissimis communicanda paratissimus. Ipsi autem sic ei sunt amici. Augens quae apud ipsum deponuntur semina, ea quam mandavit dominus agricultura, manet nulli peccato assinis, sit continens, et spiritu degit cum sui similibus in choris sanctorum, etiamsi adhuc in terris detineatur. Hic toto die et nocte dicens et faciens iussa domini, supra modum laetatur, non solum cum mane surgit et meridie, sed etiam cum deambulat et dormit et vestes induit et exuit, et docet filium, si natus ipsi fuerit filius, inseparabilis a mandato et a spe; Deo semper agens gratias. . Nunquam (c. 13. p. 881) meminit eorum, qui in se peccarunt, sed eis ignoscit. . Nam hoc quoque unum est ex iis quae vult Deus, nihil concupiscere, nullum habere odio; unius enim voluntatis

opus omnes homines. . Qui talis est, exigit a domino, non petit, et si egeant fratres, non petet gnosticus, quas eis pecuniae copias impertiatur; sed precabitur illis suppeditentur ea quibus indigeant. Sic dat etiam gnosticus preces iis qui indigent. . Divinus (p. 882) ergo est gnosticus et jam sanctus, qui Deum fert et ab eo afflatur (*θεοφορῶν καὶ θεοφορούμενος*). . Merito nihil eum conturbat ex iis quae accidunt, neque quicquam veretur ex iis quae utilitatis causa divino fiunt consilio; neque erubescit mori, ut qui bonam habeat conscientiam, ut ostendatur potestatibus ab omnibus, ut ita dicam, maculis emundatus, et qui sciat post excessum ex hac vita fore, ut secum melius agatur. . Hinc (p. 883) jam per scientiam colligens viaticum contemplationis, postquam magnifice accepit magnitudinem cognitionis, procedit ad translationis sanctam remunerationem." (Similia non de gnostico nominatim, sed de eo, ᾧ σύνοικος ὁ λόγος, pulcherrima haec Clemens verba facit Paed. III, 1, 251: Ἐκχεῖται τὰ πάθη, ἐκλύζονται αἱ ἡδοναὶ, μαραίνονται τὸ κάλλος, καὶ θᾶπτον ἀποπίπτει τοῦ πετάλου χαμαὶ, ὅτ' ἂν αὐτοῦ καταπνεύσωσιν αἱ ἐρωτικαὶ τῆς ὕβρεως λαίλαπες· καὶ πρὶν ἢ τὸ μετόπωρον ἐλθεῖν, μαραίνεται τῇ φθορᾷ· πάντα γὰρ ἢ ἐπιθυμία γίνεται τε καὶ πλάττεται, καὶ φενακίζειν βούλεται, ἵνα κατακρύψῃ τὸν ἀνθρώπον· ὁ δὲ ἀνθρώπος ἐκῆνος, ᾧ σύνοικος ὁ λόγος, οὐ ποικίλλεται· μορφήν ἔχει τὴν τοῦ λόγου, ἐξομοιοῦται τῇ θεῷ.)

ORIGENES.

Cf. Staeudlini Gesch. der Sittenlehre Jesu P. II. p. 221 — 290.

Quem finem homini Origenes consequendum praeberit, perspicuum est ex descriptione illius status futuri, quo suum quaeque ad finem pervenerint. Tum, ait, homo intima cum Deo unione gaudebit. Haec igitur unio (proprie reconciliatio) summum est bonum, quod jam hac in vita homines assequi studeant necesse est. "Summum,, de princ. III, 6, 1. vol. I. p. 152 dicit, "bonum, ad quod natura rationabilis universa festinat,, (πάντων ἐχόντων κατὰ τὰς κοινὰς ἐννοίας πρόληψιν ἕγιῃ περὶ τοῦ ἡθικοῦ τόπου c. Cell, I, 4. vol. I. p. 323),

”quod etiam finis omnium dicitur, a quam plurimis etiam philosophorum hoc modo terminatur, quia summum bonum fit, prout possibile est, similem fieri Deo. Sed hoc non tam ipsorum inventum, quam ex divinis libris ab eis assumptum puto (Genes. I, 26. 27; 1 Joh. III, 2. 3; ev. Joh. XVII, 21),, (ἡ αὐτὴ ἀρετὴ ἐστὶ τῶν μακαρίων πάντων, ὥστε ἡ αὐτὴ ἀρετὴ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ — Matth. V, 48 — c. Celf. IV, 19. p. 522). Jamvero cum per nosmetipsos solos ad ipsam Dei similitudinem pervenire nequeamus (ἀδύνατον γὰρ φαμεν εἶναι ἀνθρώπου μετ’ ἀρετῆς ἀπ’ ἀρχῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἄνω βλέπειν· κακίαν γὰρ ὑφίστασθαι ἀναγκαῖον πρῶτον ἐν ἀνθρώποις — c. Celf. III, 62. p. 488), hunc, uti vidimus, ad finem Christus Deus venit in terram („a solo enim Jesu auxilium ad melius vivendum accipimus” c. Celf. VII, 41. p. 724), ut salvatorio Christi opere diabolo erepti Deoque reconciliati, Christi exemplum continuo contemplantes, per nostram libertatem sanctumque spiritum et fidem et sanctitatem in nobis corroborantem paulatim ad intimam cum ipso conjunctionem perveniamus. Ad hoc principium singula praecepta Origenes refert. Ita: *Μὴ οὖν, ait Exh. ad mart. c. 39. vol. I, 300, ἀγαπᾶτε τὰ παραγόμενα, ἀλλὰ ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἄξιοι γίνεσθε τοῦ ἐν γενέσθαι ἅμα υἱῶ καὶ πατρὶ καὶ ἀγίῳ πνεύματι, κατὰ τὴν τοῦ σωτῆρος εὐχὴν λέγοντος· ὡς ἐγὼ καὶ σὺ ἐν ἔσμεν, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῶν ᾧσι.* Sic omnia Christianus agit εἰς δόξαν Θεοῦ. „Vivendum nobis est et e Verbi Dei praescripto vivendum, quantum possibile est et quantum ex illius praescripto vivere datur. Datur autem, cum sive manducemus sive bibamus omnia in gloriam Dei facimus; neque enim recusandum nobis est uti rebus propter nos creatis, gratias agendo creatori” (c. Celf. VIII, 33. 766). Hinc fit ut Christianorum mores ab ethnicorum moribus valde differant (ib. III, 30. p. 466), praesertim cum, qui veri nominis est Christianus, in quo Christus vivit, is non ad unam tantum virtutem, sed ad omnes incumbat. ”Secundum verbum veritatis (ait Origenes Comm. Ser. in Matth. §. 63. vol. III, 881) sequuntur seipsas alterutrum virtutes quae sunt substantia Christus, ita ut, qui unam habuerit, omnes habeat, et

qui unam minus habuerit, nec unam habeat; Christus enim a se ipso irrecessibilis est. „

Priusquam autem veri Christiani imaginem ex Origenis mente depingamus, necessarium videtur ut nonnulla praemitamus, quae alioqui nullum locum invenirent.

Quod bonum est, malum esse nequit; nam „certum est, hanc esse mali naturam, ut ex similibus suis augeatur et crescat, sicut igni ignem jungas. . Bonum vero si adhibeas, exterminatur malum; contraria namque contrariis primuntur, sicut per aquam ignis exstinguitur et per lucem tenebrae fugantur,„ (Comm. in ep. ad Rom. vol. IV, 664). Regnum Dei cum regno peccati stare non potest (de orat. c. 25. vol. I, 239). Neque tamen (in Rom. 1. 1.) quisquam est ab omni parte malus, neque (etiam Christiano non excepto, — licet is esse studeat) ab omni parte bonus. Etenim uti jam voluntas et studium virtutem (T. XV, 36 in Matth. vol. III, 706), sic jam malae cogitationes peccatum efficiunt (ib. T. XI, 15. p. 501; T. XII, 7. p. 519 sq.), ita tamen, ut quemadmodum, quod supra vidimus, bona opera ad salutem sunt necessaria, „peccatum in corde admissum minus sit peccatum, quam si quis opus ipsum adjunxerit” (ib. p. 520). Verum quodcunque peccatum Christianus evitare vehementissime studebit, quippe qui in Deo Christoque vivere, et regni Dei particeps esse velit. Regnum autem Dei adesse non potest perfecte cuilibet nostrum, nisi venerit *καὶ τὸ περὶ τῆς γνώσεως καὶ σοφίας τέλειον, τάχα δὲ καὶ τῶν λοιπῶν ἀρετῶν* — 1 Cor. XIII, 10 — (de orat. c. 25. vol. I, 239). Id vero si adest, evanuit naturae humanae dissonantia. „Is (ib. p. 238), qui regnum Dei ut adveniat precatur, de eo, quod in se habet, regno Dei recte orat, ut oriatur et fructus ferat et perficiatur. Nam in quolibet sanctorum Deus regnat, et quilibet sanctus spiritualibus obsequitur legibus Dei qui in ipso habitat, ut in recte administrata civitate. Praesens ei pater adest, et conregnat patri Christus in illa anima perfecta juxta illud . . Joh. XIV, 23. Ac Dei quidem regnum dici puto felicem superioris partis animae statum compositasque et sapientes cogitationes, regnum vero Christi tum sermones qui in audientium salutem profe-

runtur, tum qui perficiuntur actus iustitiae et ceterarum virtutum.”

Jamjam ad singula christianae pietatis specimina pergamus describenda.

Non orare Christianus non potest. „Si Jesus non orat frustra, sed per orationem petita consequitur, sine oratione forte non accepturus; quis nostrum orare negligat?” (de orat. c. 13. p. 216). „Quid necesse est eos recenseamus, qui quoniam ut oportet orantur maxima a Deo beneficia consequuti sunt, cum facile cuique sit plura sibi e scripturis seligere?” (ib.). „Quanta vero sunt (ib. p. 217), quae unusquisque nostrum, si modo grato animo memor acceptorum beneficiorum laudes Deo pro his referre velit, poterit enarrare?” Vera scilicet beneficia, quorum oratio nos participes reddit, sunt spiritalia (ib. p. 218). „Sicut certae quaedam imagines rerum memoria repetitae eas inquinant cogitationes, quae oboriuntur cum illae species animo obversantur; eodem modo credibile est utilem esse recordationem Dei qui praesens est, quique motus animae omnes etiam penitissimos deprehendit, dum se anima componit, ut tanquam praesenti, inspicienti, et ad omnem mentem pervenienti placeat ei, qui examinat corda et scrutatur renes. Ut enim supponamus nullam aliam utilitatem accessuram ei qui sic mentem ad orationem composuerit, non modicum fructum capere intelligendus est qui ipso orationis tempore ita se pie composuerit. Hoc vero si frequenter fiat, quot a peccatis avertat, quot ad virtutes impellat, experientia norunt ii, qui orationi se assidue dediderunt. Si enim cordati sapientisque viri recordari ejusque speciem mente revolvere, aemulatione nos provocat, nostrosque in deteriora impetus saepe retardat: quanto magis Dei omnium parentis orationi conjuncta recordatio eos adjuvat qui sibi persuaserint, praesenti se et audienti Deo et adstare et loqui” (ib. 8. p. 210). Quid? quod „animae (ib. 13. p. 217), quae diu sine prole manserunt, deprehensa ejus partis sterilitate quae princeps in ipsis esse debet, mentisque orbitate, a spiritu sancto per assiduam orationem veluti gravidatae, salutare sermones veritatisque cognitione plenos generarunt [est enim ἡ εὐχὴ ἀναγκασιότατη περὶ τοῦ νοεῖν τὰ θεῖα — ep. ad Gregor. Th. §. 3. vol. I, 32]. Quot

etiam oppugnantibus nos saepe multis adversae potestatis millibus, divinaque nos dejicere spe volentibus hostes prostrati sunt? . . . quot sunt qui cum in tentationes incidissent superatu difficiles et flamma qualibet ardentiores, nihil ab eis passi sunt, sed illaesi evaserunt omnino, ne minimo quidem ab odore inimici ignis accepto damno? Quid necesse est et alia commemorari, quotque belluis in nos efferatis, malignis inquam spiritibus, hominibusque saevis occurrentes, eorum saepe precibus suis ora obstruxerunt, cum ne admoveri quidem dentes potuerint his (membris) nostris Christi membris effectis?" Ipse Christus orat pro orantibus (ib. 10. p. 212); „neque pontifex solus orat cum rite orantibus, sed et angeli et sanctorum qui jam dormierunt animae" (ib. 11. p. 213); imprimis „martyrum animae coelesti altari non adstant frustra, sed precantibus veniam peccatorum ministrant" (ib. 15. p. 283. 284). „Conjunguntur inspectores Deique ministri angeli et praesentes efficiuntur huic alicui oranti, ut in ea conspirent quae qui orat postulaverit" (ib. 11. p. 215). — Valde igitur oratio est commendanda (id quod praecipue contra Carpocratis sententiam noster ostenderit; vid. Neandri S. V. Gnost. Syft. p. 359); "neque vero solum orare necesse est, sed et orare sicut oportet et orare quod oportet," (de princ. III, 4. p. 147). Uniuscujusque orationis recte instituendae videntur Origeni quatuor partes. „Has", ait de orat. 33. p. 271, „dispersas in scripturis reperi, et ad illarum exemplum oratio unicuique in unum corpus erit redigenda. Sunt autem hae partes ejusmodi. Pro viribus in principio orationis gloria reddenda est Deo per Christum conglorificatum in sancto spiritu collaudato. Postea collocare quis debet gratiarum actiones communes pro pertinentibus ad omnes beneficiis, tum pro eis quae privatim a Deo consequutus est. Post gratiarum actionem debere videtur suorum peccatorum amarus apud Deum accusator fieri ac petere primum medelam, qua habitu ad peccandum impellente liberetur, deinde praeteritorum veniam. Post confessionem quarto mihi loco videtur adjungendam habere petitionem magnarum et coelestium rerum et pro se et pro omnibus et pro familiaribus et amicis. Ac super his omnibus oratio debet in glorificationem Dei per

Christum in spiritu sancto desinere." Ad quem oratio fit dirigenda, jam supra vidimus. „Inter orandum mentis oculi sic elevandi sunt, ut jam terrenis non immorentur, nec eorum quae materia constant speciebus impleantur, sed sint adeo sublimes, ut corruptibilia quaeque despiciant et uni Deo vacent" (ib. 9. p. 211). Orationis tempore nos oportet eorum omnium oblivisci, quae ab oratione aliena sunt (ib. p. 210). Non exigua petenda, nec terrena (ib.), orandum pro rebus coelestibus, de terrenis vero Dei arbitrio relinquendum (ib. 17. p. 226). Orando magna si petimus, parva nobis adjiciuntur (ib. 14. p. 219); spiritualia petentibus terrestria saepe (non semper) dantur (ib. 16. 17. p. 224 sq.). Neque orans remissionem peccatorum culpae consequi potest, nisi ex animo remiserit fratri veniam illatae injuriae postulanti (ib. 8. p. 210). Orantem oportet levare puras manus, acceptas omnes injurias remittendo, omnemque ex animo ita perturbationem ejiciens, ut nemini sit iratus (ib. c. 9.). Oratio non minus quam ter singulis diebus habenda (ib. 12. p. 213); sed in oratione vana gloria fugienda (ib. 19. 20. p. 228. 229), battologia vitanda (ib. 21. p. 230). Orans ita se componere debet quasi qui Deo adfiet et cum ipso loquatur tanquam inspiciente ac praesente (ib. 8. p. 210). „Arbitror", ait ib. c. 31. p. 267, „eum qui ad orationem accessurus est, si paululum substituerit seque ipsum composuerit, promptiorem et attentorem per totam orationem fieri; item si omnes animi anxietates cogitationumque perturbationes abjecerit, sibi pro viribus in memoriam reduxerit ejus ad quem accedit majestatem, et quam impium sit illi se laxum et remissum et quasi contemnente offerre, si denique aliena deposuerit, sic venire (debere) ad orandum: animam ante manus, ut ita loquar, extendere, ante oculos mentem ad Deum dirigere; antequam stet, erigere humo superiorem animae partem et coram univerforum domino statuere; omnem denique earum, quas ab aliquo sibi passus videtur, injuriarum memoriam in tantum deponere, quantum et Deum quispiam vult immemorem esse eorum quae inique gessit ipse, et in multos e proximis peccavit, aut quae praeter rectam rationem quovis egisse modo sibi conscius est." „Mulierem maxime cum orat (ib. 9. p. 211) oportet compositam

et ornatam esse animo et corpore atque imprimis cum orat Deum revereri, atque omnem intemperantem muliebrenque recordationem ex animae praecipua parte expellere; ornari vero non in tortis crinibus et auro et margaritis aut veste pretiosa, sed quibus decet mulierem pietatem promittentem ornari." Corporis habitus ille omnibus praeponendus, quo extenduntur manus et sursum oculi tolluntur (ib. 31. p. 267). „Genuum etiam flexionem necessariam esse sciendum est (ib.), cum sua quis apud Deum peccata supplex accusaturus est, ut remittantur et ab eis sanetur." Orandum est versus orientem, „anima veri luminis ortum veluti respiciente" (ib. 32. p. 270). Licet aliquando sedenti orare propter morbum pedum vel etiam jacenti propter febres et ejusmodi morbos (ib. 31. p. 267). In privatis aedibus (si spatium est) certus et secretus eligi potest locus, quo quisque quietior ac minus distractus precetur (ib. p. 268); locus aptissimus quidem est ecclesia (ib. et p. 269: „Credibile est enim angelicas potestates credentium coetibus adesse, ipsiusque domini et servatoris nostri virtutem, imo et sanctorum spiritus, opinor etiam defunctorum"); omnis tamen locus aptus efficitur ab eo qui recte orat (ib. p. 268).

Omnis autem haec precatio tantum pars debet esse majoris Christianorum precatationis; nam πάντα τὸν βίον τοῦ ἁγίου μίαν συναπτομένην μεγάλην εἴποιμεν εὐχὴν (de orat. 12. p. 216). Quietiam omnes christianae vitae dies sunt festi. „Festa enim vere ille celebrat (c. Cels. VIII, 21. p. 758), qui suis officiis fungitur, qui orat perpetuo, qui Deum suis invocando precibus incruentas nulla intermissione hostias offert." „Perfectus Christianus (ib. §. 22.), qui verbis, operibus et cogitationibus cum Verbo Dei suo naturâ domino versatur, semper est in ejus diebus, semper agit dies dominicas. Sed et qui semper se veram ad vitam praeparat, qui abstinet ab hujus vitae voluptatibus quibus multi falluntur, qui non carnis prudentiam alit, sed corpus suum castigat et in servitutem redigit, ab illo semper Parasceve celebratur. Is etiam qui cogitat Christum, quod pascha nostrum est, immolatum esse et manducanda Verbi carne festum diem agi oportere, semper pascha, quod transitum significat, cele-

brat, cogitatione, omni verbo, omnique opere ex hujus vitae rebus ad Deum transiens et ad ejus civitatem properans. Praeterea qui vere potest dicere: Simul resurreximus cum Christo, et: Conresuscitavit nos et confedere fecit in coelestibus in Christo; is semper est in diebus Pentecostes, praesertim cum ascendens in coenaculum (*ὑπερῶον*), ut apostoli Jesu, precibus et orationi vacet, ut dignus vehementi illo spiritu e coelo adveniente fiat, qui spiritus vi sua delet in hominibus malitiam et quicquid ex illa nascitur; ut etiam dignus fiat, cui Deus igneae linguae partem aliquam largiatur." Esse igitur non potest, quin intima animi submissio-
ne Christiani vita splendeat. „Necesse autem non est (c. Celf. VI, 15. p. 641), ut qui humiliter sentit, is indecenter et indecore se demittat, procumbat humi pronis genibus, infelicitium sibi vestem induat, foedetque cinere caput; nam humilis ille, de quo propheta (Pl. CXXXI.), licet in magnis atque admirabilibus, et quae ipsum superant rebus versari amet, nempe in dogmatibus quae vere magna sunt et admirabilia; nihilominus tamen humiliat se sub potenti manu Dei (1 Petr. V, 6). Quodsi qui prae sua simplicitate non intelligentes, in quo sita sit humilitas, illa quae diximus abjecta factitant, non in doctrinam conferenda culpa est, sed ignoscendum illorum simplicitati, qua fit, ut, quamvis meliora sibi proponant, ad ea tamen non perveniant."

Caritate Dei vel Jesu Christi commotus Christianus etiam martyrium lubenter suscipit. Quam multa martyrium et ipsis martyribus et aliis hominibus beneficia comparet, jam supra (p. 263 sqq.) vidimus, ubi de Christologia Origenis actum est. Apparet ex illis, quam sit exoptandum martyrio coronari. Ad-
demus et alia. „Cum vinci nolit qui sanctus est (exh. ad mart. c. 28. vol. I, 290), velitque beneficia rependere quibus ipsum Deus praevenit, quaerit quid domino faciat pro universis quae ab illo accepit; nec aliud quidquam invenit quod possit homo gratus Deo reddere ceu aequale beneficiis, quam in martyrio mori." Et „qui focii passionum sunt (ib. 42. p. 302), quas cum Christo partiuntur, focii erunt et consolationis. Martyres Christi cum illo exspoliant principatus et potestates, cum ipso triumphant illos, ut cum focii fuerint passionum

ejus, sic et in iis, quae patiēdo fortiter gessit, partem habeant; inter quae facinora et illud est triumphasse principatus et potestates, quos brevi victos et debellatos videbitis." Quocirca etiam in vita aeterna martyres praeclaris praemiis afficientur (ib. 15 sq. p. 283 sq.). Nemo igitur in vitae discrimine fidem Christo domino datam fallat. „Is quidem, qui aliquem confitetur (ib. 10. p. 280), eo maxime tempore, quo de fide inquiritur adhibenturque tormenta, commiscetur et unitur ei quem confitetur; qui vero negat, ipsa negatione sua, quasi acuto quodam gladio, ab illo quem negat dividitur et separatur." „Ingens (ib. 18. p. 283) convocatur corona ad spectandum certamen vestrum, cum ad martyrium vocamini. . . Mundus universus et omnes angeli dextri sinistrique et omnes homines, et qui a Dei partibus et qui a reliquis stant, vestrum audient pro christiana religione certamen, et vel in coelis angeli super vobis gaudebunt, . . . vel, quod absit, infernae quae malis delectantur potestates laetabuntur." „Nec eo tantum (ib. 36. p. 297) certandum est ne negemus, sed ne omnino erubescamus, cum Dei hostes turpia pati nos existimant." Nihil nos prohibeat, quominus fidem Christo servemus. „Animam vestram", inquit ib. 37. p. 299, „sic odio habete, ut eam per odium in vitam aeternam custodiatis; qui enim odit animam suam, dicit, in vitam aeternam custodit eam. Animam ergo propter vitam aeternam odio habete, bonum et utile odium persuasum habentes quod Jesus docet. Sicut autem, ut in vitam aeternam custodiatur, anima odio nobis habenda est, sic uxorem et liberos et fratres et sorores odio habeto tu qui haec habes, ut iis quos oderis utilis sis, eo ipso quod odio eo habueris, accepta bene eis faciendi potestate, Dei scilicet amicus factus." Neque enim solum martyrii factum sufficit; magni quoque refert, qua quis ratione mortem pro fide subeat. „Non apertum modo martyrium" (ib. 21. p. 287) — gloriae causa —, „sed et occultum perfecte suscipere contendamus." Neque accedendum est ad martyrium invitis, nec reluctantibus (ib. 3. p. 275), sed alacribus (ib. 39. p. 299). „Cum gaudio suscipienda est rapina bonorum" (ib. 44. p. 303). „Utinam (ib. 4. p. 276) nequam turbetur anima, sed ante ipsa tribunalia, ante nudos

enses jugulo admotos custodiatur a pace Dei quae exsuperat omnem sensum, et tranquilla sit, reputans eos, qui peregrinantur a corpore, praesentes esse ad univerforum dominum (2 Cor. V, 8). Sed si tales non sumus, ut possimus semper animae tranquillitatem servare, saltem non effundatur, nec extraneis appareat ejus commotio, ut defensionis locus nobis apud Deum superfit dicentibus: Deus mi, ad meipsum anima mea turbata est." („Docti autem sumus neque in pace soluto esse animo, inollitiaeve nos tradere; neque mundo bellum nobis indicente despondere animum, et a Deo in Jesu Christo diligendo deficere" — c. Celf. III, 15. p. 456.)

Jusjurandum Origenes improbat; laudat enim exh. ad mart. 7. p. 278 *) Christi verba Matth. V, 34 sqq. et adjicit: *Τίς γ' ἄλλος οὕτως ἀργὸς λόγος, ὡς ὁ ἐν ἀρνῆσει ὄρκος*; In eandem sententiam Comm. ser. in Matth. §. 17. vol. III, 842 ad Matth. XXIII, 16 sqq.: "Haec,, ait," loquitur ad Judaeos, prohibens homines Phariseorum attendere traditionibus. Alioquin manifeste superius vetuit omnino jurare., De exemplo autem jurandi, quod ipse Jesus nobis reliquisse videtur (Matth. XXVI, 63. 64) ib. §. 110. p. 910 haec habet: "In lege quidem adjurandi usum invenimus. . . In hoc loco praesenti Jesum sacerdos adjurat per Deum vivum. Existimo autem, quoniam non oportet ut vir, qui vult secundum evangelium vivere, adjuret alterum. . . Propterea manifestum est quoniam princeps sacerdotum illicite Jesum adjuravit, quamvis videatur per Deum vivum adjurasse. . . Non decebat dominum nostrum adjurationem principis sacerdotum respondere, quasi vim passum ab adjurante contra propriam voluntatem. Propter quod nec negavit se Christum filium Dei esse, nec manifeste confessus est; sed quasi ipsum testem accipiens adjurantem, quoniam ipse est qui in interrogatione sacerdotis pronunciatum est Christus filius Dei, dicens: Tu dixisti., Rejicit jusjurandum noster etiam homil. V, 12 in Jerem. vol. III, 156. 157, et maxime id quod non fiat in judicio; tamen h. l. Chri-

*) Ib., cf. c. Celf. VIII, 65. p. 790, jurare per fortunam vel genium hominis (imperatoris; vide Tertulliani Apolog. c. 28. 32.; Euseb. h. e. IV, 15 et annotationem Ruaei ad Orig. I. I. p. 278. n. d) abominationem esse censet.

stianis minus perfectis quemdam juramenti usum videtur statuere, usque dum perfectiores evaserint. *Τάχα*, ait, *προῶτον δεῖ ὁμῶσαι ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἐν κρίσει καὶ ἐν δικαιοσύνῃ, ἵνα μετὰ τοῦτο προκόψας τις ἄξιός γένηται τοῦ μὴ ὁμνῆειν ὅλως.* — Jusjurandum esse servandum, hoc scilicet Origenes haudquaquam negavit; verum de Johanne Baptista T. X, 22 in Matth. vol. III, 472: „Capite”, ait, „truncatur propheta propter juramentum, in ea re in qua pejerandum potius erat, quam juramento standum. Temere quippe jurasse non adeo culpandum erat, quam propter juramenti temeritatem prophetam letho dedisse”, et similiter hom. III, 4 in Levit. vol. II, 196: „Absurdum videtur,, inquit, „ut si per iracundiam dixerō me hominem occisurum, et non fecero, ne pejerare aut fallere videar, cogar ad explendum opus, quod temere et illicite promisi., Per se apparet, hanc doctrinam Origeni vitio verti non posse; sed de mendacio statuit aliquid, propter quod in multorum vituperium incidit (vid. Huetii Origenian. L. II. c. 2. qu. 14. §. 6. p. 184). Laudato enim (in fragment. lib. VI. Stromatum vol. I, 39 ex Hieronymo) loco quodam Platonis: „Et nos,, ait, „illius praecepti memores: Loquimini veritatem unusquisque cum proximo suo, non debemus dicere: quis est proximus meus? sed considerare, quomodo philosophus caute dixerit, Deo indecens et inutile esse mendacium, hominibus interdum utile, et quod ne pro dispensatione quidem putandus sit Deus aliquando mentiri. Sin autem commodum audientis exegerit, verbis loquitur ambiguis et per aenigmata, quae vult profert, ut et veritatis apud eum dignitas conservetur; et quod noxium esse poterat, si nudum proferretur in vulgus, quodam tectum velamine proferatur. Homo autem, cui incumbit necessitas mentiendi, diligenter attendat, ut sic utatur interdum mendacio, quomodo condimento atque medicamine; ut fervet mensuram ejus, ne excedat terminos, quibus usa est Judith contra Holofernem, et vicit eum prudenti simulatione verborum. Imitetur Esther, quae Artaxerxis sententiam diu tacita gentis veritate correxit, et imprimis patriarcham Jacob, quem legimus benedictiones patris artificii impetralisse mendacio. Ex quo perspicuum est, quod, nisi ita mentiti fuerimus, ut

magnum nobis ex hoc aliquod quaeratur bonum, iudicandi simus quasi inimici ejus qui ait: Ego sum veritas., Aperte haec Origenes non dixit de mendacio quod sensu strictiori dicimus, sed de falsiloquio, de quo Hieronymo, Chrysofomo, Cassiano idem fere visum est quod Origeni (vid. Huet. l. 1.). Spectat etiam ad hanc quaestionem, quod, ut supra vidimus, Origenes, si Christus verum corpus non habuisset, id Christi fidei repugnasse negat.

Qua ratione erga potestatem civilem (scilicet tum temporis gentiles imperabant) Christianus sese gerat, ad hanc quaestionem ita fere noster respondet: „Non seditionis vox est apud eos, qui . . pluribus dominis servire nolunt, et quibus propterea fatis est dominus Jesus Christus, qui per se docet eos qui ipsi serviunt, ut eruditos Deo et patri tradat, factos regnum Deo dignum. Sed et se segregant et separant ab eis, qui a civitate Dei alieni sunt et a foederibus ejus exclusi, ut scilicet quasi coelorum cives vivant” (c. Cels. VIII, 5. p. 747). „Cum duae generatim sint leges (ib. V, 37. p. 605), naturae altera cujus Deus auctor, altera urbibus scripto data; ubi scripta divinae non adversatur, illam decet a civibus observari et legibus exteris anteponi; sed ubi scriptae legi lex naturae h. e. Dei contraria praecipit, vide an non ratio velit, ut scriptis legibus valere jussis, spretaque legislatorum voluntate, soli Deo legislatori pareatur, et ex ejus praescripto vita componatur, etiam si id facientem pericula, labores innumeri, mors, ignominia manerent.” „Nos Christiani (ib. §. 40. p. 609), qui legem agnoscimus natura omnium regem et quae eadem est ac divina lex, ad illam exigere mores conamur, atque adeo leges impias rejicimus.” „Scimus enim (ib. 32. p. 601) fas esse leges regionum ab initio constitutas violare, iisque leges anteferre praestantiores ac diviniore, quas Jesus ut potentior sancivit (Gal. I, 4; 1 Cor. II, 6) . . ; contra vero impium esse non se illi subicere, qui sanctior fortiorque principibus omnibus aperte visus est.” „Neque enim absurdum est (ib. I, 1. p. 320) foedera contra leges inire veritatis defendendae causa.” (Quae h. l. jam sequuntur: „Sicut enim si qui clam foedera inter se inirent, ut tyrannum urbem invadentem e medio tollerent, illi recte facerent” (scilicet ex suorum ho-

minum sententia Origenes id dicit; ipse enim c. Cels. III, 7. p. 451 dicit, „indecorum Christum putasse divinis suis legibus permitti caedem hominis, qualiscunque tandem illa esset“); ita Christiani . . contra diabolum ipsum foedera ineunt“, huc non pertinent.) „Hominum regumque favor (c. Cels. VIII, 65. p. 790) nobis contemnendus est, non solum si caedibus, spurcitiis saevisque facinoribus, sed etiam si impietate in universonum Deum vel servili obsequio et vili adulatione comparatur. Nihil enim indignius viris generosis et magnanimis, quique fortitudinem, ut virtutem maximam, ceteris suis virtutibus adungere student. Verum ubi nihil a nobis exigitur legi et verbo Dei contrarium, non ea nostra infania, ut contra nos ipsos regis vel dynastae iram concitemus, contumeliam, supplicia ac mortem nobis ferentem.“ — Jam ex eis, quae adhuc tradidimus, colligere possumus, quid de bellis gerendis noster statuerit. „Fortasse (c. Cels. IV, 82. p. 564) imago bellorum, quae gerant apes, nobis documento est, quomodo juste et ordinate gerenda bella sint, si quando inter homines geri opus est.“ Christianus vero bellum omnino non geret. „Sciscitantibus (c. Cels. V, 33. p. 602) unde veniamus et quisnam sit dux noster, respondemus nos Jesu imperiis arcessitos venire conflatum in vomeres gladios, quibus animi nostri antea ad bella inferenda ingerendasque contumelias utebantur; et convertimus in falces lanceas quibus olim irati feriebamus. Neque enim jam contra gentem ullam arma capimus, nec bellum gerere discimus, facti pacis filii per Jesum, quem sequimur ducem, relictis illis, quibus adhaeserunt patres nostri, et sub quibus hospites testamentorum eramus.“ „Celsus quidem nos hortatur (ib. VIII, 73. 74. p. 796 sqq.), ut regi totis viribus opem feramus, in justorum ejus laborum partem veniamus, arma pro illo capiamus, et, si ita postulat, sub illo militemus et cum illo ducamus exercitum. Ad haec dicendum, regi nos in loco suppetias ferre, sed divinas, indutos armatura Dei, idque facimus apostolicae voci (1 Tim. II, 1. 2) obtemperantes, et quo quis magis pietate praestat, eo validius auxilium regibus fert plusque facit quam euntes in aciem milites, qui hostes, quotquot possunt, interficiunt. Praeterea eis, qui a nostra fide alieni postu-

lant, ut arma publicae utilitatis causa sumamus, et homines trucidemus, haec possumus respondere: Quos apud vos habetis simulacrorum quorundam sacerdotes et vestrorum deorum aedituos, suas illi manus incruentas servant, ut ne sanguinolentis et caede pollutis manibus diis vestris victimas offerant, unde nec instante bello illos dare militiae nomen jubetis. Id si jure fit, quanto magis, aliis bellum gerentibus, et isti [non] militant, ut Dei sacerdotes et ministri (*θεραπειται*), intaminatas quidem servant manus, decertantes vero fufis ad Deum precibus pro iis qui iuste belligerantur, et pro eo qui iuste regnat, ut quicquid contrarium et inimicum est iuste facientibus profligetur. Sic etiam cum daemones, qui bella suscitant et ad foedera violenta impellunt pacemque perturbant, precibus profligamus, magis auxilio sumus regnantibus, quam qui gestare arma videntur. In laborum quoque societatem reipublicae causa venimus, dum iustis precibus adjungimus exercitia et meditationes, quae docent aspernari voluptates. Sed et plus quam ceteri pro imperatore pugnamus. Non quidem sub illo militamus, etiam si nos ad id cogeret; sed pro illo militamus, cum seorsim pietatis castra fufis ad Deum precibus collocamus. Quod si velit Celsus duci etiam a nobis exercitum ad tutandam patriam, sciat id ipsum quoque a nobis fieri, sed non ut ab hominibus videamur et inde gloriam captemus. Nam in abscondito nostro et intima mente quasi sacerdotes fundimus ad Deum preces pro civium nostrorum salute. Quin patriae magis profunt Christiani quam reliqui homines. Suos enim cives erudiunt, pietatem in universorum Deum docent, et in divinam quandam ac coelestem civitatem evehunt eos, qui in minimis istis civitatibus recte vivunt."

Omnino non in administranda civitate (ethnica), sed ecclesia Christianorum operam ponendam esse Origenes censuit. „Nos”, ait c. Celf. VIII, 75. p. 798, „etiam ad magistratus pro patria gerendos hortatur Celsus, si ad tuendas leges pietatemque id fiat necesse sit. Sed nos qui scimus in singulis civitatibus aliam esse patriam a Verbo Dei constitutam, eos ut ecclesias regant hortamur, qui potentes sermone et quorum mores sani sunt. Qui dignitates amant, eos

repudiamus; cogimus vero illos, qui prae multa modestia communem ecclesiae curam in se facile recipere nolunt. Itaque qui nobis sapienter praesunt, id illi coacti faciunt, coacti a magno illo rege, quem Dei filium Deumque Verbum esse persuasum nobis est. Quodsi qui in ecclesia praesunt, illi quae secundum Deum est patriae recte praesunt, propterea illi nullo modo ab humanis contaminantur legibus. Neque etiam ea causa Christiani magistratus recusant, quod publica vitae munia refugiant, sed quod se diviniore et magis necessario ecclesiae ministerio ad hominum salutem se servant. Necessarium simul et iustum hoc ministerium est. Omnium curam gerunt; eorum quidem qui sunt intus, ut in dies melius vivant, eorum vero qui sunt extra, ut loquantur et faciant quae pietate digna sunt, sicque Deum vero cultu prosequentes et quam plurimos possint erudientes, toti Verbo Dei divinaeque lege imbuti sint, et summo Deo consocientur per ejus filium." Debet enim doctor ecclesiae christianae cum scripturam s. explanare et intelligentiam sacratiorem aperire, tum peccantem arguere, negligentem corripere severitatemque disciplinae tenere; utrique huic officio est satisfaciendum (hom. XIII, 4 in Exod. vol. II, 177). (Vehementer vero sunt increpandi "multi illi (Comm. in Rom. vol. IV, 650), qui accepto ministerio vel accepta doctrina plus sapiunt, quam oportet sapere, et elati in arrogantiam vel in delicias resoluti praecipites corruunt.,) Officia autem illa doctoribus sunt remuneranda. "Decet et utile est (hom. XI, 2 in Num. vol. II, 305) sacerdotibus et evangelii offerri primitias. Ita enim et dominus disposuit, ut, qui evangelium annunciant, de evangelio vivant. . Contrarium et indecens et indignum existimo et impium.,,

Externum ecclesiasticae vitae splendorem et caerimonias pius Christianus haud magni facit. „Ait Celsus (c. Celf. VIII, 17. p. 754 sq.), nos ab altaribus, statuis, templis erigendis abhorrere, quia haec, ut putat, occultae et arcanae societatis tessera est, de qua inter nos convenit. Scilicet non vidit apud nos animum cujusque iusti ipsi esse altare, ex quo vere et spiritaliter boni odoris suffitus emittuntur, preces dico a pura conscientia oblatas (Apocal. V, 8; Pf. CXLI, 2). Sta-

tuae vero et dona Deo convenientia non ea sunt, quae mechanici fabricant, sed quae a Dei Verbo formata et expolita sunt intra nos, virtutes videlicet, quibus imitamur prinogenitum omnis creaturae, in quo iustitiae, temperantiae, fortitudinis, sapientiae, pietatis et reliquarum virtutum exempla sunt."

Divitiae sunt res media, nec bona, nec mala (Sel. in Psalm. vol. II, 565 sqq.). (Loco Matth. XIX, 24 c. Celf. VI, 16. p. 642 Origenes intelligere videtur non tam eos, qui terrestres opes possident, quam internis divitiis superbos; utrumque divitem, et tropice et proprie dictum, intelligit etiam T. XV, 20 in Matth. vol. III, 680, ibique loci istius sententiam verbis versus 26. mitigat; vid. comm. huj. cap. II. p. 71.) Adhibendae sunt ad communem omnium utilitatem (ex Matth. X, 21 — T. XV, 14 sq. in Matth. vol. III, 672 sqq.).

Corporis potentia est frangenda (cf. de fontibus hujus doctrinae Platonicis aliisque Keilium l. l. p. 784 sq.), ita ut homo vere sit spiritalis. "Anima (de princ. III, 4, 3. p. 147) priusquam se convertat ad spiritum et unum efficiatur cum eo, dum adhaeret corpori, et de carnalibus cogitat, neque in bono statu videtur esse, neque manifeste in malo, sed esse animalis ut ita dixerim similis., ("Si vero carni adhaereat., paulo ante dixerat, "ex his ipsis interdum malis, quae ex carnis vitiis patitur, satiata aliquando et repleta, velut gravissimis oneribus luxuriae ac libidinis fatigata, facilius et velocius converti a materialibus fordibus ad coelestium desiderium et spirituales gratias potest.,) "In passionibus corporis, id est libidine, lascivia vel superbia ac levitate infelix anima velut equitans vectatur et fertur ad praecipitia., (hom. XV, 3 in Jos. vol. II, 432). „Nos vero (c. Celf. V, 49. p. 616) si quando abstinemus, id a nobis fit, ut castigetur corpus et in servitutem redigatur." Et „quisquis vere Christianus est, huic erectus est oculus animae, corporis vero clausus" (c. Celf. VII, 39. p. 722). „Abstinet ab hujus vitae voluptatibus . . , corpus suum castigat (*ὑποπιάζων*) et in servitutem redigit" (ib. VIII, 22. p. 759). Cf. homil. IX, 6 in Num. vol. II, 299 et hom. I, 5 in Levit. vol. II, 187. „In improbis (T. XIV, 3 in Matth. vol. III, 618) imperat peccatum animo, quasi in suo throno, sic in mortali hocce

corpore constitutum, ut ejus cupiditatibus anima obtemperet; at in iis, qui tanquam de throno corporis peccatum, quod regnum prius exercuerat, detruferunt, et adversus illud decertant, caro concupiscit adversus carnem *); in iis vero, qui perfectionem jam consequuti sunt, spiritus victor evasit, et corporis actus morti dedit, et vitae suae corpus facit particeps.”

Cibi, destinati quidem usui terrestri, nulli per se non sunt liciti, dummodo augeant sanitatem, neque continentiam animique libertatem impediunt (in Rom. L. IX, 42. vol. IV, 665; ib. X, 3. p. 668 sq.). Neque vini usus Christiano interdicens est (c. Cell. VIII, 32. p. 765). Idolothyta autem et (cum sanguis sit alimentum daemonum) suffocata Christiani non edunt (ib. §. 30. p. 763); „abstinendum omnino a ciborum usu, ad quem nos vel gulae vel voluptatis studium compellat, sine proposito sanitati corporis consulendi” (ib. p. 764). De jejuniis homil. X, 2 in Levit. vol. II, 246 Origenes haec habet: „Nonne apostolus (Col. III, 1. 2) aperte tibi dicit, noli quaerere in terris Jerusalem, nec observantias legis, nec jejunium Christi? Jejunans enim debes adire pontificem tuum Christum, qui utique non in terris requirendus est, sed in coelis, et per ipsum debes offerre hostiam Deo. Vis tibi adhuc ostendam quale te oportet jejunare jejunium? Jejuna ab omni peccato, nullum cibum sumas malitiae, nullas capias epulas voluptatis, nullo vino luxuriae concalescas. Jejuna a malis actibus, abstine a malis sermonibus, contine te a cogitationibus pessimis. Noli contingere panes furtivos perverae doctrinae. Non concupiscas fallaces philosophiae cibos, qui te a veritate seducant. Tale jejunium Deo placet. Abstinere vero a cibis, quos Deus creavit, ad percipiendum cum gratiarum actione fidelibus, et hoc facere cum his qui Christum crucifixerunt, acceptum esse non potest Deo. Indignati sunt aliquando et Pharisei domino, cur non jejunarent discipuli ejus. Quibus ille respondit, quia non possunt filii sponsi jejunare, quamdiu cum ipsis est sponsus. Illi ergo jejunent qui

*) De tentationibus, ut id h. l. adjiciamus, de orat. c. 29. p. 259. 260 ait: „Orandum est non ne tentemur, fieri enim id non potest, sed ne a tentatione circumveniamur.”

perdiderunt sponsum, nos habentes nobiscum sponsum jejunare non possumus. Nec hoc tamen ideo dicimus, ut abstinentiae christianae frena laxemus. Habemus enim quadragesimae dies jejuniis consecratos. Habemus quartam et sextam septimanae dies, quibus solemniter jejunamus. Est certe libertas Christiano per omne tempus jejunandi, non observantiae superstitione, sed virtute continentiae. Nam quomodo apud eos castitas incorrupta servatur, nisi arctioribus continentiae fulta subsidiis? Quomodo scripturis operam dabunt? Quomodo scientiae et sapientiae studebunt? Nonne per continentiam ventris et gutturis? Quomodo quis seipsum castrat propter regnum coelorum, nisi ciborum affluentiam refecet, nisi abstinentia utatur ministra? Haec ergo Christianis jejunandi ratio est. Sed est et alia adhuc religiosa, cujus laus quorundam apostolorum literis praedicatur. Invenimus enim in quodam libello ab apostolis dictum: Beatus est qui etiam jejunat pro eo ut alat pauperem. Hujus jejunium valde acceptum est apud Deum, et revera digne satis. Imitatur enim illum, qui animam suam posuit pro fratribus suis. ,,

Quaerimus postremo, quid de castitate et matrimonio noster statuerit. Christiani, c. Cell. I, 26. p. 345 ait, nonnulli διὰ τὸν ἔρωτα τῆς ὑπερβαλλούσης καθαρότητος καὶ διὰ τὸ καθαρώτερον θρησκεύειν τὸ θεῖον, μηδὲ τῶν συγκωρημένων ὑπὲρ τοῦ νόμου ἄπτεισθαι ἀφροδισίων. ,, Tantum (ib. VII, 48. p. 729) nonnulli ab obscenitate et impudicitia et omni venerearum voluptatum dedecore absunt, ut more perfectorum sacerdotum, qui ab omni coitu abstinent, multi eorum se omni ex parte puros praestent, nedum cum feminis rem habeant. Atque apud Athenienses quidem unus hierophanta est, qui cum viriles suas concupiscentias continere ac pro arbitrio domare posse non credatur, virilia membra cicuta oblinat, et sic satis purus existimatur, ut religiosum obeat cultum Atheniensium. Sed apud Christianos viri sunt, qui cicuta non opus habent ut pure Deo deserviant. Verbum Dei illis loco cicutae est, ut, omni concupiscentia ex animo ejecta, divinitatem precibus prosequantur. Et apud illos alios, qui dii habentur, virgines sunt paucae, quae custoditae ab hominibus aut non custoditae videntur colendi nu-

minis causa integram vitae servare puritatem; sed apud Christianos non propter humanos honores, non propter mercedes pecuniarias, non propter gloriolam colunt perfectam virginitatem, et sicut probaverunt Deum habere in notitia (Rom. I, 28), conservantur a Deo in sensu probato, ita ut quod decet faciant, repletæ omni justitia et bonitate." Neque tamen matrimonium Origenes improbavit. Inveniuntur quidem apud ipsum hæc dicta: Πάντα τὰ ἐν γενέσει χρήζει τοῦ καθαρσίου (hom. XI, 5 in Jerem. vol. III, 191). ἐν μολυσμῶ πῶς ὄντων καὶ ἀκαθαρσία τινὲ τῶν χρωμένων ἀφροδισίοις (T. XVII, 35 in Matth. vol. III, 827). "nec tempore illo, quo conjugales actus geruntur, praesentia sancti spiritus dabitur, etiam si propheta esse videatur, qui officio generationis obsequitur, (hom. VI, 3 in Num. vol. II, 288) — (hinc de orat. c. 31. p. 268 suadet, ut locus, ubi conjugalibus actibus datur opera, orationi ne deputetur); tamen: "Connubia,, ait (hom. in Num. l. 1.), "legitima carent peccato,, "dummodo aliquis in hujuscemodi negotiis legitimis, et quantum posteritati sufficit, utatur officiis,, (lib. II. in Rom., vid. Huet. Orig. l. II. c. 2. qu. 14. §. 3. p. 182). Etiam apostolicis verbis matrimonium κατὰ συγγνώμην, οὐ κατ' ἐπιταγὴν conceditur (de orat. c. 31. p. 268). Cf. hom. III, 6 in Genes. vol. II, 69. Multo vero difficilius concedit, vel potius dissuadet Origenes nuptias secundas. ,,Ei (homil. XIX, 4 in Jerem. vol. III, 267), quae unicas nuptias contraxit, arbitror conducibilius esse decipi et putare digamam damnandam et poenis aeternis esse afficiendam, ut ipsa a secundis nuptiis abstineat et puritati studeat, quam rei veritatem agnoscere et digamam fieri. Cum unusquisque videat quid sequatur, dici potest, praeclarius quidem cum illa actum futurum fuisse, si non decepta castitatem servasset, secundis nuptiis non se implicuisset, et novisset alicujus salutis eam etiam quae bis nubit, non tamen tantae beatitudinis, quantae illam, quae cum posset bis nubere puritati studeat, participem esse; si vero id non possit, satius esse ut decepta digamos perire putet, et decepta puritati studeat, quam ut veritate cognita in inferiorem descendat digamorum locum." Cf. T. XIV, 22 in Matth. vol. III, 645. "Nunc vero,, inquit hom. XVII. in Luc. vol. III, 953, "et secun-

dae et tertiae et quartae nuptiae, ut de pluribus taceam, reperiuntur, et non ignoramus, quod tale conjugium ejiciet nos de regno Dei. Sicut enim ab ecclesiasticis dignitatibus non solum fornicatio, sed et nuptiae repellunt, neque enim episcopus, nec presbyter, nec diaconus possunt esse digami; sic forsitan et de coetu primitivorum immaculatorumque ecclesiae, quae non habet maculam, neque rugam, ejicietur digamus, non quo in aeternum mittatur incendium, sed quo partem non habeat in regno Dei. . Puto enim monogamum et virginem, et eum qui in castimonia perseverat, esse de ecclesia Dei, eum vero, qui sit digamus, licet bonam habeat conversationem, et ceteris virtutibus polleat, tamen non esse de ecclesia et de eo numero, qui non habent rugam aut maculam aut aliquid istiusmodi, sed esse de secundo gradu, et de his qui invocant nomen domini, et qui salvantur quidem in nomine Jesu Christi, nequaquam tamen coronantur ab eo., De adulterio haec habet: "Quod secundum legem (hom. XI, 2 in Levit. vol. II, 248) adulter vel adultera praesenti morte puniebatur, propter hoc ipsum quod peccati sui pertulit poenam, et commissi sceleris exsolvit digna supplicia. Quid erit post haec, quod animabus eorum ultionis immineat, si nihil aliud deliquerunt? . . Non vindicabit dominus bis in id ipsum; receperunt enim peccatum suum, et consumpta est criminis poena. Et ideo invenitur hoc genus praecepti non crudele, sicut haeretici asserunt accusantes legem Dei, et negantes in ea humanitatis aliquid contineri, sed plenum misericordia, iccirco quod per hoc purgaretur ex peccatis populus magis, quam condemnaretur. Nunc vero non infertur poena corpori, nec purgatio peccati per corporale supplicium constat, sed per poenitentiam; quam utrum quis digne gerat, ita ut mereri pro ea veniam possit, videto., Divortii autem an praeter adulterium nulla alia esse debeat causa, dubitat T. XIV, 24 in Matth. vol. III, 648. „Quaeri potest", ait, „an uxorem repudiare non liceat verbi gratia propter veneficium, vel quod infantem ab utroque genitum, viro peregre profecto, interfecerit, vel ob aliam quamlibet caedem; . . tanta enim pati et tolerare flagitia, quae adulterio et scortatione pejora cenferi queant, plane a ratione videbitur alienum;

rursum contra fervatoris praecepta agere, nemo est quin impium esse confiteatur. Ac proinde in animo meo id disputo, cur non dixerit (Matth. V, 32): Nemo uxorem, excepta fornicationis causa, repudiet, sed: qui dimiserit uxorem, excepta fornicationis causa, facit eam moechari” et qu. sq. „Sed is”, pergit p. 649, „fortasse majori reprehensione dignus est, qui, quantum penes se est, efficit ut moechetur libidinem ejus non explens, quam qui sine causa stupri, sed propter veneficium vel caedem vel gravius aliquod facinus eam repudiavit.”

Finimus tractationem de Origenis ethica verbis ejus, quae sine homil. I. in Levit. vol. II, 187 fecit, virtutes christianas comprehendens: ”Qui haec legimus vel audimus, in utramque partem operam demus, casti esse corpore, recti mente, mundi corde, moribus emendati, proficere in operibus, vigilare in scientia, fide et actibus, gestis et intellectibus esse perfecti, ut ad similitudinem hostiae Christi conformari mereamur, per ipsum dominum nostrum Jesum Christum, per quem Deo patri omnipotenti cum spiritu sancto est gloria et imperium in secula seculorum. Amen.,,

DIONYSIUS.

Οὐδέν, ait Dionysius, uti legimus in catena inedita apud Routhium rel. sacr. II, 409, *οὐδέν ὁ θεὸς ἐξ ἀνάγκης, οὐδὲ ἐκ λύπης βούλεται* (sc. a nobis fieri — 2 Cor. IX, 7 —). Ibidem insectatur, votis esse standum; *ἐπειδήπερ*, ait, *οὐκ ἔστι σὰ, ἄπερ διὰ τῆς ἐν ταῖς εὐχαῖς ἐπαγγελίας ἀνέδηκας*. Ecclesiae doctoribus suo exemplo praecepta dat de promiss. apud Euseb. h. e. VII, 34. p. 524. *Φίλη*, inquit, *καὶ προτιμωτάτη πάντων ἡ ἀλήθεια· ἐπαινεῖν τε χρὴ καὶ συναινεῖν ἀφθόνως, εἴ τι ὁρθῶς λέγεται* (ab aliis de rebus sacris)· *ἐξετάζειν δὲ καὶ διευθύνειν, εἴ τι μὴ φαίνοιο ὑγιῶς ἀναγεγραμμένον*. Jejunia haud minimi esse ducenda ostendit in epistola canonica ad Basilidem apud Routh. l. I. II, 385 sqq.

PETRUS MARTYR.

„Iis”, Petrus ait de poenit. can. 8. apud Routh. l. I. III, 329, „qui proditi sunt et exciderunt, qui et ipsi ad certamen

accefferunt, se esse Christianos confitentes, et in custodiam cum tormentis coniecti sunt, aequum est in exultatione cordis vires simul addere, et eis in omnibus communicare, et in orationibus, et in participatione corporis et sanguinis, et sermonis exhortatione, ut qui constantius decertaverunt, ipsi quoque supernae vocationis brabio dignentur." Argumentum autem istius libelli primarium est poenitentia, cujus necessitatem et varia genera noſter ostendit; quia vero consilium ejus non est ethicum, sed ad disciplinam ecclesiasticam spectat, argumentum ejus inducere longius videtur. Memoratu dignissima dedit Staeudlinus S. V. Gesch. d. Sittenlehre Jesu II, 394 sqq. — Etiam jejunia Petrus commendat. De jejniis paschalibus fragm. lib. de paschate ap. Routh. III, 343 haec verba facit: „Non reprehendet nos quisquam quartam et sextam feriam observantes, in quibus nos jejunare secundum traditionem cum ratione praeceptum est; quartam quidem propter initum ab Judaeis consilium de prodicione domini, sextam autem, quod ipse pro nobis passus sit. Diem vero dominicum laetitiae diem agimus, quod in eo resurrexit, in quo nec genua quidem flectere accepimus."

(MACARIUS POLITICUS.

Regula Macarii monastica quid contineat, in univĕrsum per se constat, et singula fusius exponendi hic locus non videtur.)

DIDYMUS.

"Quod majus,, ait Didymus Enarr. in Jacob. I. p. 320. C., "studium est, quam ut aliquis perfectus sit et omnes virtutes habeat?,, "Corona autem,, in hunc modum ib. dicit, "praeparatur a Deo diligentibus eum., Jam vero in eo, qui se ipsius Dei incarnationi humanaeque morti salutem debere credit ideoque ex intimo animo ipsum diligit, et quidem per evangelium et per Christum spiritumque sanctum veri nominis sanctitas Didymo judice efficitur (cf. locum Didymeum de opere Christi et operatione spiritus sancti). "Sanctificatur nomen Dei (En. in 1 Petri III. p. 325. D.), quando induti eo, ea quae sunt sanctitatis implemus., "Cumque Deus (in

1 Petr. I. p. 322. F.), qui per evangelium evocavit ad salutem, sit sanctus, necesse est obedientibus vocationi omni conversatione atque prudentia fieri sanctos ejus, praecipue dum is qui vocat ad haec invitet et tribuat sanctitatem. Ait enim, quomodo ego fons sanctitatis sum, per substantiam sanctus existens, vos studete participari sanctitate quos diligo, ut sitis sicut et ego., ” Ita (En. in 1 Joh. III. p. 330. B.) consistens in Christo, quae [qui] justitia est et sanctificatio, non delinquit. Quomodo enim, qui cum justitia est, injustitiam agere potest, aut cum sanctimonia pollutionem habebit? Quod cum ita sit, omnis qui peccat factus extraneus Christi, non habet participium, nec scientiam ejus., Simulac quis religione christiana vere imbutus est, αὐτῇ τῇ ῥοπήν τὰ ἀκάθαρτα πνεύματα ἀπὸ τῶν καθαρῶν ἀναχωρεῖ· παρὰ χοῆμα τὰ κοσμικὰ πράγματα οἴχεται, καὶ τὰ σωματικὰ παντοῖα πάθη ἐκποδῶν καθίσταται· τὰ πταίσματα πάντα ἀφίεται, ὀνόματα ἡμῶν ἀνεξαλείπτους ἐγγράφεται βίβλοις· τὰ οὐράνια ἡμῶν ἐπιτρέπεται ἀγαθά (de trin. II, 14. p. 274). Nonnulla vero, quae ante Christum peccata erant, quippe spiritu divino non sanctificata, nunc, liberata sorde, non amplius sunt (uti infra nuptiarum exemplo demonstrari poterit).

Jam singula nonnulla tangemus. — Finis erga Deum agendi rationis est caritas; neque vero caritas esse potest sine reverentia. Ita in fragmento exscripto ex cod. Veneto a Mingarellio (vid. Comm. ej. de Did. p. XXXIX.) Prov. III, 7 interpretatur noster hisce verbis: Φόβου τις κυρίου καταφρονῶν πρὸ τῆς τελείας ἀγάπης τῆς ἔξω βαλλούσης τὸν φόβον, οὐ κτήσεται αὐτήν, οὐδὲ φθάσει τὴν τελειότητα μὴ παιδαγωγηθεὶς τῷ φόβῳ κωλύοντι τοῦ κακοῦ τὴν ἐνέργειαν, μεθ’ ὃν ἡ ἀγάπη προσάγει τῷ κρείττονί τε καὶ ἀγαθῷ. Sed timor ille non est timor servilis. ” Omnium (En. in 1 Petri II. p. 324. H.), qui laudabiliter agunt, Deus timor et fundamentum est. Et Deum timete; verumtamen hoc principali ordine conservandum est. Servi obedite cum omni timore dominis vestris etc. Non passibilem timorem servos habere praecipit apud dominos (hic enim irrationabilis et ad irrationabilia constitutus est), sed eum qui cum disciplina et recta ratione consistit, cujus proprium est reverentia. Qui enim propter Christum et doctrinam ejus Deum timet,

cum reverentia ei subjectus est, cum ille, qui per verbera aliaque tormenta timet Deum, passibilem timorem habere videt,, [videtur]. — Christianus lubentissime ad Deum precatur; neque precatur solum, sed et accipit quod orat. "Quaerere libet (En. in Jac. IV. p. 321. B.), quomodo aliqui orantes non audiuntur, ut accipiant quae habere postulaverunt per suam petitionem. Ad haec dicendum est, quoniam qui via congrua ad postulandum venit, nihil relinquens eorum quae pertinent ad impetranda quae cupit omnia, percipit quod sibi dari rogavit. Si quis autem extra intentionem traditae petitionis poscere videatur, iste neque petere modo debito creditur, et ideo non percipit quod petit., — Christianus semper quae Christo debeat, pio animo volvit. *Τὸ τριπόθητον* (de trin. III, 21. p. 398) *καὶ προμηθέστατον πάσχα ἐκάστου ἔτους, ἡμέρας μὲν οὖν, μᾶλλον δὲ καὶ ὥρας ἐκάστης τῇ πίστει ἐπιτελοῦμεν.* Cumque Deo gratiam Christianus referre nequeat, martyrium tamen libenter subit (vide locum Didymeum de baptismo — p. 372 —) et pro fide defendenda gravissima pericula suscipit. *Τί γὰρ οὐ ποιεῖ, ait noster de tr. II, 7, 202, ὁ περὶ Θεὸν ἔρωσ; ἢ τίμη παραχωρεῖ φίλτρον ἀληθῆς καρδίας; . . . κέρδος γὰρ μέγιστον καὶ αἰώνιον ἐμαυτοῦ καὶ τῶν ἐξ ἐμοῦ καὶ τῶν σὺν ἡμῖν ἡγοῦμαι καλῶς τὸ πάντα πόνον εἰ δεήσοι καὶ κίνδυνον ἐλέσθαι ὑπὲρ τοῦ ποιήσαντος ἡμᾶς καὶ σώζοντος καὶ κρῖναι καὶ φιλανθρωπεύσασθαι αὐτοῦ ἔνεκα ἔχοντος πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος.*

Qui Deum diligit, etiam fratres non diligere nequit. "Qui non diligit (Enarr. in 1 Joh. III. p. 331. E.), permanet in morte. Quoniam qui diligit fratres secundum Deum, ad vitam ex morte transit. Qui non habet hanc caritatem, permanet in morte.,

Neque civili potestati Christianus repugnat, nisi contra Deum ea aliquid jubeat. "Sicut alia fiunt propter Deum frequenter (En. in 1 Petri II. p. 324. D.), et propter aliud, similiter et subjici principibus et potestatibus humanis, aliquando propter Deum, aliquando propter aliud quicquam fit. Qui enim propter dominum subditur eis, qui ad principandum sunt constituti, tunc solummodo eis

subjectus non est, quando contraria voluntati Dei percipiunt [praecipiant]. Quapropter etiam reluctandum est usque ad mortem, si quando voluerint extra Christum nos facere aliquid, dicere vel agere praeter sensum aut sanctiones ecclesiasticas. Manifestat itaque Paulus, in quibus oporteat eis subdi, id est ut tributum solvatur atque vectigal, ut libertatis pudor apud eos decenti jure servetur. Sic enim redditur honor cui congruit et timor cui debetur., Mundum autem omnino (res humanas et caducas) et quae sunt mundana, Christianus, qui in Deo totus vivere studet, despicit. "Qui peccando amat mundum (En. in Jac. IV. p. 321. D.), inimicus Dei esse monstratur, sicut e diverso qui non peccando amicitias apud Deum pietate confirmat, continuo mundi adversarius invenitur., "Quoniam amicitiae sunt erga Deum, ita ut qui voluerit esse mundi, inimicus constituitur [constituatur] Dei, consequens est ergo, qui voluerit amicus esse Dei, ita ut habeat in semetipso caritatem ejus, recedat a caritate mundi, et quae in eo sunt., (in 1 Joh. II. p. 328. E.).

Minime quidem homo vitam ad perfectam legis normam exigere potest (Nicet. cat. ad Iob. IV, 17. p. 149; ib. ad X, 15. p. 233; de trin. II, 6, 169; 7, 192); tamen animi perturbationes omnes Christianus opprimit, et corpori imperat, ut sit ἀπαθής. „Qui Christi sunt confortes, ii sunt ἀπαθείας Christi ipsius participes" (de tr. I, 26, 71); Christus ἡμᾶς συμμόρφους ποιήσας ἑαυτοῦ εἰς ἀπάθειαν μετέστησεν (ib. III, 12, 366). "Deus (de sp. scto lib. I. p. 500) largitor bonorum spem, quam promisit, reddit in virtute spiritus sancti his, qui habent illum; gaudio et pace complet eos, qui imperturbatam et sedatam cogitationem possidentes, laetas habent mentes, et ab omni perturbationum tempestate tranquillas., „Nam ab ira et inimicitia et ab omnibus hujusmodi rebus alienus est spiritus sanctus, neque concutitur aut commovetur, cum sit spiritus mansuetudinis et bonus, et supremas atque impatibilis et omnipotentis naturae; quin potius ipse irascentes atque ad iracundiam provocantes sanat, et irae aestum omni aufert creaturae, ejusque loco pacem inducit, sicut illis manifestum est qui considerent, eos omnes, qui sermonibus ipsius obtemperant, mitem ac man-

fuetam vitam ducere" (de trin. II, 17, 281). — Ita in Christiano corpus animae obsequitur, anima vero Deo. „Anima", ait noſter de tr. III, 1, 316, „ſi recte vixerit cum corpore, et illud ſibi obtemperans ac ſubjectum teneat, et ad Deum convertatur, et Dei cogitationibus impleatur, multa et au- guſta praeſebet; nam quod terrenum eſt, id ea reddere nititur ἀπαθὲς οἶον, ſudore illud ac tolerantia et omnibus, quos virtutis cauſa ſuſtinet, laboribus exornans, et ipſum regens ac moderans, et per moleſtiarum dolorumque, quos experitur, perpeſſionem ad religioſam ac piam vitam illud excitans ac veluti ſurſum erigens; propriam vero voluntatem ſibi ſubjectam tenet ac fidem ſervat inculpatam, et hominem ſupra hominem evehit, fide et doctrinis eum venerandum reddens, et ad ſupplicandum trinitati ſe inclinans, et adjuvamentum, quod ex hiſce rebus percipit, ſuum veluti cibum faciens."

De nuptiis denique contra Manich. p. 209 haec habet: „Si vero dixerint, ſi caro peccati eſt quae ex conjunctione viri et feminae nata eſt, malae ſunt nuptiae; audiant iſti, quod ante adventum ſalvatoris, qui abſtulit peccatum mundi, ſi omnes homines, ſicut alia cum peccato agebant, ſic etiam nuptias cum peccato habebant. Unde ſimiliter de corporibus ex connubio natis cogitandum eſt: Quia poſt peccatum facta fuit conjunctio Adami cum Eva, iccirco dicta eſt caro peccati. . Verumtamen per adventum Chriſti, ſicut ab aliis rebus ablatum eſt peccatum, ſic etiam a nuptiis. Itaque nunc qui ſecundum evangelium vivunt, habere poſſunt honorabiles nuptias et torum immaculatum. . Ex quo fit ut neque peccatum ſit conjugium. Aliter etiam dici poteſt magis phyſice. Divina quaedam res eſt virginitas, καὶ ὡς ἐν ἀρεταῖς ὑπάρχει. Si quis igitur nuptias cum virginitate conferens, ipſas dicat peccatum eſſe, non absolute ſunt peccatum; malum enim non comparatione boni malum eſt, ſiquidem per ſe tale eſt." (Cf. quae Mingarellius hac de re diſſeruit Comment. de Didymo p. LVII — LIX.)

S U M M A.

Athenagoras nos jubet eo ſpectare, ut utrarumque noſtrarum virium, tum corporearum, tum ſpiritualium concentum

efficiamus. Clemens omnem veram sanctitatem censet nisi intima Dei fideique christianae cognitione. Qui res divinas penitus perspectas habet, is (Clemente iudice) vitam cognitioni Jesuque exemplo convenienter instituire non tantum valet, sed non instituire non potest. Hic gnosticus licet versetur in terra, terrestria non sentit, elatus supra omnes cupiditates, quacunque praeditus virtute (sola fortasse vere christiana animi submissione minus excellens). Origenes intimam conjunctionem cum Deo tanquam summum bonum proponit; nos igitur, Christi salvatoris caritate concitati, quam studiosissime, a spiritu sancto adjuti, operam dabimus, ut, quippe diabolo per Christum erepti huiusque exemplo adhaerentes, repugnantes continuo cupiditatibus, indes magis τῷ λόγῳ assimillemur. Didymus denique praecipit, ut homo caritate Dei trinuni sanctificari sese patiatur, et is quidem per Christum plenam animi tranquillitatem assequutus. — Absunt nostri, ut ex singulorum descriptione praeceptorum apparet, non modo, ut omnes vere Christiani, ab infania gnosticorum pantheistarum, quibus libido a castitate non differt, sed quoque tum (etiamsi paucis quibusdam singulis locis unus alterve propius) ab externa ascetica gnosticorum dualistarum, qui solam peccandi causam corpus esse opinabantur, in eoque acquiescebant, ut corporis cupiditates frangerent, tum (quanquam nonnulla ipsorum praecepta non nemini videantur rigidiora) a Montanistarum fanatico rigore (de quo cf. Neandri S. V. Antignost. p. 124). Dissentiunt quidem a patribus occidentali-
bus in univ. tantopere, quantopere idealistae a realistis; utrorumque tamen, nostrorum aequae atque illorum, singula praecepta, etiamsi non ab omni parte vitiorum expertia, ea sunt, quae ex ipsius Christi doctrina et exemplo desumpta et ex animo candido pioque ac reverentia erga salvatorium Christi opus repleto profecta esse appareat (cf. Neand. Antign. p. 119 annot.).

Elucet ex hucusque dictis, laudem magnorum de theologia christiana meritorum scholae Alexandrinae denegari non posse. Alexandrini enim catechetae, philosophia variaque

doctrina ex culti et pietate christiana sustentati, simul et male
 gnosticae et carnali cum scripturam sacram interpretandi, tum
 doctrinam christianam comprehendendi rationi adversabantur.
 Neque tamen insitias ire possumus, Alexandrinorum (sensu
 strictiori) disciplinam, si sola ad imperium accessisset, nimio
 (ideoque reprehendendo) spiritaliter et scripturam sacram in-
 terpretandi et dogmata intelligendi ipsorum studio (idealismo)
 genuinae doctrinae christianaе variis modis nocere potuisse. Huic
 igitur utilissima erat occidentalium patrum disciplinae practicae ? M.
 ecclesiasticae et antignosticae cum Alexandrinâ pugna. Hinc
 quae ab altera parte minus recte statuebantur, per alterius partis
 sententiam, oppositam illis quidem, sed neque hanc ab omni parte
 rectam, a dominatu arcebantur; et hac demum ratione (etiam
 haud contemnendorum scholae Antiochenae — quae maxime
 eminebat interpretatione librorum sacrorum grammatica, media
 inter carnalem et Alexandrinorum arbitrariam allegoricam —
 studiorum ope) per media disciplinarum opposita utrinque
 non satis circumspice institutarum doctrina christiana, quo
 indies clarius rectiusque comprehenderetur, penetrabat.

Jamjam ut finem opusculo imponam^{us}, quod universa
 historia dogmatum, idem praecipue scholae Alexandrinae
 historia efficere potest: scilicet ut enucleata variorum tempo-
 rum hominumque doctrina christiana sine partium studio ad
 solum scripturae sacrae fontem producatur, ut, quaecunque
 religio christiana boni attulerit, ea ab ipsa allata esse videam^{us}
 immutabili ac divina proprietate, et ita quidem mutabi-
 lem religionis christianaе formam separare didicerimus ab ipsa
 ejus natura, atque ut e recurrentibus eisdem humanae natu-
 rae principiis studiisque scopulos utrinque imminentes edo-
 ceamur vitare.

*Ms. Ground in Kirchhoff's history of Dogmatik der Abth. der Logik
 4. Th. die Christl. u. heidn. Mythologie, S. 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.*

ADDENDA ET CORRIGENDA.

- Pag. 2 lin. 18 post Athenagorae addatur: (quem, licet in dubio sit ponendum, Alexandrinus hicce fuerit necne, ubique tamen tangendi veniam sumimus)
- 4 - 5 post adjici add.: (quod revera factum esse, ipsius Rufini verba in prol. ad l. de princ. nos docent)
- 5 - 3. 4 legatur (vel ex Hieronymi versione librorum de princ.)
- — in annotat. l. 1 pro nova leg. recentior
- 7 lin. 8 a fine pro *θελα γραφή* nominatur leg. *τῆ θελα γραφῆ* adscribitur
- — - 6 — pro *γραφη* vocatur leg. *γραφαῖς* (sc. *ἀγίας*) annumeratur
- — - 3 — ante Ceterum add.: (Necnon librum Henoci citat verbis: *Ἐνώχ φησιν*, Eclog. ex proph. §. 53. p. 1002).
- 11 - 5 pro apocryphi leg. alii
- 14 - 9 a fine pro *libi* leg. *ei*
- 20 - 5 — pro *νομοθεῖσαι* leg. *νομοθεῖσαι*
- 29 - 11 — initio add. de poen.
- 31 - 9 pro ep. leg. *ib.*
- 43 - 9 ante apocryphos add.: et historiam Susannaе (quam libri Danielis partem esse censet)
- — - 14 post liber add.: — a Clemente commemoratus —
- — - 10. 9 a fine pro verbis: Haud profus. . De leg.: Quod ad scholae nostrae sententias de N. T. canone attinet, — ut a libris Christianorum non canonicis proficiscamur, — de
- — - paenult. post tribuit. add.: — et *ib.* post quatuor add. nostrorum
- 49 - 8 a fine pro et leg. ceterosque
- 57 libris Origenis hermeneuticam illustrantibus add.: C. R. Hagenbachii Observationes historico-hermeneuticae circa Origenis Adamantini methodum interpretandae f. f., Basil. 1823.
- 67 l. 18 pro refellit leg. refellere conatur
- 71 - 13 pro 10 leg. 20.
- 82 - 21 pro Pierius leg. Pierius.
- 96 - 4 post studium add.: (quod etiam apud occidentales doctores — cfr. Irenaeus

adv. haer. II, 24; de Tertulliano vid. Rosenmülleri hist. interpr. l. f. II, 35 — non profusus jacebat, — quanquam Tertullianus de refurr. carnis c. 20., vid. Neandri S. V. Antignost. p. 415, arbitriam allegoricam interpretationem vertat —)

- Pag. 96 lin. 4 post Alexandrinorum add.: (carnali et illiteratae librorum sacrorum interpretationi repugnantium)
- — - 5 ad 10 tota parenthesi a verb. Minime ad hortatur omittatur.
- 100 - 2 pro contraria leg. contrario
- 104 - 5 a fine ante primum add. quorum
- 108 - 10 — pro solum leg. solus
- 109 - 1 pro pietatem add. *) et sub textu addatur haec annotatio:
- *) Cf. Str. I, 13, 349: "Ἡ τε βάρβαρος, ἢ τε ἑλληνική φιλοσοφία τὴν αἰδίων ἀλήθειαν συναγαγόντινα οὐ τῆς Διονύσου μυθολογίας, τῆς δὲ τοῦ λόγου τοῦ ὄντος ἀεὶ θεολογίας πεποιήται· ὁ δὲ τὰ δηρημένα συνθεῖς αὐθις καὶ ἐνοποιήσας τέλειον τὸν λόγον, ἀκινδύνως εὐ ἴσθ' ὅτι κατοίφεται τὴν ἀλήθειαν.
- 112 - 7 a fine post fidem add.: , et ibidem l. 6 et 4 deleantur signa parentheseos.
- 116 - 16 a fine pro Clemente
- 141 - 12 post praestat add.: (ὅτι κατ' αὐτὸν μὲν ἀσζῶν καὶ διαπονούμενος ἀπαθείαν ἀνθρώπος, οὐδὲν ἀνύει);
- 148 - 11 a fine pro dicit leg. significat
- — - 2 — post succubuit add. (κέκλιται)
- — - 1 — — surrexit" — (ἀνέστη)
- 149 - 2 post accipit" add.: (de Christi morte expiatoria cf. etiam locos Str. V, 11, 688 et Qu. d. salv. 37, 956, quorum mox verba citabimus).
- 175 - 18 pro summae philosophiae plenam leg.: philosophicis meditationibus egregie inservientem,
- 251 - 4 a fine pro constat leg. videtur constare.
- 292 - 9. 10 et ante et post parenthesin deleatur signum ,,.
- 326 - 13 a fine pro πατήρ ἐστίν leg. πατήρ ἐστιν,
- 328 - 11 — post αἷματος add.: (sc. Christi)
- 332 - 20 pro Quanquam . . supersunt leg.: In libris de trinitate
- — - 22 pro edidit, tamen leg. edidit; idem vero
- — - 25 post removit add.: (strenue potius illa adversus Manichaeos usus),
- — - 26 pro Ita in leg. In
- — - 3 a fine pro Neque . . quod leg. Etiam
- 348 - 15 — post trinitatis add. ,
- 366 - 5 — pro doctrinae debemus leg. doctrinae debemus
- 379 - 4 — post excelluit) add. ,
- 381 - 13 pro (uti jam antea Justinus Martyr) leg. (auctore quodammodo Justino Martyre)

- Pag. 382 lin. 16 post ipso add. *κατ' ἐξοχήν*
 - 393 - 13 pro pingendi; studium leg. depingendi
 studium;
 - 408 - 4 a fine pro eo leg. ipso
 - 409 - 20 post persecutionem add.: (εἰ δὲ ἐν τῇ κρίσει τοῦ
 δρωῶτος καὶ λαλοῦντος τὸ ἀδικεῖν, οὐχὶ δὲ ἐν τῷ πά-
 θει κεῖται τοῦ διακονομένου)
 - — - exeunte 11 a fine leg. ἢ ὡς
 - 416 - 13 a fine post afficitur add.: (καὶ ἤδη καὶ συμπάσχει τῷ
 σώματι),

Vitia typographica leviora, quae forte inveniantur, lecturi
 facillime emendabunt.

ORDO ET ARGUMENTUM

partis posterioris de schola Alexandrina catechetica
five commentationis

de scholae Alex. cat. theologia *).

Praemonenda	pag. 1
(Fontes et Subfidia)	— 2)
CAP. I. CRITICA.	— 6
Athenagoras	— 6
Pantaenus	— 6
Clemens	— 7
Origenes	— 11
Dionysius	— 23
Pierius	— 28
Petrus Martyr	— 28
Didymus	— 29
Summa	— 47

*) Quoniam in commentatione de externa scholae Alex. cat. historia (parte priore commentationis de schola Alex. cat.) negleximus, accuratiorem indicem argumenti addere, h. l. eum adjungimus:

Praemonenda	pag. 1
Fontes et subfidia	— 3

Cap. I. *De primordiis scholae cat.* — 8

Cap. II. *De singulis scholae cat. praefectis* — 20

Athenagoras — 21

Pantaenus — 24

Clemens — 30

Origenes — 37

Heraclas — 64

Dionysius — 67

Dionysii successores perperam habiti — 71

Pierius — 74

(Achillas — 77)

Theognostus — 78

Serapio — 79

Petrus Martyr — 81

Petri successor falso habitus — 84

manus 6601
ft. Congregatio.

180-248
Jo.

CAP. II. HERMENEUTICA	pag. 50
Athenagoras	— 50
Pantaenus	— 50
Clemens	— 51
Origenes	— 57
Dionysius	— 81
Pierius	— 82
Petrus Martyr	— 82
Didymus	— 83
Summa	— 96
CAP. III. DOGMATICA	— 97
Athenagoras	— 97
In uniuersum	— 97
Bibliologia	— 98
Theologia	— 98
(De trinitate)	— 100
Angelologia et Daemonologia	— 102
Anthropologia	— 103
Eschatologia	— 104
Apologetica	— 105
Pantaenus	— 105
(Theol. — et in uniuers. —)	
Clemens	— 106
In uniuersum	— 106
Bibliologia	— 124
Theologia	— 125
De Deo in uniuersum	— 125
De creatione mundi	— 128
De providentia	— 129
De trinitate	— 131
Angelologia et Daemonologia	— 135
Anthropologia	— 139
Christologia	— 144
De persona Christi	— 144
De natura Christi	— 144
De vita Christi terrestri	— 146
De opere Christi	— 147
De opere Christi sensu strictiori	— 147
(Quinam profit opus Christi)	— 151
Arius	pag. 85
Macarius Politicus	— 87
[Athanasius	— 91]
Didymus	— 92
Rhodo	— 97
Tabula catechetarum	— 99
Cap. III. De scholae cat. finibus et constitutione	— 100
De finibus	— 100
De constitutione	— 108
Cap. IV. De interitu scholae cat.	— 116

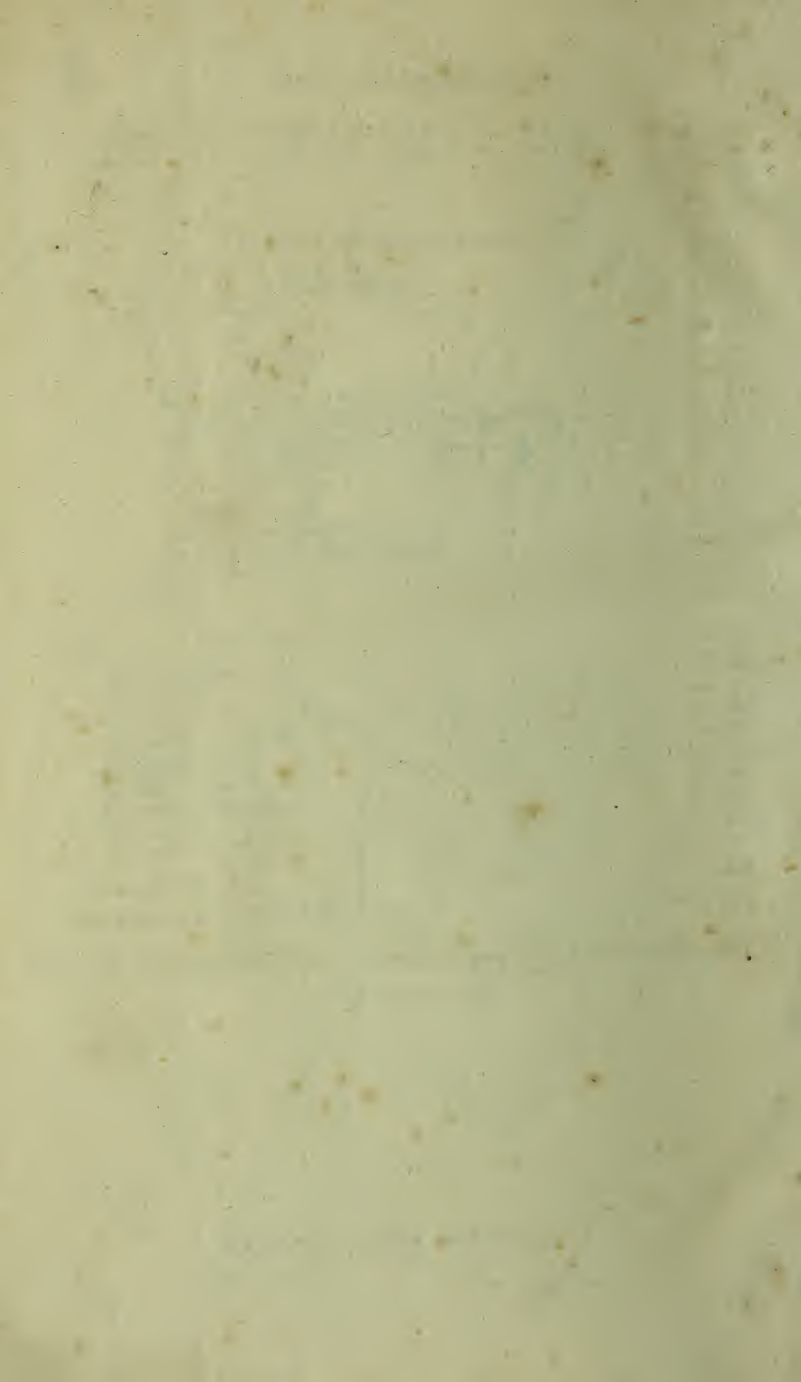
335-395

cap. III. De scholae cat. finibus et constitutione
cap. IV. De interitu scholae cat.

De conditionibus amplectendae salutis per Christum paratae five de fide et operibus	pag. 152
De gratia divina	— 154
De sacramentis	— 155
De baptismo	— 155
De sacra coena	— 156
De ecclesia (et haeresibus)	— 157
Eschatologia	— 161
Apologetica	— 166
Origenes	— 167
In universum	— 167
Bibliologia	— 176
Theologia	— 182
De Deo in universum	— 182
De creatione mundi (et ipso mundo)	— 185
De providentia	— 192
De trinitate	— 197
Angelologia et Daemonologia	— 211
Anthropologia	— 228
Christologia	— 237
De persona Christi	— 237
Natura Christi	— 237
(Vaticinia et miracula Chr.)	— 247)
Vita Christi (reliqua) terrestri	— 250
De opere Christi	— 253
De opere Christi sensu strictiori	— 253
(Etiam ad angelos pertinet op. Chr.)	— 258)
De fide et operibus	— 261
De gratia divina	— 267
(Extraord. dona spiritus sancti)	— 270)
De sacramentis	— 272
De baptismo	— 272
De sacra coena	— 273
De ecclesia (et haeresibus)	— 276
Eschatologia	— 280
Apologetica	— 301
Dionysius	— 313
In universum	— 313
Theologia	— 313
(De trinitate)	— 314)
Anthropologia	— 319
Christologia	— 319
De persona Christi	— 319
De opere Christi, de gratia, sacramentis et (hae- reticis) ecclesia	— 321
Eschatologia	— 323
Pierius	— 325
(Theol., Angelol., Anthropol.)	— 325
Theognostus	— 325
(Theol., Angel., Christol., In univers.)	— 325
Petrus Martyr	— 327
(Anthrop., Christol.)	— 327
Arius	— 328
(Theol., Christol.)	— 328

(Macarius Politicus	pag. 330)
Didymus	— 332
In univcrsum	— 332
Bibliologia	— 333
Theologia	— 333
(De Deo in univ., de creat. et provid.	— 333)
De trinitate	— 336
Angelologia et Daemonologia	— 354
Anthropologia	— 360
Christologia	— 364
De persona Christi	— 364
De opere Christi	— 366
De opere Chr. sensu strictiori	— 366
(Univerfo mundo opus Chr. prodest	— 368)
De fide et operibus	— 369
De gratia divina	— 371
De sacramentis	— 371
De baptismo	— 373
De sacra coena	— 374
De ecclesia (et haereticis)	— 375
Eschatologia	— 378
Summa	— 403
 CAP. IV. ETHICA	 — 403
Athenagoras	— 404
Pantaenus	— 405
Clemens	— 422
Origenes	— 442
Dionysius	— 442
Petrus Martyr	— 443)
(Macarius Politicus	— 443
Didymus	— 447
Summa	— 448
Conclusio	— 450)
(Addenda et Corrigenda	— 450)

Add. erat Cap. V. Homiletica (Clemens: quis dives salvetur. & Orig.)

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 058819605